

74.261.4(2=Ки)кыр
Р 95

Рысбаев Сулайман Казыбаевич

“Педагогикалык технологиялар”

**КЫРГЫЗ ТИЛИН
ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ
ОКУУТУНУН ТЕОРИЯЛЫК
ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК
МАСЕЛелЕРИ**

2014

3

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
Р 95

Рецензиялаган: К.Биялиев, педагогика илимдеринин доктору,
доцент

Редактор: К.Д.Добаев, педагогика илимдеринин доктору,
профессор

Р 95 РЫСБАЕВ СУЛАЙМАН КАЗЫБАЕВИЧ

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУТУУНУН
ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ, 3 –
КИТЕП, 2- бас. –Б., 2014, - 312 б.**

ISBN 978-9967-31-178-7

Китепте окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун илимий негиздери жана методикалык маселелери, анын ичинде, окуу-нормативдик багыттагы материалдар менен бирге, кыргыз тилинен системалык-деңгээлдик негизде окутуунун талаптары, окуучулар ээ болуучу теориялык жана практикалык компетенциялар, аны текшерүү принциптери, методдору, шарттары, каражаттары, окутуунун коммуникативдүүлүгү, коммуникативдик минимум, лексикалык-грамматикалык жана фонетикалык материалдар менен иштөө, текстти өздөштүрүү жумуштары, сүрөт, дидактикалык оюндар аркылуу кеп өстүрүү, ошондой эле тил жатыктырууга машыктыруучу көнүгүүлөр системасы ж.б. орун алган. Ошондой эле, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун концепциясы жана мамлекеттик стандарты тиркеме катары киргизилди.

Китеп мектеп мугалимдерине, методисттерге, изденүүчүлөргө, аспиранттарга жана кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу маселелерине кызыккан окурмандарга арналат.

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги бекиткен.

Р 4602020400-14

ISBN 978-9967-31-178-7

**УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
© Рысбаев С., 2014**

АЛГЫ СӨЗ

АСЫЛ МУГАЛИМ, КУЛАГЫҢЫЗГА КҮМҮШ СЫРГА!

Саламатсызбы, асыл Мугалим!

Сиз өтө жооптуу милдетти аркалап отурасыз. Анткени республикабызда жашап жаткан башка улуттун балдарына кыргыз тилин үйрөтүүгө кириштиңиз. Ошону менен бирге, кыргыздын жан дүйнөсү, салт-санаасы, майрамдары, жалпы эле кыргыз маданияты менен тааныштырасыз. Ал үчүн ири алдыда өзүңүз кесиптик билимиңиз терең, методикалык чеберчилигиңиз мыкты, кыргыздын жан дүйнөсүн жакшы билген улутман инсан болушуңуз керек.

Анан да, мына буларга өзгөчө көңүл бурушуңуз зарыл:

– кесиптик билимиңизди, усулдук чеберчилигиңизди күн сайын арттырып туруңуз;

– баланын дилин түшүнүп, көңүл коюусун ойготуп, өзүңүзгө тартып, кыргыздын жан дүйнөсүн туйдуруңуз, өз эне тили менен катар эле кыргыз тилин да үйрөнө аларына ишенимин жаратыңыз;

– кыргыз тилин үйрөнүп, бири-бири менен сүйлөшүүгө машыгуу менен катар, сиздин окуучуларыңыз бул тилде жаралган улуу рухий дөөлөттөрдү, маданий байлыктарды билүүгө жол алсын; элдин тилин билип, дилин туура түшүнүшүү аркылуу гана улуттар бири-бири менен дос болорун, ал достук гана улуттардын ортосундагы бекем ынтымакты камсыз кыларын түшүнсүн; сиз жана сиздин окуучуларыңыз республикабызда жашап жаткан түрдүү улуттардын өкүлдөрү экениңиздерди унутпаңыздар;

– балдар сизден жатыркап, сабагыңызга көңүлүн койбой, сөзүңүз талаага кетип, алдыңызда башын төмөн салып турса – ал сиздин кесип ээси катары да, методикалык жактан да алсыздыгыңыз жана кайгыңыз;

– баланын тил үйрөнүүдөгү ар бир «кадамын» акылыңыз менен билип, сезимиңиз менен туюп, анын жардамчысы болуңуз; бала сиздин мээримиңиз аркылуу кыргыздын мээрмандыгын, сөзүңүз аркылуу кыргыздын сөзмөрлүгүн, ыйман-адебиңиз менен кыргыздын ыйман-адебин, жан дүйнөсүн түшүнсүн, аны сүйүп кабыл алсын; анда– бул сиздин ийгилигиңиз жана кубанчыңыз.

– сиз эч качан балдарга мажбурлап тил үйрөтүүгө далбас урбаныз; андан көрөкчө, аларга кыргыз тилин үйрөнүү зарылдыгын жаратыңыз, алар менен сүйлөшө билиңиз, дос болуңуз, тил үйрөнүүнүн ачкычын таап бериңиз; сиз ар түркүн жол издебей, өзүңүздүн көз карашыңызды жактап, кыйналуудан качып, жандын тынчтыгын кааласаңыз – мугалимдик кесипиңиз менен эч качан төп келбейт;

– өзүңүздүн билимиңизди окуучулардан эч качан аябаңыз, элибиздин тарыхын, адабиятын жеткириңиз, мыкты уул-кыздары, кооз жаратылышы, кыргыз дүйнөсү тууралуу кызыктуу аңгелемелерди айтып бериңиз;

– сизди өзүңүздүн теориялык-методикалык билимиңиздин төмөндүгүнөн, методикалык чеберчилигиңиздин жардылыгынан башка эч ким окуучуларыңыздын алдында басынта албайт жана уятка калтыра албайт;

– баланын алдында өзүңүздүн беделиңизди түшүрбөөгө аракет кылыңыз, аныңыз – башка улут элдеринин арасында кыргыз улутунун беделин түшүрбөй жүргөнүңүзгө тете болорун түшүнүңүз.

Бул китеп сизге арналып, толукталып, оңдолуп төртүнчү ирет кайрадан чыгарылып отурат. Андан кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык негиздеринен, методикалык принциптери менен ыкмаларынан жана да, жалпы эле тил үйрөтүү технологияларынан аз да болсо маалымат ала аласыздар. Окутуунун коммуникативдүүлүгү, сабактагы окуучунун теориялык жана практикалык компетенциялары, коммуникативдик минимум, сүйлөшүү кырдаалы, айрыкча маек кебине үйрөтүүчү сабактардын системасы, тил жатыктырууга машыктыруучу көнүгүүлөр топтому, булардагы окуучунун жетишкен ийгиликтерин баалоо багыттары жана каражаттары китептин негизги бөлүгүн ээлейт.

Ошону менен катар, кыргыз тилин республикабыздын мектептеринде экинчи тил катары окутуунун концепциясы жана кыргыз тилинен билим берүүнүн мамлекеттик стандарты китепке тиркеме катары киргизилди.

Бул илимий-методикалык жана окуу-нормативдик материалдар менен методикалык ыкмалар сиздин күн сайынкы таянычыңыз боло аларында шек жок.

Анан да окуучуларыңыздын ким жана кандай инсан экендигин күн сайын изилдеп үйрөнүңүз:

- шашма болсо, сиз токтоо болуңуз,
- тартынчаак болсо, батыл болуңуз,
- унчукпас болсо, сөзмөр болуңуз,
- жалкоо болсо, эмгекчил болуңуз,
- унутчаак болсо, тыкан болуңуз,
- жалганчы болсо, чынчыл болуңуз!

Анткени, бала деген бала, ал – улууну – сизди карап өсүп-жетилерин унутпаңыз!

Окуучуңуздагы жетишипеген сапаттарды сиз ошентип жеңесиз, урматтуу Мугалим!

Автор

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

§ 1. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун илимий негиздери

Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуунун окутуунун өзгөчөлүктөрү, максат-милдеттери тууралуу

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө 1989-жылдын 23-сентябрындагы Мыйзамдан кийин кыргыз тили эгемендүү мамлекетибиздин негизги тили катары өзүнүн өнүгүүсүнүн жаңы баскычына көтөрүлдү. Ал мындай укукка (статуска) буга чейин эле ээ болууга тийиш болсо да, мурдагы Союздук мамлекеттин тутумунун жылдарында улуттардын жана улуттук тилдердин тең укуктуулугу бузулуп, бир катар жылдар бою кыргыз тилинин коомдук функциясы чектелүүгө учурап келген. Ага келечеги жок тил катары мамиле кылынып, окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде милдеттүү окуп-үйрөнүүдөн алынып ташталган.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 2-статьясында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары кыргыз тили мыйзамдык жактан бекемделген. Мунун өзү кыргыз тилин мамлекетибизде жашаган бардык улуттун өкүлдөрүнүн окуп-үйрөнүүсүнүн укуктук-мыйзамдык негизи болуп саналат.

Бардык эле предметтери сыяктуу кыргыз тилин окуп үйрөнүүдө да «Эмне үчүн окуу керек? Эмнени окуп үйрөнүү керек? анан да, «Кантип окуп үйрөнүү керек?»- деген проблемалуу суроолорду алдыга коебуз. Мына ушул суроолорду туура чечкенде гана окутуунун мазмунун, максатын, окутуу каражаттарын туура аныктайбыз. Методикалык бул категориялар бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Ошентсе да, «окутуунун максаты – баарынан алгачкысы жана анын аныктагычы болуп саналат». Анын алгачкы болгон себеби, ишмердүүлүк дайыма максатты жана «түпкү натыйжаны аныктоодон башталат», б.а. кыргыз тилинде «пикир алышууга үйрөтүү башкы максат болуу менен бирге, ал окутуунун мазмуну да, максаты да болуп калат. (Эмне үчүн? Эмнеге? Кантип?) Демек окутуунун максатын аныктоо – ийгиликтин ачыкчын табуу менен барабар. А калган бардык методикалык ыкмалар ошол максатка жетүүнүн гана каражаттары болмокчу.

Мектепте кыргыз тилин окутуу максаты ал тилде күндөлүк турмуш-тиричиликтин түрдү чөйрөсүндө сүйлөшө билүүгө ээ кылууга багыттал-

гандыктан, окутуунун практикалык максатын биринчи планга алып чыгабыз.

Демек, кыргыз тилин орус мектебинде окутуунун практикалык максаты, жогоруда айтылгандай, бала мектепти бүтүрүп чыкканда жашаган чөйрөсүндө, түрдүү турмуштук кырдаалдарда кыргызча баарлаша билүүгө көнүктүрүү болуп саналат. Сабакта өздөштүргөн ар бир сөз, сүйлөм, грамматикалык каражаттар, окуучунун өз алдынча ой-пикирин билдире алуусунун зарыл каражаттары болушу, а сабактын мазмунун болсо баланын көз карашы, турмушу, ой жоруусу, аларга мүнөздүү иш-аракеттер жөнүндөгү маалыматтар түзүүсү керек. Мындай маалыматтар оозеки да, жазуу түрүндө да берилет, анткени окуучу бул багыттарда оозеки да, жазуу түрүндө да сабаттуулукка ээ болууга тийиш.

Кыргыз тилин окутуунун максаты 1992-1993-жылдары түзүлгөн жаңы концепцияда, программада жана мамлекеттик стандарттарда жетишерлик айтылган. Анда бул тилде эркин пикир алышуунун деңгээлинде, речтин 4 түрү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) боюнча компетенцияга ээ кылууга багытталган.

Буга 1940-жылдын 3-октябрындагы Кыргыз ССР Комиссарлар Советинин токтомуна ылайык түзүлгөн «Кыргыз тилин мамлекеттик жана коомдук уюмдардын кызматчыларына кыргыз тилин үйрөтүү» боюнча атайын курстун программасын далил тартып көрөлү. Программанын максаты курсту бүтүргөндөр кыргызча белгилүү бир сөз запасына ээ болуу, курчап турган чөйрөнү кыргызча айта билүү менен, айтылган сөздү түшүнө алуу, кыргыз тилинин грамматикасына, жазуу жана окуу техникасына ээ болуу, сөздү керектүү формага коё алуу менен, андан керектүү фразаны түзө билүү, анын натыйжасында туура сүйлөй алуу, муну башка сүйлөмдөр менен байланыштырып, текст түзүү, натыйжада үйрөнгөнүн практикада колдо билүү идеялары айтылган.

Бул программанын эң эле айрыкча баса белгилей турган 3 жагы бар: башкача айтканда, үлгү боюнча иштей билүүгө үйрөтүү (мисалы, окуучу жазат, окуучулар жазышат): окуу материалын функционалдык негизде топтоо (кандай? кимден? деген суроого жооп берген сөздөр: ээ, баяндоочтон турган сүйлөмдөрдү түзүү): же болбосо, кыймыл-аракетти билдирген сөздөр жана башкалар.

Ушул программанын негизинде кыргыз тилинин окутулушун колдоо, дегеле кыргыз тилин республикада жашап жаткан башка улуттун өкүлдөрү үйрөнүүсүнүн зарылдыгы туурасында бир топ макалалар чакан экен. Алардын биринде мындай деп жазат: «Бирге жашап, иштеп жүргөн элдин, кыргыз элинин тилин үйрөнүүсү жана билүүсү керек. А врач, агроном, зоотехник ошол элдин тилин билбесе, алар мнен баарлаша албаса, ийгиликтүү иштей алабы?»

Бирок тил үйрөнүү иши Улуу ата мекендик согуштун учурунда жана андан кийинки бир катар жылдарда бир топ басаңдай түшкөн. 1950-

жылдын башында жана орто ченинен баштап кайрадан жандалган. Атап айтканда, окуу китептердин сапатын көтөрүү, окутуунун деңгээлин, практикалык баалуулугун жогорулатуу, деги эле, кыргыз тилин башка улуттарга окутуу, анын орфографиялык түрдүү маселелери боюнча газеттик, журналдык статьялар көп жазылган.

Ошентсе да, кыргыз тилин экинчи тил катары талаптагыдай окутуунун принциптери, максат, милдеттери, методикалык жол-жоболору алиге иштелип чыкпаган. Мындай иш-аракеттер жогоруда айтылып өткөн концепция, мамлекеттик стандарт, жаңы программа түзүлгөндөн кийин, б.а. 1990-жылдан кийин гана башталды десек болот. Кыргыз тилинин грамматикасын үйрөнүүгө өзгөчө көңүл коюу менен, грамматикалык формаларды жаттап, анан гана сөздү керектүү формага коюу аркылуу сүйлөм түзүү менен сүйлөшүүгө көнүктүрүү ыкмасы өкүм сүрүп келген. Мунун өзү узакка созулган татаал процесске айлануу менен окутуунун да практикалык баалуулугун жоготмокчу.

Тескерисинче, сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу аркылуу окуучуну турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууга, маектеше билүүгө багыт берип, анын негизинде кыргызча көп маданиятына көнүктүрүү жүргүзүүлөрү - максаттуу иш.

Окутуунун практикалык максаты, жогоруда айтылгандай, өзгөчө оозеки сүйлөшүүгө үйрөтүүдө байкалат, б.а. бала кыргыз тилинде өз оюн ачык, так билдире алышы, башка бирөөнүн сөзүн түшүнө билиши, анан андан ары кандайдыр бир болуп өткөн же боло турган окуя туурасында кыскача монологдук баяндоо түрүндө билдире алууга жетишүүсү зарыл.

Текстти окуганда да окуучу аны туура, так, шар окуй алышы эле жетишсиз. Окуучу өзү окуган тексттин мазмунунун урунттуу жерлерин кыскача, элестүү кылып айта билиши өзгөчө бааланат. Эне тилинен кыргыз тилине же тескерисинче кыргыз тилинен эне тилине сөздүктү пайдалануу менен которо алууга машыктыруу да сабактын практикалык баалуулугунун бир белгиси болору талашсыз. Мындай иш процесси андан ары улантылуу менен, которуу ишин сөздүксүз жүргүзүүгө машыктыруу иштери аткарылмакчы. Мындай учурда мурдатан тааныш, мазмунун мугалим айтып берген чакан текстти жаңы лексика менен байытуу, өзгөртүп түзүү, кеңейтүү аркылуу кайра түзүп жана аны сөздүксүз которуу, андан ары бейтааныш чакан тексттерди, адегенде, мугалимдин жетеги менен, анан өз алдынча которо билүүгө көнүктүрүү сыяктуу иш-аракеттер ырааттуу жүргүзүлөт. Ошону менен катар, кыргыз тилин окуп үйрөнүүнүн натыйжасында окуучулар 1-класстан тартып мына буларга:

-кыргызча учураша жана коштошо билүүгө, бирөө менен таанышып же, өзүн тааныштыра алууга, куттуктоого, бир нерсе сурап алууга, бирөөгө өтүнүү менен кайрылууга, бир маалыматты сурап билүүгө, болуп өткөн же боло турган окуяны баяндап билүүгө,

бирөөнүн көңүлү буруп, кыймыл-аракетке тартып, буюра билүүгө, кыргызча кеп каадасын өздөштүрүүгө (б.а. кечирим сурай билүү, макул же каршы, же ыраазы же нааразы экендигин), кайда жашап жана окуп жаткандыгын, буюмдарды сүрөттөп, пикирин билдире алууга, өзү, үй-бүлөсү, жашаган аймагы, окуган китеби, көргөн киносу тууралуу өз пикирин далилдеп бере билүү ж.б. сыяктуу иш аракеттердин системасына ээ болуусу тийиш.

Ошентип, «окутуунун максаты максаты, багыты – окутууну стратегиясын аныктайт жана көптөгөн конкреттүү милдеттерди чечкенде гана ага жетүүгө болот. Бул сыяктуу милдеттер болсо, окутуунун жүрүшүндө окуу материалдарын өздөштүрүүдө конкреттүү коммуникативдик тапшырмаларды аткарууда, башкача айтканда, кырдаалдык көнүгүүлөрдү иштөөдө, окуганын, укканын кайталап айтууга, түрдүү мазмундагы маалымдоолорду жасоодо жана башкаларга көрүнөт.

Ал эми, кыргыз тилин орус класстарында **окутуунун тарбиялык максаты** төмөндөгүлөр менен белгиленет. «Окутуу белгилүү бир көз караштарга, ишенимдерге, личносттук сапаттарга тарбиялай турган белгилүү бир максатка багытталган жана коомдук мааниси бар процесске алып келет» (87, 129). Мына ошол сыяктуу, класстарында кыргыз тилин окутуу да өз алдынча тарбия берүүчүлүк максатты коет.

«**Канча тил билсем мен ошончо кишимин**» деген накыл кептин маанисин түшүнүү кыйын деле эмес. Чындыгында, адам канча тил билсе, ошончо элдин өкүлдөрү менен баарлашып, рухий дүйнөсү байып, көз карашы кеңейет, алар менен сылык, урмат мамиледе болуу аркасында өзүнүн да сүйлөшүү жана жүрүм-турум маданияты калыптанат. Анткени, «улут аралык баарлашуу маданияты – жалпы эле баарлашуу маданиятынын калыптанышынын өзгөчө бир формасы болуп саналат. Бөтөн тилдеги окуу техникасына, көрктүү окууга үйрөнүү дагы баланын окуу маданиятын жогорулатат. Ошону менен бирге, эки тилдеги тапшырмаларды аткаруу (окуу, жазуу, которуу ж.б.) да аларды эмгекчилдикке үндөсө, класста жупташып, топтошуп, же жалпы баары биргелешип тапшырмаларды аткаруу менен, балдарды бири-бири менен ынтымакташып, коллективдүү иштөө маданиятына чакырат. Кыргыз тили кабинетинин улуттук мазмунда жана эстетикалык жактан жарашыктуу жасалгаланышы да балдарды эмоционалдык жактан сезим-тумдарын активдештирет.

Жогоруда айтылгандар сыяктуу, **кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк кызматы да өзгөчө бааланмакчы**. Өз эне тилинен башка тилди үйрөнүү менен, окуучулар ал тилде сүйлөшүү каражаты катары өздөштүрөт да, аны колдонуп, чөйрөдөгү көрүнүштөрдү, заттарды, предметтердин атын аташат, тилдик фактыларды, ал тилдеги балдарга ылайык мыкты адабий үлгүлөрдү таанып-билип, кыргыз тили сабагын башка сабактардын ичиндеги өзгөчө окуу сабагы катары окуп үйрөнүшөт.

Мунун баары ага чейинки алган билимдин, кыйла түйшүктүү иш-аракеттердин натыйжасы экендиги талашсыз.

Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөнүүдө өзгөчө тыбыштардын (ө, ү, к, ж жана созулма аа, оо, уу, ээ, өө, үү үндүүлөрүнүн) айтылышы, кыргызча сүйлөм курулушу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби менен таанышат. Сөз жасоонун түрдүү жолдорун өздөштүрүшөт, аларды талдап үйрөнүп, аларды өз эне тилиндеги фактылар менен салыштырат. Атап айтканда, буга: бир сөзгө сөз өзгүртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн улануусу менен кандай сөздөр жасаларын мисалга тартса болот. (мисалы: суу, суучул, суудай, сууну, суунун...) ж.б. орус тилинен кирип, кыргыз тилинде активдүү лексикага айланган, эки тилде бирдей кызмат аткарган сөздөрдүн тобу менен кездешишет. Бул алардын билим деңгээлинин артышына жардам берет, улам кийинки таануу иш-аракеттерине фундамент болот. Ошондо да, сөз же сөз тизмектерин сөздүк дептерине жазганын жаттап алганы боюнча эле окуучу сөз үйрөндү, тилди билди деш кыйын. Милдет – ошо жазган, окуган, жаттаган сөздөрүн, сөз тизмектерин сүйлөм түзүүдө (оозеки, жазма), же иш жүзүндө колдоно билүүсү артыкча бааланат.

Кыргыз тилин окуп-үйрөтүүнүн өстүрүүчүлүк максаты да ушул билим берүүчүлүк жагы менен тыкыс байланыштуу. Анда баланын тилди үйрөнүүсү аркылуу анын акыл эс ишкердүүлүгү менен коомдук активдүүлүгүнүн деңгээли жогорулоосуна пайдубал болору шексиз.

Жыйытыктап айтсак, окутуунун практикалык максаты – окуучулардын үйрөнүп жаткан тилинде (кыргыз тилинде) баарлаша алууга үйрөтүүгө багытталса, тарбия берүүчүлүк максаты – окуучуларга башка улуттун өкүлдөрүнө, анын тилине маданиятына ж.б. урматтоо менен мамиле кылууга үйрөтөт. Ал эми билим берүүчүлүк максаты – эне тилинен башка тилдеги тилдик фактыларды билүү, маалыматтуу болуу, ал тилде да ой жүгүртө билип, лексикалык операцияларды жүргүзө билүүгө багытталса, а өстүрүүчүлүк максатынын негизинде – баланын жалпы интеллектуалдык деңгээлин өстүрүүгө көмөк берүү жатат. Мунун баары биригип келип, баланын ар тарабынан өнүгүшүн шарттайт. Бирок, дагы да болсо, окутуунун мазмунуна, окуу каражаттарына, окутуунун уюштуруу деңгээлине, б.а. окуу программаларына, окуу китептерине, мектепте кыргыз тилинин окутулуш абалына көз каранды. Ошондуктан, ири алдыда программалардын, окуу китептердин жага окутуунун сапатын көтөрүү, ал үчүн окутуунун натыйжалуу ыкмаларын иштеп чыгуу керек.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмуну жана анын компоненттери

Чет тилдерди, атап айтканда, орус, англис, француз тилдерин окутуу боюнча буга чейин чыккан методикалык эмгектерде ал тилдер боюнча билим берүүнүн мазмуну, анын компоненттери туурасында сөз кылынган. Мисалы, орус тилин улуттук мектептерде окутуунун мазмуну катарында сунуш кылынган бардык материалдар (лексикалык, фонетикалык, грамматикалык) туурасында сөз кылып келип, тилди практикада колдоно билүүгө үйрөтүү, анын негизинде баарлаша алууга машыктыруу зарылдыгы айтылат. Мындан сырткары, ар бир класс боюнча лексикалык минимумдун өлчөмү сунуш кылынат, «сөзсүз түрдө окуучунун өз эне тилинин өзгөчөлүгүн эсепке алуу керектиги» көрсөтүлөт. Андан ары – окутуу 1-класстын биринчи жарым жылдыгында оозеки формасында уюштурулаары, 1-2-класстарда лексикалык грамматикалык материалдар тематикалык-кырдаалдык принципте сунуш кылынуусу тууралуу сөз болот.

Ал эми «француз тилин окутуунун методикасы» аттуу эмгекте методист Р.К.Миньяр-Белоручев тилдик материалдар, чет тилдеги речтик ишкердүүлүктүн жолдору жана ыкмалары, лексикалык-грамматикалык материалдар, улуттук маданият жана тематикалык материалдар сунуш кылынат. Методисттер Г.В.Рогова менен Н.Н.Верецагиналар болсо, «Орто мектепте англис тилин баштапкы этапта окутуунун методикасы» деген эмгегинде «Билим берүүнүн лингвистикалык-психологиялык жана методологиялык компоненттерин алдыга коёт. Буларды талдап келип, кыргыз тилин орус мектебинде окутуунун мазмуну катарында лингвистикалык (тилдик жана речтик), лексикалык, өлкө таанытуучулук жана тематикалык компоненттерин сунуш кылууну ылайык таптык.

Кыргыз тилинен билим берүүнүн мазмунунун негизги бөлүгүн анын лингвистикалык компоненти түзөрү анык. Себеби кайсы окуу материалын эмне үчүн, кандай максатта окуп үйрөнүү керек – деген суроого мына ушул компоненти менен жооп берүүгө болот. Демек, билим берүүнүн компоненттин аныктоо деген бул «окуучуларга бере турган билимдин өлчөмүн алдыртан түзүү дегендик» болот. Билим берүүнүн бул компоненти кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык каражаттарын, грамматикалык формаларын, акырында, кыргыз графикасын өзүнө камтыйт. Себеби кыргыз тилин окутууда фонетика эң башкы орундарды бирин ээлеп» турары жана ага өзгөчө көңүл бөлүү зарылдыгы айтпаса да түшүнүктүү. Канткен менен орус класстарынын окуучулары үчүн кыргыз тилин чет тилиндей эмес. Анын үстүнө, кыргыз алфавити, орус графикасынын, орус алфавитинин негизинде түзүлгөн,

ошондуктан окуучулар кыргыз тилине мүнөздүү болгон тамгалардан башкасы менен тааныш болушат.

Фонетикалык материалдар кыргыздын өзгөчө тыбыштарына тил жатыктырып, сүйлөмдө кыргызча итонацияга көнүктүрүүгө кызмат кылса, лексикалык материалдар заттардын кыргызча аттарын, кыймыл-аракеттин жана алардын ар кандай абалын айтып үйрөтүүгө, кырдаалдык даяр фразаларды өздөштүрүп, аны речине таяныч кылып сүйлөп көндүрүүгө багытталат: ал эми грамматикалык материалдар кыргыз тилинин грамматикалык өзгөчө формаларын, структурасын, типтүү фразаларын б.а. речтик үлгүлөрүн үйрөнүүгө кызмат кылса, кыргыздын өзгөчө тамгаларын үйрөнүү тилдин графикалык жагын өздөштүрүүгө багытталат.

Чындыганда, башка чет тилдерди үйрөтүүдөгүдөй эле, кыргыз тилин орус класстарында окутуу үйрөтүүдө да лингвистикага кайрылбай коюуга болбойт. Анткени, тилдик каражаттарды колдонбой сүйлөшүүгө, пикир алышууга мүмкүн эмес да. Демек, тил менен кепти ушундай себептен улам бири-биринен бөлүп кароого болбойт. Тил менен кеп бир эле көрүнүштүн эки жагы, эки сапаты. Бул эки жагы өзүнө тиешелүү мүнөздүү белгилери менен мүнөздөлөт. Андыктан тилдин да, кептин да өзүнө мүнөздүү табиятына жараша бирдиктери бар.

Тилдин бирдиктери, мурдатан эле белгилүү болгондой «фонема, морфемалар, сөздөр, фразеологиялык айкаштар (сүйлөмдөр), микро жана макротексттер (лингвистикада «тексттин лингвистикасы» деген термин пайда болду, аны тексттин синтаксистик деңгээлиндеги эң жогорку сапаттагы бирдик катары карайбыз.

Ал эми, кептин бирдиги катары тилдин элементтери семантикалык-коммуникативдик жактан уюшулган түрдүү түзүлүштөгү кырдаалдык-тематикалык моделдер, сүйлөшүү үлгүлөрү, репликалар, эсептелинет. Тактап айтканда, кептин бирдигин конкреттүү кырдаал боюнча сүйлөшүүнүн үлгүлөрү, конкреттүү диалогдук бирдиктер түзөт.

Мына ушул жерден мындай суроо туулат: Биз бүткүл иш-аракеттерди эң алды менен эмнеден баштайбыз? Эң алды менен баланы эмнеге үйрөтөбүз? Тилгеби, кепкеби? Тактап айтканда, ишти лексиканы же тилдик системаны үйрөтүүдөнбү, же коммуникативдик максатта кыргыз тилинде түздөн-түз сүйлөшүүдөн баштоо керекпи?

Ойлонуу көрөлү: биздин максат сүйлөшүүгө үйрөтүү болгондуктан максатка тез, оңой жетүүнүн ыңгайлуу жолун таап, каражаттарын издөөбүз керек. Ал жол окуп-үйрөнүп жаткан тилдик жана кептик материалдардын функционалдык кызматын түшүндүрүү, туура угуу жатыгуудан – туура сүйлөп көнүгүүгө, андан үйрөнгөндөрдүн негизинде өз алдынча сүйлөөгө машыктыруу болуп саналат.

Айтмакчы, бул жерден дагы бир нерсени унутпайлы, тил үйрөнүү жалаң эле стандарт, үлгүлөр, кырдаал менен ишке аша калбайт. Ал

иштин багыты же жолу гана болушу мүмкүн. Демек, бул процесс кептик материалдар тилдик (лексикалык жана грамматикалык) материалдар менен толукталып, ойду ар тараптуу билдирүү үчүн ар кандай формада болуп турушун түшүндүрөт. Андыктан **кыргыз тилин окуп үйрөнүү - тилден-кепке эмес, кептен-тилге карай багытталышы керек** деген пикир ушундан улам чыгууда.

Мында тилдик материалдардын минимуму: атап айтканда, **фонетикалык, лексикалык, грамматикалык минимумдар так болушу, ошондой эле, кырдаалдык-тематикалык минимумдар да туура иштелип чыгышы зарыл**. Демек, тилди үйрөнүүнүн лексикалык компоненти негизги ролду ойнойт.

Билим берүүнүн мазмунунун лингвоөлкөтөануучулук компоненти төмөндөгүлөр менен белгиленет: тилди үйрөнүү ал тилди алып жүрүүчү улуттун салт-саанасы, тарыхы, географиясы, маданияты ж.б. улуттук белгилер менен тыкыс байланышта жүрөт. Мына ушундан улам экинчи тилди үйрөтүүнүн лингвоөлкөтөануучулук принциби иштелип чыккан.

Тил улуттук маданияттын казынасы, тили менен улут өзүнүн өзгөчөлүгүн, кайталангыс экендигин көрсөтүп турат. **Тилдин негизги эки функциясын белгилейбиз: атап айтканда, таанытуучулук жагы – анын жардамы менен баарлашуу ишке ашырылат; жана деп түшүндүрүлөт.**

Демек кыргыз тилин үйрөнүү менен, башка элдин өкүлдөрү кыргызча сүйлөшүүгө гана көнүкпөстөн, бул элдин рухун, улуттук салт-санаасын, маданияты менен тарыхын, географиясы менен жаныбарлар дүйнөсүн, белгилүү адамдарын жана алардын эмгеги менен өмүрүн жана башкаларды үйрөтүшөт. Алар окутуунун мазмунун ар тарабынан тереңдетет жана байытып турат.

Тилди үйрөнүү менен бирге, элдин психологиясын, улуттук атрибуттарын, белгилүү адамдарын, географиясын, тарыхый даталуу күндөрүн, жан дүйнөсүн үйрөнүшөт. Мындай зарыл маалыматтар, орус класстарында окуп жатышкан кыргыз улутунун балдары үчүн өзгөчө зарыл экендиги айтпаса деле түшүнүктүү. Атап айтканда, улуттук буюмдарды, алардын аталыштарын, элдик оозеки жана профессионал адабияты, улуттук майрамдары, белгилүү адамдары, улут тагдырындагы урунттуу учурлар ж.б. сыяктуу маалыматтар тууралуу билүүсү орчундуу милдет экени талашсыз.

Окутуунун мазмуну – анын бай, ар тараптуу, тарбиялык жана билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүгүнүн кенен болушу менен түшүндүрүлөт. Андыктан, билим берүүнүн мазмунун аныктоодо окуу материалдарынын тематикаларын аныктоо, тематикалык минимум так бслушу, анын баланын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алып түзүлүшү кажет.

Окуу материалдарынын мындай тематикасы программада атайы көрсөтүлөт. Ошондой болсо да, сабакта окуу китепте сунуш кылынган материалдар менен гана чектелүү анын мазмунун жардылантат. Себеби, сабак – чыгармачылыкты талап кылган, тынымсыз өнүгүп, формасы менен мазмуну күн санап жаңыланып туруучу жандуу процесс. Ошондуктан, кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк мазмунун дагы да тереңдетүүдө, байытууда мугалим окуу материалдарынын мазмунун чыгармачылык менен өз мүмкүнчүлүгүнө жараша толуктап турушу пайда гана берет.

Ошондой болсо да, окуу материалдарынын тематикалары кандай болушу керек, дегенде, төмөндөгүлөрдү сунуш кылууга болот.

Окутуунун баштапкы этабында окуучу менен мугалим күндө кездеше турган материалдардын тематикасы төмөндөгүлөр: окуучунун өзү жөнүндө, мектеби, классы, окуу куралдары, баланын үйү, ата-энеси, жашаган жери, кийим-кечеси, дене мүчөлөрү, күндөлүк үй турмушу, класстагы окуу эмгеги, үй жаныбарлары, жапайы айбан-дар, тамак-аш, идиш-аяк, көчө; андан кийин нерсенин эмне экенин, адамдын ким экендигин, бир нерсени сурап алуу, сурап билүү, заттын санын, иретин, өңү-түсүн айтып үйрөтүү, майрамдар, туулган күндөр, белгилүү адамдар ж.б.

Бул тематикалар окуучунун кыргызча кебин калыптандыруучу т.а. угуп кабыл алууга жана аны туура айтып үйрөнүүгө, ой жүгүртүп өз алдынча башка адам менен сүйлөшө билүүгө көнүктүрүүчү кызматты аткарат.

Класс жогорулаган сайын мындай тематикалар дагы да байыт, көнүгүүлөрдүн системасы да түрдүүчө мазмунда жана структурада болот. Аларды окуучунун окуу, эмгек маданий жана социалдык түрдүү чөйрөлөрүн камтыган түрдүү оордуктагы жана татаалдыктагы материалдар сунуш кылынып олтурат. Ошондо да, алардын татаалдыктары буга чейинки тааныштырылган же буга чейинки жаңы өтүлгөн грамматикалык жана коммуникативдик минимумдардын чегинен чыкпайт. Жаңыдан сунуш кылынуучу лексикалык материалдар болсо, тексттеги сөздөрдүн 5-6 гана процентин камтышы мүмкүн. Сунуш кылынуучу бул материалдардын татаалдыктары менен оордуктары, жогоруда айтылгандай, балдардын курактык, психологиялык жана өздөштүрүү, кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишке ашырылат.

Демек окутуунун мазмунун аныктаган бул лексикалык, лингвистикалык, өлкө таануучулук жана тематикалык компоненттерин так аныктоо, аларды бай материалдар менен жабдуу, окуу китептеринде аларды уюштуруунун ийкемдүү методикалык аппараттарын түзүү маанилүү милдеттер болуп саналат.

Булар окуу материалдарын формалык жактан гана өздөштүрбөстөн, анын мазмунун да, маанисин да бирге өздөштүрүүгө багытталмакчы. А

окуу материалдарынын мазмуну, сөздөрдүн мааниси гана баланын оюн, ой жүгүртүүсүн өздүрүүгө көмөк берет. Ошол үчүн, К.Д. Ушинский: «Развивать язык отдельно от мысли невозможно... форма мысли только тогда хорошо, когда оно органически вырастает из мысли» деп бекеринен айтпагандыр. Ошон үчүн жаңы окуу материалдары менен тааныштурууда болсун, аларды окуу китептеринде берүүдө болсун, сөздү, грамматикалык материалдарды анын кептиги мааниси менен бирге, түшүндүрүү, анын ролун практика жүзүндө көрсөтүү пайдалуу.

§ 2. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун уюштуруу- педагогикалык проблемалары

Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептеринде кыргыз тили 1-класстан баштап эле негизги окуу предмети катары окутулуп келатканы жогоруда айтылды. Кээ бир убакта методисттер арасында, ал тургай илимпоздор арасында да экинчи тилди эрте окутуу жакшы натыйжаларды алып келбейт, ал балага ашыкча түйшүктү жаратат, адегенде эне тилин талаптагыдай үйрөнүүсү керек, андан соң гана экинчи тилди үйрөнсө болот-деп, баланын канчалык эрте жашында үйрөнө баштаса, ошончолук натыйжалуу болоруна анча ишенишпей тургандыгы да малым. Анткени алар балдардын аң-сезими жетиле элек, акыл-эс иш аракеттери анча өнүгө элек-деп, ошондуктан 1-класска жаңы кирген балдар тилди жакшы өздөштүрө албайт деген ойдо болушканы ошондон. Ушундай эле көз караштарын бүгүнкү күндө балдардын ата-энелери да билдирип келишкени жалган эмес. Мындай ойго каршы келген илимий-методикалык тажрыйба бар, ал тилдерди үйрөнүүнүн турмуштук далилдери жана дүйнөлүк тажрыйба экендиги талашсыз.

Республикабыздын орус мектептеринде кыргыз тилин үйрөтүүдөгү аз жылдык тажрыйбабыз илимдеги «сенситивдүү», башкача айтканда, психологиялык-физиологиялык жактан тилди үйрөнүүгө эң эле ыңгайлуу мезгилге дал келерин белгилесек жаңылыштык болбойт. Орус психологдору Л.С.Выготский жана С.Л.Рубинштейндердин изилдөөлөрүндө бала 6-8 жашынан баштап эле экинчи тилди аң-сезимдүү үйрөнүүгө даяр болуп жетилип калары далилденген. Мунун өзү балдардын ошол курагында бөтөн тилди тез кабыл алуу жөндөмдүүлүгү болору менен түшүндүрүлөт. Көрсө, балдардын шартуу рефлексктеринин пайда болуу жана өнүгүү темпи алгачкы күндөрдөн баштап активдүү өсө баштайт экен. Алар, жогоруда айтылгандай, ар нерсени бат кабыл алуусу, кызыгуусунун күчтүүлүгү менен айырмаланып, айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан жаңы нерселерди жана өзгөрүүлөрдү бат кабылдоосу анын аң-сезиминин, эс-акылынын, мүнөзүнө калыптануусуна терең из калтырат. Бирок, тилекке каршы, баладагы мына ошол жөндөмдүүлүк ал чоңойгон

сайын начарлай баштай тургандыгы да илимде далилденген. Психологдор баладагы бул өзгөрүүлөрдү жаш курагындагы мээ кабыгынын нерв ткандарынын өзгөчө ийкемдүүлүгү жана анын бара-бара бала чоңойгон сыйын ал ийкемдүүлүк басандай баштоосу менен түшүндүрүшөт. Демек, мындай илимий маалыматтарга таянса, бул мезгилден кийин мээ тилди тез кабылдоочулук механизмдеринин ийкемдүүлүгүн жоготуп, жаңы шарттарга ылайык келбей калышы мектепте кыргыз тилин талаптагыдай үйрөнүүсүнө терс таасир тийгизиши толук ыктымал экен.

Илимий -иликтөөлөргө таянса, он бир жашка чыккандан баштап, баланын психикасы улам башка кошумча тоскоолдуктарга дуушар боло баштайт. Демек, ала чоңоё баштайт, турмуштук түйшүктөргө кабылат. Мунун өзү, баланын 6-10 жаш курагында кыргыз тилин үйрөнүүгө жакшы натыйжа берүүчү мезгил катары баалап, ал мүмкүнчүлүктү окуу максатына туура пайдаланып калуу зарыл керектигин эске салат.

6-10 жаштагы бала сабакта жаңы окуу материалдарын да тез кабыл алышат жана эстерине узак сактай алышат. Уккан маалыматтарды, т.а. окуу материалды баланын тез жана узакка эске тутуп калуусу, көп убакытта, анын эске тутуу механизмдери жана «импринг» деп аталган кубулуш менен байланышта экендиги да медицина илиминде далилденген. А «импринг» кубулушунун баладагы пайда болуу мезгили сегиз жашка чейин гана болору да айтылат. «Импринг» кубулушу зарыл мотив же стимул болгондо гана уккан же, көргөн маалыматтардын баланын аң-сезиминде бекем сакталып калышын туюндурат. Андыктан, мына ушундай илимий маалыматтарга таянуу менен, орус мектептеринде кыргыз тилин окутууда окуучулардын оң мотивинин пайда болушуна шарт түзүү зарыл экендигин айтып отурат. Ошондо гана баланын окуу ишмердигинин сапаты жана анын натыйжасы ушул мотивдер менен тыгыз байланышта ишке ашмакчы.

Орус мектептеринде кыргыз тилин үйрөнүүнүн мындай мотивдерин анализдөө максатында Бишкек шаарынын мектептеринин I-VIII класстарынын окуучуларынын арасында суроо-жооп иштер жүргүзүлгөн жана андагы жооптор жогоруда айтылгандардын анык экендигин далилдеген.

Мектеп практикасында жогорку класстын окуучуларына караганда төмөнкү класстын окуучулары окууга аң-сезимдүү түрдө оң мамиле жасашары белгилүү. Алар билим алууга, экинчи тилди окуп-үйрөнүүгө өздөрүнүн кызыгуусу жогору болорун, көз караштары бир багыттуу болуп, каалоолорун да куулук-шумдугу жок, ачык түрдө өз мугалимине билдире алышат эмеспи. Муну биз алардын суроолорго активдүү түрдө ойлорун ачык билдирип катышкандыктарынан байкадык.

Ал эми, калсы жогорулаган сайын окуучулардын кыргыз тилди үйрөнүүгө болгон кызыгуусу улам төмөндөп отурары, албетте,

тынчсыздандырбай койбойт. Анткени, ал балдардын билимге болгон ички жана тышкы мотивдеринде өзгөрүүлөр боло баштаганын билдирет. Алардын окууга тиешелүү тышкы факторлору, т.а. турмуштук көз караштары кеңейип, окуучулук милдеттери арбыйт. Ал аркылуу пайда болгон мотивдерди алардын **окууга болгон оң же терс тышкы мотивдери** деп айтылат. А окуу процесси менен тикеден-тике байланышкан мотивдер ички мотивдер катары бааланат да, андагы пайда болгон терс же оң мотивдер ички мотивдер деп аталат. Биз практикабызда жана балдардын анкеталык суроолорубузга кайтарган жоопторун иликтеп-талдаганыбызда орус мектептердин окуучулары класстан класска жогорулаган сайын кыргыз тилин үйрөнүүсүнүн ички мотивдери төмөндөй баштаганын байкадык. Ички мотивдердин ролу төмөндөгөн сайын кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуусу да төмөндөгөнү ошондон экен.

I-IV класстын окуучуларынын турмушунда алардын окуу мотивдери менен байланышкан шарттар көбүрөөк кездешери белгилүү. Анткени, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусунун деңгээли окуткан мугалимдин да инсандык сапатына жана анын сабакка болгон чыгармачылык мамилесине сөзсүз байлыштуу келет. Ошондуктан, орус мектептериндеги окуучулар кыргыз тилин үйрөнүүнү канчалык каалашса да, кызыгуусу мугалимдин кызыксыз сабактарынан кийин жоголорун билдирип турат.

Кыргыз тилин үйрөнүүгө баланын кызыгуусунун төмөндөшү алар алган теориялык билимин практика жүзүндө колдоно албагандыгы, турмуштук түрдүү кырдаалдарда кыргызча сүйлөшүп, алдардын кайрылууларына кыргызча жооп бере албагандыгы менен түшүндүрүлөт. Буга окуу китептеринин жетишпегендиги да, ошондой эле, андагы окуу үчүн кызыгуу материалдардын аздыгы, дидактикалык материалдардын жоктугу да кошумча болору шексиз. Мунун дагы бир себеби окуу программадагы грамматикалык, лексикалык жана фонетикалык минимумдардын илимий негизде системалуу берилбегендиги да, окуу китептериндеги тексттик материалдардын окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, кызыгуулары менен ички талаптарына жараша топтолбогондугу да болору талашсыз. Мунун баары орус мектебинде кыргыз тилин натыйжалуу өздөштүрүүгө, баланын тил үйрөнүүгө болгон оң мотивинин сөзсүз төмөндөшүнө алып келмекчи. Бул болсо, албетте, тил үйрөтүү ишин илимий-методикалык талаптарга ылайык жүргүзүү зарылдыгын алдыга коёт.

Ал эми, 1-2- класстарынын окуучуларынын кыргыз тилин үйрөнүү мотивдерин, кызыгуусун аныктоо максатында окуучуларга берилген «Кыргыз тилин үйрөнүүнү каалайсыңбы?» деген суроого бардык окуучулар оң жоопторун беришкен. Биздин оюбуз боюнча мындай оң мотивация сабакта алган ар күнкү кызыктуу материал балдар үчүн жаңы ачылыш

болорун түшүндүрөт. Мындай шартта жогорку класстын окуучулары кызыксыз, керексиз деп көңүл салгысы келбеген окуу материалдарды I-II-класстын окуучулары оңой эле өздөштүрүп жана эске тутуп алышары практикада белгилүү болууда.

Ошондуктан, орус мектептеринде кыргыз тилин окутуунун баштапкы этабында эле оң мотивди стимулдаштыруу боюнча төмөнкүдөй уюштуруу жана методикалык иштерин жүргүзүү талапка ылайык. Атап айтканда, 1-класстын оозеки курсунда, тактап айтканда, 1-жарым жылда окуучунун сөз байлыгын өстүрүүдө ага стимул боло турган кырдаалдык-тематикалык жана фонетикалык-грамматикалык минимумду так аныктоо керек. Мында, тематикалык-кырдаалдык минимум кандай багытта сүйлөшүүгө көмөк берсе, фонетикалык минимум кыргыз жана орус тилинин тыбыштык системасын салыштырып үйрөнүүнү, ал эми грамматикалык минимум сүйлөмдүн курулушунун окшоштук-айырмачылыктарын билгизет.

Мында, биринчиден, кырдаалдык-тематикалык принципти аныктоонун негизги талабы катарында, баланын турмушу, көз карашы, кызыгуусу эске алынган, анын тил үйрөнүү талабы жана ага жараша сүйлөшүүнү уюштуруу багыттары алдыга чыгат.

Экинчиден, Фонетикалык-грамматикалык минимумду аныктоодо негизги принциптер болуп, кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, тандалып алынган лексикалык бирдиктердин балдардын кебиндеги жыштыктын байкоо, алардын кептеги функционалдык ролун түшүндүрүү, окуучунун эне тилинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу, ж.б. жагдайлар эске алынат. Ошондо да, булардын жыйындысында, үйрөнгөн окуу материалдарын турмуштук түрдүү кырдаалдарда, түрдүү тематикаларга ылайык сүйлөй алуу жагдайы биринчи көңүлгө алынат.

Биздин оюбуз боюнча, фонетикалык минимумду тандоодо жана топтоодо анын лексикалык жана грамматикалык материалдар менен дал келиши өзгөчө эске алынышы керек.

Кыргыз тилин орус класстарында үйрөтүүдө кырдаалдык-тематикалык материалдар менен катар эле жаңы лексикалык материалдар менен тааныштыруу, алардын сүйлөшүүдөгү функционалык милдетин түшүндүрүү, буга ылайык сөздүк жумуштарын жүргүзүү илимий жактан туура уюштурулуусуна алгачкы күндөн тартып эле чоң маани берилүүсү зарыл. Анткени, окуучулар кыргыз тили сабагында окуучулар кыргыз сөздөрүн жеке-жеке чаржайыт үйрөнбөстөн, эмоционалдык-манилик белгилерин максаттуу түрдө турмуштук түрдүү жагдайларга жараша максаттуу өздөштүрүүгө өтүшү туура болорун тажрыйба көрсөтүп келет.

Окутуунун баштапкы этабында лексикалык каражатты туура тандоодо төмөнкүдөй принциптерди жетекчилик алуу пайдалуу:

1. Сөздөрдүн семантикалык баалуулугун, сүйлөшүүдөгү функционалдык ролун көңүлгө алуу;

2. Сөздөрдүн коммуникативдүүлүгү, сүйлөшүүдө колдонуудагы максаттуулугу;

3. Үйрөнүп жаткан сөздөрдүн баланын күндөлүк турмушунда жыш колдонулуусу;

4. Сөздөрдүн маанисинин конкреттүүлүгү.

5. Сөздөрдүн мааниси жана тыбыштык составы боюнча жеткиликтүүлүгү.

6. Окуу материалдын тандоодо окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу.

8. Окуучунун өз эне тилинин өзгөчөлүгүн жана билим деңгээлин көңүлгө алуу.

9. Тандалган сөздөрдүн уланмалуу түрдө кайталанып турушу;

10. Сөздөрдүн өлкө таанытууга жараша тандалышы.

Ушул сыяктуу эле, грамматикалык материалдарды тандоого да жана аларды өздөштүрүүнү уюштурууга да өзгөчө мамиле жасалышы зарыл. Анткени, окуучуларды ар кайсы тилдик кубулуштар, грамматикалык формалар менен чаржайыт тааныштарбастан, алардын сүйлөшүүдөгү функционалдык жактан колдонулушун практика жүзүндө түшүндүрүү жана ага ар бир сабактын бышыктоо этабында ыраттуу кайрылуу зарыл экендигин мугалим унутпоосу керек.

Аталган иш-аракеттер кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон балдардын оң мотивдерин стимулдаштыруунун лингвистикалык жана экстралингвистикалык негиздерин түзөрү анык.

Илимий негизде алганда, сүйлөшүү кырдаалын сабакта түзүүнү сабакта баланы кыргызча сүйлөөгө «мажбур» кылган методикалык шарт катары кабылдасак болот. Бул тууралуу орус методисти, окумуштуу П.Пассов өзүнүн көптөгөн эмгектеринде далилдүү кылып негиздеп айткан. Бирок, мектеп практикасында, мотив жеке эле сүйлөшүүгө баланы мажбурлоочу методикалык шарт гана эмес, тескерисинче тил үйрөнүүгө болгон баланын кызыгуусун арттыруучу ыңгайлуу зарыл жагдай да болорун көргөзүп келет.

Мына ушул жагдай тил үйрөнүү теориясын эске салат. Анда төмөндөгү төрт компоненти бар экендиги белгилүү. Алар: «интенция, мотив, программа жана практика» (Л.Леонтьев). Бул төрт түшүнүктү чечмелөөгө аракет жасайлы.

1. **Интенция**- адамдын тилди үйрөнүүгө болгон ички каалоосунун жаралышы. Демек, мектептерде окуучулардын кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон каалоосунун, ички ынтаасынын болуусу.

Бүгүнкү Кыргызстандын мектептеринин шартында бул кантип жүзөгө ашмакчы? Ал үчүн, ири алдыда, окуучунун ата-энеси баласынын мамлекеттик тилди үйрөнүүсүнө болгон оң мотивинин жаралышы, андан улам алар балдарына үйдөн туура кеңештерин айтып, кыргыз тилин үйрөнүүсүнө көмөк көрсөтүп, сабактарына катышып, тапшырмаларынын

аткарылышын текшерип, алардын туулуп-өскөн мекени Кыргызстан экенин жана келечеги да аны менен байлашта болорун, ал жерде окуп-билим алып, жашап-иштей турганын туура түшүндүрүп, кыргыз тилин үйрөнүүгө, кыргыз маданиятын сыйлоого болгон туура пикирде болуусун, ошондой ой туюмдардын балада түптөлүшүнө кам көрүүсү оң пайда бермек. Экинчиден, мектеп мугалими окуучуну зордоп тапшырма аткарууга мажбурлоонун ордуна, бала менен ар дайым изги мамиледе болуп, окууга жана тил үйрөнүүгө болгон оң мотивациясын күн санап жаратып, кызыгуусун арттырып, бала менен дос болуп, тилин таап, көңүлүнө кетер педагогикалык жолдуу издөөсү зарыл.

2. **Мотив** - сүйлөшүү зарылчылыгынын болуусу, сүйлөшүү кырдаалынын түзүлүшү. Бул - мугалимдин ар бир сабакта кыргызча сүйлөшүү зарылчылыгын түзө алышы, сүйлөшүү кырдаалын жарата алышы. Окуучу мугалим менен жекече мамилелешүүсүндө да, сабактагы иш-аракеттердин маалында да кыргызча гана сүйлөшүү керектигин сезип-туюусу жана аны күн сайын ырааттуу түрдө жүзөгө ашыруунун зарылдыгы.

Ал үчүн, албетте, кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон талаптын пайда болуусу шарт. Талап эки негизде жаралат. Анын бири- коомдук талап, т.а. кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон коомдук катуу талаптын коюлуусу. Экинчиси- кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон баланын ички талабынын ойгонуусу. Ал талаптын ойгонуусу – интенция менен, т.а. каалоо менен бирге жаралып, каалоо менен бирге ишке ашмакчы.

Муну кыргыз тили мугалими класстын шартында кантип жүзөгө ашырат? Мугалим класста турмуштук зарылдыкты жаратуунун алдында жасалма зарылдыкты жаратат. Сабакты кыргыз тилинде уюштуруу, окуучу менен кыргыз тилинде гана баарлашуунун өзү да класстагы негизги зарылдыкты, сүйлөшүү кырдаалын жаратып, сүйлөшүү чөйрөсүн түзөт. Окуу материалын зордоп жаттатуу- эч качан жасалма зарылдыкты билдирбейт. Жасалма сүйлөшүү зарылдыгы- күн сайын үйрөнүп жаткан тилдик материалды жасалма кырдаалда кантип колдонуп сүйлөп оюн айтса болорун, кантип колдонуп айтып суроо берерин же берилген суроого жооп берерин үйрөтүү менен коштолуп отурат.

Ал үчүн окуучуга «мына бул сөзгө бул грамматикалык форманы улантып, мына бул нерсенин эмне экенин сурачы» (китеп+пи?), же «мына бул сөздү колдонуп, менин мындай суроо мо мындай деп жооп берчи» (ооба, китеп) деп сүйөмөлөп отуруунун өзү да жасалма сүйлөшүү кырдаалын жана жасалма сүйлөшүү зарылдыгын түзүү менен барабар.

Ошондо да, бул методикалык механизм баланын кыргызча сүйлөп оюн билдирүүгө болгон оң мотивациясын жаратуу менен гана байлашынтуу болорун, андай оң мотив жаралбаса, үйрөнгөн окуу материалын, грамматикалык формаларды кантип кебинде колдонуп

сүйлөөгө болгон ынтызар аракеттин жаралбасын туура түшүнүүсү негизги нерсе болорун мугалим унутпашы керек.

3. Программа- окуу китептерден күн сайын зарыл лексикалык-грамматикалык материалдарды окуп- үйрөнүү.

Албетте, окуучу күн сайын жаңы лексика, жаңы грамматикалык форма менен таанышат. Ал материалдар окуучунун тил үйрөнүүсүнүн курулуш материалынын милдетин аткараы шексиз. Ошентсе да, ал окуу материалдары күндөлүк турмуштук кырдаалдарда сүйлөшүп, пикир алышуунун курулуш материалы катары функциясына жараша пайдаланылганда гана ошондой маани-маңызы ачылмакчы. Антпеген күндө күн сайын өтүлгөн окуу материалдары курулай жаттоо менен гана барабар болуп калары бышык.

Мындай программалоо кандай учурда максаттуу болот? Анын максаттуу болуусун мугалим күндөлүк сабагына даярданууда эске алуусу пайдалуу. Мисалы, мугалим сабакка даярданууда: «Ушул лексикалык материал, ушул грамматикалык форма окуучу үчүн эмнеге керек? Окуучу буларды кандай тематикада, кандай кырдаалда, кантип колдонуп сүйлөйт? Ал үчүн мен бүгүнкү сабакта баланы эмнеге жана кантип машыктырам?» деп ойлонуп, проблемалуу суроону алдына коюп, аны чечүүнүн жолун табуусу керек. Күндөлүк сабагынын планын ушул максатта түзүп, сабагын башыктоо этабында жаңы үйрөнгөн окуу материалын окуучу практикада колдонуп бышыктоо аркылуу машыгып сүйлөп, сабак жыйынтыкталуусу шарт.

4. Практика- класста да, мектепте да, балдар жашаган чөйрөдө күн сайын кыргызча сүйлөшүү чөйрөсүнүн болуусу, окуучулар кыргыз тили сабактарында мугалим менен кыргыз тилинде гана баарлашуусу, мугалимдин ар бир талабына, окуу китептеги материалдарга көңүл коюу менен мамиле жасап, активдүү ишмердик мамилесинин ырааттуу жүзөгө ашышы.

Бул иш-аракеттер эмнеден башталат? Биринчиден, кыргыз тили-окуучу менен мугалимдин инсандык баарлашуусунун негизги маалымат алышуу, пикир алышуу тили болуусу керек. Ал үчүн күн сайын мугалим менен окуучу сабак башталгандагы учурашуусунан тартып, соңку кош айтуусуна чейин жалаң кыргыз тилинде баарлашуусу зарыл.

Экинчиден, кыргыз тили сабакты уюштуруунун, методикалык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруунун бүткүл тилинин кызматын аткаруусу керек. Кандай суроо берилсе, кандай тапшырма берилсе-баары кыргыз тилинде гана болуусу – муну жүзөгө ашырмакчы.

Үчүнчүдөн, кыргыз тили- окуу предметинин тили болуусу. Зарыл учурда гана грамматика-котормо методу колдонулбаса, кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрү, негизги окуу материалдары кыргыз тилинде гана түшүндүрүлүп, кыргыз тилинде гана талап кылынышы керек.

Мына ушунун баары методика илиминдеги «Кайсы тилди үйрөтсөң-сабакты ошол тилде жүргүз»- деген илимий жобого түздөн-түз байланыштуу чечилет да, жогоруда кеп кылган сабактагы жасалма зарылдыкты жаратат. Күн сайынкы зарыл практиканы жаратат.

Бирок, бизде бүгүн булардын кайсылары бар? Интенция барбы-жок. Мотив барбы- жок. Программа барбы? Бар. Күн сайын жаңы сабак өтүлөт. Күн сайын жаңы окуу материалдары үйрөнүлөт. Практика барбы-жок. Демек, үйрөнгөн окуу материалдарын практикада колдонуу зарылдыгы жок. Класста да, мектепте да, башка улуттун баласы жашаган чөйрөдө кыргызча сүйлөшүү чөйрөсү түзүлбөйт.

Мындай шарттын өзү эле республикабыздагы башка улуттун өкүлдөрүнө кыргыз тилин талаптагыдай үйрөтүү маселесин натыйжалуу чечүүгө мүмкүн эместигин айгинелеп турат. **Анткени кыргыз тилинин натыйжалуу окутулбай, мектепте талаптагыдай үйрөтүлбөй келатышы аны окутуу менен үйрөтүүнүн максатуу, концептуалдуу багытынын ачык-даана эместиги, анын аныкталбай келатышы болуп саналат.**

Кантсе да, кыргыз тили предмети атайын милдеттүү окутулуусу сабак катары жалпы билим берүүчү окуу мектептин окуу планында орун алып тургандыктан, ал кутулууга тийиш жана анын методикалык жолун табууга тийишпиз.

Албетте, учурда анын окуу-нормативдик материалдары, т.а., окуу стандарты (китепте: «Жалпы билим берүүчү орто мектептерде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты», Б.2006.), концепциясы (китепте: «Кыргыз тилин экинчи тил катар окутуунун теориялык-практикалык маселелери», Б., 2011.), программасы («Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1-11-класстары үчүн кыргыз тилинин программасы», Б., 1997-2010, «Окуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1-11-класстары үчүн кыргыз тилинин программасы», Ош, 2007) жазылган, бүгүнкү күндө кыргыз тилин окутуу мына ушул аталган окуу-нормативдик адабияттарга таянуу менен жүргүзүлүүдө. Бул документтер учурда өркүндөтүп кайра иштеп чыгууга муктаж. Анткени күн санап экинчи тилге үйрөтүүнүн активдүү формалары практикаланып, алардын негизинде жогоруда аталган документтерди өркүндөтүп кайра иштеп чыгуу менен, кыргыз тилин да натыйжалуу үйрөтүүнүн ыкмаларын табуу зарылдыгы курч коюлууда.

Ал- албетте, англис тилин чет тил катары окутуунун европалык ыкмалары болуп саналат. Ал туурасында кийинки бөлүмдө сөз кыلالы.

§ 3. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методологиялык негиздерин жаңылоо туурасында

Тилдерге үйрөтүүнүн методикасын жаңылоо туурасындагы 1991-жылы Швейцария конвенциясында эл аралык атайын стандарт кабыл алынгандыгы коомчулукка белгилүү. Ошол стандарттын талаптарын негизденип, учурда чет тилдерин үйрөтүүнүн сыналган методикасы катары бир катар өлкөлөрдө ийгиликтүү колдонулуп, жакшы натыйжагы жетишип жаткандыгы бизди да кызыктырбай койбойт.

Мына ошол эл аралык стандарттын талаптарына көз чаптырсак, кайсы гана тил болбосун окуу предмети катары статусуна карата төмөндөгүдөй, т.а.: TOSL, TOEFL жана LWS деген аталыштар менен мамиле кылуу калыптанган. Алардын ар биринин мүнөзүнө жараша кызматы такталган, маани-маңызы бекемделген, ошого жараша практикада такай пайдаланылып, эл аралык деңгээлде таанылган.

Анда эмесе, алардын маани-маңызы жана тил үйрөтүүдөгү кызматы эмнеде экенин билип алалы.

TOSL түшүнүгү кыргыз тилинде экинчи тилди окутуу дегенди билдирет. Биз кыргыз тилин окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде окутууда мына ушул системаны колдонсок болот. Анткени кыргыз тилин-мамлекеттик тил катары, ал эми орус тилин экинчи тил катары эсептесек, анда кыргыз мектебинде орус тили, орус өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тили экинчи тил катары эсептелинет, ошого жараша алганда тилди ушул система боюнча үйрөтүүгө басым койсок болот.

Ал эми, TOEFL түшүнүгү тилди чет тили катары окутуунун системасын өзүнө камтыганы менен айырмаланат. Бул багыттан алганда, Кыргызстанда чет тили катары расмий түрдө англис, француз жана немец тилдери эсептелинуү менен, ал тилдерди үйрөнүү дал ушул система менен үйрөтүлүүсү натыйжа берери практикада белгилүү болууда.

Ошондой эле, тил үйрөнүүдөгү үчүнчү бир система LWS системасы – элге кеңири тараган мектешүү тили дегенди түшүндүрөт. Ал, андай болсо, Кыргызстанда элге кеңири таанылган, улут аралык тил катары орус тили эсептелинет десек, аны үйрөнүү ушул система менен жүргүзүлсө болот.

Ошондой эле, тилди максаттуу үйрөтүүдө дагы эки система бар, алар: LSP- тилди атайын кесипке багыт берип үйрөтүү максатын көздөп окутуу, мисалы: орто мектепте, гимназиялар менен лицейлерде профилдик багыт берип окутуу жана LAP- академиялык максатта үйрөнүү, мисалы: адистикке ылайык бакалаврият менен магистратурада тереңдетип үйрөтүү багыттары.

Бул аталган багыттар Кыргызстанда да кыргыз тилин, орус тили менен чет тилдерин экинчи жана чет тил катары окутуу практикабызды кайра карап чыгуунун зарылдыгын алдыга коёт. Ал милдет окуу стандарттарыбызды, концепциялар менен программабызды тилди экинчи жана чет тилдерди окутуунун дүйнөлүк сыналган методдор менен окутуу-үйрөтүү, ыңгайлуу жолдорду табуу зарылдыгын белгилейт.

Коңшу Казакстанда бул багытта бир кыйла алга жылуулар болуу менен, жаңыча методология иштелип чыгып, өркүндөтүлгөн принциптерге таянуу иш-аракеттери болуп жатканы белгилүү. Атап айтканда, аларда «Казакстан Республикасында чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүү» концепциясынын (Алматы, 2010) иштелип чыгышы буга далил.

Аталган концепцияда негизги орунда **чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүүнүн теориялык-методологиялык негиздеринин аныкталышы, анын үзгүлтүксүз жана уланмалуулукта билим берүү системасынын иштелип чыгышы жана орто, атайын орто жана жогорку мектептерде чет тилдүү билим берүүнүн баскычтары жана анын мазмунунун сунуш кылышы** экендиги талашсыз.

Бүгүнкү күндө тил үйрөнүү маселеси мектептеги педагогикалык-методикалык проблеманын чегинен чыгып, адамдын нагыз турмуштук карым-катышынын зарыл куралы деңгээлине, таптакыр жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлүп отурат. Адам канча тил билсе, ошончо элдин өкүлү менен баарлашып, дүйнөнүн кайсы гана бурчу болбосун талаптагыый жашоо кечирип кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга өтүүдө.

Мунун өзү тил үйрөнүү-адамдын өнүгүүсүнүн негизги бир факторуна айлангандыгын далилдейт да, ага антропологиялык (гуманисттик) мамиле жасоону, тактап айтканда, кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү инсанга багыттап окутуу технологиясына таянып жүзөгө ашыруу сыяктуу концептуалдуу максаттуу багытты так аныктоону талап кылат.

Тактап айтканда, тил үйрөнүү төмөндөгүдөй методологиялык багыттарда жүргүзүлөт:

- тилди адамдардын өз ара карым-катышынын куралы катары үйрөтүү (коммуникациянын куралы катары);
- тилди улуттук маданиятты таануунун каражаты катары үйрөтүү; (таанытуучу лингвистика, т.а. лингвоөлкө таануу багыты);
- тилди инсанды өнүктүрүүнүн куралы катары үйрөтүү;
- тилди коомду ич ара байланыштырып бириктирүүнүн каражаты катары үйрөтүү;
- тилди билим алуунун каражаты катары үйрөтүү;
- тилди инсандын социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары үйрөтүү;
- тилди жашап жаткан чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүү.

Тил үйрөнүү, жогорудай белгиленгендей, инсандын калыптанышына, анын коомдо эркин социалданышуусуна, ар улуттар менен этностор аралык маданий коммуникацияга тез аралашуусуна жол ачуу менен, сабакты дал ушундай максаттуу багытта үйрөтүү технологиясын, анын мазмунун иштеп чыгуу максатын коёт. Ал бир катар жаңы жана өркүндөтүлгөн методологиялык багыттарга таянууну талап кылат.

Биринчиден, тилди окутууну жана үйрөтүүнү маданиятты түзүүчүлүк системасына таянуу менен жүргүзүү. Анткени бул система тилди грамматиканын туткунунда гана үйрөтүү системасын бузат, аны которуп-жаттап үйрөнүү методикасын четке кагат, аны чейректерде баа алуу үчүн гана окуу максатынан кайтат, ошентсе да, тилди ал тилдин ээси болгон элди-жерди таануу (лингвоөлкөтаануу) менен гана чектелбейт, ал инсандын тил аркылуу элдик маданиятты таануусун өнүктүрүүнү көздөө менен, лингвоэтномаданияттаануу багыты окуу процессинин өзөгүн ээлөөсүн талап кылат.

Бул багыт кыргыз тилин окутуунун жалпы максаттуулугун жаңы багытты көздөй бурат. Тактап айтканда, тил аркылуу элди-жерди гана таанып тим болбостон, элдин материалдык-рухий маданиятын, анын ичинде, сүйлөө маданиятын, мамиле маданиятын, ж.б. кеңири үйрөнүү багытын көздөгөн мазмун жаңы технология менен толукталат.

Экинчиден, кыргыз тилине болгон мамиле өзгөрүү менен, мектептерде кыргыз тилин окутууга эмес, кыргыз тилинде сүйлөөгө үйрөнүүгө басым коюлат. Албетте, мунун өзү программалык материалдарды аныктоодо жалаң гана грамматикага таянууга болбостугун, сабакта кыргызча кепке үйрөтүү багытын карманган технологиянын негизинде сабак жүрөрүн эске салат. Андай сабактарда кыргыз тилинин грамматикалык-лексикалык системасы, тактап айтканда теориялык прагматикалык билим эмес, кепке жатыгуу негизги өзөктү ээлебейт. Грамматика менен лексика сүйлөшүүнүн курулуш материалы катары кызмат кылат, сабактын өзөгүн кепке үйрөтүү, сабакта үйрөнгөн окуу материалдарын белгиленген тематикада, белгиленген кырдаалда, белгиленген максатта колдоно билүүгө машыктыруу технологиясы негизги орунду ээлейт. Грамматика формалдуу үйрөнүлүүдөн - практикалык грамматиканы үйрөнүүгө багытталат.

Үчүнчүдөн, тилди экинчи тил катары үйрөнүү инсандын тил аркылуу өнүгүүсүн шарттайт, тил инсандын өнүгүүсүнүн каражатына айланат, тил менен бирге элди, анын маданиятын үйрөнүүчү куралга айлантат.

Кыргыз тилин үйрөтүүдөгү мындай жаңыча технологияны киргизүүдө анын мазмунун деңгээлдерде ишке ашыруу жүрөт. Ал деңгээлдер коммуникативдик чөйрөдө сүйлөшүү тематикалар менен типтүү кырдаалдар аркылуу аныкталат. Демек, кыргыз тили окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде окутуу иши мада-

ниятты түзүүчүлүк багытта жана денгээлдер аркылуу ишке аша турган окутуу моделин ойго салат.

Мындай учурда кыргыз тилин үйрөтүүнүн принциптери да өзгөрөт, же жаңыланат. Экинчи тилди үйрөтүүдө жалпы дидактиканын принциптериндей эле, өзүнө тиешелүү жеке методикалык принциптери бар экендигин бир катар окумуштуу-методисттер белгилеп келишет. Мисалы, дидактика илимине көп эмгегин арнаган Е.Н.Мединский окутуунун жалпы принциптери катары: окутуунун системалуулугу, окутууда теория менен практиканын тыгыз байланышы, тарбия берүү менен окутуу, окуучунун курактык өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу, окутуу методдорунун көп түрдүүлүгүн эсептесе, И.Д.Салистра болсо, тилди окутууда «маек курууга багыттоо, тилдик материалдарды илимий негизде тандоо жана да окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүктөрүн эсепке алып окутуу» сыяктуу принциптерди сунуш кылган В.И.Шарнас болсо, тилди үйрөтүүдө функциялык-эврикалык, окуу материалдарын интеграциялоо, кырдаалдык-тематикалык, окуучунун филологиялык тажрыйбасын эсепке алуу принциптерин негиздеп көрсөткөн Ал эми, чет тилин окутуу методикасына көптөгөн салымын кошкон белгилүү методист А.Бим «окутуудагы коммуникативдик башталыш, кеп ишмердүүлүгүнүн ар түрүн пайдалануу, аларга дифференциялык мамиле жасоо, окуу материалдарын берүүгө структуралык-функционалдык мамиле жасоо, кепти моделдөө, ж.б. принциптерин сунуштаган.

Албетте, бул айтылган принциптердин баары кыргыз тилин экинчи тил катары колдонууда маанилүү жана керектүү. Аларды функциясына жараша тандап алуу кыргыз тилин окутууга сөзсүз натыйжасын берери шексиз.

Төмөндө ошолордун айрымдары тууралуу кеп кылалы.

Атап айтканда, «Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1-11-класстары үчүн кыргыз тилинин программасында» (Б.,2010) каралган принциптер төмөнкүлөр:

- баланын эне тилинин өзгөчөлүктөрүнө таянуу;
- кепке багыт берүү принциби;
- окуу материалдарын кептеги кызматына тандоо принциби;
- кырдаалдык-тематикалык принцип;
- дифференциялап окутуу принциби;
- лингвоөлжөтөөнү принциби;
- денгээлдерге бөлүп тил үйрөтүү принциби (баштоочу, активдештирүүчү, өз алдынча иштөөчү жана жалпылоочу баскычтары).

Бул аталган принциптер жогорудагы айтылгандардын жаңыланып, өркүндөөгө тийиш, тактап айтканда, **тил үйрөтүүнүн коммуникативдик-маданият аралык баарлашууга үйрөтүү принцибине жана тил үйрөтүүнү баскычтарда системалуу үйрөтүү принцибине айрыкча маани берилүүгө тийиш.**

Эмесе, жогоруда айтылып өткөн принциптердин маани-маңызы тууралуу кеп кылып өтөлү.

1). **Коммуникативдик-маданиятаралык баарлашууга үйрөтүү принциби.** Бул принцип, ири алдыда, кыргыз тили предметин окутуу максаты менен байланышып турганы менен маанилүү, анткени кыргыз тили сабагы башка предметтерден айырмаланып, окуучуну улуттар аралык мамиле маданиятына үйрөтүүчү максатты көздөгөндүгү менен баалуу болуп саналат.

2) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы усулдук принциптердин кататарында **деңгээлдерде окутуу принцибинин ролуна, тактап айтканда кыргыз тилин үйрөтүүнүнү системалык-деңгээлдик принцибине айрыкча чоң маани берилет.** Бул принцип дидактиканын жеткиликтүүлүк же окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу принциби менен да дал келет. Баланын жаш өзгөчөлүктөрүнө, класстардын деңгээлине карап, окуу материалдарын деңгээлдерге бөлүп берүү ишке ашат, ар бир курактын алдындагы тилдик жана коммуникативдик милдет такталат, аларга ылайык кайсы баскычта ким кандай деңгээлде сүйлөй алары белгиленет, ал баскычтардын тилдик жана коммуникативдик талаптары, милдеттүү критерийлөө аныкталат, лексикалык, грамматикалык, кырдаалдык минимумдар иштелип чыгат. Булар жана анын ишке ашыруунун жолдору боюнча бир тууган Казакстандын белгилүү тилчи окумуштуулары С.Кунанбаева, Ф.Оразбаева, Б.Касымовалар бир катар эмгектерин арнашып, тилдерди окутуунун «Казакстандык үлгүсүн» иштеп чыгышкан.

Биз дагы Кыргызстандын мектептеринде мамлекеттик тилди өздөштүрүүнүн практикасын мындан ары өркүндөтүү максатында Тилдерди үйрөтүүнүн Эл аралык стандартына негизденип, өзүбүздүн деңгээлдик баскычтар системабызды сунуш кылсак болот. Мисалы, төмөндөгүдөй.

Бул деңгээлдик баскычтар бири бирин-бири уланткан системалуу, бирдиктүү, А1, А2 жана В1 деңгээлдерине бөлүнөт да, өз-өзүнчө максаттуу дидактикалык мүнөздөмөлөргө ээ болот. Бул деңгээлдер кыргыз тилин үйрөтүүнүн мектептик программасынын мазмунун, мектептик стандартынын талаптарын аныктайт. Алардын биринчиси – А1-Карапайым деңгээл 1-класстан башталат. А1.1-Баштапкы деңгээл 2-3-4-класстарды камтыйт жана бул класстарда баштапкы жөнөкөй көндүмдөр, баштапкы орто көндүмдөр жана баштапкы толук көндүмдөр калыптанат. А2-Негизги деңгээл 5-7-класстарга туура келет. Анын ичинен окуучулар 5-класста кадыресе көндүмдөргө, 6-класста калыптанган орто көндүмдөргө жана 7-класста илгерилей калыптанган көндүмдөргө ээ болушат. Андан ары В1 деңгээли Орто деңгээл деп мүнөздөлөт да, бул деңгээл 8-9-класстарды ичине алат. Мында 8-класста окуучулар калыптанган негизги көндүмдөргө, ал эми 9-класста калыптанган толук көндүмдөргө ээ

болушат. Андан ары – жыйынтыктоочу этап-В1 Ортодон жогорку деңгээл деп аталат. Аял деңгээлде окуучулар 10-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган көндүмдөргө, ал эми 11-класстын окуучулары тереңдетиле калыптанган толук көндүмдөргө ээ болуп чыгышат. Ошону менен бирге 11-класстын бүтүрүүчүсү кыргыз тили үйрөнүүнүн мектеп стандартынын көлөмүнө жана деңгээлине ээ болуу менен, кыргыз тилин ортодон жогорку деңгээлде өздөштүргөнү туурасындагы сертификатка ээ болушат.

Деңгээлдерди мындай бөлүп алуу менен, окуу материалдарын жөнөкөйдөн – татаалга, жеңилден – оорго жана оордон- адымдоого, ошону менен бирге, белгилүүдөн – белгисизге, белгисизден-чыгармачылыкка карай жайгаштыруу ишке ашырылат. Мунун өзү усулдук ыкма гана эмес, бул окутуунун натыйжалуулугуна карай багытталган принциптүү мамиле болмокчу.

3. Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби – бул кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башкы максаты болгон анын практикалык максатын ишке ашырууга багытталган жетектөөчү усулдук принцип болуп саналат. Ал бүгүнкү күндө бардык тилдерди экинчи тил катары окутуунун ыкмасында кеңири орун алуу менен, окуу китептери ж.б. окуу усулдук комплекстери түзүлүүдө, сабактар да ушул багытта уюштурулууда. Бул принцип грамматикага үйрөнүү менен эмес, сүйлөшүп баарлашууга үйрөтүү багытын көздөйт жана окуу процессин ошол багытта уюштурууну максат кылат. Ошол үчүн «Коммуникативдүүлүксүз бүгүнкү усулдук жок» – деп белгилүү орус усулчулары В.Г. Костомарова, С.Д. Митрофанова (Россия) эң эле акыйкат белгилешет.

Бул принциптин дагы бир артыкчылыгы – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун багыттарын гана эмес, анын бүткүл мазмунун да аныктайт, оозеки, жазуу түрүндөгү баарлашуу кандайча жүргүзүлө турган ыкмаларын да көрсөтүп берет.

4) Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби – бул «сүйлөөгө үйрөнүүнүн бүткүл иш-аракети кырдаалдардын негизинде жана анын жардамы менен гана жүргүзүлөт» дегенди түшүндүрөт.

Кырдаал деген сүйлөшүп пикир алышуучу адамдардын мамилелешүүсүнүн системасын, адамдардын сүйлөшүп ой жүгүртүү иш-аракеттерин практикага ашыруучу моменти, речтик милдетти жүзөгө ашыруучу каражат болуп калат.

Кээде кырдаалды тематика менен алмаштырып алган убакыттар болот, айталы, мугалимдер кээде «Автобус» деген теманы тандашат да, муну «Кырдаал» деп эсептеп, ошого ылайык маек (диалог) түзүү милдетин коюшат. Бирок бул туура эмес, анткени «автобуста» десек эле сүйлөшүү кырдаалы түзүлбөйт, а ал сүйлөшүүнүн темасы болушу гана мүмкүн. Кырдаал качан гана ошол автобустун ичинде адамдар өз ара мамилелешип пикир алышууга, сүйлөшүүгө түрткү, талап, зарылчылык

болсо гана түзүлүүсү мүмкүн. Демек кырдаал – сүйлөшүү жүрө турган тема, орун эмес, ошол темада, ошол жерде адамдардын өз ара сүйлөшүү зарылдыгынын түзүлүшү.

А мотив «адамдардын жүрүм-турум аракеттерин, теориялык жана практикалык ишкердүүлүктөрүн аракетке келтире турган себептердин системи», алардын ички талаптарынын, көз карашынын, кызыкчылыктарынын, эмоцияларынын натыйжасы.

5) Окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принциби да кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу процессинде өзгөчө ролду ойнойт. Анткени окуу материалдарын тандоодо, атап айтканда, лексикалык, грамматикалык материалдарды тандоодо кыргыз эмес балдардын эне тилинде буюмдардын, көрүнүштөрдүн аталыштарын, аларды өздөштүрүү жана жазуу, оозеки жумуштарды аткара алуу денгээлин ж.б. окуу процессинде туура, натыйжалуу пайдалануу баланын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө оң гана таасир берери шексиз. Ошондой эле, кыргыз тилинин лингвистикалык планда алганда грамматикалык-фонетикалык материалдарын да окуу программасында жана окуу китептеринде берүүгө окуучулардын эне тилинде аларды дал ошол учурда өздөштүргөнүн, же өздөштүрө электигин сөзсүз эске алуу керек.

Тактап айтканда, алардын кыргыз тилиндеги тил жатыктыруусун, кыргыз графикасына көнүгүүсүн калыптандырууда да сабаттуу жазууга жатыгуу иштерин жүргүзүүдө да эне тилинин өзгөчөлүгүн эске алуу менен, аларды туташ, жарыш түрдө жүргүзүү жакшы натыйжа берери шексиз.

6) Инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу принциби. Бул принцип да өтө маанилүү, анткени ар бир окуучу жеке инсан катары жана тил үйрөнүүдөгү мүмкүнчүлүгү менен кызыгуусунун денгээли ар түрдүү болгондуктан, тил үйрөнүү процессин жекече өзгөчөлүгүнө, тил билүү дегээлине жараша аны өнүктүрүү мекен окутуу жакшы натыйжага алып барары шексиз.

7) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жалаң эле тилдик фактылар менен чектелүүгө болбойт. Анткени тил аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ошондой эле жашаган орду, мекени (шаар, айылкыштак, жаратылышы) бирге үйрөнүлөт. Ошондуктан, лингводидактикадагы мындай таанып билүү процесси окутуунун өлкөтаануучулугу деп айтылат. Демек, тил үйрөнүү менен мындай таанып билүү иш-аракетин бирдикте камтыган бул **лингво-улуттукмаданияттытаануучулук принцибинин ролу эң эле чоң.**

Бул принцип да ырааттуу иш аракетсиз жүзөгө ашырылбайт. Окуу китептерде, усулдук бардык адабияттарда, сабактагы жандуу процесстеги жазуу жана оозеки иштелип жаткан иштердин баарында бала жашаган өлкө, анын рухий жана материалдык маданияты, сүйлөшүү жана мамиле

маданияты, ж.б. жөнүндөгү түрдүү маалыматтардын болушу жетектөөчү мазмундук компонент болуусу көңүлдүн борборунда болот.

Тил эки элди жакындаштырат. Элдин бири-биринин тилине жана салт-санаасына урмат-сый мамилеси болбой, башка улуттардын өкүлдөрү менен эч нерсе, эч качан жакындаштырбайт.

8) Кыргыз тили сабактарында окуу материалдарын кептеги таанытуу жана коммуникативдик кызматына жараша тандап алуу принциби окутуунун практикалык максатын көздөө менен, сабакта үйрөтүлүп жаткан ар бир сөз, грамматикалык формалардын сүйлөшүүдө эмне кызмат аткаарын түшүндүрүүнү көздөйт. Чындыгында, «ар бир сөз өзүнө тиешелүү синтаксистик кызматы менен мүнөздөлөт, ал кызматын белгилүү бир грамматикалык моделдерде жана кеп үлгүлөрүндө аткарат. Ар бир модель же кеп үлгүсү өзүнө тиешелүү лексика менен толукталып турат. Мына ошентип, кеп менен грамматиканын, анын ичинде, прикладдык грамматиканын жандуу биримдиги ишке ашат.

Бул иш-аракеттер берилген сөз же грамматикалык формаларды курулай жаттап үйрөнүүгө карама-каршы турат. Окуучуга үйрөнгөн сөзүн кандай учурда, кандай максатта, кантип колдонуунун жолун көрсөтөт. Атап айтканда, заттын турган ордун билдирүү, кыймыл-аракеттин кайда багытталганын айтуу, же буюмдун кимдики экендигин мындайча айтат, же болбосо, мындайча учурашып, таанышууга болот? – деген сыяктуу мотивдерге ылайык сөз жана грамматикалык формаларды тандап окуу, окуу китепте болсун же окуу процессинде болсун алардын минимумдарын түзүү, керектүү лексикалык каражаттарды топтоо жана грамматикалык материалдарды ошого ылайыктуу топтоп сунуш кылуу ишке ашырылат.

Демек, кыргыз тилин үйрөтүүдө тил каражаттарынын түзүлүшүнө көңүл бурбастан, ал каражаттардын кептеги кызматына, алардын кандайча тандалып колдонулушуна, алардын системалуу түрдө жеңилден – оорго, оордон – адымдоого карай багытталган деңгээлдеринде ситемалуу түрдө берилүүсүнө айрыкча маани берилүүгө тийиш.

4. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методдору жана методикалык ыкмалары

Дегинкиси, методика деген түшүнүк грек тилинен алынган жана ал окутуунун мыйзамченемдүүлүктөрүн караштырган илим тармагы катары кабылданган жана ушул мазмунда калыптанган. Ал эми метод түшүнүгүнө И.В.Рахманов «Методика обучения иностранного языка» деген эмгегинде (М., 1956) «Метод- бул, кайсы бир предметти окутуунун белгилүү бир стадиясында билим берүү жана билимди бышыктоо,

окуучулар алган көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн илимий жактан негизделген, белгилүү бир максатка жетүүнү көздөгөн максаттуу ыкмалардын системасы» (15-бет)-десе, М.В.Ляховицкий «Методика преподавания иностранных языков» деген китебинде метод түшүнүгүнө «Метод дегенбул, чет тилин окутууда методикалык негизги маселени чечүү максатын көздөгөн, аны турмушка ашыруунун жалпы модели» (159-бет) деп түшүндүргөн.

А чындыгында, кайсы гана предмет болбосун, анын ичинде кайсы гана тилди үйрөтүү болбосун, окуучулардын окуу-таануу ишмердүүлүгүн уюштуруу, башкаруу, билим берүү, өнүктүрүү жана тарбия берүү максаттарына жетүү иш-аракеттеринин жолу – метод болуп саналары белгилүү. Педагогикалык адабияттарда методдордун катарына: лекция, байкоо, аңгемелешүү, түшүндүрүү, экскурсия, машыктыруу, көзөмөлдөө ж.б. киргизилип келет.

Ал эми лингводидактикада өзүнүн табиятына жараша бир нече методдору бар, аларга: аудиовизуаладык (угуу-көрүү менен бирге иш жүргүзүү), аудиолингвалдык (угуу-жазуу менен бирге иш алып баруу), грамматика-котормо (грамматикага таянуу жана лексикалык материалдарды которуп түшүндүрүү), имитациялык (угуп кайталоо жана тууроо), тилди түз үйрөтүү, кырдаалдык (кырдаал түзүп сүйлөтүү). Функционалдык-кептик (лексика-грамматикалык материалдардын колдонулушуна катара тандап окутуу), интенсивдүү окутуу (тездетип үйрүтүү) жана эмоционалдык-маанилик ыкма;

Булардын ар бири - өз алдынча өзгөчөлүктөрү бар, сыналган, практикада натыйжа берип келаткан методдор.

Алсак, окутуунун коммуникативдүүлүгү окуу процессинде баарлашууга багыт берүүчү, анын кептип-практикалык максатына шайкеш келген, б.а. үйрөнүп жаткан тилди күндөлүк практикада колдонууга машыктыруучу ыкма болуп саналат. А функционалдуулук деген окуу материалдарын анын кептеги кызматына, маанисине жараша тандап алуу жана аны синтаксистик негизде сунуш кылууну түшүндүрөт. А алардын негизинде окуучу менен мугалимдин пикир алышуусу эки улуттун өкүлү катары кабыл алынуусу, окуу материалдары алар жашаган, окуган социалдык чөйрөнүн алкагында пикир алышууга үйрөтүүсү, анда алардын жекече өз алдынчалыктын ачылышы маанилүү. Себеби, сабакта окуучуларды китептеги материалдарды кайталатып окутуп, сөздөрдү которуп же жаттатуу менен, калтырылган тамганы же сөздү көп чекиттин ордуна койдуруу менен эмес, жекече оюн, пикирин айттырып, көз карашын түздөн-түз речте, репликалар түрүндө билдирүү сыяктуу пикир алышууга үйрөтүү аркылуу гана, сабакта ошондой шартты түзүп, андан ары кыргызча сүйлөөгө көндүрө алабыз.

Баланын өз эне тилинин «коргонуунан сыртка жетелеп чыгуу», башка тилди да үйрөнүү, ал тилдин өкүлдөрү менен пикир алышууга үйрөнөсө

боло тургандыгын, ага ар кимдин мүмкүнчүлүгү болорун жана мына ушул сабактар ошонун негизи экендигин түшүндүргөн оң.

Кыргыз тилин бөтөн тил катары натыйжалуу окутуу аркылуу аны турмушта кеңири колдонулушуна жол ачууда ыңгайлуу методдордун ролу чоң. Анткени учурда окуучулардын тилди түшүнүп сүйлөөсүнө эмес, лингвистикалык гана жөндөмдүүлүгүнө (теориялык компетент-түүлүктөрүнө) айрыкча көңүл бөлүнүп, аларды жаттап алууга, айтканды кайталап айтууга басым жасалууда.

Бул проблеманы туура чечүү – кыргыз тилин үйрөтүүнү туура уюштурууга байланышкан бир катар илимий-методикалык маанилүү маселелерди чечүү менен бирге каралууга тийиш. Мисалга алсак, адегенде, сабакты пландаштыруу, анын максатын туура аныктоо, ага жетишүү жолдорун издөө, окуучулардын коммуникативдик билгичтиктерин (практикалык компетенциясын) өркүндөтүү, сабакка бөлүнгөн убакытты оптималдуу, сарамжалдуу пайдалануу, пикир алыша билүүгө үйрөтүү үчүн сабакта пикир алышуу маанайын түзүү, ал үчүн окуу зарылдыгын пайда кылган сүйлөшүү кырдаалдарды уюштуруу жана ага багыт берген ачык суроо- тапшырмаларды камтыган кырдаалдык көнүгүүлөр системасын түзүү, окуучулардын билимин максаттуу (объективдүү) баалоо, негизинен, кыргыз тилин натыйжалуу окутуунун методикасын (методдорун) иштеп чыгуу – учурда абдан зарыл.

Ал үчүн кандай иш-аракеттер көрүлүүгө тийиш?

Биринчиден, сабакта кыргызча сүйлөгө кырдаал жаратуу менен муктаждык түзүлүүсү керек. Муктаждык болбосо, тилди үйрөнүүгө эч ким унтулбайт.

Экинчиден, тилди үйрөнүүгө балдарды кызыктыруу керек. Бул максатта тил үйрөнүүчүвүн жаш курагын, кызыкчылыгын, умтулууларын, билгичтиктеринин ар түрдүү деңгээлдерин эске алуу менен, теманы, текстти туура тандоо аркылуу жетишүүгө болот.

Үчүнчүдөн, сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга мугалимдин кесиптик чеберчилигин арттыруу, инновациялык методдорго кызыгуу аркылуу жетишүүгө болот. Мазмундуу, окуучулардын ички муктаждыгына, кызыкчылыктарына ылайык тексттерди пайдалансак, аны менен тил үйрөнүүчүлөрдүн жигери, тилге кызыгуусу жогорулайт, өз алдынча ой жүгүртүүгө, сүйлөө практикасын өстүрүп, жекече оюн өз сөзү менен билдирүүгө өбөлгө түзөт.

Тил үйрөнүүнүн азыркы теориясы жана практикасында тилге үйрөтүү методикасы үч мааниде колдонулат:

1) тийиштүү предметти окутуу теориясы жана практикасы боюнча ыкмалардын жыйындысын түзгөн окутуу методикасы;

2) илимий дисциплина катары – тилди окутуу жана үйрөтүү теориясы (же лингводидактика);

3) практикалык жактан алганда – мугалимдин көздөгөн максаттарына жетишүүсүн камсыздай турган ыкмалардын жыйындысы болуп саналуучу «окутуу технологиясы».

Ушул багыттарда алганда, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу жалпы педагогиканын төмөндөгү: изилдеп үйрөнүү методу, түшүндүрүү методу, аңгеме методу, проблемалык окутуу методдоруна таянылат. Ошону менен бирге, төмөндөгү методикалык системаларды да пайдалануу максатка ылайык келет, атап айтканда, өнүгүүнүн активдүү зонасы (Л.С.Выготский), акыл ишмердүүлүгүн этап менен өнүктүрүү (П.Я.Гальперин), өнүктүрүү окутуу теориясы (Д.Б.Эльконин П.И.Давылов, В.И.Зинченко ж.б.), таанып-билүү ишмердүүлүгүн башкаруу теориясы (В.Н. Беспалько, Н.Т.Талызина), баланын инсандыгын эске алып окутуу (И.С.Якименская, И.Б.Бекбоев), проблемалык окутуу (Махмутов, Б.Өмүралиев, К.Иманалиев), кеш ишмердүүлүгүн өнүктүрүү теориясы (А. Леонтьев), деп соолукту сактап окутуу, ж.б.

Ошентсе да, соңку убакта интерактивдүү методдор практикага жигердүү кирип жатат. Албетте, учурдагы тил үйрөтүү боюнча дүйнөлүк практикада сыналган бул ыкмаларды, анын стратегияларын колдонуу жакшы натыйжаларга жол ачмакчы.

Мисалы, «окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өстүрүү» усулу текст менен иштөөдө жана окуучунун оозеки-жазуу ишмердүүлүгүн өстүрүүгө кеңири жол ачууда. Ушул ишмердүүлүктү андан ары улантуучу ИНСЕРТ усулу да мугалимге эң жакшы жардамга келмекчи. Бул усул окуучулардын тил билүү өзгөчөлүктөрүнө жараша окутууну уюштурууда анын баскычтарын, деңгээлдерин эске алып, элементардык тил билүү (социалдык жана маданий чөйрөлөрдү эске алуу менен), андан ары тилди билим алуунун жана түрдүү маалыматтарды алуунун маанилүү булагына айлантып, TOEFL деңгээлине өстүрүп чыгарууга туура багыт берет.

Мындагы текстти түшүнүп окууда анын төмөндөгү «кадамдары»: чакыруу, түшүнүү, ойлонуу, салыштырып ой бөлүшүү жана жыйынтыктоо баскычы сөзсүз эске алынууга тийиш:

Окуучулардын кыргыз тилин өздөштүрүүсүнө туура стимул болууда алардын практикалык көндүмдөрүн акыйкат баалоо көңүлгө айрыкча алынууга тийиш Бул багытта америкалык психолог, педагог Бенджамен Блумдун таксономиясы (таанып-билүүчүлүк системасы) жакшы жардам берет.

Тактап айтканда, анын деңгээлдери: билүү, түшүнүү, колдонуу – төмөнкү деңгээлдеги тилдик жана сүйлөшө алуу көндүмдөрүн камтыса, экинчи деңгээли – талдоо, синтездөө, баалоо – жогорку деңгээлдеги билгичтиктер болуп саналат. Б.Блумдун бул таксономиясы окуучулардын иштөө, сүйлөө процесси менен түздөн-түз байланыштуу

жана алардын: билүү; түшүнүү; колдонуу; талдоо (анализ); топтоо (синтез) жана баалоо процесстерин туура аныктоого жол көрсөтөт.

«Мен канча тил билсем – ошончо кишимин» деген экен немец элинин улуу акыны Гейне. Демек, мындан сабактын практикалык, нравалык, өстүрүүчүлүк максаттарына өзгөчө маани берүү керектиги көрүнүп турат. Бул сабакты кайсы тилде жүргүзүү керек? деген маселе менен байланыштуу чечилет. Баса, чынында сабакты кайсы тилде уюштуруу керек? Албетте, кыргыз тилинде. Бүгүнкү күндө мындай пикирге каршы чыккан усулчу – окумуштуулар да жок эмес. Сабакты орус тилинде жүргүзүп, иштей турган материалдар гана кыргызча болушу керек, себеби, балдар класста мамилелешүү тилин билишпейт да - дешет. Ал тургай, окуу китебиндеги негизги тексттен тышкары (суроо, тапшырма ж.б.), бүтүндөй орус тилинде, же болбосо, бүтүндөй эки тилде болсун дегендер да жок эмес. Алар жаңылышат. Мындай жол менен баланы өз эне тилинин «туткунунан чыгара албайбыз». Аларга кыргыз тилин үйрөнүү зарылчылыгы аз болсо дагы, жасалма зарылдык түзүлбөйт.

Демек, биз кыргыз тилин талаптагыдай үйрөтөбүз десек, сабакка чейинки эле учурашуу, сабакты уюштуруу, аны алып баруу, үй тапшырмасын берүү сыяктуу бүтүндөй ишти кыргызча жүргүзүү, баланы ага калыптандыра берүү зарыл.

Сабакты баарлашуу сабагына айландыруу, окуу материалдарын кептеги кызматына жараша тандоо, окутууну этаптарда жүргүзүү менен, окуу материалдарынын мазмунун байытып, тереңдетип отуруу, кошумчалануу, тереңдетилүү башкы маселе бойдон калат.

Мындай болгондо, сабакта өтүлүүчү окуу материалдары грамматикадан кепке эмес, тескерисинче, кептен грамматикага карай багытталганы пайдалуу. Ал кандай болмокчу?

Программага ылайык сабактын темасы, салт боюнча, жатыш жөндөмөсүнүн -да мүчөсү же суроолуу сүйлөм же сын-сыпат тактооч ж.б. деп аталбайт. Алар буюмдун турган ордун айтуу, же бирөөнүн ден соолугун, ал-абалын сурап билүү, же болбосо, кыймыл-аракеттин кантип болуп өткөнүн билдирүү сыяктуу болуп аталат. А бул биз түшүнгөндөй, сүйлөшүүгө багыт берүүчү, аны уюштуруучу мотивдер, же турмуштук кырдаалдар болуп саналат. Анын аларга ылайык көп үлгүлөрү сунуш кылынат же. кеп үлгүлөрү түзүлөт. Эгер берилген бир кырдаалга 3 саат ыйгарылса, ага карата түзүлгөн үч түрдүү модель өз тегерегинде 3 сааттык материалды топтойт. Демек бир модель бир сааттык материалдын негизи болот да, ар бир моделдин тегерегинде топтолуп сунуш кылынган материалдар менен ошол кырдаалга ылайык жүрө турган сүйлөшүүнүн негизинде жаткан грамматикалык материалдарды далилдеп түшүндүрүүгө, аны ар тараптан ачып берүүгө аракет

кылынат. Ошондо да, ага ылайык лексикалык минимумдун чегинен чыкпайт.

Демек сабактын натыйжалуулугуна жетишүү үчүн аны кырдаалдык-тематикалык материалдарды далилдеп түшүндүрүүгө, аны ар тараптан ачып берүүгө аракет кылынат. Ошондо да, ага ылайык лексикалык минимумдун чегинен чыкпайт.

Проблемалык окутуу усулу

Проблема – бул илимий жактан да, практикалык жактан да ой жүгүртүп чечүүнү талап кылган түйүндүү маселелердин бири. Проблемалык окутуу – окуучулар менен бирдикте ошол маселе-көйгөйлөрдү тандап түшүнүү, аны чечүүнүн жолдорун издөө, кыска жана натыйжалуу жолдорун таба билүүнү камтыган окутуу процесси.

Проблемалык окутуу төмөндөгүдөй баскычтардан турат:

- проблемалык кырдаал (жагдай) түзүү;
- проблемалык суроолорду коё билүү;
- проблеманы чечүү жолдорун, усулдарын тандоо;
- проблеманы чечүү;
- проблеманын чечилишинин тууралыгын анализдөө.

Мисал келтирели:

Этиштин учур чагын билдирген сөздөр жана сөз айкаштын пайдаланып, учурда эмне болуп жатканын айтуу.

Бул үчүн мугалим адегенде эмне иш-аракетти аткарышы керек?

-этиштин кыймыл-аракеттерин билдирген сөздөрдү жана сөз айкаштарын көрсөтмөлүү илүү;

-ал сөздөрдүн котормолорун түшүндүрүп, кепте аткарган кызматтарын билдирүү;

-эми аларды колдонуп учурда кандай кыймыл-аракеттери болуп жатканын кантип түшүндүрө алууга багыт берүү;

-ошого жараша жөнөкөй кырдаал түзүп, кырдаалга жараша кыскача маек түзүп көрсөтүү;

-маекти улантуу же таяныч сөздөр менен толуктоо;

-топко бөлүнүп иштөө, ар бири өздөрүнүн аракеттерин көрсөтүү;

-маекти ролдорго бөлүп сүйлөшүү менен, анын туура түзүлгөнүн текшерүү, ж.б.

Индуктивдүү окутуу усулу

Индукция усулу окутуунун логикалык-аналитикалык усулдарына кирет. Индуктивдүү усул – бул ой жүгүртүүнүн жыйынтыктоо усулуна чейинки жекече, тармактуу ой жүгүртүү механизмине кирет. Башкача айтканда, түрдүү тилдик маалыматтарды, грамматикалык формаларды, далилдерди, мисалдарды, практикалык материалдарды иликтеп-талдап, жекелеп окуп-үйрөнүү аркылуу жалпы жыйынтыктарга – эрежелерге, аныктамаларга, бүтүмдөргө келүү. Мында тилдик фактылардын ассоциациясы, аларды топтоштуруу, типтештирүү, жалпылоо ж.б. багытындагы методикалык иш-аракеттер негизги мааниге ээ болот.

«Тактооч» сөз түркүмүн өтүүдө адегенде, кыймыл-аракеттин сынсыпатын, ордун, өлчөмүн, мезгилин ж.б. билдирген сөздөрүн лексикалык маанилерин түшүндүрүү, андан кийин кептеги кызматын билдирүү, катышкан мисалдарды талдап-иликтөө, андан соң чакан кырдаал түзүп, ага ылайык кыскача маек куруу, андан жалпылоо аркылуу "Кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын билдирген сөз түркүмү тактооч деп аталарын билдирген аныктама-эрежени чыгаруу негизги көңүлдүн борборунда турат.

Дедуктивдүү окутуу усулу

Бул усул дагы окутуунун логикалык-аналитикалык усулдарына кирет. Ал мазмуну боюнча индуктивдүү окутууга карама-каршы келет. Бирок себеп менен натыйжа бирдиктүү жыйынтыкка келген сынары, бул эки усул дагы бир эле учурда логикалык бир бүтүндүктү жаратканы менен маанилүү.

Дедукция усулу – логикалык анализдердин жыйынтыгы катары келип чыгат да, жыйынтыктуу бир бүтүмдү, тыянактуу эрежени, далилденген аныктаманы бир канча акыл-эс операциялар аркылуу далилдеп туюнтканы менен айырмаланат.

Мисал келтирели:

- 1) -заттардын жандуу, жансыз болуусунан;
-заттардын абстрактуужана конкреттүү болуусунан;
-заттардын жалпы жана жеке болуусунан улам өз алдынча бирдиктүү эреже-тыянак чыгаруу;
- 2) Этиш заттын кыймыл-аракетин билдиргенинен;
-заттын ал-абалын туюнтканынан улам анын эресесинин чыгышы,
ж.б.

5. Кыргыз тилин сүйлөшүү чөйрөсүнө, сүйлөшүү тематикасына жана андагы коммуникативдик милдеттерге ылайык үйрөтүүдөгү дидактикалык талаптар

Кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө, асыресе, мектеп окуучуларына мамлекеттик тил катары үйрөтүүнүн натыйжалуу болуусу—тилди үйрөтүү методикасы илиминин гана жетишкен ийгилиги катары баалануу менен чектелбейт. Ушундай шартта биз тилди адамдардын байланыш-катышынын гана куралы эмес, улуттун рухун, мамлекеттин идеологиясын түзөп жана аны сактап калуунун да каражаты экендигин эсибизге салуубуз кажет.

Чындыгында, кыргыз тилин талаптагыдай үйрөтүү, баарыдан мурда, кыргыз мамлекетинин ийгилиги, анткени, ал—анын мамлекеттик тилинин кулач жайышы, рухий беделинин көтөрүлүшү, рухий байлыгынын башка улуттар тарабынан үйрөнүлүшү, аймагында жашаган башка улуттун өкүлдөрүнүн арасында рухий көпүрө болуп, аларды бириктирүүчү каражат деңгээлине жетиши, акырында, тил аркылуу калыптанган байыртадан берки рухий казынасынын, тарыхынын, дилинин өлбөстүгүн далилдениши болмокчу.

Анын мындай деңгээлге жетишинин бир канча орчундуу факторлорго көз каранды экендигин белгилөөгө тийишпиз. Алар кайсылар?

Биринчиден, **Кыргыз Республикасында кыргыз тилине болгон коомдук талаптын, ал тилде сүйлөөгө болгон зарылдыктын** болушу. Бул-албетте, сырткы талап. Коомдук мындай талап болбосо, анын зарылдыгын жарандар сезбесе, эч ким ал тилде сүйлөбөйт, коомдук жайларда сүйлөшүүгө болгон зарылдык жаралбайт.

Экинчиден, Кыргыз Республиканын ар бир жараны **кыргыз тилин үйрөнүүгө жана сүйлөөгө болгон ички зарылдыктын, каалоо сезиминин, ички керектөөнүн** болуусу. Кыргызстанда кыргыз тилинде иш алакаларга, жазуу жана оозеки байланыштарга (коммуникация) жарандардын ички даярдыгынын жаралышы.

Үчүнчүдөн, кыргыз тилин үйрөнүүгө киришкен башка улуттун жараны «Мен бул тил менен келечекте Кыргызстанда жашайм жана иштейм, ал менин жашоо куралым болот, андан ийгилик табам, кызматта иштейм, билим алам, Кыргызстанды тереңдеп үйрөнөм» деген келечектүү кызыкчылыктын, оң мотивдин болуусу, т.а. **кыргыз тилинин жашоо каражаты катары кызмат кылуусу;**

Төртүнчүдөн, күндө кыргыз тилинде сүйлөөгө болгон жандуу практиканын болушу.

Ушундай факторлор менен катар, кыргыз тилин натыйжалуу үйрөтүүдө чечилүүгө тийиш болгон бир катар илимий-педагогикалык зарыл шарттарды да эсепке алуу керек. Алар төмөндөгүлөр болмокчу:

1. Мектептеги кыргыз тил сабагын окутуунун максатынын так аныкталышы;

2. Сабактарда кыргыз тилин үйрөтүү методдорунун туура тандалышы;

3. Туура принциптердин жетекчиликке алынышы;

4. Кыргыз тили мугалимдеринин методикалык чеберчиликтеринин жогору болуусу;

5. Тил үйрөнүүнүн эл аралык үлгүлөрүнө таянган коммуникативдик жаңы технологияга таянуу;

6. Тил үйрөтүүгө ылайыкталган сапаттуу окуу китептеринин, усулдук жана дидактикалык адабияттарынын болуусу;

7. Окутуунун практикалык баалуулугунун жогору болуусу.

Бул айтылгандарды талдап келсек, айтылган ойлордун чордонунда тилге үйрөнүүгө болгон **коомдук талап** жана үйрөтүүнүн жаңы технологиясы тургандыгы көрүнүп турат. Андагы талап-тил үйрөнүүгө болгон ички жана тышкы талаптарды туюнтса, **коммуникативдик жаңы технология** маселеси туура методдорду тандоо, туура принциптерге таянуу, сапаттуу окуу китептердин болуусу, мугалимдин методикалык чеберчилиги маселелерин эске салат.

Албетте, бул сыяктуу маселелер дүйнөлүк тилдерди эл аралык деңгээлде үйрөтүүдө бир катар жылдардан бери туруктуу чечилип келатат-десек жаңылышпайбыз. Ал гана эмес, тил үйрөтүүнүн мындай эл аралык стандартын окуу процессине киргизүүдө бир катар жылыштар бир тууган Казакстанда болуп жатканын айтууга тийишпиз.

Ушул туурасында бир катар эмгектерин жараткан бараандуу окумуштуу Ф.Оразбаева: «Казак тили азыр карым-катыштын бардык тармагын камтыйт. Ошондуктан, тилдин коомдук кызматы мектеп дубалынан эле калыптанып, жогорку окуу жайларында андан ары улантуу аркылуу өнүгөт. Андай болсо, мамлекеттик тилди жаңы технология менен үйрөтүү-тилди карым-катыштын куралы катары үйрөтүү менен катар, анын коомдук –социалдык кызматын далилдөөнү жана баа баа берүүнү көздөө шарт. Ушул негизден алганда, казак тилин үйрөтүүдө окуучунун сүйлөө аракетин жетилдире турган, таанымдык көз карашын калыптандыра турган, өз оюн эркин, түшүнүктүү, туура жеткире алар көндүмдөрүн өстүрөр билим менен компетенция бирдей берилүүсү туура» («Тил адеми», Алматы, «ЭнАрс», 2009, 102-бет.) – деп эң туура жазат.

Ырас, бүгүнкү күнгө чейин жана учурда окуу процессинде ийгиликтүү колдонулуп келаткан бир катар «жаңы» деп аталган мындай технологиялар: «өнүктүрүп окутуу», «проблемалык окутуу», «коммуникативдик окутуу», «интерактивдүү окутуу», «таяныч сигналдар», «сынчыл ойлом», «окутуунун оюн формасы», «кызматташтыктын педагогикасы», «дифференциялап окутуу» ж.б. колдонулуп келүүдө. Ошентсе да,

тил үйрөтүүнүн «системалык-деңгээлдик ыкмасы» эл аралык тажрыйбада айрыкча бааланып келатат.

Тил үйрөтүүнүн бул ыкмасынын философиясы тил үйрөнүүнү жөнөкөйдөн-татаалга кеткен, функционалдык-коммуникативдик маанайдагы окуу материалдарын деңгээлдерде, ар бир тепкичи өнүктүрүп окуунун ролун аткарган, тилди коомдук-социалдык чөйрөдө (адамдардын мамилелешүү жана сүйлөшүү чөйрөсү) жашпоонун каражаты катары үйрөтүү экендиги талашсыз.

Эмесе, төмөндө мына ошол сүйлөшү жана мамилелешүү чөйрөлөрүнө жараша кыргыз тилин (мектепте) экинчи тил катары окутууда окуучулардын кебин өстүрүүдө кандай чөйрөлөр эске алынары жана ал чөйрөлөргө жараша окуу материалдарынын тематикалары кандай болуусу керектиги тууралуу сөзүбүздү уланталы.

1. Баланын өздүк чөйрөсү.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: баланын өзү, аты-жөнү, чоң ата, чоң-энеси, бир туугандары, жашаган үйү, бөлмөсү, өздүк буюмдары, үй дареги... тууралуу материалдар.

Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары:

– өзүнүн аты, атасынын аты, жаш курагы тууралуу маалымат бере билүү;

– ата-энеси, чоң ата-чоң энеси ким экенин, иштеген иши, жашы тууралуу айта алуу;

– бир туугандары, окуусу, иши, жашы тууралуу маалымат бере алуу;

– жашаган жерин, үйүн, дарегин айта алуу;

– өз бөлмөсү, өзүнө тиешелүү буюмдары тууралуу айта билүү, ж.б.

2. Окуу-таануу чөйрөсү.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: баланын туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, Улуттук баатырлары, Манас, кыргыз эли, кыргыз жери, кыргыздын белгилүү адамдары, Кыргызстанда жашаган башка улут өкүлдөрү, баланын окуган мектеби, мектебинин дареги, классы, окуу куралдары, окуу эмгеги, окуткан мугалими, анын аты-жөнү, класшташтары, мектептеги достору, окуу предметтери, кыргыз тили сабагы, баланын алган баалары, мектептеги жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуу, мектеп короосу, андагы оюндар, мектеп бакчасы, окуу чейректери, каникулдар, ... ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул тематикаларда сүйлөшүү.

Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары:

– Мекени Кыргызстан экенин айта алуу;

– кыргыздын улуттук баатырлары, анын ичинен Манас баатыр ким экенин билүү, ал тууралуу маалымат бере алуу;

– кыргыз эли, анын меймандостугу тууралуу айта алуу;

– кыргыздын белгилүү, сыймыктанган адамдарын билүү жана алар тууралуу аңгемелеп айта алуу;

– Кыргызстанда жашаган башка улуттар тууралуу маалымат бере алуу;

– окуган мектеби, классы, классташтары тууралуу аңгемелеше билүү;

– окуган предметтери, окуу куралдары, класстагы окуу эмгеги тууралуу айта алуу жана суроолорго жооп бере алуу;

– кыргыз тили предмети, ага мамилеси, баалары, андан эмне үйрөнүп жатканы тууралуу маектеше билүү;

– мектептеги иштери, жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуусу, анда кылган иштери тууралуу айта билүү;

– мектеп багы, андагы өсүмдүктөр, ага камкордук, окуу чейректери, каникулдар ж.б. тууралуу айта алуу жана суроолорго жооп берүү.

3. Социалдык-маданий чөйрө.

Буга төмөндөгү тематикалар кирет: бала туулуп-өскөн, жашаган жана окуган айыл, шаар, көчө, айылдагы жана шаардагы шарттар, объектилер, мекемелер (эс алуу жайлары, дүкөндөр, китепканалар, клуб, кино-театр, оорукана, сорт аянтчалар, музейлер, Ала-Тоо аянты, Өкмөт үйү, зоопарк, базар), кыргыздын ыйык жерлери, улуттук майрамдар ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул багыттагы сүйлөшүүлөр.

Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары:

– туулуп-өскөн жери тууралуу айта билүү, сураса жооп бере алуу;

– ал жердин шарты тууралуу билдирүү жасай алуу;

– жашаган аймактагы объектилерди аталыштарын кыргызча айта алуу жана алар тууралуу аңгемелеше билүү,

– ал тематикалардагы түрдүү кеп кырдаалдарына жараша сүйлөшө алуу;

– кыргыздын ыйык туткан жерлерин билүү жана алар тууралуу аңгемелеше алуу;

– кыргыздын жана башка улуттардын улуттук майрамдарын билүү жана алар тууралуу маектеше билүү.

4. Жүрүм-турум, этикет. Буга төмөндөгү тематикалар кирет:

ата-энени сүйүү жана сыйлоо, бир туугандарына урматтоо менен мамиле жасоо, улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо, учурашуу, таанышуу, кечирим суроо, уруксат суроо, куттуктоо, жан-жаныбарларды багуу, аларга камкордук көрүү, тамактануу адеби, кийим кийүү адеби, коомдук жайларда жүрүү адеби, телефондо сүйлөшүү адеби, бирөөгө кыргызча кайрылуу жана көңүлүн өзүнө бура алуу, тааныш-бейтаанышка мамиле

жасоо адеби, туулган күн, салттуу майрамдар, улуттук салттар, улуттук майрамдар, улуттук кийимдер, улуттук буюмдар,.....ж.б. тематикаларынын чегиндеги окуу материалдары жана аларга жараша баарлашууга машыктыруу.

Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрүнүн багыттары:

–ата-энесин, бир туугандарын кандай сүйүп, урматтап, сыйлоосу тууралуу аңгемелей алуу;

–улуу-кичүү менен кыргызча саламдашып, тааныша билүү;

–уруксат жана кечирим суроого жатыгуу;

–бирөөнү ийгиликтери жана туулган күнү, майрамы менен куттуктап, телефондо кыргызча сүйлөшө билүү;

–жан-жаныбарлардын аттарын атап үйрөнүү, алар тууралуу аңгемелеше алуу;

–тамактардын аталыштарын атай билүү жана ашканадан каалаган тамагын алууну кыргызча айта алуу;

–коомдук жайларда өзүнө керектүү багытта сурап жана сураганга жооп бере алуу;

–бир нерсени сурай алуу жана керектүү маалыматты кыргызча сурай билүү маданиятына жатыгуу;

–бирөөгө кыргызча кайрылып, көңүлүн өзүнө бура алуу;

–улуттук салттарды, майрамдарды, тамак –аштарды, суусундуктарды, кийимдерди, музыкалык аспаптарды, буюмдарды кыргызча атай билүү жана алар тууралуу аңгемелей алуу.

5. Күндөлүк турмуш-тиричилик. Буга төмөндөгү тематикалар кирет: баланын күндөлүк эрежеси, үй турмушу, бир туугандарына камкордук көрүү, ата-энеге жардам берүү, үй буюмдары, кийим-кечектер, эмеректер, идиш-аяктар, тамактануу, үйдө аткаруучу иштер, сатып алуу, нерсенин санын, сапатын, эмненин кайда экенин, убакытты, мезгилди сурай билүү ж.б. тематикаларда сүйлөшүүгө машыктыруу

Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн багыттары:

–күндөлүк эрежелерин кыргызча айта алуу жана кайсы маалда эмне кылары тууралуу сүйлөшө билдүү;

–күндөлүк үй турмушу тууралуу аңгемелей билүү;

–үй оокатынын түрдүү тематикасына жараша аткарылуучу күндөлүк иштерге жараша аңгеме түзө алуу;

–үй буюмдарын, эмеректерди, идиш-аяктарды атай билүү жана аларды пайдаланып аңгемелеп сүйлөшө алуу;

–дүкөндө же базарда өзүнө керек нерселерди атап, бааларын, алардын сапаты кандай экенин сурай билип, кыргызча соода кылууга жатыгуу;

– күндүн, жуманын, жылдын, мезгилдин кыргызча аталыштарын билүү, аларга жараша сүйлөшө билүү.

6. Табият, экология чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* Ала-Тоо жергеси, анын жаратылышы, жыл мезгилдери, тоолору, суулары, көлдөрү, жаныбарлары, канаттуулары, жалпы үй жана жапайы айбанаттар, өсүмдүктөр, дарактар, жер жемиштер, жашылчалар, гүлдөр, аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооздугу, ал жерлерде эс алуу, табиятты коргоо, камкордук көрүү, тазалыкты сактоо ж.б.

Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрүнүн багыттары:

– кыргыз жери, анын табияты, көлдөрү, суулары, кооз жерлери, жыл мезгилдери тууралуу аңгемелер алуу;

– үй жана жапайы айбанаттар, канаттуулардын аттарын кыргызча атап, алар тууралуу аңгемелер алуу;

– жер жемиштер, жашылчалар, дарактар, өсүмдүктөр, гүлдөр ж.б. аттарын кыргызча атап, алар тууралуу аңгемелешсе алуу;

– аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооз мезгилдери, көңүлдүү эс алуу тууралуу аңгеме түзүп, кыргызча сүйлөшө алуу.

7. Баланын каалоо-кызыкчылыктары. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* бош убакыт, китеп музыка, бий, музыкалык аспаптар, ийримдер, предметтер, кино-фильм, театр, спорттун түрү, эмнени каалайт, эмнени жактырат, ким болгусу келет, келечек максаттар, сүйгөн иши, кесиб, кандай тамакты жеп- ичикиси келет, кайда эс алгысы келет, ж.б. тематикасын сүйлөшүүгө машыктыруу.

Бул тематикаларга жараша ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрүнүн багыттары:

– бош убактысында эмне кылары тууралуу аңгемелешип, окуган китеби, көргөн фильми, спектакли тууралуу аңгемелеп, сүйлөшө алуу;

– мектепте кандай ийримге катышарын, спорттун кайсы түрүн жактырарын, кандай музыкалык аспапты сүйөрүн сурашып, аңгемелеше алуу;

– келечекте ким болгусу келерин, кайсы кесипти сүйөрүн сурашып, сүйлөшө алуу;

– кайсы тамакты, суусундукту жактырарын айта алуу;

– качан каерде эс алгысы келерин, каникулдарда эмне кылууну жактырарын айта алуу жана сурашып сүйлөшө алуу.

Албетте, бул айтылгандар- сүйлөшүү чөйрөлөрүн, ага ылайык берилүүчү окуу материалдарынын тематикаларын жана ал тематикаларга ылайык окуучулар ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрдүн талаптарын чагылдырды.

Эми ушулардан улам, сүйлөшүү сфераларына, ага ылайык тандалган тематикаларга жана андагы окуучулар ээ болуучу кеп ишмердүүлүктөрүнө жараша коммуникативдик минимумду аныктоо талап кылынат.

Анткени жогорудагы шарттуу багыттарга жараша түзүлүүчү турмуштук реалдуу жагдайларда окуучу күндөлүк турмушта кез келүүчү реалдуу кырдаалдарда окуучу кандай турмуштук кырдаалдарга даяр болууга тийиш? – деген маселе келип чыгат. Ал маселе-коммуникативдик минимумду аныктоого кызмат кылууга тийиш.

6. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү деңгээлдеп окутуу системасы аркылуу инновациялоо

Кыргыз тилин окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн концепциясында **окутуу коммуникативдик багытта уюштурулары баса айтылган**. Сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу аркылуу гана окуучуну турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууга, маектеше билүүгө, анын негизинде кыргызча көп маданиятына көнүктүрүүгө мүмкүн экендиги даана көрсөтүлгөн. Ошону менен бирге, аталган концепцияда коммуникативдүүлүк окутуунун практикалык максатын алдыга коёру айтылуу менен, анда окуучуларды оозеки сүйлөшүүгө үйрөтүү, бала мектепти аяктаганда кыргыз тилинде өз оюн ачык, так билдире алууга жетишүүсү, башка бирөөнүн сөзүн түшүнө алуусу, болуп өткөн же боло турган окуя туурасында кыскача монологдук баяндоо түрүндө билдире алууга жетишүүсү – максаттуу иш экендиги, текстти окуганда да окуучу аны туура, так, шар окуй алышы эле жетишсиздиги. Ал үчүн окуучу тексттин мазмунун түшүндүрүп айта билиши өзгөчө бааланары, эне тилинен кыргыз тилине же тескерисинче, кыргыз тилинен эне тилине сөздүктү пайдалануу менен которо алууга машыктырууда сабактын практикалык баалуулугунун бир белгиси болору жетишерлик айтылган.

Концепцияда кыргыз тилин үйрөтүү иши өзү менен бирге, **тарбиялык иштерди да бирдикте ала жүрүүсү туура белгиленген**. Андагы милдеттер катары мына булар көрсөтүлгөн, т.а. анда:

– адам канча тил билсе, ошончо элдин өкүлдөрү менен баарлашып, рухий дүйөсү байып, көз карашы кеңейери, бири-биринин тилин сыйлап, дилин түшүнүүсү, маданиятын урматтап, сүйлөшүү жана жүрүм-турум маданияты калыптанары, натыйжада балдар толеранттуулукка үйрөнөрү, булар аркылуу улуттар жакындашары, улут аралык ынтымак бекемделери белгиленген жана «улут аралык баарлашуу маданияты – жалпы эле баарлашуу маданиятынын калыптанышынын өзгөчө бир формасы болуп саналары айтылган;

– башка улуттун балдары кыргыз тилин окуп-үйрөнүү менен, бөтөн тилдеги окуу техникасына, көрктүү окууга үйрөнүүсү окуу маданиятын жогорулатары, ошону менен бирге, эки тилдеги талшырмаларды аткаруу (окуу, жазуу, которуу ж.б.) да балдарды эмгекчилдикке үндөсө, класста

жупташып, топтошуп, же жалпы баары биргелешип тапшырмаларды аткаруусу балдарды бири-бири менен ынтымакташып, коллективдүү иштөө маданиятына чакыраы да белгиленген, ж.б.

Андан сырткары, концепцияда **кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк кызматы** да өзгөчө бааланары айтылган жана кыргыз тилин үйрөнүүдөгү аткарыла турган грамматикалык минимумдар жана бир катар сүйлөшүү (коммуникативдик) милдеттери каралган.

Андагы айтылгандарды жыйынтыктап келип, төмөндөгү коммуникативдик аракеттерди бөлүп көрсөтсөк болот:

- оозеки сүйлөп машыгуу;
- сабаттуу жазууга жетишүү;
- кырдаалга жараша суроо кое билүү;
- коюлган суроого жооп бере алуу;
- сүйлөөдө кептин түрлөрүн эске ала билүү;
- кептин стилдерине жараша оозеки жана жазуу түрдө иштей билүү;
- кыргызча кеп этикетине үйрөнүү;
- бир темага ылайык диалогто катыша алуу;
- талкууда өз пикирин билдире алуу;
- ой жүгүртүп жеке пикирин айта алуу;
- газетадан макала окуп, түшүнө алуу;
- радио-теледен жаңылыктарды угуп-түшүнүү;
- чогулушта айтылгандарды түшүнүү, зарыл учурда өз оюн билдире алуу;
- бирөөгө өзүнүн оюн айтып, зарыл маселе боюнча сүйлөшө билүү;
- кыргызча иш кагазын жаза алуу...

Албетте, бул айтылгандар бир эле учурда бирдей шарттарда аткарыла бербей турган татаал процесс. Ал кандайдыр бир-башталышы, активдешүүсү жана өнүгүүсү бар жандуу иштердин системасы бар тепкичтүү деңгээлдерде ишке ашуусун, ошону менен бирге, ал иш-аракеттер тилди үйрөтүүнүн максаттуу багыттарын да эске салат, тактап айтканда, тилди үйрөтүүнүн эл аралык деңгээлдик системасын (эл аралык стандарт) колдонуу менен гана ише ашарын, жогоруда келтирилген багыттар мына ошол деңгээлдер менен бир бүтүн системада аткарыларын, ал аркылуу кыргыз тилин окутууну жаңы инновациялык парадигма менен ишке ашыруу зарылдыгын белгилейт.

Эмесе, ал кандай деңгээлдер болуусу ыктымал?

Дүйнөлүк тил үйрөнүүнүн жогоруда айтып өткөн эл аралык системасында (Тил билүүнүн Европалык стандарты) алты деңгээл эске алынат, т.а. алар:

Карапайым деңгээл	A1, Баштапкы көндүм
Негизги деңгээл	A2 Калыптануу көндүмү
Орто деңгээл	B1, Калыптанган көндүм
Ортодон жогорку деңгээл	B1+, Терендетиле калыптанган көндүм
Жогорку деңгээл	B2, Илгерилей калыптанган көндүм
Жетик деңгээл	B2+, Терендетиле илгерилей калыптанган көндүм C1, Кесиптик көндүм

А биздин мектептерибизде тил үйрөтүүнү ушул эл аралык стандарттын негизинде, же ага таянып жүргүзүүгө неге болбосун?! Андыктан, эл аралык тажрыйбага таянып, Кыргызстандын окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргөн мектептери үчүн тил үйрөнүүнүн деңгээлдерин, алардын дидактикалык талаптарын аныктоо эң эле зарыл көрүнүш.

Андай болсо, биздин оюбузча, Эл аралык бул стандарттын талаптарына жараша Кыргызстандын мектептери үчүн төмөндөгүдөй «кыргыз моделин» өз алдыбызча түзүп сунуштоону туура көрдүк.

A1. Карапайым деңгээл <i>(кыргыз тилин үйрөнүүгө багыттоочу мезгил)</i>	A1. Алгачкы көндүмдөр	1-класс
A1.1 Баштапкы деңгээл <i>(тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгили)</i>	A1.1 -Баштапкы жөнөкөй көндүмдөр A1.2 -Баштапкы орто көндүмдөр A1.3 -Баштапкы толук көндүм	2-класс 3-класс 4-класс
A2 Негизги деңгээл <i>(тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө, сабаттуулукка калыптандыруу, активдештирүү мезгили)</i>	A2 -Кадыресе көндүмдөр A2.1 -Кадыресе калыптанган орто көндүмдөр B2.2 -Илгерилей калыптанган көндүм	5-класс 6-класс 7-класс

B1 Орто деңгээл <i>(Өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктөрдү өнүктүрүү мезгили)</i>	B1-Калыптанган негизги көндүм B1.1-Калыптанган толук көндүм	8-класс 9-класс
B1.1 Ортодон жогорку деңгээл (10-11-кл.) <i>(Жетишилген тилдик жана сүйлөшүү компетенцияларды жалпылоо жана жыйынтыктоо мезгили)</i>	B1.1-Терендетиле калыптанган көндүм B1.2- Терендетиле калыптанган толук көндүм	10-класс 11-класс

Мында байкалып тургандай, **A1 Каранайым деңгээл** (*кыргыз тилин үйрөнүүгө багыттоочу мезгил*) **1-классты** камтыйт да, кыргыз тилин жаңыдан үйрөнө баштаган башка тилдүү балдар кыргызча сүйлөшүүгө үйрөнүүгө киришүү мезгили болуу менен, анын эң жөнөкөй көндүмдөргө ээ кылуу аркылуу жыйынтыкталат. Ал деңгээлде балдар ээ болуучу көндүмдөр жогоруда белгилеген сфералардын ичинен балага, анын жашоо жана окуу чөйрөсүнө жакыныраактарын камтыйт, ошону менен бирге, сүйлөшүүгө машыктыруучу жөнөкөй кырдаалдар, лексикалык чакан минимум, грамматикалык жөнөкөй формалар камтылмачсы.

Бул баскычты өткөндөр төмөндөгүдөй коммуникативдик иш-аракеттерге ээ болуп калышат, т.а:

- окуткан мугалими, классташтары менен кыргызча таанышып, өзүн тааныштырып, учураша жана коштошо билүүгө;
- өзү, ата-энеси, бир туугандары, жашаган дареги тууралуу айтып бере алууга;
- жашаган, окуган аймагы, андагы объектилер, жандуу-жансыз заттар, тамак-аш, кийим-кече, үй буюмдарынын аталыштарын айта билүүгө;
- өзүнүн жана түрдүү жандуу-жансыз заттардын турган ордун, кайда экенин, эмне кылып жатканын айта билүүгө;
- күндүн убактыларын, жуманын, айдын аталыштарын, жылдын мезгилдер менен эсебин кыргызча айта алуу;
- класстагы, мектептеги окуу-тарбия иштерине байланыштуу аткарылуучу иштерди түшүнүүгө, коюлган суроолорго кыргызча жооп бере алууга...

Ал эми, 2-3-4-класстарды камтыган А1.1-Баштапкы деңгээли *(тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгили)* да балдарды турмуштук жөнөкөй сфераларында сүйлөшүп-пикирлешүүгө көнүктүрүү менен, баштапкы киришүү деңгээлиндеги көндүмдөрдү андан ары улантат.

Бирок мындагы кадыресе көмдүмдөрдүн талаптарындагы башкы айырмачылык - анын түзүлүшү үч этаптан турат, т.а. кыргызча баарлашууга болгон **баштапкы жөнөкөй көндүмдөр** калыптанып, андан ары **баштапкы орто көндүмдөр** бекемделип, **баштапкы толук көндүм** менен аякталат. Окуу материалдары да ушундай багытта, бирин-бири толуктап уланткан мүнөздө башталып, жыйынтыкталат.

Бул деңгээлди басып өткөн окуучулар заттык сандык жана кыймылды билдирген сөздөрдү жана да жак, чак, жөндөмө мүчөлөрүн кебинде колдонуп, *кадыресе күндөлүк алыш-бериш, сурап алуу-сурап билүү аракеттерине жарап калышат. Тактап айтканда:*

- класста окуу ишмердүүлүктөрүнө жараша айтылган сөздөрдү, көрсөтмөлөрдү түшүнө билүүгө, мугалимдин суроолоруна жооп бере алууга;

- кыргызча уруксат, кечирим сурай алууга, нерсенин эмне экенин сурап билүүгө жана сурап алууга;

-өзүнүн үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар биринин ким экени, жашы, аткарган иштери, ата-энелерине, бир туугандарына жардам берүү тууралуу кыргызча маалымат бере алууга, ал тууралуу суроолорго жооп берүүгө;

-түрдүү жөнөкөй кырдаалдарга жараша берилген суроолорго кыскача, туура, так жооп бере алууга, өз оюн билдире алууга;

-аба ырайы, жаан-чачын, ага ылайык кийинүү, үй жаныбарларынын, жапайы айбанаттардын аттарын атай билүүгө;

-качан, каерде эмне кыларын, кайда барарын, учурда эмне кылып жатканын, буюмдун кимдики экенин, буюмдун канча, кандай экенин кыргызча айта алуу жана суроого так, туура жооп бере алууга;

Ошондой эле, А2 Негизги деңгээл *(тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө, сабаттуулукка калыптандыруу, активдештирүү мезгили)* деп аталган 5-7-класстарды камтыйт. Анын ичинен, 5-класстагы кадыресе деңгээлде окуучулар кыргызча сүйлөөдө, негизинен, буга чейинки (башталгыч класстарда) ээ болгон көндүмдөрдү бекемдеген, кадыресе деңгээлдеги көндүмдөргө ээ болгон мезгил катары бааланат.

Окуучулар бул мезгилде заттык, сандык, сындык жана да кыймыл маанисиндеги лексикалык каражаттарды толук өздөштүрүп, жак, чак, көптүк, сурама мүчөлөрүн, ж.б. формаларды кебинде активдүү колдонуп, кыргызча кеп этикетинин негизги түрлөрүнө ээ болуп, өзүлөрүнүн тил үйрөнүүдөгү активдүү аракеттерин өнүктүрүп калган мезгилге жетишет.

Негизинен, бул деңгээлди өткөн окуучулар мындай көндүмдөргө ээ болуп калышат, т.а.:

-класста, мектепте болуп жаткан окуу, оюн ж.б. түрдүү кыймыл-аракеттерге катышып, жөнөкөй кырдаалдарда өз оюн билдире алууга;

-жандуу-жансыз заттардын аты, саны, сыпаты, кыймыл-аракети, алардын аз, же көп экендиги, кимдин качан, каерде, ким менен эмне иш кылганын, буюмдун эмнеден жасалганы, ишти ким, ким менен бирге аткарганы. Ким ким тууралуу, эмне жөнүндө эмне деп атканы, ж.б. тууралуу маектеше билүү, сураса жооп бере алуу;

-бирөөнү туулган күнүнө ж.б. карата куттуктай алуу, кубаттап, макул же каршы экенин билдирүүгө;

-жашаган, окуган чөйрөдөгү маданий, ж.б. түрдүү объектилердин эмне, кандай экендиги, аларды болуу, ал жерде түрдүү кырдаалдарга жараша суроолорго жооп бере алуу жана оюн билдире алуу;

-туулуп-өскөн мекени, улуту, өзүнөн башка улуттар, алардын достугу, салттары тууралуу өз оюн кыскача айтып бере алуу;

- өз каалоосун, эмне керек жана эмне кереги жок, эмне жагат же эмне жакпайт, жакынкы күндөрдө же чоңойгондо эмне кылары тууралуу ойлорун айта алууга;

-кыргызча сүйлөмдөрдү, чакан тексти сабаттуу көчүрүп, угуу сабаттуу жазууга жетишүү...

Негизги А2.1 деңгээли 6-7-класстарды да камтыйт, т.а. 6-класстагы калыптанган орто көндүмдөр жана аны андан ары уланткан 7-класстагы илгерилей калыптанган көндүмдөр туура келет. Бул класстар окуучулардын, кыргыз тилинде чөйрөнү кеңири таанып-биле турган мезгилге келгенин билдирет. Ал таанып-билүү мындан ары активдүү уланууга тийиш. Анткени бул класстардын окуу материалдары да окуучулардын таанып-билүүсү менен катар, тил үйрөнүү иш-аракеттери да комплекстүү, системалуу түрдө берилет.

Бул класстарга биздин сүйлөшүү жана жазуу кебибиздин негизин түзгөн лексикалык кор, анын түркүмдөрүн (лексика жана морфология) окуп-үйрөнүү негизги орун туура келет. Мында лексикалык материалдар аркылуу улуттук маданиятты, салтты, ж.б. таанып-билүү иш-аракеттери да активдешет жана буга чейинки бардык көндүмдөр мында ары татаалданат жана андан ары чыгармачылык менен иштөө жолуна багыт алат.

Негизинен, бул деңгээлди өткөн окуучулар мындай көндүмдөргө ээ болуп калышат:

- туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, анын мамлекеттик тили жана символикалары: Герб, Гимн, Туусу, алардын мааниси тууралуу публицистикалык маанайда аңгемелеп айта алууга;

-мектептеги достору тууралуу, алардын ким, кандай экендиги, мектептеги ийримдер, аларга катышуу, ийримдеги аткарган иштери тууралуу оозеки жана кыскача жазуу түрүндө сабаттуу, катасыз маалымат жазып бере алууга, жат жазууну катасыз, сабаттуу жаза алууга;

-кыргыздын белгилүү адамдары, алардын эмгектери, өмүр жолу тууралуу кыскача оозеки жана жазуу түрүндө маалымат бере алууга;

-жашаган аймагындагы маданий-эс алуу жайлары, аларда болуу, эс алуу, көңүл ачуулар тууралуу сүйлөп берип, маектеше алууга;

-адептүү жүрүм-турум, мамилелешүү, телефондо сүйлөшүү, кийинүү, тамактануу маданияты, улуу-кичүүгө болгон мамиле тууралуу ой бөлүшө алуу, чакан дилбаян жазуу, бул тематикалардагы тексттердин негизинде баяндама жаза алуу;

-кыргыз элинин жана кыргызстандык башка улуттун өкүлдөрүнүн салты, майрамдары, Кыргызстандын даталуу күнү тууралуу оюн айтып, кыскача ой бөлүшүүгө, чакан текст түзө алууга;

-Кыргыз табияты, кооз жери, көлдөрү, суулары ж.б. тууралуу билдируү жасай алуу, публицистикалык стилде чакан дил баян жаза алуу...

В1-Орто деңгээлди камтыган (өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктөрдү өнүктүрүү мезгили) 8-9-класстар мурдагы класстардан бир кыйла активдешкен жана жоопкерчилиги жогорулаган мезгил катары бааланат, ал 8-классты камтыган **калыптанган негизги көндүмдөр** жана аны чыгармачыл ишмердүүлүктөр менен уланткан 9-класстагы **калыптанган толук көндүмдөрдү** өз ичине алат. Бул мезгилде окуучулар кыргыз тилин синтаксиситик негизде, т.а. сүйлөөгө сүйлөшүү аркылуу, сүйлөшүүнүн жүрүшүндө үйрөнүү принцибинде иштөөгө активдүү киришишет. Окуучулар сүйлөмдүн табиятын туура түшүнүп, ал аркылуу оюн айтууга, текст аркылуу бүтүн пикирин билдирүүгө, кырдаалдарга ылайык сүйлөшүүгө жетишишет. Сүйлөмсүз, текстсиз, жана алардын курулуш материалы сөздөрсүз оюбузду толук жеткире албайбыз, кырдаалсыз тил үйрөнүүнүн оң мотиви жаралбайт. Ошондуктан, окуу материалдарынын жана ага жараша түзүлгөн бул кездеги коммуникативдик минимумдардын мүнөзүнө карап, бул деңгээл ортодон жогорку деңгээл деп аталган.

Негизинен, бул деңгээлди өткөн окуучулар мындай көндүмдөргө ээ болуп калышат, т.а.:

- туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, анын мамлекеттик тили жана символикалары: Герб, Гимн, Туусу, алардын мааниси тууралуу ой жүгүртүп оозеки аңгемелеп айта алууга жана адабий тилде текст түзө алуу;

- кыргыздын улуу маданий дөөлөттөрү, улуттук баатырлары, белгилүү адамдары, алардын ишмердиктери, өмүрү тууралуу оозеки жаза жазуу түрүндө текст түзүп, сабаттуу жазып жана көркөмдөп айтып бере алууга;

- кыргыз адабияты, маданияты, билим берүү жана эс алуу, көңүл ачуу жайлары, окуу, эмгек, спорт, музыка, окуган китеби, көргөн спектакль, кино-фильми тууралуу маектеше алууга;

-кыргыздын меймандостугу, улуттук кийимдери, тамак-ашы, буюмдары, улуттук майрамдары, белгилүү жерлери тууралуу көркөм стилде текст түзө алуу, бул багытта сабаттуулукка жетишүү;

-иш кагаздарынын жөнөкөй түрлөрүнүн үлгүлөрүн түзүү, окуусу, иштери, бош убакытты өткөрүүсү, окуган китеби, көргөн фильми ж.б. тууралуу досуна кат жазуу, достору менен бул темаларда маектешип, ой бөлүшө алууга...

В1-Ортодон жогорку деңгээлде (*жетишилген тилдик жана сүйлөшүү компетенцияларды жалпылоо жана жыйынтыктоо мезгили*) окуучулар кыргызча баарлашууга үйрөнүүдөгү тереңдетиле калыптанган көндүмдөргө (10-класстар) жана андан ары тереңдетиле калыптанган толук көндүмдөргө (11-класстар) ээ болууга жетишишет. Бул, жогоруда белгиленгендей, мезгил-10-11- класстарга туура келет. Окуучулар мектеп стандартынын деңгээлинде кыргыз тилинде сүйлөөгө жатыгышат жана **В1 деңгээлиндеги ортодон жогорку деңгээлдеги тил билүү сертификатына ээ болуп**, мектепти аякташат.

Бул мезгил өзүнө эки баскычтагы деңгээлге ээ, т.а. алар: тереңдетиле калыптанган көндүм жана тереңдетиле калыптанган жогорку көндүмдөр деп мүнөздөлөт. Окуучулар бул мезгилде сүйлөп жатыгуунун грамматикалык каржаттары болгон бүткүл морфологиялык-синтаксистик материалдарды окуп-үйрөнүшөт, кеп этикетинин бардык түрлөрүнө машыгышат, иш кагаздарын түзүүгө жетишет, сабаттуулугу артат, өз алдынча текст түзүп калышат. Мына ошондуктан, бул деңгээл калыптанган жогорку жана жетик деңгээл деп бааланып отурат. Ошондой болсо да, тил үйрөнүүнүн В2 Жогорку деңгээли кесиптик багыттарда билим алууда т.а. орто жана айтайын орто окуу жайларында жана С1, С2 Жетик деңгээлдери адистик жана академиялык багыттарда билим берүүчү жогорку окуу жайларында улантылмачы.

Ортодон жогорку деңгээлде тил үйрөтүүнү көздөгөн бул деңгээлдин негизги талаптары төмөндөгүлөр менен аныкталган:

-Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгү, борбор калаасы, Ала-Тоо аянты, борбордогу маанилүү маданий эстеликтер, билим берүү, маданият объектилери, аларда болуу тууралуу адабий тилде аңгеме кура билүү;

-Кыргызстандын тарыхы, адабияты, маданияты, музыка өнөрү, кол өнөрчүлүгү, илимий, спорту, эл аралык чөйрөдөгү орду, ж.б. тууралуу публицистикалык жана илимий стилде аңгеме текст түзө билүү, реферат, дилбаян жазуу;

-Кыргызстандагы түрдүү улуттун өкүлдөрүнүн ынтымакта жанаша жашашы, тынчтык, билимдик темасында ой жүгүртүп маектеше алуу, түрдүү улуттун өкүлдөрүнүн маданияты, салты тууралуу маектеше алуу;

-келечек максаттары. Билимдин мааниси, окуган түрдүү тематикадагы китептер, көргөн спектали менен кинофильми, кинонун, эстра-

данын, спортгун дүйнөлүк жылдыздары, ж.б. тууралуу өз оюн, көз карашын билдирип талкууга катыша алуу, гезитке, журналга адабий тилде сабаттуу макала, реферат, дилбаян жазуу;

-ата-энени сыйлоо, досту кадырлоо, мекенге кызмат кылуу, мекенди, эне тилди сүйүү, улууга урмат кылуу, китүүнү ызааттоо, адеп-ахлак маселелери тууралуу ой жүгүртүп сүйлөп берүү...

Ошентсе да, эске алуу керек, бул деңгээлдердин ар бири грамматикалык-лексикалык, тематикалык жана коммуникативдик минимумдары менен коштолуп, бирин-экинчиси улантып, толуктап, байытып отуруп, системалуу түрдө мектеп деңгээлин камтыйт. Мындагы аталган компоненттер өз алдынча бүтүн системага ээ болу менен, окуучунун сүйлөө иш-аракеттерин жүргүзүү механизмин элестетет.

Анын модели төмөндөгүдөй болуусу ыктымал: СЧ (сүйлөшүү чөйрөсү) + СД (сүйлөшүү деңгээли) + СТ (сүйлөшүү тематикасы) + СК (сүйлөшүү кырдаалы) + ГрМ (грамматикалык минимум) + ЛМ (лексикалык минимум) + СУ (сүйлөшүү үлгүсү) = КЕП

Же болбосо: СЧ (сүйлөшүү чөйрөсү) + СД (сүйлөшүү деңгээли) + СТ (сүйлөшүү тематикасы) + СК (сүйлөшүү кырдаалы) + ГК (грамматикалык каражаттар) + ЛМ (лексикалык минимум) + СУ (сүйлөшүү үлгүсү) = КЕП моделинде жүзөгө ашуусу максатка ылайык келмек.

7. Кыргыз тилинен окуучулардын жатыгууларын деңгээлдик тесттер менен текшерүү жана баалоо технологиялары

Албетте, салттуу окутуу ыкмаларында да, азыр биз сөз кылып жаткан деңгээлдик ыкмада да ар бир окуучунун өз алдынча аракеттенүүлөрү аркылуу жетишилген ийгиликтерин баалоо, текшерүү жана аны өркүндөтүү жолдорун издөөгө көп аракет жумшалып келет. Мында түрдүү проблемалык, репродуктивдик, эвристикалык ж.б. суроолор менен бирге, тесттик тапшырмалар аркылуу билим жана көндүмдөрүн текшерип баалоого артыкчылык берилүүдө.

Эгер окуучунун билими менен практикалык көндүмдөрүн тесттик тапшырмалар аркылуу, болгондо да, деңгээлдик тапшырмалар жана тесттер менен баалап-текшерүүнү көздөсөк, анда анын теориялык-практикалык маселелерин изилдеп көрөлү.

Деги, педагогика илимине жана практикасына тест качан, кантип кирген? Чындыгында, адегенде, тестти (*тест*-англис тилинен алып кыргызчалаганда, байкоо, сыноо, текшерүү, изилдөө деген маанини билдирет) англиялык психологдор адамдын психологиялык абалын текшерүү, тактоо, анын адамдын турмушуна тийгизер таасирин изилдөө максатында жүргүзүп, жыйынтыктарын практикада колдонушкан экен.

Тест менен иштөөнү педагогика тармагында адегенде 1864- жылы ошол эле англиялык окумуштуу Дж.Ф. Гринвич сунуш кылып, мектеп окуучуларынын билимин текшерүүдө колдонгон. Андан соң, тестти америкалык психолог-педагог С.Пресси уланткан. С.Пресси тесттик тапшырмаларды колдонуу менен окуу жылынын аягында окуучулардын билиминин жыйынтыгын текшерип баалоону практикалаган.

1990-жылдарга чейин бир катар окумуштуулар И.Раппопорт, Р.Сельг, И. Соттер «Орто мектепте чет тилин окутууда колдонулуучу тесттер» деген методикалык эмгегинде тесттин методикалык кызматын көп жактуу баалоо менен, тесттин 8 түрүн сунуш кылышкан. Анда, негизинен, окуучулардын теориялык маалыматтуулугун текшерүүгө айрыкча маани беришкен.

Ал эми Кыргызстанда тест түзүү иши жана окуучулардын теориялык билимин, машыгууларын, көндүмдөрүн текшерүү максатында 1993-жылы башталган. Кыргыз тилин кыргыз мектептеринде окутуунун абалын текшерүү максатын көздөгөн мындай тесттер кийин китепче болуп жарыяланып, азыркы учурга чейин колдонулуп келет.

Дегинкиси, лингводидактикада тест эки багыттагы максатына жараша тилдик тесттер жана речтик тесттер болуп эки топто бөлүнүп келет. Мында «тилдик тесттер» окуучулардын лингвистикалык билимин, маалыматтуулугун, эсте тутуусун текшерүүгө басым жасаса, ал эми «речтик тесттер» окуучунун кеп ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрүнө (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) жараша түзүлүү менен, үйрөнгөнүн кебинде кантип колдоно аларын, практикалык көндүмдөрүн текшерүүнү көнүлгө алат.

Кандай болгондо да, тесттик тапшырмалар жыл санап теориялык-практикалык жактан өсүп-өнүгүү жолунда келатат. Ал «педагогикалык өлчөө каражаты» катары каралып, А. Аванесов, (Россия) жана С.Калдыбаев (Кыргызстан) тарабынан бир катар изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Алардын эмгектеринде тапшырмалардын татаалдык деңгээлдерине жараша айрыкча үч деңгээлде болуусу, окуучулардын предметти өздөштүрүү деңгээлдерине жараша жиктеп (дифференцирлеп) мамиле жасоо да эске алынган.

Мына ушул жерден окутуудагы деңгээлдик технология жиктеп (дифференцирлеп) окутуу менен маанилеш, түпкү максаты бирдей педагогикалык категория экендигинин талашсыздыгы эске түшпөй койбойт. Бирок, бул экөөнүн жүзөгө ашыруу технологиясы эки башка категория катары таанылып келет. Анткени жиктеп (дифференцирлеп) окутуу технологиясынын негизги көңүлү «баланын билим, өздөштүрүү, кабыл алуу, иштөө жөндөмдүүлүктөрүнүн деңгээлдерине жараша төмөн, орто жана жакшы өздөштүргөн окуучу деп бөлүштүрүп, ишти ошого жараша уюштуруу» (И.Б.Бекбоев) болсо, деңгээлдик технология окуучуларга сунуш кылынган тапшырмалардын жөнөкөй жана татаалдык деңгээлине, алардын мазмунуна жараша бөлүштүрүү ишке ашырылат.

Бирок да, экөөнүн тең түпкү максаты баланын мүмкүнчүлүгүн талдоо, өркүндөтүү жана ага ылайык билимин баалоо, текшерүү катары, түпкү максаты бирдей көрүнөт. Ошондуктан, бул эки технологияны бирдиктүү, өз ара байланыштагы бир система катары карап, бир максатка багытталып иштесе, балким, биздин оюбузча, түпкү натыйжага жетүүгө жакшы багыттын ачкычы болуп берүүсү шексиз.

Денгээлдик негизде тил үйрөтүүнүн эл аралык практикада бир катар тажрыйбалар топтолгону белгилүү. Аларга таянып, кыргыз тилин экинчи тил катары денгээлдик негизде үйрөтүү маселесине кайрылсак, анда анын мүнөзү мындайча болуп чыга келет:

-биринчиден, бардык окуучулар үчүн кыргыз тилин үйрөтүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптарынын, программалык материалдарды өздөштүрүүдөгү компетенциялардын минималдуу өлчөмүнө ээ болуучу бирдей базалык денгээлдин сакталышы;

-экинчиден, окуучуларды кыргыз тилинде угуп түшүнүү, окуу, сүйлөө жана сабаттуу жаза билүү денгээлине карап тайпаларга бөлүү;

-үчүнчүдөн, окуучунун акыл эмгегинин, өздөштүрүү денгээлинин өсүү-өнүгүү, адымдоо мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жиктөө;

-төртүнчүдөн, ар бир окуучу денгээлдеп окутуу процессинде өз денгээлин акыл-эстүү түрдө аныктоого багыт берүү;

-бешинчиден, ар бир окуучунун тил үйрөнүү, өздөштүрүү, окуу, жазуу ж.б. ишмердүүлүктөрү минималдуу, стандарттуу денгээлден төмөн болбоосун байкоо жана аны камсыз кылуу.

Демек, кыргыз тилин үйрүтүүдө денгээлдеп-жиктеп (дифференциялап) иштөөнүн мына ушул мүнөзүн карманууга тийишпиз.

Бирок иш ушуну менен бүтпөйт. Алдыда, албетте, аталган денгээлдердин ар биринин талаптарын аныктоо, ага жараша иштөө жолдорун жана окуучулардын компетенцияларын баалоо технологияларын иштеп чыгуу турат.

Тесттин типтери, алардын мүнөздөмөлөрү төмөндөгүдөй болуусу ыктымал:

-**угуп түшүнүү тести**-окуучулардын оозеки маалымдоону же мугалимдин окуп берүүсүндөгү уккан тексттин мазмунун түшүнө билүү абалын, денгээлин, далилдерди эсте калуусун, тексттин сюжетин кайра айтып бере алуусун текшерүү максатын көздөйт. Мында текшерүү гана иш-аракети аткарылбайт, аны менен бирге укканын түшүнүп жана эсте тутуп калуусун бекемдөөчү да милдетти бирге аткармакчы. Албетте, тесттин мындай түрү практикада мугалимдер тарабынан дээрлик колдонулбай келгени маалым, ошондуктан, аны жүргүзүү жолдору да мугалимге белгисиз. Ошондуктан, эмгектин кийинки параграфтарында кеп ишмердүүлүгүнүн ар бир түрү боюнча жүргүзүлүүчү тесттердин ар бири тууралуу кенен маалымат менен бирге, андай тесттер менен иштөөнүн ыкмалары да кеңири өрсөтүлөт;

-окуп түшүнүү тести-тесттин бул түрүн да мугалимдер практикада көп колдонбойт, ошентсе да, текст боюнча иш жүргүзүүдө сынчыл ойлор стратегиясынын окуу жана түшүнүү ыкмасы мугалимдерге белгилүү; анда тексттин мазмунун, темасын, негизги идеяны, тарбиялык маңызын талдап үйрөнүү, ал идеяларды берүүдөгү айрым сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, ал тургай эпизоддордун, абзацтардын ролу, жалпы мазмунду берүүдөгү орду, мааниси комплекстүү талданып-түшүндүрүлөт; тесттин мындай окуп-түшүнүү түрүндө дал ошол проблемаларды окуучулар кандай өздөштүрдү, сөздүн, сүйлөмдүн тексттин жалпы маанисин, ачуудагы аткарган кызматын талдап түшүндүрүүсүн текшерүү жана ал көндүмдөрүнүн калыптануусун көздөгөнү менен маанилүү; тесттин бул түрү менен иштөөнүн методикалык жол-жоболору тууралуу да кийинчерээк атайын сөз кылабыз;

-сүйлөө (сүйлөшүү) тести-тесттин бул түрү мугалимге да, окуучуларга да баштадан белгилүү-десек жаңылышпайбыз; анткени түздөн-түз ушундай аталыштагы тесттер менен иш алып барылбаса да, диалогдор менен иштөө, диалогдорду түзүү же толуктоо (же суроосун, же жообун, же таяныч сөздөр менен) мүнөзүндө иштер аткарылып келет; андай болсо тесттин бул сүйлөшүү түрү окуучуга жеңил десек болот; демек бул тест менен окуучулардын кайсы бир кырдаалга жараша сүйлөшө билүүсүн, оюн айта алуусун, пикирин түшүндүрө алуусун текшерет жана андай көндүмдөрүн калыптандырат;

-жазуу тести-бул тест баштадан окуучулар менен мугалимдерге тааныш; окуучулардын теориялык билими менен айрым практикалык машыгууларын текшерүүдө мектеп практикасында кеңири колдонулуп келатат; бир гана нерсе-мындан ары бул тестти түзүүдө ага деңгээлдик мамиле жасоо, окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдерине жараша түрдүү деңгээлдеги тесттерди түзүү милдети турат;

-которуу тести- бул тестти дагы мугалимдер практикада колдонуп жүрүшөт, анда кыргызча сөздүн орусча котормосун же орусча сөздүн кыргызчасын туура табуу максатын көздөө менен, эске тутуусун текшерүү да, аны бекемдөө да максаты көздөлөт.

Алдыдагы милдет- тесттин бул түрлөрүнүн ар бирин деңгээлдерге ылайык түзүү милдети турат.

Эмесе, ал деңгээлдердин талаптары кандай болууга тийиш? Сөз ушул тууралуу болсун.

1-деңгээл. Бул деңгээлде окуу материалдары, аны өздөштүрүүгө карата коюлган тапшырмалар кыргыз тилин мектептерде үйрөтүүнүн стандартынын чегинен, анын өлчөмүнөн чыкпайт; кыргыз тили программасында белгиленген материалдарды өздөштүрүүгө карата коюлган компетенциялар негизги таяныч болот; окуучулар окуу китептерде берилген таяныч үлгүлөрдүн негизинде иш аткарышат; тапшырмалар жана суроолор карапайым деңгээлде болот; сөздөрдү, эрежелер менен

мисалдарды окуучулар эске сактоо, эске түшүрүү механизмдери аткарылат, т.а. бул деңгээл **малыматтык же репродуктивдүү деңгээл** деп аталууга акылуу.

Репродуктивдүү деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мазмуну – маалыматтуулугун, эсте тутуусун тактоо үчүн үйрөнгөн жаңы маалыматтарды суроо-жооп менен тактап бышыктоо болуп эсептелинет.

Мында, негизинен, өтүлгөн тема боюнча маалыматтуулугун текшерүү, баалоо, маалыматтарды жаттоо, кайра аларды кайталатып суроо, текшерүү мүнөзүндө гана иш жүрөт. Окуучулардын өтүлгөн темадагы фактыларды жаттап эсте тутуусун баалап чектелишет.

Мисалы:

- баяндап айтып берүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- сүрөттөп айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- сынчыл ой жүгүртүп айтып берүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- эсте сактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- жаттоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- көркөм окуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- көркөм айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- окуу техникасын текшерүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- жазуу жүзүндө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар;
- оозеки түрдө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар, ж.б.

Ушул жерден, сөзүбүз кургак болбосун үчүн эки тесттик тапшырманы мисалга тарталык.

Мисалы, **1-деңгээлге** жараша жөнөкөй тапшырмаларды камтыган тесттин мазмуну төмөндөгүдөй болуусу ыктымал:

1. Сөздөр эмнеден түзүлөт?

- а) тамгалардан
- б) сүйлөмдөрдөн

в) тыбыштардан

г) тыбыш жана тамгадан

2. Жаз келип, күн жылыды да, кар эрий баштады.

Сүйлөмдөгү негизги ой айтылган бөлүгүн тапкыла:

а) күн жылыды

б) жаз келип

в) кар эрий баштады

г) жаз келип, күн

Мында көрүнүп тургандай, биринчи тапшырмада талап сөздүн эмнеден түзүлөрүн эсте сактоо же ал тууралуу билимин (эсте сактоосун) текшерүү мүнөзүндө коюлган болсо, экинчисинде сүйлөмдөгү негизги ой айтылган бөлүгүн билүүсүн, т.а. сөздөрдүн жеке маанилерин билүү аркылуу сүйлөмдөгү ойду түшүнө билүү деңгээлин текшерүү гана талабы коюлду.

2-деңгээл. Бул деңгээл- коюлган суроолор менен тапшырмалардын татаалдануусу менен айырмаланат; эске сактаган сөздөрдү, эрежелерди, буга чейинки машыгууларын окуучулардын эми практикада колдоно билүүсүнө басым коюлат, тактап айтканда, **колдонуу технологиясына үйрөтүү деңгээлине, тактап айтканда, иштөөнүн алгоритмдик деңгээлине** көңүл бурулат.

Колдонуу деңгээлиндеги суроо-тапшырмалардын максаты- үйрөнгөнүн практикада колдоно билүүгө машыктыруу үчүн үлгү тапшырмалар менен бышыктоо болуп саналат.

Мында мугалим сабакта өтүлгөндөрдүн маанисин түшүнүүсүн, аны практикада колдонуп сүйлөп, жазууга машыгуусун текшерет. Окутуунун практикалык багыты жүзөгө ашырылат. Окуучулар үйрөнгөнүн чыгармачыл өздөштүрүүгө жол алат.

Мисалы:

- эрежени далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- сөз маанисин талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- мелдештирүүчү суроо-тапшырмалар;
- оюн тапшырмалары;
- үйрөнгөнүн практикада колдонуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- далилдерди салыштыруу үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү анализдөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү синтездөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- фактыларды талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү аныктоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү тактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү мүнөздөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү жалпылоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү классификациялоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- схема түзүү үчүн суроо-тапшырмалар...

Ушул багыттагы бир тесттик тапшырманы мисалга алалы да, оюбузду бекемдеп көрөлү:

Мен ... жылы үчүнчү класс... көчөм.

1.Төмөндөгү таяныч сөздөр менен мүчөлөрдү көп чекиттердин ордуна коюп, сүйлөмдү маанисине ылайык толукта.

- а) өткөн, -ты
- б) келерки, -ка
- в) келерки, та
- г) быйыл, ка

Дагы бир мисал келтирели: **Кыргызстан – эгемендүүлүгүн... 199...-жылы ...1-августта ээ болду. Ошондон ... бул күн ... сайын майрам катары Бул күндү ата-... кылым... бою эңсеп келишкен. Ошондуктан биз эгемендүүлүгү...дү ... калыбыбыз керек.**

Чакан тесттеги көп чекиттердин ордуна төмөндөгү таяныч материалдарды ирети менен коюп, толуктап окуп бергиле:

а) –а, 0, 3, –го, ай, баланат, энелер, барат, –тар, –быз, сактап.

б) –ө, 1, 3 –дуктан, жыл, белгиленет, бабалар, келет, –дар, –бүз, коргоп.

в) –ө, 1, 3 –дуктан, жыл, белгиленет, барат, –тар, –быз, сактап.

г) –а, 0, 3, –го, ай, баланат, энелер, келет, –дар, –бүз, коргоп.

Байкап көрсөк, бул тапшырмаларда сөздөрдүн маанисин билип, аны кебинде колдоно алуусу менен, жөндөмө мүчөлөрдүн функциясына жараша кепте туура колдонуусун билүү жана аларды жазууда же оозеки кебинде туура колдоно алуу тажрыйбасын текшерүү болду.

Мында да тесттердин жоопторун талдоодо коюлган талаптан жогорку көрсөткүчтө жооп берген окуучу өзүнүн практикалык машыгууларынын жана теориялык билиминин деңгээлин аныктайт.

3-деңгээл. Бул деңгээлде коюлган проблемалуу, татаалыраак көнүгүү тапшырмалары менен суроолор, сүйлөмдөр, маек үлгүлөрү жана тексттер менен иштөөгө басым коюлат. Андай тапшырмаларды аткарууда окуучулардан ой жүгүртүү менен чыгармачыл дараметтеринин негизинде, **проблемалык-эвристикалык ыкмада** иштөөсү талап кылынат.

Проблемалык - эвристикалык деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мүнөзү үйрөнгөн көндүмдөргө таянуу менен, өз алдынча жаңылыктарды ачууга багытталган тапшырмаларды аткарып, бышыктоо катары каралат.

Мында, мугалим өтүлгөн сабакта айтылган ойлорунун себеп-натыйжалаш табиятын ачып түшүндүрөт. Окуган материалдардын сынчыл көз карашта кабыл алуу менен, алдыга проблема коюп чечүүгө үйрөтөт.

Мисалы:

–окуянын себебине мүнөздөмө берүү үчүн тапшырмалар;

– натыйжа эмнеден келип чыкканын талдоо, түшүндүрүү үчүн тапшырмалар;

– маалыматка берүү баа берүү үчүн тапшырмалар;

–түшүнүктөрдү системалоо үчүн суроо-тапшырмалар;

–жекече иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;

–тайпада иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;

–жуп менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;

–жалпы иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;

–дифференциялап иштөө үчүн суроо-тапшырмалар; ж.б.

Төмөндө ушуга ылайык бир мисал келтирилди:

И. Раззаков

Исхак Раззаков кыргыз элинин көрүнүктүү коомдук жана мамлекеттик ишмери болгон. Ал 1910-жылы Лейлек районунда шахтёрдун үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте жетим калып, Ленинабаддагы (азыркы Тажикстанга караштуу) балдар үйүндө тарбияланган.

Адегенде Ташкент шаарында техникумда окуп, Москвадан жогорку билим алган. 1950-жылга чейин Өзбекстанда ар кандай жогорку кызматтарда иштеген.

1950-61-жылдарда Кыргызстандын Министрлер Кеңешинин төрагасы болуп иштеген. Ал орто бойлуу, келбети келишкен, сулуу, сөзгө чебер, жоомарт, боорукер, кыраакы, принципалдуу жана иш билги адис, колу, жүрөгү таза адам болгон.

Анын «Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом таза болот» деген сөзү бүгүнкү адамдар үчүн баалуу накыл кеп катары айтылып келет.

Текстке карата суроо- тапшырмалар:

1. Текстке карап, И.Раззаковдун балалык курагын мүнөздөп бер;
2. И.Раззаковду аткарган кызматтарына карап баала;
3. Анын адамдык сапаттарын мүнөздөгөн кандай сөздөр пайдаланылган. Алар кайсы сөз түркүмүнө кирет? Ал сөз каражаттары кептин кайсы түрүнө кирерин белгиле.
4. Иштеген жерлерди билдирген сөздөр жана сөз айкаштары сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды?
5. Накыл кеп катары айтылган сөзүн баалап, маанисин ачып бер;
6. И.Раззаков тууралуу дагы да маалыматтардан таап, чакан дил баян жазып бер, ж.б.

Дагы бир мисалга көңүл бөлөлү.

6-класста өтүлүүчү Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» аттуу уламышын проблемалык-эвристикалык ыкма менен өтүүнүн бир үлгүсүн алалы. Ири алдыда, 1-суроого жараша, окуучунун уламышка, андагы балага, энеге жана карыяга карата балдардын эмоционалдык-психологиялык реакциясы кандай экенин билели. Андай болсо ошого ылайык окуучуга суроо узаталы.

1-суроо: Асанов, айтчы, сага душмандар тынч жашап жаткан элди басып кириши, эл чаң-тополоңго капыстан түшүшү, кайдан-жайдан бир ак сакалдуу карыянын пайда болуп, чеп салуу керектигин айтышы, чеп кулап, душманга туруштук бербей жатышы, ошондо баягы карыянын айтуусу боюнча бир бала чептин пайдубалынын түбүнө «Мени көмгүлө», - деп келиши, бечара баланын энесинин ыйлап, жалбарып, баласын аман

алып калууга кылган аракетин, бала энесинин сөзүнө болбой: «Мени элдин керегине жараса деп төрөбөдүң беле, эми мен элдин керегине жарайын да», дегенде энеси кайратына келип, көмүүгө макул болушу – кандай таасир этти, сен бул абалды, бала менен эненин кылганын кандай кабыл алдың?!

Асановдун жообу: Бул окуялар мага айрыкча таасир этти. Бала эр жүрөк бала экен. Эл-жерди коргоо үчүн өлүмгө баргысы келди. Энеси да акылман эне экен. Анын сөзү менин эсимден чыккыс болду. Анткени ал жалгыз баласын эл керегине жараса экен – деп төрөгөн да. Эми ал бечара баласы эл үчүн өлүмгө бара жатканын билип туруп, макул болду. Баланын бул кылганы анын нагыз эр жүрөктүгү! Энесинин сөзү – акылмандыктын үлгүсү. Мындай окуялар турмушта дайыма эле боло бербейт. Бул окуя – чындыгында укмуш окуя!

2-суроо: Баланын кылганын эр жүрөктүүлүк, апасынын кылганын – акылмандык деп бааладык. Асановго айрыкча таасир эттигир. Укмуш окуя деп баа берди. Үсөнов, сага суроо узаталы, бул окуядан сага эмне жакты? Сен бала менен анын энесине, алардын кылганына кандай баа бересиң? Бала өз эрки менен өлүмгө баратат, өз энеси өзүнүн уулун өлүмгө кыйып отурат. Ушул окуяларды баалап, баа берчи.

Үсөновдун жообу: Менин оюмча, ак сакал карыя дагы «Тирүү адамды түбүнө көмсөнөр, чеп урагыс болот», – деп туура сынап айткан. Ошондой кыйын шартта бала эл-жерин коргоо үчүн өлүмгө барууга даяр экенин да, энеси жалгыз уулун өлүмгө баруусуна макул болгону да туура болгон. Булар эл-жерди коргоо үчүн ушундай кадамга барып жатышат. Мен буларды эң туура – деп эсептейм, оң баа берем жана жактайм. Анткени бала эр жүрөк, баатыр бала экендигин көрсөттү, энесин да эр жүрөк баатыр эне –деп баалайм. Турмушта мындайлар бар. Мисалы, Курманжан датка дагы эл-жерди кыргындан сактап калуу үчүн өз уулуна: «Өлүмгө тике кара!» - деп айткан.

3-суроо: Жакшы. Эми Эсенов, сага кайрылайын. Менде мындай суроо туулуп олтурат. Бала эмне үчүн өлүмгө барууга туура келди? Баланын энеси эмне үчүн жалгыз уулун өлүмгө кыюуга аргасыз болду? Мындан башка жол жок беле? Мындан бүгүнкү күндүн жаштары жана тынчтык күндүн энелери кандай сабак алса болот? Бул чыгармадагы баланын ордунда силер болсоңор, кандай кылат элечер? Дегеле, бул чыгарма эмнеге тарбиялайт?

Эсеновдун жообу: Мындагы окуя талаадан келип чыккан жок - деп ойлойм. Бул кыргыздын өткөндөгү жоокерчилик замандагы турмушун баяндайт. Өткөн турмушта кыргыздарга душмандар кол салып, кыргыздар баатырдык менен эл-жерин коргоп келишкен. Ошондой шартта эгер баатырдык менен эл-жерин коргобосо, душманга кул болууга, кыргынга учуроого туура келмек. Ошол үчүн бала эл бүтүндөй кырылганча, бир кишини чептин пайдубалына көмсө, чеп менен эл-жерин тосуп, эл аман

калса: «Мен өлүмгө даярмын», - деп өлүмгө тике барды. Энеси да баласынын эл-жерди эр жүрөктүк менен коргоого барып жаткандыгы үчүн, жалгыз баласы ошондой эр жүрөк элдик киши болуп өскөндүгү үчүн ошондой кадамга барды, Бала бир жан бакты, кара жанын сактаган качкын эмес, нагыз эл уулу катары өлүмгө барууга даап отурат.

Мен бул жомокту угуп, абдан таң калдым. Жаш балдар, энелер ушундай чоң ишке бара аларына ишендим. Ыракат алдым. Мен өзүм чоң сабак алдым.

Мугалимдин жыйынтык сөзү: Балдар, жоопторуңар мени ынандырды. Мындай бала менен энеден элибиз чоң сабак алса болот. Бүгүнкү кара жанын багып элди жеп, байып отурган адамдардан көрөкчө, бизге кандай адам керек экенин ушундан бааласак болот.

Ошондуктан эгер бүгүн ошондой кырдаал кайталанса, ар бир уул дал ушул уламыштагы баладай болуп, өлүмгө тике кароо керек. Антпесек, өлкөбүздү жок кылып алабыз. Мен бул уламышты окугандан кийин өлкөбүз, анын тагдыры тууралуу оюңар өзгөрдү-деп ойлойм. Анткени өлкөбүз азыр эгемендүүлүгүн сактап калуу зарылдыгынын алдында, кыйынчылык кезде жашап жатат. Ошондуктан бүгүнкү жаштар өз кара жанын гана эмес, элинин эртеңин, эгемен өлкөбүздүн тагдырын ойлообуз керек! Туурабы?

Окуучуларга берилүүчү тапшырмалар:

1. Уламыш туралуу үйдөн дил баян жазып келүү;
2. Уламыш тууралуу сүрөт тартуу, сүрөткө ат коюу;
3. Эмки сабакта «Мен чоңойгондо өлкөмдү коргоого кантип кызмат кылам?» деген темада диспут уюштуруу.

Демек, ушул сыяктуу суроолор жана тапшырмалар боюнча окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрүү менен, андан аркы чыгармачылык изилдөө ишине багыт берсе болот.

4-деңгээл. Бул деңгээл кыргыз тилин өздөштүрүүдө өзгөчө зиректигин көргөзгөн, таланттуу, өздүк чыгармачылыгы күчтүү окуучуларды аныктоо жана алар менен иштөөгө арналат.

Бул чыгармачылык деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мазмуну мындай болуп саналат, т.а. калыптанган көндүмдөргө жана теориялык билимге таянып, эми өз алдынча проблеманы чечүү аркылуу чыгармачылык менен изилдөө жүрөт. Окуучунун чыгармачылык менен өздөштүрүүсүнө багыт берет, чыгармачыл ишин уюштурушат.

Мисалы:

– ишмердик мамилесин текшерүү жана баалоо үчүн суроо-тапшырмалар;

–каармандын андан аркы тагдыры тууралуу ой жүгүртүүсүн билүүчү проблемалык суроо-тапшырмалар;

–предмет аралык байланышты ишке ашыруу боюнча суроо-тапшырмалар;

–чыгармачылык көз карашы менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;

–жеке көз карашын далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;

–өз алдынча иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;

–глобалдык ой жүгүртүү үчүн суроо-тапшырмалар;

–жеке мамилесин билдирүү үчүн суроо-тапшырмалар;

–кырдаалга жараша маек түзүү тапшырмасы;

–темага ылайык текст түзүү тапшырмасы;

–кептин түрүнө жараша дил баян жазуу тапшырмасы;

–эпизоддор боюнча сүрөт тартуу үчүн суроо-тапшырмалар;

–берилген тема боюнча өз чыгармасын жазуу үчүн тапшырмалар,

ж.б.

Ушуга ылайык окуучунун ой жүгүртүүсүн текшерүү жана өстүрүү максатында бир ырдан үзүндүнү мисалга тарталы.

Токточу, өмүр, токточу, өмүр, токтой тур,

Көзүн чүңкүр, өңүң кансыз, сары сур.

Тил албассың, жоголо бер, кете бер,

Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур.

Он беш жолу улам кайра туулуп,

Он беш жолу жашарбасам карап тур.

Ырга жараша суроолор жана тапшырмалар:

1. Ыр саптары кыргыздын кайсы акынынын калемине таандык?

2. Ыр саптарынын мазмунуна ылайык ат кой.

3. Ырда эмне тууралуу айтылды? Мүнөздө, түшүндүр.

4. Ыр саптарында: «Көзүң чүңкүр, өңүң кансыз, сары сур» деп эмнеге кайрылып айтып жатат? Эмне үчүн ал «сары сур» көрүндү акынга?

5. Эмне үчүн «Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур» деп жатат? Чын эле акын ырында айткандай, «он беш жолу улам кайра туулуп, жашарууга» күчү келеби?

6. Өмүр, жашоо туурасында өзүң эмне деп айта аласың?

7. Ыр саптарын окуп, түшүнгөн соң, бүгүнкү туура эмес жүрүм-турумуң үчүн эртең өкүнүп калбаш үчүн, бүгүн кандай жүрүү керек деген ойго келдин?

8. Өмүр тууралуу башка акындардын ырларын салыштырып мүнөздө;

9. Өмүр тууралуу чакан дил баян жазып кел.

Эми кыргыз тили сабагында жогорудагы деңгээлдер боюнча аткарылуучу көнүгүүлөр топтому тууралуу сөз кылалы. Анда да жогоркудай төрт деңгээлдеги көнүгүүлөр окуучулардын эң жөнөкөй грамматикалык – кептик көндүмдөрү эске алынуу менен атайын топтомдору түзүлүп алынат. Ал топтомдун ар биринин мүнөздүү талаптары карманылат. Мисалы:

1-деңгээл: Окуучунун маалыматтуулугун текшерүүчү жана бекемдөөчү көнүгүүлөр:

1-көнүгүү: **Ө, ү, ң** тамгаларын туура жаз

2-көнүгүү: Созулма үндүүлөрдү туура жаз

3-көнүгүү: Сөздөр муунга кантип ажыраарын айт

4-көнүгүү: Сөздөрдөн муундардын санын аныкта

5-көнүгүү: Муундардын тибин аныктап айт

6-көнүгүү: Сөздөрдөн үндүү тыбыштарды белгиле

7-көнүгүү: Сөздөрдөн үнсүз тыбыштарды белгиле

8-көнүгүү: Сөздөрдөн созулма жана кыска үндүүлөрдү бөлүп көрсөт

2-деңгээл: Үйрөнгөнүн практикада колдонууга машыктыруу

көнүгүүлөрү:

1-көнүгүү: Тамгалардан муун кура

2-көнүгүү: Муундардан сөз кура

3-көнүгүү: Сөздөрдөн сүйлөм түз

4-көнүгүү: Сөздөрдөгү тыбыштардын эмне үчүн жумшак жана эмне үчүн каткалаң экендигин түшүндүрүп бер

5-көнүгүү: Берилген тыбыштарга жараша сөз таап жазып, схеманы толтур

6-көнүгүү: Төмөндөгү муундарды пайдаланып, сөздөрдү түзүп жаз

7-көнүгүү: Бул сөздөргө маанилеш сөздөрдү таап жаз

8-көнүгүү: Бул сөздөргө каршы маанилеш сөздөрдү таап жаз

9-көнүгүү: Сөздөрдүн башкы тыбыштарын башкага алмаштырып, жаңы сөздөрдү түзүп жаз

10-көнүгүү: Сөздөрдүн ар бир тамгасынан жаңы сөз ойлоп таап айт

11-көнүгүү: Сөздөрдөгү калтырылган тамгалардын ордун

толтуруп, сөз маанисин аныктап бер

12-көнүгүү: Сүйлөмдөгү калтырылган сөздөрдү таап жазып, сүйлөмдүн маанисин толуктап айт.

3-деңгээл: Проблемалык кырдаалдарды чечүү көнүгүүлөрү:

1-көнүгүү: Бул сөздөрдүн ичинен кайсынысы ашыкча? Эмне үчүн?

Түшүндүр.

2-көнүгүү: Төмөндөгү сөздөргө мазмуну жагына окшош сөздү кошуп улантып жаз. Эмне үчүн ал мазмундаш экендигин түшүндүр.

3-көнүгүү: Бул сөздөр ушул сөз түркүмүнө кирерин түшүндүр

4-көнүгүү: Каарман эмне үчүн ушундай жасаганын түшүндүр

4-деңгээл: Чыгармачылыгын өстүрүү көнүгүүлөрү:

1-көнүгүү: Бир сөздүн ичинен бир канча сөз таап айт

2-көнүгүү: Бир сөздүн бир канча маанисин таап айт

3-көнүгүү: Бир сөздү башка сөздөр менен айкаштырып, бир нече сөз тизмектерин түз

4-көнүгүү: Бир сөздүн маанисин чечмелеп, ага жараша сүйлөм түз

5-көнүгүү: Бир сөздү тема кылып, чакан оозеки аңгеме түз

6-көнүгүү: Кечирим сураганда кантип айтарын түшүндүр жана анын үлгүсүн түз

7-көнүгүү: Макул экенин билдиргенде кантип айтарын түшүндүр жана анын үлгүсүн жазып бер.

Баса, окуучунун деңгээли кантип аныкталат?

Мында окуучуну деңгээлге мугалим бөлбөйт. Ар бир окуучу кыргыз тилин билүү, өздөштүрүү, окуу, сабаттуу жазуу, түшүнүү деңгээлин өзү аныктайт. Кантип? Ал үчүн мугалим тарабынан жогоруда белгиленген деңгээлдерге ылайык, кеп ишмердүүлүгүнүн беш (угуп түшүнүү, окуй алуу, сабаттуу жазуу, көркөм окуу жана которуу) түрү боюнча деңгээлдик тапшырмалардын топтомун түзөт. Тапшырмаларды окуучуларга, кезеги менен, т.а. адегенде, биринчи деңгээлди, андан соң, экинчи, үчүнчү деңгээлдик тапшырмаларды берет. Окуучулар алар менен иштешет. Мында мугалим деңгээлдик тапшырмалардын жөнөкөйдөн татаалды көздөй кеткен багытта баалоо системасы боюнча окуучулардын жоопторун текшерип, баалайт.

Баалоодо атайын талаптар (критерий) жана ага жараша баалоо бирдиктери пайданылат, т.а. 1-деңгээл - жөнөкөй тапшырма 1 (бир) балл менен, 2-татаалыраак тапшырма 3 (үч) балл, 3-деңгээлдеги проблемалык-эвристикалык тапшырмалар 5 (беш) балл жана 4-деңгээлдеги чыгармачыл тапшырмалар 10 (он) деген балл менен бааланат. Ошондо да, берилген тесттик тапшырмалардын канча пайызын аткарган окуучунун компетенттүүлүгү кайсы деңгээл менен бааланары атайын иштелип чыккан критерийлер менен өлчөнөт. Ар бир деңгээлден алынган өздөштүрүүнүн жыйынтыгына жараша окуучулардын сандык анализинен улам, ар бир окуучу өз деңгээлин аныктайт.

Мындай технологиянын артыкчылыгы-анын психологиялык жагы. Анткени мугалим окуучунун компетенттүүлүгүнүн деңгээлин начар билген окуучуларды төмөнкү балл менен баалап, бирин экинчисинин алдында кемсинтүү ыңгайсыздыгын жаратпайт. Деңгээлдик тапшырмаларды аткаруу менен, ар бир бала өз деңгээлин өзү аныктайт. Ошондуктан, өз билиминин деңгээли аркылуу өзүн аныктаган окуучу өз билимин мындан ары өркүндөтүүгө аракеттенүүсүн арттырат.

Демек, ар бир деңгээлдеги өздөштүрүүсүнүн абалына жараша класстагы канча бала кыргыз тилин билүү жана сүйлөөнүн кайсы деңгээлинде

турары аныкталып, сабак жыйынтыкталат жана мындан аркы иштөөнүн багыттары белгилүү болот.

Жыйынтыгында эмне деп айтмакчыбыз? Демек, кыргыз тилин башка улуттун балдарына экинчи тил катары үйрөтүүдө алардын тилди өздөштүрүү деңгээлдерин эске алып мамиле жасоо, аны текшерүү, ошону менен бирге, ошол деңгээлдердин дидактикалык талаптарын туура коюу, балдарга да ошого жараша мамиле жасоо, жыйынтыгында, окуучу өзүн-өзү аныктоо менен, тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн өз алдынча андан ары улантууга багыттоо башкы нерсе болуп калат-деген ойдобуз.

8. Кыргыз тилин үйрөтүүдө окуучулар ээ болуучу лексикалык, грамматикалык, тематикалык жана кырдаалдык минимумдар

Албетте, деңгээлдерге жараша талап кылынуучу коммуникативдик минимумдар аныкталат. Алар деңгээлдин талаптарына, андагы сүйлөшүү сфераларга жана лексикалык-грамматикалык минимумдарга жараша төмөндөгүдөй болмокчу.

I-деңгээлдеги коммуникативдик минимумдар:

- заттын ким же эмне экендигин сурап билүү;
- заттын бир жакка таандык экендигин билдирүү;
- заттын турган ордун айтуу;
- заттын санын, аз же көп экендигин айтып билдирүү;
- заттын бар же жок экенин сурап билүү;
- заттын иретин айтып билдирүү;
- жуманын күн аттары кандай айтыларын үйрөнүү.
- алдыда боло турган иш-аракеттерди сурап билүү;
- заттын кандай экенин айтып үйрөнүү;
- ким кайда бара жатканын сурап билүү;
- ким кайда жашаарын айтуу.

II деңгээлдеги коммуникативдик минимумдар :

- кантип таанышууга болот?
- билбеген нерсе тууралуу кантип маалымат алууга болот?
- нерсенин кайда экенин кантип сурап билесин?
- ким кайда окуйт?
- ким кайда жашайт?
- буюмдун кимдики экенин сурап билүү, керек болгон буюмду кантип сурап алууга болот?
- буюмдун кимде экендигин сурап билүү;
- буюруу иретинде кайрылуу;

- кимдин, эмне кылгандыгын айтуу;
- ким качан, кайда болду?
- ким кайда кетти?
- мезгилди айга, күнгө бөлүштүрүп, айтып берүү;
- кимге эмне жагаарын, эмне керектигин сурап билүү;
- уруксат суроого үйрөнүү;
- ким кайдан келгенин айтуу;
- ким качан келгенин айтуу;
- буюмду кимден алганын айтып берүү;
- буюмдун канча турарын сурап билүү;
- сатып алууга үйрөнүү.

III деңгээлдеги коммуникативдик минимумдар:

- ким кайдан келатат?
- убакыттын канча болгондугун айтуу;
- буюмду кимден алганын айтуу;
- буюмду кайдан алгандыгын айтуу;
- кечирим суроо;
- өтүнүү;
- телефондо сүйлөшүү;
- телефонго чакыруу;
- ким канча жашта?
- ким эмнени алып жатат?
- ким эмнени берип жатат?
- жумушту эмне менен аткарып жаткандыгын айтуу;
- кыймыл-аракеттин ким менен бирге аткарылгандыгын айтуу;
- ким кимге жардам бергенин айтуу;
- заттын айлана-тегеректин атап айтуу.
- аралыкты билдирүү;
- ким ким менен кайда барат?
- ким качан эмне кылгандыгын маалымдоо;
- ким кайда жашаарын, кайда иштээрин айтуу;
- буюмдун кайда турганын сурап билүү;
- бирөөдөн бир нерсени алып берүүсүн өтүнүү;
- ким кимди же эмнени күтүп турат?
- ким эмнени сатып алат?
- бирөөнүн сунушуна макул же каршы экендигин билдирүү;
- бирөөнүн сураганын берерин же бербей турганын билдирүү.

IV деңгээлдеги коммуникативдик минимумдар:

- күндү кандай өткөрөрүн айтып берүү;
- бир нерсени өзү аткаарын айта билүү;
- заттын өңү-түсүн жана даам белгилерин айтууга үйрөнүү;

- сен келечекте ким болгун келет?
- бир жакка кантип баруу керектигин сурап билүү;
- ким кайдан, кантип келгендигин айтуу;
- кыймыл-аракеттин себебин түшүндүрүү;
- ким жана эмне жөнүндө сөз болгондугун маалымдоо;
- заттардын форма, көлөм жана башка белгилерин салыштырып үйрөнүү;

- заттын болжолдуу эсебин кантип айтабыз?
- убакытты кантип айтабыз?
- жубанууну же өкүнүүнү билдирүү;
- заттын түрдүү белгилерин салыштырып айтып үйрөнүү;
- заттын айлана-тегерегинде эмне бар экендигин айтып үйрөнүү;
- кимге кайсы кесип жагат?
- жакын адамын бирөөгө тааныштыруу;
- окшоштуруп, салыштырып айтуу;
- эмне кылгысы келгенин айтуу;
- айлана-чөйрөдө эмне болуп жатканын маалымдоо, ж.б.

Ал эми, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда грамматикалык минимумдарды да сөзсүз эске алуу керек. Алардын мазмуну, негизинен, төмөндөгүлөр болмокчу:

1. Фонетикалык материалдардан эмнеге машыгууга тийиш?

- кыргыз тилине мүнөздүү тыбыштарын, алар катышкан сөздөрдү жана жалпы эле, кыргызча сөздөрдү туура, так айта, жаза алуу;
- кыргызча сөздөрдөгү кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн айырмасын билүү;
- кыргыз тилинде басымдын анча ролу жок экендигин, анын сөз маанисин ажырата албай турганын, басым сөздүн акыркы мууна коюла турганын билүү;
- кыргыз тилинде *к, г, ж*, тыбыштарынан кийин кең *ы* тыбышынын активдүү айтыла турганын, орус тилинде мындай көрүнүштүн жоктугунан маалыматтуу болуу жана тил жатыктыруу, андай сөздөрдү туура айтуу;
- кыргызча сөздөрдүн андагы үндүүлөрдүн санына жараша муундарга бөлүнүшүн жана ошого ылайык ташымалданышын билүү;
- кыргыз орфографиясынын жана орфоэпиясынын негизги эрежелерин үйрөнүү;
- кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон үндөшүү сингармонизм (закону) тууралуу маалымат алуу жана аны сүйлөөдө так сактоо, ж.б

Лексикалык минимумдун көлөмү кандай болмокчу:

Окуучулар: 1-4- класстарда 2500-2800 сөздү, анын ичинен 2000 сөздү активдүү сөз катарында;

-5-8 класстарда 3000 сөздү, анын ичинен 2500 сөздү активдүү сөз катарында;

- 9-11- класстарда 2500 сөздү активдүү сөз катарында, жалпы I-XI класстарда 8000 ге жакын сөздү өздөштүрүүсү тийиш.

- үйрөнгөн сөздөрүн турмуштук түрдүү кырдаалдарда өз орду менен колдоно билүүгө машыгат;

- кыргыз тилинде род категориясынын жоктугун, ал өзүнчө лексикалык каражаттар менен гана белгиленерин, эч качан сөз мүчөлөрү аркылуу белгиленбестигин өздөштүрүшөт;

-сөз жасоо мыйзамченемдүүлүктөрү кыргыз-өзбек тилдеринде окшош болсо да, жак, көптүк категорияларынын жасалышындагы орус тилдеринен болгон айырмачылыктарды билүү, аларды кепте колдоно алуу, ж.б.

2. Морфологиялык материалдардын көлөмү кандай болот?

- кыргыз, өзбек жана орус тилдериндеги сөз түркүмдөрү дээрлик бири-бирине окшош экендигин билүү;

- кыргыз, өзбек тилинде орус тилиндегидей этиштин белгисиз формасынын (неопределенная форма) жоктугун, анын ордуна этиш сөздөрдүн буйрук формасы түпкү, баштапкы формасы кабыл алынарын түшүнүү (Мисалы: работать-иште).

-тактоочтун салыштырма даражасы - *ыраак* / жакшыраак, ал эми күчөтмө даражасы көпчүлүк учурда *абдан*, *эң* деген күчөтмө бөлүкчөлөрдүн жардамы менен түзүлөрүн өздөштүрүү;

-кыргыз, өзбек тилдеринен орус тилиндеги жөндөмөлөрдүн айырмасын, тактап айтканда, кыргыз тилиндеги жатыш жөндөмөсү заттын турган ордун билдирсе (М: мектепте, үйдө, столдо) орус тилиндеги творительный падеж, кыймыл-аракетти кимдир-бирөө, же бир нерсени жардамы менен аткарыларын билдирерин (М: Нанды бычак менен кести. Асан менен Виктор биринчи класста окуйт) жана да чыгыш жөндөмөсү кыргыз, өзбек тилдеринде кыймыл-аракеттин кайдан чыкканын же буюмдун кимден алынганын туюнтса (М: Автобус Алма-Атадан келди же Мен китепти Виктордон алдым), орус тилинде предложный падеж ким же эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын, болорун же болуп өткөнүн билдирерин (Мага сен жөнүндө Асан айтты) өздөштүрүү;

-сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр өзүнөн мурда келген үндүүлөргө жараша түрдүү варианттарда өзгөрүп айтыларын, алардын кыргыз-өзбек жана орус тилдериндеги айырмачылыктарды үйрөнүү;

-кыргыз, өзбек тилинде предлогдордун жана частицалардын (Мисалы: не, в,на) өз алдынча колдонулбастыгын, алардын ордуна сөз өзгөртүүчү мүчөлөр гана уланып айтыла турганын билүү; (М: в школу-мектепке, на столе- столдун үстүндө, не ходи- барба) ж.б.

4. Синтаксистик материалдардын көлөмү жана негизги мазмуну кандай болмокчу?

-кыргызча сөз жасоо мыйзам ченемдүүлүктөрү;

-сөз составы, анын курамы;

-эки сөздөн турган эң жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзө билүүдөн тартып, татаал сүйлөмдөрдүн орун тартиби өздөштүрүү, сүйлөөдө кыргыз жана өзбек тилдеринде сүйлөмдүн башына эч качан баяндооч сөзү келбей турганын билүү жана аны күндөлүк речинде сактай алуу;

-речтик түрдүү этикеттерге (т.а., туура жана адептүү саламдашуу, таанышуу, сылык кайрылуу, кечирим суроо, бир нерсени сурап алуу, сурап маалымат алуу, адептүү каршы болуу, маектешүү маданиятына машыгуу, ж.б.) ылайык өз оюн так, сылык айтып билдирүүдө сүйлөмдөрдү аларга ылайык түзө алуу;

-сүйлөөдө кыргызча кеп кыраатын (интонация) өздөштүрүү;

-ким? деген суроо орус тилинен айырмаланып, адамга гана берилерин жана эмне? деген суроо бардык айбанаттарга жана жансыз заттарга берилерин билүү (м: –Бул ким? – Бул – бала. –Бул эмне? Бул – улак);

-кыргыз тилинде ээ менен баяндооч сөздөрүнүн сан, жак түр боюнча ар дайыма эле ээрчише бербестигин (м: Балдар келишти. Балдар келди.) билүү;

-этишгин учур чагын билдирүүдө негизги этишке жатат деген жардамчы этиш улануусу менен, татаал баяндооч түзөрүн өздөштүрүү (/М: читает - окуп жатат);

-сүйлөм түзүлүшү, анын түрлөрү, анын структурасы, ж.б.

5. Окутуунун мекен таанытуучулук мүнөзү:

- кыргызча сүйлөшүү маданиятына, ал аркылуу мамилелешүү маданиятына үйрөтүү;

-окуу тексттеринде тилин үйрөнүп жаткан калктын маданияты, тарыхы, географиясы, элдик салттары, майрамдары, жаратылышы, анын байлыктары жөнүндө маалымат берүү;

- ал тилдеги кеп каадасын өздөштүрүү, аны сүйлөө речинде туура колдоно билүү;

-ал элдин белгилүү адамдары тууралуу билүү, өмүр жолун окуп үйрөнүү ж.б.

**9. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун
деңгээлдерине жараша кеп ишмердигинин негизги
талаптары жана анын мазмуну**

A1 деңгээли.

Карапайым деңгээл жана A1.1.

Баштапкы деңгээлдер (1-4-класстар)

**Бул деңгээл кыргыз тилин үйрөнүүдөгү I баскыч катары
бааланат да, ал багыт берүүчү жана тилге машыктыруучу
мезгил болуп кызмат аткарат**

**1. Угуп жатыгуу ишкердүүлүгүндө (аудирование) окуучулар
төмөндөгү көндүмдөргө ээ болуулары тийиш:**

— мугалимдин кыргызча учурашуусун, кайрылуусун түшүнө билүү;

— окууга байланышкан түрдүү кырдаалдагы карым-катыштарда
мугалим менен кыргызча мамилелешүүнүн тилин түшүнүү;

— кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөздөрдү, сүйлөмдөрдү
туура угуп, укканды туура кайталап айта алуу, тексттерден тааныш жана
бейтааныш сөздөрдү ажырата билүү;

— айлана-чөйрөдөгү буюмдардын, нерселердин, көрүнүштөрдүн
кыргызча аталыштарын өздөштүрүү;

— бирөөнүн сураганын, түрдүү, жөнөкөй маалымдоолорун түшүнүү
жана ага карата ал тилде жооп айтууга машыгуу, түшүнүүгө кыйын
болгон учурда таяныч материалдарды пайдалана билүү.

2. Сүйлөө ишкердүүлүгү (говорение)

а) Жеке кеп (монологическая речь):

— өтүлүп жаткан материалдардын чегинде даярданып, чакан
көлөмдө кеп сала билүү;

анын ичинде:

— буюмдардын, же предметтик сүрөттөрдүн атын жана жекече
белгилерин айтып берүү;

— кырдаалдык сүрөттөр боюнча элестүү жагдайларды баяндоо;

— сюжеттик сүрөттөр боюнча эң жөнөкөй кыймыл-аракеттерди
кыргызча түшүндүрүп, өз оюн билдире алуу;

— берилген эң жөнөкөй тема боюнча даярданып, айлана-чөйрөдө
болуп өткөн жана болуп жаткан кубулуштар жөнүндө чакан баяндама
жасоого үйрөнүү.

б) Маек кеби (диалогическая речь):

— Мугалим менен кыргызча учурашып, өз ара мамилелешүүдө,
окууга байланыштуу сүйлөшүүдө кыргызча баарлашууга жетишүү;

— мугалим менен жана бирге окугандары менен кыргызча учураша билүү, окуу ишине байланышкан түрдүү кырдаалдарда сүйлөшүүгө активдүү катышуу;

— бирөөнүн сураганына, өтүнүчүнө жараша жооп бере алуу жана өзү да зарыл учурда керектүү маалыматты сурап билүүгө, бир нерсени сурап алууга үйрөнүү;

— турмуш-тиричиликти, көрүнүштөрдү чагылдырган эң жөнөкөй кырдаалда кыргызча мамилелеше билүү;

— кыргызча сүйлөшүү маданиятына үйрөнүү.

3. Жазууга, окууга жана которууга коюлуучу талаптар

А) Жазуу ишкердүүлүгүнө коюлуучу талаптар

— кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана алар катышкан сөздөрдү, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазууга машыгуу;

— угуп, чакан жат жазууну туура жазууга машыгуу;

— зарыл таяныч материалдардан пайдаланып, сүйлөмдөрдүн, маектердин үлгүлөрүн толуктай алуу.

Б) Окуу ишкердүүлүгүнө коюлуучу талаптар

— жөнөкөй сүйлөмдөрдү жана өтүлгөн материалдардын көлөмүндөгү чакан байланыштуу тексттерди үн чыгарып, ритми, интонациясы менен окуп өздөштүрүү;

— текстти окуп, ага карата суроо бере билүү, кайра өзү текстке таянып жооп таба алууга машыгуу.

В) Которуу ишкердүүлүгүнө коюлуучу талаптар

— өтүлгөн теманын көлөмүндөгү материалдарды, сөздүктү пайдаланып, которо алуу;

— эң жөнөкөй сөздөрдү, сүйлөмдөрдү сөздүксүз эле которууга жетишүү.

4. Окуу материалдары кандай тематикаларда тандалууга тийиш?

— мектеп, класс, окуучунун окуу куралдары, өздүк буюмдары, мугалим менен окуучунун окуу ишине байланышкан мамилелери жөнүндө;

— бала, анын үйү, үй-бүлөсү, үй-буюмдары, жашы, кийим-кечеси, дене мүчөлөрү, ден соолук, үй-бүлөдөгү туугандык мамилелери, башка балдар менен болгон достук мамилелери;

— бала курчап турган дүйнө, жашаган коомдук чөйрө, анын Ата Мекени, борбор шаар, баланын үйү, короо жайы, аны курчап турган жаратылыш, убакыт, мезгилдер, анын кубулуштары, балдардын оюндары, үй жана жапайы айбандар;

— баланын турмуш-чөйрөсүнө, түшүнүктөрүнө жакын нерселердин жана буюмдардын кайда, канча жана анын кимдики экендигин, ким же эмне кылып жаткандыгы, кыймыл-аракети, ким же эмне аткаргандыгы, бош убакытты туура пайдалануу тууралуу;

— балдар жашаган аймактардагы коомдук жайлар, кыргызча кеп маданиятына жатыктыруучу материалдар;

— балдар турмушун чагылдырган чакан, дүйнө таануу, өздөштүрүүнү көздөгөн тексттер, күлкүлүү майда аңгемелер;

— кыргыздын элдик оозеки чыгармаларынан үзүндүүлөр макал-лакаптар, табышмактар, жаңылмачтар ж.б.

5. Окуучулардын речтик компетенттүүлүгүн, практикалык машыгууларын жана жатыгууларын текшерүүдө эмнелер көңүлгө алынат?

А) Окуу ишкердүүлүгүндө: Окуу ылдамдыгы 1 минутада 30—60 муун, окуунун мүнөзү — муундап, бара-бара шар окуу. Тексттин оордугу 5—7 бейтааныш сөз, тексттин татаалдыгы 15—20 сөз, ар бир сөйлөмдө 2—4 сөз болушу мүмкүн.

Б) Жазуу ишкердүүлүгүндө: Сүйлөмдү катасыз, элементи менен жазууга (адегенде көчүрүп, кийинчерээк угуп жазуу) көнүгүү, орфографиялык, пунктуациялык каталарын жоюу.

В) Сүйлөө ишкердүүлүгүндө:

— кыргыз тилиндеги тыбыштарды туура айтуусу;

— кыргызча интонацияны так сактоо;

— лексикалык каражаттарды туура, өз орду менен колдонуусу;

— грамматикалык жактан сүйлөмдүн туура курулушу;

— тексттин мазмунун туура, кыскача баяндап берүү;

— маектешүүдө суроону так коюу;

— маектешип жаткан адамдын суроосун түшүнүүсү, суроого карата жооптун шайкеш келиши;

— маектешүүнү ырааттуу уланта билүүсү;

— кыргызча кеп маданиятына жатыгуу деңгээли.

Маектешүүдө суроо-жооп 2—5ке чейин болушу мүмкүн.

A2 деңгээли, тактап айтканда, негизги деңгээл (5-7-класстар)

Бул деңгээлдер, негизинен, кыргыз тилин үйрөнүүгө калыптандыруучу жана активдештирүүчү мезгил болуп эсептелинет да, окуучулар төмөндөгү жалпы дидактикалык көндүмдөргө ээ болушат

1. Кенке жатыгууларына коюлуучу талаптар

А) Угуп түшүнүү ишкердүүлүгү:

— мугалимдин айткан бардык тапшырмаларын, мурда өтүлгөн тааныш материалдардын негизинде жасаган аңгемесин, түрдүү кайры-

лууларын, мамилелешүүлөрүн жана кыргызча баарлаша алган окуучулардын ал тилде айткан сөздөрүн туура түшүнө алуу;

— сүйлөшүп жаткандардын сөзүн туура түшүнүп, ага өз демилгеси менен жооп берүүгө даярдануу;

— окулуп жаткан тексттердин мазмунун сөздүктүн жардамы менен, же сөздүксүз эле туура өздөштүрүүгө жетишүү.

2.Сүйлөө ишмердүүлүгү:

а) Жеке кеп:

— окуу ишине байланыштуу жана турмуштук жөнөкөй кырдаалдар боюнча маалыматты билдире алуу жана оюн толук түшүндүрүү;

— сабакта уккан жана окуган тексттин мазмунун баяндап, кыскача түшүндүрүп айта билүү;

— өзү көрүп билген, болуп өткөн түрдүү окуяны баяндап, буюмдарды сүрөттөп айтып бере алуу;

— таяныч материалдарды жана сөздүктөрдү пайдаланып, берилген тапшырма боюнча даярданып, билдирүү, баяндама жасоо;

— окуган текст боюнча өзү суроо коюп, кайра өзү жооп таап айтып берүү;

— өтүлгөн грамматикалык формаларды, окуган тексттин негизги мазмунун сөздүктү пайдаланып, айтып бере алуу.

б) Маек кеби:

— сабактагы иш-аракеттерде, окууга байланыштуу бардык мамлелерде кыргызча сүйлөшүүгө жетишүү;

— бирөөлөрдүн кайрылууларына жооп берип, өзү да башкаларга турмуштук жана окуу кырдаалдарында суроо берип, жооп алып, маектеше билүү;

— сурап билүү, сурап алуу, аңгемелешүү жана талкуу түрүндөгү жүрүп жаткан кыргызча маектешүүгө өз демилгеси менен кошула алуу жана аны уланта билүү;

—окуганы, укканы жана көргөндөрүнүн негизинде жолдоштору менен бирге маек кура билүү, кыргызча кеп каадасын (речтик этикет) өздөштүрүү.

3.Окуу ишмердүүлүгү:

— өздөштүрүп жаткан теманын көлөмүндөгү тексттерди шар, кыргызча кыраатына, ойдун логикасына жараша өз алдынча көркөм окууга жетишүү;

— окуган, уккан тексттин мазмунун сөздүксүз (же сөздүк менен) түшүнүү.

4.Жазуу:

— угуп, сүйлөмдөрдү, тексттерди (диктант) туура жазууга жетишүү;

— коюлган суроолорго карата өз оюн кыскача жазуу жүзүндө билдире алуу;

– берилген кырдаалдар ж. б. тапшырмалар боюнча маектешүүлөрдүн үлгүлөрүн түзүү;

– эң жөнөкөй иш кагаздарын (программада сунуш кылынган) үлгүлөрүн жаза алуу;

– таяныч материалдарын пайдаланып, маектердин үлгүлөрүн же чакан тексттерди өзгөртүп, кайра жазууга жетишүү.

5. Которуу ишмердүүлүгү:

– тааныш тексттерди сөздүксүз, даярдыксыз же тааныш эмес чакан байланыштуу тексттерди сөздүктүн жардамы менен которо алуу.

6. Окуу материалдары кандай тематикаларда тандалууга тийиш:

– мектеп, баланын мектептеги күндөлүк турмушу, режими, окуу ишине байланышкан анын ишкердиктери, мугалимдин окуучулар менен болгон түрдүү кырдаалдардагы мамилелешүүлөрү;

– Республикадагы жаңылануулар, эл аралык жана илим-техникадагы жаңылыктар.

— баланы курчап турган жаратылыш, анын кубулуштары, аны менен алардын турмушунун байланышы, түрдүү сырлары, жаратылышка туура мамиле кылуу;

— бала жашаган коомдук чөйрө, ал чөйрөгө карата өзүн-өзү туура алып жүрүү, бош убакытты туура пайдалана билүү, күндөлүк режими;

— баланын башка балдар менен жана башка улуттун өкүлдөрү менен болгон достук мамилелешүүлөрү;

— баланын коомдук жайлардагы жана үйдөгү адептүү, жүрүм-турум үлгүлөрү, улуулар менен болгон алака-мамилелери;

— кыргыз элинин көрүнүктүү адамдары, салттары, майрамдары жөнүндө материалдар;

— балдардын ички дүйнөсүн, көз караштарын, дүйнө таануусун өстүрүү жана байытуу максатын көздөгөн түрдүү мазмундагы материалдар;

— интернационалдык маанайдагы ар кыл темалардагы материалдар, эл аралык белгилүү майрамдар;

— эң жөнөкөй иш кагаздарынын үлгүлөрү;

– кыргыздын фольклордук чыгармаларынын мыкты үлгүлөрү: жомок, ыр, табышмак, макал-лакап, табышмак...

7. Окуучулардын билимин, машыгууларын жана жатыгууларын текшерүүдө эмнелер көңүлгө алынат?

А) Окуу ишмердүүлүгүндө:

— окуу ылдамдыгы мүнөтүнө 40—70 сөз, окуу мүнөзү —ырааттуу, шар окуу;

– тексттин оордугу 7—9 бейтааныш сөз, тексттин татаалдыгы: тексттер 50—80 сөздөн туруп, ар бир сүйлөмдө 2—5 сөз болушу мүмкүн.

Б) Жазуу ишмердүүлүгүндө:

- тамга элементин сактап, туура, катасыз жазуу;
- өз алдынча сүйлөм түзүүдөгү грамматикалык конструкцияларды туура өздөштүрүшү;
- баяндама жазуудагы теманын мазмунун толук ачып берип же ойду кыскача, так баяндоосу;
- лексикалык каражаттардын орду менен колдонулушу;
- берилген ойдун ырааттуулугу, логикалуулугу;
- баяндама 1—1,5 барак болушу мүмкүн.

В) Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

- кыргызча интонациясынын тууралыгы;
- кыргыз тилиндеги тыбыштарды туура айта билиши, таза сүйлөсө;
- лексикалык каражаттардын өз орду менен колдонулушу, грамматикалык конструкциялардын туура айкалышуусу;
- оюнун логикалуулугу жана фактыларынын далилдүүлүгү;
- маектешүүгө өз демилгеси менен катыша алуусу;
- сүйлөө темпинин бир калыптуулугу;
- өз катасын өзү таап, аны түзөтө билиши.
- суроо-жооп маектешүүдө 3—7 сүйлөм (реплика) болушу мүмкүн.

8. Которуу ишмердүүлүгүндө (оозеки которууда):

- котормонун адекваттуулугу, тактыгы;
- ылайыгына карата сөздүктөрдү пайдалана билүү, б. а. сөздүк менен иштей алуусу;
- өз алдынча сөздүксүз иштей алуусу.

В1-Орто деңгээл, негизинен 8-9-класстарды камтыйт

Ал кыргыз тилин үйрөнүүдө 3-баскычтын милдетин аткарат. Ошону менен ал окуучулардын кыргызча тилин өз алдынча иштөөгө жана чыгармачыл ишмердүүлүккө көнүктүрүүчү мезгил болуп мүнөздөлөт.

Бул деңгээлде окуучулар төмөндөгүдөй дидактикалык жалпы көндүмдөргө ээ болуп калышат.

1. Кепке жатыгууларына коюлуучу талаптар

А) Угуп жатыгуу ишмердүүлүгүндө:

- сабакта өтүлгөн окуу материалдарды, түрдүү окуу кырдаалдарындагы кайрылууларды эч кандай кайталоосуз же которуп берүүсүз эле түшүнүүгө жетишүү;
- тааныш грамматикалык формалар катышкан бейтааныш көркөм жана публицистикалык маанайдагы тексттерди сөздүктүн жардамы менен түшүнүү;
- фоножазууларды угуп, мазмунун кайра айтып берүүгө үйрөнүү.

2. Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

а) Жеке кеп:

— көрүнүшкө, окуяларга карата өз пикирин, оюн сүрөттү, баяндоо түрүндө түшүндүрө алуу;

— укканын, окуганын таяныч материалдардан пайдаланып, мисалдарды келтирип, кыскача же кенен баяндап берүү;

— түрдүү темалардагы талкууларга өз демилгеси менен катышып, пикирин билдирүүгө көнүгүү;

— сабакта кептин стилдерине жана түрлөрүнө жараша анын сөз каражаттарын пайдаланып, оозеки кыргызча кырааты менен баяндама жасай билүү;

— тилдик каражаттарын, өтүлгөн грамматикалык материалдарды өз орду менен пайдалануу, кыргызча кеп маданиятына жатыгуу (таза, туура, көркөм, логикалуу сүйлөй алуу).

б) Маек кеби:

— класста коомдук жайларда окуу жана турмуштук кырдаалдарда түрдүү тематикаларда эркин, даярдыксыз эле маектеше алууга жана маектешүүгө кошулуп, аны улантып, өз оюн эркин билдире алууга жетишүү;

— бейтааныш турмуштук кырдаалдарды чагылдырган маек үлгүлөрүн таяныч материалдарды пайдалана алуу менен түзүү, же өз көз карашын билдирип, уланта билүүгө машыгуу.

3. Окуу ишмердүүлүгүндө:

— көркөм, адабий жана публицистикалык маанайдагы тексттерди шар окуп чыгып, мазмунун кыскача баяндап айтып берүү;

— окуган текстти сөздүксүз эле түшүнө билүү;

— тексттерди окуганда кептин стилине, түрүнө жараша көркөм, образдуу окууга жетишүү.

4. Жазуу ишмердүүлүгүндө:

— окуган жана уккан текст боюнча өз оюн кыскача баяндап жазып бере алуу;

— окуган текстинин же сүйлөй турган сөзүнүн кыскача, жөнөкөй планын түзө алуу;

— буюмду же табияттын көрүнүшүн сүрөттөп, баяндап, баяндама жазууга көнүгүү;

— бирөө окуп жатканда же фоножазуудан укканда, анын урунт-туу окуяларын конспектилөөгө үйрөнүү;

— берилген кырдаал жана тематика боюнча маектин үлгүсүн таяныч материалдарсыз эле өз алдынча түзүү, кайра өзгөртүп жазуу;

— баяндама жазууда кептин түрүнө, стилине жараша сөз каражаттарын туура пайдалана билүү;

— программада көрсөтүлөн иш кагаздарынын үлгүлөрүн түзүү;

— өз алдынча түрдүү тематикада сүйлөм түзө билүү;

— сүйлөмдөргө лексикалык, грамматикалык, фонетикалык талдоолорду жүргүзүүнү активдештирүү;

— сүйлөшүүдө анын көлөмү 10—12 собол (реплика) болушу мүмкүн.

5. Которуу ишмердүүлүгүндө:

— кептин түрлөрүн чагылдырган чакан тексттерди кыргызчадан орусчага, орусчадан кыргызчага сөздүктү пайдаланып же пайдаланбай эле которо алуу;

— жөнөкөй сүйлөмдөрдү оозеки, сөздүксүз эле которуу.

— которууда которуу тездиги, котормонун адекваттуулугу, сөздүк менен иштей билиши, которуу ишиндеги өз алдынчалыгы эске алынат.

6. Окууга сунуш кылынуучу материалдардын тематикалары:

— Кыргыз Республикасы, эл аралык аренада анын орду, дүйнөлүк жаңылыктар, кыргыз жеринин жаратылышы, анын байлыктары, элдик салт-санаалары, кыргыз элинин тарыхы, залкар адамдары, алардын өмүр жолу, өрнөктүү сапаттары, жаныбарлар, алардын түрлөрү, алардын жашоо-тиричилиги тууралуу;

— баланын окуусу, үй-бүлөсү тууралуу жана үй тиричилигиндеги кол кабыш кылуусу жана бош убактысын өткөрүүсү, анын келечекке умтулуусу, интернационалдык, адептик, ыймандык жүрүм-туруму, маданияты жөнүндөгү материалдар.

— баланын билимин жана таанып билүүсүн, жалпы көз карашын өстүрүүгө көмөк берер кызыктуу, түрдүү окуу материалдары, илим-техникадагы жаңылыктар, спорт ж. б.

В1.1. деңгээли: 10-11-класстар

Бул деңгээл ортодон жогорку деңгээл деп мүнөздөлөт. Ал, негизинен, төмөндөгүдөй дидактикалык талаптар коюлат да, кыргыз тилин үйрөнүүдө 4-баскыч катары бааланып, орто мектептин программалык материалдарын толук бүтүрүп жаткандыгы эске алынып, жалпылоочу жана жыйынтыктоочу мезгил деп бааланат.

1. Кепке жатыгуларына коюлуучу талаптар

А) Угуу түшүнүү ишмердүүлүгүндө:

- адабий-көркөм, коомдук-саясий темадаы баяндоо, сүрөттө ой жүгүртүү мүнөзүндөгү мугалимдин лекцияларын котормосуз эле түшүнүү, теле, радио берүүлөрдүн ар кандай тематика жана кырдаалдарда кайрылууларды, публицистикалык маанайдагы берүүлөрдү биринчи эле жолу угууда түшүнүү.

2. Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

А) Жеке кеп:

- сабакта, коомдук жайларда, кыргызча сүйлөөгө жатыгуу;

-түрдүү темадагы жана мазмундагы тексттердин мазмунун баяндап айтып берүү:

-көрүнүштү, окуяны сүрөттөп, ой жүгүртүп, өз пикирин билдире алуу, түшүндүрүп айта алуу;

-окуяны, көргөнү, уккан тууралуу жыйынтык ой, сын пикир айтып талкууга катыша алуу;

-сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү түрүндө бериген тема боюнча оозеки баяндамаларды түзө алуу;

Б) Маек кеби:

-түрдүү чөйрөдө, түрдүү тематикада жана кырдаалда, кыргызча маектеше алуу.

-окуган китеп, көргөн фильм, же болуп өткөн окуялар боюнча талкууга катышуу, өз пикирин айтып сүйлөшө, ой бөлүшө алуу.

3.Жазуу ишмердүүлүгүндө:

-окуган китеби, көргөн фильми ж.б. боюнча план түзүп, дил баян, баяндама, жаза алуу;

-өз оюн жазуу жүзүндө билдирүү, программада берилген иш кагаздарын кыргыз тилинде туура жүргүзүү, досторуна кыргызча кат жаза билүү;

-окуган китеп, окулган лекция боюнча конспект түзүү, доклад, реферат жазуу;

-газетага публицистикалык маанайда макала даярдоо, чакан ыр, аңгеме жазуу;

-бериген темада ой жүгүртүп, сүрөттөп, баяндап, баяндама жазуу;

-сүйлөмдөргө грамматикалык, лексикалык, фонетикалык, стилдик талдоолорду жүргүзө алуу.

4.Которуу ишмердүүлүгүндө:

-тааныш тематикадагы татаал эмес грамматикалык формалар жана конструкциялар катышкан анча татаал эмес тексттерди даярдап, сөздүксүз эле которо билүүгө жетишүү;

-бейтааныш тематикадагы, бир аз татаалыраак тексттерди сөздүктүн жардамы менен которо алуу.

5.Окууга сунуш кылынуучу тесттердин тематикалары кандай болууга тийиш?

-Кыргыз Республикасы, анын тарыхы, учурдагы соцку маданий баалуулуктары, келечеги, эл аралык абалы;

-окуучунун айлана-чөйрөсү, күндөлүк турмушу, умтулуулары, жүрүш-турушу;

-кыргыз тили, адабияты, маданияты, Кыргызстанда билим берүү, эли-жери, майрамдары, спорту;

- кыргыз жаратылышы, анын түрдүү кубулуштары, кооз жерлери, жаратылыш байлыктары;

-элибиздин залкар адамдары тууралуу;

- илимдеги, техникадагы жаңылыктар;
-окуучунун көз карашын, дүйнө таануусунун ар тараптан өстүрүүчү түрдүү мазмундагы материалдар;

-жакынкы, алыскы, чет өлкө жаңылыктары;
-дүйнөнүн спорт жаңылыктары ж.б.

6.Окуучунун билимин, машыгууларын жана жатыгууларын текшерүүдө эмнелер эске алынат?

А)Окуу ишмердүүлүгүндө:

-окуу-техникасы – шар, бир калыпта, көрктүү;

-тексттин оордугу 10-25 бейтааныш сөз;

-татаалдыгы – текст 10-40 сүйлөмдөн, ар бир сүйлөм 5-10 сөздөн

турушу мүмкүн.

Б)Жазуу ишмердүүлүгүндө:

-орфографиялык, пунктуациялык, грамматикалык жана стилдик каталарынын жоктугу;

-кептин стилин сактай билиши;

-оюн кенен ачып же кыска, так бере алышы, жазганы темага дал келиши;

-кептин түрлөрүнө жараша баяндама, дил баян, рефераттарды жазууга чыгармачылык менен мамиле кыла билиши;

-кыргызча кат жазуу, иш кагаздарын жүргүзө билүү деңгээлинин жогорулугу.

В) Сүйлөө ишмердүүлүгүндө:

-кыргызча кыраатынын тазалыгы;

-сүйлөшүп жаткан адамдардын оюн туура түшүнүп, ага адекваттуу жооп айта алышы, маектин логикасын сактап, андан ары уланта билиши;

-сүйлөө маданиятын (культура речин), кыргызча кеп каадасын (речевой этикет) сактай билиши;

-окуган текстин же көргөн фильмдин ж.б. мазмунун так ачып бере алышы;

-айткан маалыматынын тактыгы, тууралыгы, көрктүүлүгү, оюнунун далилдүүлүгү;

-лексикалык, грамматикалык каражаттары өз орду менен колдоно алышы.

Г) Которуу ишмердүүлүгүндө:

-өз сөздүктөр менен иштей билиши;

-котормосунун адекваттуулугу;

-котормо ишинин тездиги жана өз алдынчалыгы.

10. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы кырдаалдарга жараша кеп ишмердүүлүгүн жана маек кебин уюштуруу

Күндөлүк турмуштан эле көрүнүп тургандай, адам өзү көргөн окуя тууралуу бирөөгө айтып берет, бир нерсени сурап алат, бири-бири менен таанышып, учурашышат; маанилүү маселе боюнча талкуулашышат ж.б. Муну биз речтик иш-аракеттер деп атап жүрөбүз. Мындай кепке багыттоочу иш-аракеттер да эч качан зарылдыксыз (мотивдерсиз) ишке ашпайт. Мотивдер да турмуштук кырдаалдарга жараша түрдүүчө болот. Мына ушул көп түрдүү баарлашуу багыттарын анын типтери деп алсак болот.

Усулчу В.А.Скалкин пикир алышуунун он жети түрүн белгилеген. Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

а) маектешине бир нерсе тууралуу маалымат берүү (алдыда боло турган саякат, жаңы кинофильм, күйөрман болгон командасынын жеңиши... ж.б.);

б) өзү кызыккан бир нерсе тууралуу сурап маалымат алуу (математикадан эмне тапшырма берилди, хоккейде мектеп командасы кандай ойноду);

в) бир нерсе туурасында туура пикирде экендигине жолдошун ишендирүү (ал кабыл алган чечиминен кайтпоосу жөнүндө сунуш айтуу);

г) талкуу үчүн кандайдыр бир маселени сунуш кылуу (кышкы каникул – окуу жылынын эң жакшы мезгили);

д) кандайдыр бир окуяга, же кандайдыр бир маселеге карата жеке мамилесин билдирүү (дарбазачыны алмаштырбаса, команда сөзсүз жеңилет...);

е) стандарт кырдаалга жараша сүйлөшүүнү жүргүзүү (мугалим менен учурашуу, киного билет алуу...);

ж) сүйлөшүп жатып, жооп түрүндөгү репликаны айтуу (макул болуу, эки ойдо калуу, баш тартуу... ж.б.).

Жогоруда айтылып өткөн мотивдер жана да сүйлөшүү жүрүүчү чөйрөлөр окуу процессинде көнүгүүлөрдүн талаптарына жараша түзүүдө эске алынмакчы, балдардын речтик иш-аракеттерин уюштурууда ишке ашырылмакчы. (Бул тууралуу кырдаалдык маектерди түзүүгө үйрөтүү боюнча өзүнчө бөлүккө кайрылабыз).

Ал кандай чөйрөлөр болмокчу? Алар, усулчу В.Л.Скалкиндан пикирине таянсак: социалдык турмуш-тиричиликтик, үй-бүлө, кесиптик-эмгектик, административдик – маданий-коомдук чөйрөлөр болмокчу.

Мындан сырткары, кеп кырдаалдары стандарттуу жана эркин болушу да мүмкүн. Ошого ылайык, маектин үлгүлөрү да стандарттуу

жана эркин болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондо да, алар кыргызча кеп каадасынын (речтик этикеттин) үлгү-ченемдерине ылайык келмекчи. Антпесе, стандарттуу үлгүлөр аркылуу адамдар бири-бири менен толук кандуу сүйлөшө алышпайт. Бекеринен, сөзгө чебер адамдын сүйлөп жаткан сөзүн угуп, «кандай көркөм!» же «кандай уккулуктуу!» – деп баа берип, тамшанышпайт эмеспи. Стандарттуу маек үлгүлөрү стандарт үлгүлөр боюнча түзүлө турган болсо, эркин маектешүүлөр реалдуу кырдаалдар боюнча түзүлмөкчү. Ал адамдардын социалдык абалдарына жараша ролдук маектешүүлөрдөй (мисалы: жүргүнчү – айдоочу, врач (дарыгер) – оорулуу, сатуучу – сатып алуучу, мугалим – окуучу, ж.б.) эмес, алдын ала болжоп пландаштырылбаган, турмуштук түрдүү зарылдыктардан улам ишке ашкан маектешүүлөр. Мисалы, буларга чогулуштун качан болорун сурап билүү, кечээки мелдеште ким утканын тактап суроо, кинонун качан башталарын билүү, ж.б. сыяктуу багыттагы маектешүүлөр кирет.

Сабакта окуу ишине байланыштуу ролдук жана турмуштук кырдаалдар да түзүлүүсү толук мүмкүн. Бул турмуштук кырдаал окуучунун күндөлүк турмушунун ар кандай учурларын чагылдырат. Атап айтканда, бала сабакка келгенде классташтары менен учурашат, мугалим менен да саламдашат, кечигип калса, анын себепин түшүндүрөт, сабакта отуруп, эшикке чыккысы келгенде мугалиминен уруксат сурайт, бир жери ооруган болсо, врачка көрүнүү керек... ж.б.

Булар сыяктуу кырдаалынан жана ага жанаша жүргөн маектерден табигыйлуулугу, жасалмасыздыгы менен айырмаланат. Мындай кырдаалдар боюнча маектешүүлөрдө мага бул адам мындай десе, мен ага мындайча жооп берем деп алдын ала пландабайт. Ал тургай, сүйлөшүүлөрдүн логикасын алдын ала болжолдоп алса да, андан башкача мазмунда жана темада өзгөрүп кетиши толук ыктымал. Анын реалдуулугу мына ушунда.

Ал эми окуу – кеп кырдаалдары, же ага жараша маектешүүлөр окуу ишине байланыштуу түзүлгөн көйгөйлүү жагдайларды чечүүгө байшаныштуу гана түзүлөт, ошентсе да, турмуштук маектешүүлөрдүн белгилери сезилбей койбойт.

Балдарга мындайча тапшырмаларды берсе болот:

1) Бирөөнүн айткан сунушуна макул болуу маегин түзүү;

2) Кечирим суроо маегин түзүү;

3) Буюмдун турган ордун сурап билүү мүнөзүндөгү маекти түзүү;

4) Жолдошүңдү майрамы же туулган күнү менен куттуктоо маегин түзүү;

5) «Айтып коюңузчу» деген сүйлөм үлгүсүн катыштырып, бир нерсе тууралуу сурап билүү маегин түзүү, ж.б...

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктоо менен диалогдор, алардын түзүлүшү үчүн кызмат кылган кырдаалдарды кептеги кызматына жараша

типтештирип көрсөк, жалпы алганда, маектердин табияты төмөндөгүдөй болуусу күтүлөт:

1) Кырдаалдар окуу мүнөзүндөгү шарттуу кеп кырдаалдары жана турмуштук кырдаалдар түрүндө болушат.

2) Турмуштук кырдаалдар дагы ич ара стандарттуу жана эркин кырдаалдар болуп бөлүнүшөт.

3) Ролдук кырдаалдар жана ага мүнөздүү маектер стандарттуу кырдаалдарга жараша түзүлөт.

4) Койгөйлүү тапшырмалар менен коштолгон кеп кырдаалдар жана ага ылайык маектерди түзүү тапшырмалары окуучулар өз алдынча иштөөгө көнүгүп калган учурда гана сунуш кылуу керек.

Ушул жерден белгилеп кетүүчү нерсе, окуучулардын өзүлөрү түзгөн маеги үйрөнүп жаткан грамматикалык формаларды гана далилдеш үчүн катышып, жекече мамилесин билдире алгыдай болуусуна жетишүү керек. Антпесек, окуучулар сабакта канчалык жигердүү болушпасын, жеке инсандык баарлашууга көнүктүрүлбөсө, иштин мазмуну жарды бойдон кала бермекчи. Иш алга жүрбөй, мугалимдин гана өз сабагын өткөрүү боюнча алдын ала түзүп алган планы аткарылмакчы. Балдар түзгөн сүйлөмдөрүндө эч кандай жаңылык болбойт: ички дүйнөсүнүн ачылышы, толгонуулары көрүнбөйт; магнитофондук жазууларды кайра кайталап айтып жатышкансып, окуучулар билген сүйлөмдөрүн ой жүгүртпөстөн эле кайра кайталашат, кыскасы, компьютердик программа ишке ашырылып жаткандай туюлат.

Ошол үчүн усулчу С.Ю. Курганов окуучулар менен мугалимдин сабактагы маеги тууралуу айтып келип, мындайча жазат: «Учитель одинок на уроке. Как бы он ни стремился к равенству и диалогу с детьми, как бы он ни хотел проникнуть в мир детской мысли и детского слова – на уроке невозможно. Мир урока – это мир «ничьих слов». Разговаривая с детьми учитель слышит, как дети воспроизводят эти «ничьи слова», т.е. ведет беседу с самим собой».

Андай болсо, демек, сабакта окуучу мугалимдин айтканын угуучу гана, ал эми мугалим жаңы материалдарды аларга айтып берүүчү гана жансыз нерсеби? Жок! Бала мугалимдин айтканын «сырттан кабыл алып», «ичине көздөй» эптеп сиңирүүчү эмес, тескерисинче, уккандарын ички дүйнө, көз карашы, түшүнүгү, балалык дүйнөсү аркылуу адегенде «ичтен» кабыл алып, анан гана «сыртка» өз сөзү менен чыгарып, «билим корунун деңгээлине жараша кайрадан мугалим менен пикир алышууга жетишүүсү керек.

Ал үчүн мугалимдин бардык сабактарынын өзөгүн сөз өстүрүү жумушу ээлеши керек. Мындай жумуштарсыз тил үйрөнүү мүмкүн эмес.

Мугалимдин ишкердүүлүгү ушундан бааланууга тийиш. Ушундай иш-аракеттердин негизинде гана окуучунун речтик ишкердүүлүгүн ойготууга жана арттырууга мүмкүн.

Чет тилдерди үйрөнүүгө инсандык-ишкердик мамиле кылуу керектигине ВНИК иштеп чыккан Жалпы билим берүүнүн концепциясында да өзгөчө көңүл коюлган. Анда мындай деп айтылат: «Деятельный подход ориентирует не только на усвоение знаний, но и на способы этого усвоения, на образцы и способы мышления и деятельности, на развитие познавательных сил и творческого потенциала ребенка. Этот подход противостоит вербальным методам и формам догматической передачи словесного преподавания, пассивности учения школьников, наконец бесполезности самих знаний, умений и навыков, которые не реализуются в деятельности».

Мына ошол «инсандык-ишкердүүлүк мамилесине ылайык, окутуунун борборунда окуучу, анын мотивдери, максаты, анын кайталангыс психологиялык өзгөчөлүктөрү, башкача айтканда, окуучунун жеке инсандыгы турат».

Мотив демекчи, бул – сүйлөө ишкердигинин негизги багытын аныктоочу башкы себеп болуп саналат, б.а. конкреттүү бир мотив же керектөө ишкердүүлүктүн практика жүзүндөгү көрүнүшү; мотив аркылуу адамдын кандайдыр бир максаттуу талабы чагылдырылат, ошонун негизинде ишке ашат, ага түрткү болот. Бардык кыймыл-аракет, мотив кандайдыр бир керектүү нерсеге, ички талапка карата умтулуусунан келип чыгат жана ошол максатта ишке ашырылат.

Сүйлөшүүнү уюштуруучу зарыл шарт – бул кырдаал болуп саналат. Ал – коммуникативдик максатта эки же бир нече адамдардын бири-бири менен кандайдыр бир темада сүйлөшүүсүнүн, пикир алышуусунун түзүлүшү жана анын ишке ашышы. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, ал жамааттык эмгектин, окуунун жана жашоонун негизинде башка бир адам менен баарлашып сүйлөшүү, кызыккан бир маселе боюнча кеңешүү, жаңылыктарды айтып, алдыда боло турган нерсе тууралуу маалыматты сурап билүү... сыяктуу багытта сүйлөшүүнүн ишке ашуу механизми.

Биздин пикир алышуулар каерде, ким менен, эмне максатта жүрөт? бул сыяктуу суроого жооп берүү үчүн, биз сөзсүз речтик кырдаалга (сүйлөшүү кырдаалына) кайрылабыз.

Ушул маселеге ылайык усулчу А.Г. Горн да мындай деп жазат: «Адам кандай шартта сүйлөйт? Кантип сүйлөйт? Ал качан бирөөгө бир нерсе айтуу зарылдыгы пайда болгондо, б.а. себептүү жагдай түзүлгөндө гана сүйлөйт (Эмне үчүн?). Мотив дайыма талантын болушун күтөт, демек адам качан гана кандайдыр бир максат пайда болгондо сүйлөшөт (Эмне үчүн?).»

11. Сүйлөшүүгө үйрөтүү учурунда кеп кырдаалын кантип түзүүгө болот?

Кеп кырдаалы өзүнө мүнөздүү белгилерге ээ болот да, төмөндөгүдөй тартипте түзүлүүсү мүмкүн:

Ким менен сүйлөшөт?	Каерде сүйлөшөт?	Кандай максатта сүйлөшөт?
---------------------	------------------	---------------------------

1) **Бир киши менен сүйлөшөт?** – өзүнөн кичүү же улуу адам менен, жана да тааныш же бейтааныш адам менен баарлашууда ишке ашырылышы мүмкүн.

2) **Каерде сүйлөшөт?** Ашканада, доктурда, автобуста ж.б.

3) **Пикир алышуу, билдирүү жасоо жана таасир этүү** мүнөздөгү маекте болсо турмуштук кырдаалдар, сүйлөшүү мотивдери эске алынат. Атап айтканда; дем алышты кандай өткөрүү тууралуу пикир алышуу; алдыда боло турган класстык чогулуш тууралуу билдирүү жасоо; ачылып турган каалганы жаап коюуну өтүнүү ж.б.

Жогоруда маектешүү, ар тараптуу максатта жана ар кандай жагдайда жүрө тургандыгын айтып өтгүк. Адамдардын бири-бири менен боло турган өз ара пикир алышууларынын да чеги жок экендигин сөз кылдык.

Эми буларга таянуу аркылуу маек үлгүлөрүн типтештирип, (классификациялап) көрөлү. Анда төмөндөгүдөй бөлүштүрүүнү алабыз:

1) **Байланышуу маеги:** учурашуу, таанышуу, көңүлүн буруу, чакыруу, коштошуу, узатуу, тосуп алуу, куттуктоо;

2) **Сурап алуу, сурап билүү маеги:** буюмду сурап алуу, бир нерсе жөнүндө сурап билүү, тактап билүү;

3) **Пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** ой бөлүшүү, талкуулоо, түшүндүрүү, далилдөө, макул болуу, каршы болуу;

4) **Эмоционалдык баа берүү маеги:** ыраазы болуу, нааразы болуу, мактоо, мүнөздөп баа берүү, таң калуу;

5) **Таасир этүү мүнөздөгү маек:** өтүнүү, буйрук берүү, чакырык айтуу, кечирим суроо.

Албетте, маек кебинин (диалогдук речтин) бул бардык типтери бир эле класска ушул калыбында, дал ушул тартипте сунуш кылынбайт. Алар сөзсүз жеңилден оорго карай деген принципте, өзүнө ылайык лексикалык, грамматикалык каражаттары менен коштолуп, коммуникативдик минимумдун чегинде, баланын жаш өзгөчөлүгүнө жараша класстарга төмөндөгүдөй тартипте болжолдуу бөлүштүрүлөт. Атап айтканда:

1-деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** таанышуу, учурашуу, чакыруу, коштошуу;

б) **сурап алуу, сурап билүү маеги:** буюмду сурап алуу, нерсе жөнүндө сурап билүү;

в) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** буюруу.

2-деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** таанышуу, учурашуу, чакыруу, коштошуу;

б) **сурап алуу, сурап билүү маеги:** буюмду сурап алуу, зат жөнүндө сурап билүү, маалыматты сурап билүү, тактап билүү;

в) **пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** макул болуу, каршы болуу;

г) **эмоционалдык баа берүү маеги:** буюмга мүнөздөмө берүү;

д) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** буюруу, өтүнүү.

3-деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** учурашуу, таанышуу, кайрылуу, чакыруу, коштошуу, куттуктоо;

б) **сурап билүү, сурап алуу маеги:** буюмду сурап алуу, зат жөнүндө сурап билүү, маалыматты сурап билүү, тактап билүү;

в) **пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** түшүндүрүү, макул болуу, каршы болуу;

г) **эмоционалдык баа берүү маеги:** мактоо, баа берүү;

д) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** өтүнүү, буюруу, кечирим суроо.

4 – деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** учурашуу, таанышуу, кайрылуу, көңүлүн буруу, чакыруу, коштошуу, куттуктоо;

б) **сурап алуу, сурап билүү маеги:** нерсени сурап алуу, маалыматты сурап билүү, маалыматты тактап билүү, зат жөнүндө сурап билүү;

в) **пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** түшүндүрүү, талашып-тартышуу, ой-бөлүшүү, макул болуу, каршы болуу;

г) **эмоционалдык баа берүү маеги:** ыраазы болуу, мактоо, кубаттоо, баа берүү;

д) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** өтүнүү, буюруу, кечирим суроо, ж.б.

Мугалим буларды өтүлгөн грамматикалык материалдарга жараша, лексикалык – тематикалык жана кырдаалдык минимумдарга ылайык түзүп пайдалана алышат.

12. Орус класстарында окуучулар кыргыз тилинен ээ болуучу жазуу компетенциясы жана ага коюлуучу илимий-методикалык талаптар, алардын мүнөздөмөсү

А) Жазуу ишмердигин текшерүүнүн жана өнүктүрүүнүн түрлөрү жана алардын түшүндүрмөсү

Орус тилинде окуган мектептерде кыргыз тилин үйрөтүү курсунда ар түрдүү жазуу иштери сунуш кылынат. Жат жазуулардын төмөнкү түрлөрү: сөздүк, эскертмелүү, түшүндүрмөлүү, өздүк, терме, эркин жат жазуулары өткөрүлөт.

Сөздүк жат жазуу — мугалимдин айтып берүүсүндөгү айрым-айрым сөздөрдү сабаттуу жазууга үйрөтүүнү көздөйт. Ал көбүнчө жаңыдан өздөштүрүлүп жаткан фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык материалдарды камтыйт.

Үйрөтүүчү жат жазуу — фонетикалык жана грамматикалык жаңы өздөштүрүлүп жаткан материалдарды (формаларды) жазуу жана оозеки кепте орундуу колдонууга машыктыруу максатында жазылат.

Эскертмелүү жат жазууну өткөрүүнүн алдында окуучулар менен айрым сөздөр орфографиялык жактан кандай жазылары аныкталып, андан кийин гана жазылат.

Түшүндүрмө жат жазуу. Мугалим окуп берген сүйлөм жазылары менен айрым сөздөргө орфографиялык талдоо өткөрүлөт.

Өздүк жат жазууда окуучу жаттаган текстти эске түшүрүп жазат. Башталгыч класстарда диктанттын бул түрү өткөрүлбөйт.

Терме жат жазуу. Жат жазуунун бул түрүн өткөрүүдө окуучу текстти бүт бойдон жазбай, керектүү гана орфограммаларды жазат. Керектүү орфограммаларды мугалим аныктайт.

Эркин жат жазууну — жазууда окуучу тексттин мазмунун туура билүүсү талап кылынат. Бул максатта тексттен сүйлөм эмес, үзүндүлөр тандалып алынат.

Текшерүү жат жазуу — өтүлгөн материалдарды окуучулардын өздөштүрүүсүн, сабаттуулук деңгээлин текшерүү максатында көбүнчө чейректин, окуу жылынын аягында, айрым учурларда бир чоң тема өздөштүрүлгөндөн кийин жазылат.

Б) Жазуу ишмердигинде эске алынуучу талаптар:

■ уккан сөздү туура кабыл алып, эне тилибиздин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык орфографиялык, пунктуациялык жана стилистикалык жактан бирдиктүү эреже-нормаларын сактап жаза билүүсү;

■ окуучунун кол жазмасы, каллиграфиясы, тамгалардын графикалык эрежелерине туура келүүсү;

■ чыгармачыл мүнөздөгү жазуу иштеринде кеп маданиятынын талаптарынын сакталышы;

■ кептин функционалдык түрлөрүнө жараша иш жүргүзө алуусу;

■ грамматикалык, фонетикалык жана лексикалык тапшырмалары бар жазуу иштерин жүргүзүүдө талдоолорду туура жүргүзүүгө машыгуу;

■ текстти мазмуну боюнча кайра түзүү, текстти өркүндөтүп түзүү, тема боюнча жаңы текстти өз алдынча түзө алуу;

■ иш кагаздарын практиканын талаптарына ылайык түзө билүү ж.б.

Бул айтылгандарды карап көрсөк, жазуу жумуштарынын системасы анын бир нече түрлөрүн камтый турганына күбө болобуз. Тактап айтканда:

■ жат жазуу;

■ баяндама (изложение) жазуу;

■ дил баян (сочинение) жазуу;

■ иш кагаздарын түзүү ж.б.

13. Деңгээлдерге жараша жүргүзүлүүчү жазуу иштери жана аларга коюлуучу дидактикалык талаптар

A1 деңгээли

I баскыч (I—IV кл.)

I класс

Сөздүк жат жазуу (6—8 сөз). Текстти көчүрүп жазуу (5—6 сөз). Сүрөт боюнча сөздөрдү жазуу. Суроолорго жооп берүү (2—3 суроого, 2—3 сөздөн турган сүйлөмдөр менен жооп берүү). Орус тилинен кыргыз тилине которуп жазуу (2—3 сөз).

II класс

Сөздүк жат жазуу (20—35 сөз). Көчүрүп жазуу (10—20 сөз). Сүрөт боюнча сөздөрдү жазуу. Суроолорго жооп берүү (3—5 суроого 2—5 сөздөн турган сүйлөмдөр менен жооп берүү). Сүрөт боюнча сүйлөм түзүү (10—15 сөз). Орусчадан кыргызчага которуп жазуу (4—5 сөз).

Маекти улантып жазуу (3—4 сүйлөм). Чейректтик, жылдык жыйынтыктоо үчүн аталган жазуу иштеринин баарын камтыган комплекстүү текшерүү иштери (25—35 сөз).

Сөздөрдүн саны жыл бою көбөйүп жүрүп отурат.

III класс

Үйрөтүүчү жат жазуу (4—50 сөз). Байланыштуу текст боюнча суроолорго жооп берүү (3—5 суроого 6—8 сөздөн турган сүйлөмдөр менен жооп берүү). Сүрөт боюнча текст түзүү (15—20 сөз). Ангемени, маек-

терди улантып жазуу (3—5 сөздөн турган 5—6 сүйлөм). Аталган жазуу иштеринин баарын камтыган комплекстүү текшерүү иши (35—40 сөз).

IV класс

Жат жазуу (50—65 сөз). Орфографиялык тапшырмалары бар текстти көчүрүү (40—50 сөз). Байланыштуу текст боюнча суроолорго жооп берүү. Сүрөттөр боюнча байланыштуу текст түзүү (20—35 сөз). Асгемени улантып жазуу (5—6 сөздөн турган 5—6 сүйлөм). Текшерүү иштери (50—55 сөз).

Программада чейрек бою өткөрүлүүчү жазуу иштеринин саны берилген.

Жазуу ишинин түрү мугалимдин каалоосу боюнча тандалат. I—II баскычтарда чейректтик, жылдык текшерүү үчүн комплекстүү жат жазуу сунуш кылынат. Ал эми III—IV баскычтарда текшерүү үчүн изложение, сочинение өткөрүлсө болот.

Биринчи класста жазуу иштери экинчи жарым жылдыктан баштап киргизилет. Бул мезгилде сөздүк жат жазууларын өткөрүү сунуш кылынат. Жат жазуудагы сөздөр окуучуларга тааныш болушу зарыл.

I баскычтын кийинки класстарында (II—IV кл.) окуучуларга тааныш сөздөрдөн турган, өздөштүрүлгөн речтик үлгү катышкан байланыштуу текст пайдаланылат. Текстте окуучуга тааныш эмес 1—2 гана сөз болушу керек. Ал сөздү мугалим доскага жазып, түшүндүрүп берет.

Бул баскычта суроолорго жооп берүү, которуу, сүрөт боюнча аңгеме түзүү сыяктуу иштерди жүргүзүүдө мугалим окуучуларга өздөштүргөн гана кеп үлгүлөрдү, фразаларды колдонуп тапшырманы аткаруусуна мүмкүндүк берүү зарыл.

A2 деңгээли

II баскыч (V—VII кл.)

V класс

Жат жазуу (70—85 сөз). Грамматикалык тапшырмаларды аткаруу менен текстти көчүрүү (60—75 сөз).

Баяндама (көлөмү 4—6 сөздөн, жалпы 10—12 сүйлөмдөн турган чакан текст түзүү). Таяныч сөздөрдүн жардамы менен түзүлгөн дил баян-миниатюра (8—10 сүйлөм, 50—70 сөз).

VI класс

Жат жазуу (85—105 сөз). Грамматикалык тапшырмаларды аткаруу менен текстти көчүрүү (70—90 сөз). Орус тилинин байланыштуу текстти кыргызчага которуу (40—50 сөз). Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу

(95—120 сөз). Баяндама (12—14 сүйлөм, 80—95 сөз). Дил баян-миниатюра (12—14 сүйлөм, 75—85 сөз).

VII класс

Жат жазуу (105—120 сөз). Грамматикалык тапшырмалары бар жат жазуу (95—105 сөз). Баяндама (15—20 сүйлөм, 95—100 сөз). Дил баян-миниатюра (14—16 сүйлөм, 85—95 сөз). Байланыштуу текстти орусчадан кыргызчага которуу (50—60 сөз). Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу (100—130 сөз). II баскычта сөздүк, терме, түшүндүрмө, эркин, өздүк, чыгармачыл диктанттар өткөрүлөт. Жат жазуу үчүн түрдүү тематикадагы, грамматикалык тапшырмалары бар айрым-айрым сүйлөмдөрдүн топтому алынса да болот. Өздүк жат жазуу (жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу) үчүн окуучулар мурунтан жаттаган тексттер сунуш кылынат. Грамматикалык тапшырмалар окуу программасынын талабына ылайык берилет.

Баяндама үчүн V—VI класстарда баяндоо мүнөзүндөгү тексттер сунуш кылынат. VII класстан баштап сүрөттөө, ой жүгүртүү мүнөзүндөгү тексттер пайдаланылса болот.

Дил баяндын темасы окуучунун турмуштук тажрыйбасына, таанып билүү мүмкүнчүлүгүнө, курактык өзгөчөлүктөрүнө, окуучуларга тааныш тилдик материалдарды гана камтып туруусу зарыл.

VI деңгээли

III баскыч (VIII—IX кл.)

VIII класс

Жат жазуу (130—140 сөз). Грамматикалык тапшырмалары бар диктанттар (105—115 сөз).

Байланыштуу текстти орусчадан кыргызчага которуу (65—75 сөз). Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу (130—140 сөз).

Баяндама (25—35 сүйлөм, 175—185 сөз).

IX класс

Жат жазуу (140—150 сөз). Грамматикалык тапшырмалары бар диктанттар (115—125 сөз).

Байланыштуу текстти орусчадан кыргызчага которуу (75—85 сөз). Жаттаган текстти эске түшүрүп жазуу (140—150 сөз). Баяндама (35—45 сүйлөм, 200—225 сөз).

Бул баскычта которуу жумуштары үчүн баяндоо, сүрөттөө мүнөзүндөгү тексттер берилет. Алар окуучулар үчүн кызыктуу, таанып-билүүчүлүк мазмуну бар тексттер болушу пайдалуу.

В1.1. дңгээли IV баскыч (X—XI) кл.)

X класс

Жат жазуу (160—180 сөз). Грамматикалык тапшырмалары бар жат жазуу (140—155 сөз). Баяндама (45—60 сүйлөм, 225—300 сөз).

Орусчадан кыргызчага байланыштуу текстти которуу (85—100 сөз).

XI класс

Жат жазуу (180—200 сөз). Грамматикалык тапшырмалары бар диктанттар (150—165 сөз). Баяндама (60—70 сүйлөм, 330—350 сөз). Байланыштуу текстти орус тилинен кыргызчага которуу (100—110 сөз).

Бул баскыч окуучулардын мектептеги тил үйрөнүү деңгээлин жыйынтыктоочу, жалпылоочу баскыч болуп эсептелгендиктен, бүткүл жазуу иштери буга чейин үйрөнгөн фонетикалык, лексикалык, грамматикалык материалдарды камтыган жана ар түрдүү тематикаларды чагылдырып турган байланыштуу тексттер, сүйлөм топтомдору болуусу шарт. Мында программада көрсөтүлгөн тематикалар менен эле чектелип калууга болбойт, мугалимдердин жана окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнө жараша алар башкачараак да, же андан да бай мазмунда, кеңири өлчөмдө болуусу мүмкүн.

13. Окуучунун жат жазуусун баалоо жана анын чен-өлчөмдөрү

Кыргыз тилин үйрөтүүдөгү эмки маанилүү милдет бул – окуучунун жазган жатжазуу ишин туура баалоо болуп саналат.

Жат жазууну баалоо – атайын иштелип чыккан, көп жылдык практиканын сыноолорунан, түрдүү талдоолорунан өткөн критерийлердин негизинде ишке ашат.

Баалоо - беш балдык системага ылайык –5”, –4”, –3”, –2” жана –1” деген баалар менен бааланат. Алардын ар бири өз-өз денгээлине жараша –жк көтөрөт” жана баланын сабаттуулугунун деңгээлин аныктап, журналга белгиленет.

Грамматикалык тапшырмалары бар тандоо түрүндөгү жат жазуу жумуштарын баалоо:

–5” деген баа - иш таза жазылып, грамматикалык тапшырмалары туура аткарылса, бирок одоно эмес бир орфографиялык же пунктуациялык ката жиберилсе коюлат;

–4” деген баа - иш таза жазылып, бирок грамматикалык тапшырмаларды аткарууда 2 орфографиялык-пунктуациялык ката кетирилсе коюлат;

–3” деген баа - иш, негизинен, таза жазылып, өзүнүн ондоолору бар, ошону менен бирге, грамматикалык тапшырмалардан 2 жана орфографиялык-пунктуациялык 5 тен ашпаган ката кетирилсе коюлат;

–2” деген баа - иш булганыч аткарылып, ошого жараша грамматикалык тапшырмалардан жана орфографиялык-пунктуациялык жактан 8 ден ашык ката кетирилсе коюлат;

–1” деген баа - иш аткарылбай, жалпы 12 ден ашык ката кетирилсе коюлат.

Эскертүү: Айрым учурда, иш таза аткарылып, одоно эмес бир нече каталар кетирилсе, аларды топтоштуруп, 3 катаны 1 ката катары эсептөөгө башталгыч класстарда жол берилет.

Окуучулардын сабаттуулугун, байланыштуу кебин жана кеп маданиятын бирдикте текшерүүчү чыгармачыл, эркин, тандалмалуу жана өздүк жат жазуу жумуштарын баалоо:

–5” деген баа – эгерде окуучу уккан тексттин мазмунун туура, жеткиликтүү түшүнүп, же таяныч сөз жана сөз айкаштарын пайдаланып, өз алдынча кайра түзүүдө сөз каражаттарын орундуу колдонуп, кебин байланыштуу бере алса, стилдик 1 ката жана одоно эмес орфографиялык же пунктуациялык 1 ката кетирсе коюлат;

–4” деген баа – сөз каражаттарын орундуу колдонбой, стилдик 2 ката кетирип, 2-3 орфографиялык же 3-4 пунктуациялык каталары бар ишке коюлат;

–3” деген баа – ишке өз алдынча чыгармачыл мамилеси болбогон, сөздү орундуу колдонбой, 3-4 стилдик, 6-7 орфографиялык же 6-9 пунктуациялык ката кетирсе коюлат;

–2” деген баа – өз алдынча эч кандай иш аткарбаса, стилдик жактан сабатсыз болсо, текст курууда ички логика сакталбаса, 8ден ашык орфографиялык же 10дон ашык пунктуациялык ката болсо коюлат;

–1” деген баа – жогорудагы талаптардан ашык каталары болгон ишке коюлат.

Чейректик, жылдык жыйынтыктоочу жат жазууга баа коюу өлчөмү:

–5” деген баа – иш таза жазылып, өзүнүн бир ондоосу болсо, одоно эмес 1 орфографиялык, же 1 пунктуациялык катасы болсо коюлат;

–4” деген баа – иш таза жазылып, бирок, 2ден ашпаган орфографиялык же 3 тен ашпаган пунктуациялык (2 орфографиялык + 1 пунктуациялык) ката болсо коюлат;

–3” деген баа – каллиграфиясы анча дурус эмес, 5-6 орфографиялык жана пунктуациялык катасы бар ишке коюлат;

–2” жана –1” деген баа – жогорулардан алда канча көп каталары бар ишке коюлат.

15. Эркин, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген катарлардын типтери, түрлөрү жана алардын мониторингин жүргүзүү жолдору

Негизинен, практикада белгилүү болгондой, окуучулар кетирген катарлардын жалпы типтери төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

- 1) орфографиялык катарлар;
- 2) пунктуациялык катарлар;
- 3) стилдик катарлар.

Булардын ар бирин өз алдынча мүнөздөөгө жана окуу материалдарынын табиятына жараша түрлөргө бөлүүгө болот.

а) Орфографиялык катарлар

Катанын бул тибине төмөндөгүлөрдү кошууга болот:

- **фонетканын объектисине кирген** кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдү, дублет тыбыштарды, йоттошкон жана тыбышсыз тамгаларды, сингармонизм мыйзамын туура сактабай, орус тилинен кирген тамгаларды, аталышы жана жазылышы түрдүү болгон сөздөрдү, баш жана кичине тамгаларды туура эмес жазуу;

- **лексиканын объектисине кирген** архаизм, неологизм, диалектизм сөздөрүн, кесиптик сөздөрдү, бириккен жана кыскартылган сөздөрдү, татаал сөздөрдүн түрлөрүн, т.а. кош, кошмок жана бириккен сөздөрдү ж.б. жазууда кетирилген катарлар;

- **морфологиянын объектисине кирген** уңгу-мүчөнү ажыратууда, куранды, уланды, жак, чак мүчөлөрдү жазууда, сөз түркүмдөрүнүн жасалыш шарттары туура өздөштүрүлбөгөн учурларда, энчилүү жана жалпы аттарды жазууда сөздөрдү ташымалдоодо кетирилген катарлар;

- **синтаксистин объектисине кирген** сөз айкаштарды туура ажыратуудан, жөнөкөй, татаал, жалаң, жайылма, бир составдуу сүйлөмдөрдү туура эмес куруудан, бир өңчөй мүчө жана жалпылагыч сөздөрдү туура эмес, өз орду, маанисине жараша түзүүдө өзгөчө, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген катарлар.

б) Пунктуациялык катарлар:

- жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилерден;

- татаал сүйлөмдөрдү ажыратуучу тынымды белгилөөчү тыныш белгилерден;

- сүйлөм ичиндеги каратма сөздү, киринди, модаль, сырдык сөздөрдү ажыратып белгилөөдө коюлуучу тыныш белгилерден;

- төл, бөтөн жана тике сөздөрдү жазууда коюлуучу белгилерден;

- бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздөрдү жазуудагы белгилерден кетирилген катарлар эсептелинет.

в) Стилдик каталар

Көпчүлүк убакта окуучулардын дил баяндарын, баяндамаларын жана чыгармачыл жат жазууларын, өз алдынча түзгөн сүйлөмдөрүн, тексттерин баалоодо орфографиялык жана пунктуациялык каталардан тышкары кетирилген каталарды, жалпы жонунан эле, “етилдик каталар” деп белгилешип жүрөт. Стилдик деп аталган каталардын мүнөздүү белгилери, тактап айтканда, алар кеп продуктусу болгон текст түзүүдө жана сүйлөм түзүүдө:

- айтылган ойдун тематикасына жараша сөздүн орундуу тандалышынан жана колдонулушунан;

- эне тилинде ойду так айтуудан жана эне тилинде таза, так берүүдөн;

- сүйлөмдө ойдун логикалуу, ырааттуу берилишинен;

- сөз каражаттарынын орундуу жана орунсуз кайталанган учурларынан;

- тарыхый жана документалдык фактылардын туура, так берилишинен;

- синоним сөздөрүнүн туура тандалып алынышынан;

- ойдун көрктүү баяндалышынан;

- иш кагаздарын өз стили боюнча түзүүдөн;

- фразеологизм сөздөрүнүн орундуу, туура колдонулушунан;

- терминдерди туура, өз орду менен билип пайдалануудан ж.б. кетирилген каталар болуп саналат.

Мугалим окуучулардын ишин текшерүүдө буларды туура баамдап жана баалоосу кажет. Окуучулардын кетирген каталарын өз убагында, окуучунун көз алдында белгилөө, өз катасын өзү таба билүүгө жана аны жое билүүгө машыктыруу зарыл. Мунун өзү каталарды андан кийин да өнөкөт түрүндө кетирүүнүн алдын алууга шарт түзөт.

Каталарды кетирбөө үчүн алдын ала аткарылуучу иштердин бири катары – төмөндөгү ыкманы мугалим ырааттуу пайдалана билүүсү зарыл. Ал **сабаттуулуктун мониторинги** болмокчу жана анда, каталардын эсеби чейрек сайын, окуу жылы боюнча ырааттуу эсепке алынып, окуучулардын көз алдында жарыя айтылып туруусу пайда гана бермекчи.

Мисалы, үлгү иретинде бир окуучунун чейрек ичинде жазган түрдүү жат жазууларында кетирилген каталарынын картасын келтирели:

Каталардын мүнөзү	Чейректер				Жыл бою
	I	II	III	IV	
<p>Орфографиялык каталар</p> <ul style="list-style-type: none"> - кыска жана созулма үндүүлөрдөн; - жумшак жана каткалан үнсүздөрдөн; - йоттошкон тамгалардан; - татаал сөздөрдү жазуудан; - энчилүү аттарды жазуудан; - сөздөрдү ташымалдоодон 					
<p>Пунктуациялык каталар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - суроолуу, илептүү сүйлөмдүн тыныш белгилеринен; - татаал сөздөрдөгү тыныш белгилерден; - төл жана бөтөн сөздөрдөн; - бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу белгилерден; - каратма, модаль, сырдык сөздөрдөн 					
<p>Стилдик каталар:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сөздүн орундуу колдонулушунан; - кыргызча таза жазуудан; - ойду так, туура айтуудан, - фактылардан, - ойдун логикалуу берилишинен; - кеп адебинен; - кептин байлыгынан; - ойдун көркүүлүгүнөн ж.б. 					

Окуучунун мындай мүнөздүү каталарынын мониторингин дайыма ушинтип түзүп отуруу өтө түйшүктүү иш. Ошондуктан каталардын мындай эсебин алууну ар бир окуучунун өзүнө да тапшыруу, жыл аягында жыйынтык чыгарып, анын сабаттуулугун акыйкат баалал отуруу мугалимдин өз ишин илимий уюштуруунун негизги белгилеринен болор эле демекчибиз.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

§1 Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окуучулардын тилдик-коммуникативдик жана рухий-маданий компетенттүүлүгүнө коюлуучу жалпы дидактикалык талаптар

Учурда мектептеги билим берүү шинин натыйжалуулугун жогорулатуу туурасында сөз кылганда сөзүз түрдө окуучулардын билим-билгичтиктеринин жана жатыгууларынын мамлекеттик стандарттын талаптарына жооп берүүсү, ага жараша алган билимине ылайык компетенттүүлүгү боюнча көп айтыла баштады. Анткени, окуучулардын билим-билгичтигинин жана машыгууларынын деңгээли мамлекеттик стандарттын талаптарына жооп бербесе, анда чындыгында эле компетенттүүлүк жөнүндө сөз кылууга болбойт. Бул жагдайда алганда, **биринчиден**, компетенттүүлүк түшүнүгү окуучунун кыргыз тили, адабияты сабагынан алган программалык теориялык билиминен жана практикалык машыгууларынан жетишилген деңгээл, **экинчиден**, программага кирген окуу материалдарынын негизинде билим-билгичтиктерге ээ экендигинин далили жана ошол маселелердин алкагындагы теориялык-практикалык окуу милдеттерин чече алуусундагы жөндөмдүүлүк, **үчүнчүдөн**, сабакта алган белгилүү бир деңгээлдеги ээ болгон практикалык машыгууларынын жана тажрыйбаларынын бар экендиги болуп саналат.

Деги эле, компетенттүүлүк дегендин өзү, этимологиясы боюнча алганда, ал латын сөзүнөн алынган, competens – кыргызча тиешелүүлүк, жөндөмдүүлүк дегенди туюнтат.

Ушулар сыяктуу түшүнүктүн негизинде алганда, окуучунун тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгү жөнүндө кеп кылсак, сабакта алган теориялык билиминин сапатын, практикалык машыгууларынын абалын, деңгээли, көндүмдөрүнүн стандарттын зарыл талаптарына төп келүүсүн түшүнсөк болчудай.

Жалпы жолунан түшүнсөк, окуучунун компетенттүүлүк түшүнүгү, тил сабагында болсун, мейли адабият сабагында болсун, сабактардын негизинде жетишкен ийгиликтери, алган натыйжалары, ээ болгон тилдик же, адабий чеберчиликтеринин мүнөздөмөсү болору да талашсыз. Алган теориялык билимдерин практикада колдоно алардын деңгээлге жетишүүсүнүн өзү да анын компетенттүүлүгүн туюнтат. Ошондуктан, мугалимдин милдети-сбактын жыйынтыгында балдарга теориялык материалдарды максатсыз жаттатып, же маалыматтардын топтомун гана бербестен, кайсы бир практикалык көндүмдөргө ээ кылуу, практикалык

тажрыйбаларын топтоого көнүктүрүү, ал тажрыйбаларынын негизинде жатыгуулар менен калыктандыруу, эми аны турмушта колдоно алууга үйрөтүү, анын жол-жоболорун билүү ишкердүүлүгүнө жетиштирүү болуп калат.

Бул туурасындагы айрым окумуштуулардын пикирине таянсак, негизинен, жогоруда айтылган ойлорубузду дагы бир ирет бышыктайбыз деген ойдомун. Психолог И.А.Зимняя мындай дейт: «Адамдын социалдык-профессионалдык, турмуштук ишмердүүлүгүндө интеллектуалдык жана инсандык тажрыйбасына алып келүүчү негизги билим»— дейт ал компетентүүлүк жөнүндө.

Ошондой эле, А.В.Хугорской деген окумуштуу компетентүүлүктү «сапаттык белги», тармактык ишкердүүлүк», «ишкердүүлүк боюнча минималдык тажрыйба» катары бааласа, Э.Ф.Зэра: «тажрыйбага ээ болуу деңгээли гана эмес, аны белгилүү даражада ишке пайдалана билүүсү» деп түшүнтөт.

«Кыргыз тили» (жогорку окуу жайлары үчүн) окуу китебинде тилди окутууда окуучулардын үч түрдөгү компетентүүлүгү туурасында сөз кылынган.

- 1. тилдик компетентүүлүк;**
- 2. коммуникативдик компетентүүлүк**
- 3. когнитивдик компетентүүлүк.**

Компетентүүлүктүн бул үч түрүн түшүндүрө келсек, жогоруда айтылган аныктамалар дагы да даана ачыкка чыгары талашсыз. Анткени, тил сабагында жеке эле тилдик системасы тууралуу маалымат берилүү менен чектелбейт. Анда ошол тилдик каражаттарда байланыш-катыштын (коммуникациянын) куралы катары колдоно билүүгө машыгуу, т.а., сүйлөшүү ишкердүүлүгүнүн тажрыйбасына, тилдик ишкердүүлүктүн көндүмдөрүнө ээ кылууга көнүктүрүү, анан да, ошол тилдик ээсинин рухий дүйнөсүн андап билүү, же тил аркылуу элдин жан дүйнөсүн билүү, тилдик негизинде катылган рухий байлыгын өздөштүрүү зарыл талаптардан болуп калат.

Компетентүүлүк мааниси: 1). Адамдын билими, таанып билүүсү, тажрыйбасы жогорку бир жетишкендикке жетүүсү; талапка дал келүүсү, талаптын деңгээлинде болуусу;

2). Кызмат адамынын адистиги белгилүү бир багыттагы ишкердүүлүктүн түрүнө туура келүүсү, дал келүүсү, анын ошол ишкердүүлүктүн талабынын деңгээлине жетишүүсү.

Демек мындай багытта окутуунун (же билим берүүнүн) маңызы – компетентүүлүккө багыттап окутуу (же билим берүү, тарбиялоо) деп бааланат.

Мунун өзү – предметке ылайык:

-билим,

-билгичтик;

-машыккандык
-баалуулуктарды билүү,
-жазуу,
-оозеки иш жүргүзүү ж.б. билим берү иш аракеттеринин натыйжаларынын интерграциясын камтып турат. (28-бет «Эл агартуу», 5-6-, 2008. Ш.Курманбаева. ст. Система компетенции-новая парадigma результата образования).

Компетенттүүлүк – билим жана адамдын инсандык-ишмердик сапаттарын да мүнөздөйт. Демек, ал идея эмес, ал – практикалык зарылдык. Кыргыз тилинин жетиштүү программасын деңгээлде теориялык-практикалык билим берүү, алган билимин практикалык колдоно билүү жөндөмдүүлүгүн камсыздалат.

Предметтик компетенттүүлүк – ошол предметке ылайык концепцияга, мамлекеттик стандартка ылайык, программалык материалдардын деңгээлине окуучунун билим-билгичтик жана машыгуулардын дал келүүсү, ошого жетишүүсү болуп саналат.

1. Тилдик коммуникативдик:

- тилдин системасы теориялык билимге ээ болуу;
- адабий тилдин нормасын билүү;
- тилдик кор, сөздүк курамы жөнүндө тилдик билимге ээ болуу;
- тилдин сөздүк байлыгына ээ болуусу;
- тилдин грамматикалык түзүлүшүн билүү;
- тилдик көрүнүштөрдү (формаларды талдай билүүсү)
- сөздүктөр менен иштей билүү;
- орфографиялык сабаттуулугу;
- сөздөрдү, сүйлөмдөрдү түзө билүүсү;
- жазуу маданиятына ээ болуусу.

2. Коммуникативдик компетенттүүлүк:

- кеп ишкердүүлүгүнүн бардык түрлөрүнө жараша иштей алуусу;
- кеп маданиятына үйрөнүүсү;
- кептин стилдерине жараша иштей алуусу;
- түрдүү чөйрөдө сүйлөө ишкердүүлүгүнө ээ болуу;
- сүйлөшүү этикетин өздөштүрүү;
- кептин функционалдык түрлөрүнө жараша иштей алуусу;
- чечендик кепке жатыгуусу.

3. Когнитивдик, т.а. лингвотнoмаданий компетенттүүлүк:

- тил аркылуу улуттук маданияттын баалуулуктарын үйрөнүү (тил-маданият)
- тил менен элдик тарыхты байланышта карап үйрөнүү (тил-тарых)
- улут-аралык сүйлөшүү маданиятына үйрөнүү;
- тил аркылуу элдик психологияны үйрөнүү;
- тил аркылуу улуттук сөз өнөрүн үйрөнүү.

Мына ушундай жалпы педагогикалык-дидактикалык талаптардан улам, окуучунун окуу ишкердүүлүгүнө компетенттүү мамиле кылуу маселеси келип чыгат. Ошондо да, окуу ишкердүүлүгүнө компетенттүү мамиле кылуунун өзү, эгер ал окуучу, үйрөнгөндөрү боюнча белгилүү бир минималдык деңгээлде компетенттүү болсо гана жаралары шексиз. Андай болсо, окуу ишкердүүлүгүнө компетенттүү мамиле кылуунун өзү окуу стандарттарынын деңгээлинде, окуу программасынын негизинде окуу милдеттерин чечүүнү жүзөгө ашыруунун өзгөчө бир формасын билгизет.

Ошол негизде түшүнсөк окуучу башталгыч класстан тартып, кыргыз тили сабагынан, биринчиден, тилдик фонетикалык системасы, лексикалык составы, синтаксистик табияты, морфологиялык түркүмдөрү, орфографиялык принциптери, пунктуациялык эрежелери, ж.б. жөнүндөгү тилдик теориялык компетенттүүлүккө ээ болсо, эми ал теориялык билимдерин жазуу жана сүйлөө ишкердүүлүгүндө, кептин баяндоо, сүрөттө, ой жүгүртүү типтерине ылайык текст түзө билүүдө, тексттин ар кандай, т.а., көркөм, публицистикалык жана илимий стилдерине ылайык иш жүргүзө билүүдө иш кагаздарын түзүүдө, кеп маданиятына ээ болууда, т.а., таза эне тилде, так, туура сүйлөп, логикалуу жаза билүүдө, кебинин бай, көркөм, адептүү, орундуу болуусунда, ушулардын негизинде, баяндама жана дилбаяндарды сабаттуу жаза билүүдө жат жазууларды катасыз жазуу ишкердүүлүгүнө жетиштүрүүдө окуучуну коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ кылуу, андан ары-тил аркылуу элдин маданиятын (т.а. элдик тилди, этнолингвистиканы) тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын андоо, сөздөрдүн маанилерин, түркүн сырларын үйрөнүү, алардын негизинде элибиздин менталитетин иликтеп билүү ишке ашат.

Ал эми, адабият сабагынан болсо, жогоруда эле, окуучулар адабий-теориялык жана эстетикалык-рухий компетенттүүлүккө ээ кылуу тууралуу ойлонууга туура келет. Тактап айтканда, мында окуучунун адабий-теориялык комуникативдүүлүгү тууралуу сөз кылганда, биринчиден, элибиздин оозеки чыгармачылыгынан, баатырдык дастандары лиго-эпикалык поэмалар, табышмактар, жомоктор, уламыштар, макал-лакаптар, элдик ырлар, термелер, экинчиден, профессионал жазма адабиятыбыздын эң мыкты үлгүлөрүнөн болгон аңгемелер, тамсилдер, поэзиялык чыгармалар, романдар, драмалар, эсселер ж.б. жөнүндөгү мазмундук-тематикалык билимдерге ээ кылуу, ал эми рухий-эстетикалык комуникативдүүлүккө ээ кылууда, сөзсүз түрдө, адабий чыгармалардын идеалык-тематикалык табиятын, образдар системасын өздөштүрүү, алар аркылуу элдин жан дүйнөсүн, философиясын, улуттук психологиясын, эстетикалык-нравалык идеаларын, менталитетин үйрөнүү, алар аркылуу чыгармадагы көркөм образдын негизинде ала турган тарбиялык таасирин талдай билүүгө үйрөтүү иш-аракеттери жүзөгө ашмакчы. Демек, тил жана

адабият сабактарындагы окуучулар ээ боло турган компетенттүүлүк деген түшүнүк ал сабактардагы окуучулар ээ болгон ишкердүүлүк топтогон тажрыйбасы, жараткан ийгиликтери жана бул багыттагы теориялык практикалык билим-билгичтиктеринин деңгээли, аларды турмушта колдоно алуу жөндөмдүүлүгү, алардын окуу-нормативдик нормаларга дал келүүсү, программаларын окуу милдеттерин чече алар жөндөмдүүлүгү, бул тараптагы жөндөмдүүлүктөрдүн далили экендиги талашсыз.

Эми, бул зарыл болгон жалпы дидактикалык талаптар кыргыз тили, адабияты боюнча окуу программаларда, ар бир класстар боюнча сунуш этилген тилдик жана адабий материалдардын чоң-чоң бөлүмдөрүнүн акырында окуучулардын теориялык билимине практикалык машыгууларына коюлуучу талаптарга кеңири жана конкреттүү чагылдырылып келген. т.а., алар бул предметтер боюнча түзүлгөн мамлекеттик стандарттарда да сөз болгон да, аларга ээ болуунун өзү-баланын алган билими мамлекеттик стандартка ылайык келери белгиленген.

Биздин мектептерибиздин окуу жүргүзүлгөн тилине жараша ар түрдүүлүгү—окуучулардын ээ боло турган коммуникативдүүлүгүнүн да ар түрдүүлүгү туурасында ой жүгүртүүгө туура келет. Тактап айтканда, окуу мамлекеттик эмес тилдерде (орус, өзбек, тажик) окуган мектептерде кыргыз тилин жана адабиятын окутууда окуучулардын тилдик-коммуникативдүү жана рухий-эстетикалык компетенттүүлүгүн типтөө жана өнүктүрүү маселелери өз алдынча ишкердүүлүктү жаңы кырын чечүүнү алдыга коет.

Биринчи кезекте, эске алалы, окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тили эне тили катары окутулса, окуу орус, өзбек ж.б. тилде жүргүзүлгөн мектептерде өзгө тил катары же экинчи тил) окутуулары белгилүү.

Ушуга жараша алганда, орус, өзбек, тажик тилдеринде окуу жүргүзүлгөн мектептерде окуучулар кыргыз тилин, ири алдыда, байланышкатыштын каражаты катары үйрөнүү, андан ары окуу-ишкердүүлүгүн уюштуруунун тили катары, андан кийин гана бул тилди билим алуунун, эл-жерди таанытуунун куралына айландыруу иш-аракети жүзөгө ашмакчы.

Мындай учурда, кыргыз тили үч багытта «кызмат кылмакчы»:

—**биринчиден**, кыргыз тилинин өзү мугалим менен окуучунун, гана эмес, окуучу менен окуучунун да өз ара жекече, личносттук карым-катышынын, күндөлүк баарлашуусунун, учурашуу, таанышуу, баарлашуу, коштошуу ж.б. куралы катары;

—**экинчиден**, сабакта бардык окуу ишкердүүлүгүн уюштуруу, жүргүзүү, түшүндүрүү, активдештирүү, бышыктоо, жыйынтыктоо, жалпылоо, баалоо, текшерүү, кайталоо, талкуулоо, талдоо сыяктуу бардык ишкердүүлүктөрдү ишке-ашыруунун, бардык окуу-таануу иштерин жүргүзүүнүн тили катары;

–**Үчүнчүдөн**, кыргыз тили сабагында үйрөнө турган негизги окуу тексттеринин, эрежелердин, көнүгүү талаптарынын, тапшырмалардын тили катары кызмат кылуусу-негизи шарт. Анткени, ушундай, жекече личносттук, баарлашуунун окуу ишкердүүлүгүн жүргүзүүнүн жана үйрөнүп жаткан окуу материалдарынын тили бир тилде болгондо гана үч тараптан зарылдык түзүлгөндө гана аны үйрөнүү зарылдыгы келип чыгат жана анын мотиви жаралат.

Мындай зарылдык туурасында сөз кылганда сөзсүз түрдө үч багыттагы: турмуштук-реалдуу зарылдык, окуу зарылдыгы жана окуу-баарлашуу зарылдыгы көңүлгө алынат. Мындагы окуу зарылдыгы-тилдик материалдарды кыргыз тилинде үйрөтүүнүн зарылдыгын шарттаса, окуу-баарлашуу зарылдыгы-окуу материалдарын пайдаланып аны түрдүү тематикада, түрдүү кырдаалдарда кыргызча сүйлөшүүгө багыт алган практикалык-функционалдык милдеттерди аткарууга машыкса, турмуштук зарылдык болсо, үйрөнгөндөрүн түздөн-түз сүйлөшүү курак катары реалдуу күндөлүк баарлашуунун куралына аң-сезимдүү түрдө айландыруу проблемаларын өзүнө камтыйт.

Мунун өзү кеп ишкердүүлүгүнүн теориясын эске салбай койбойт.

Психолог окумуштуу Л.Леонтьев сунуш кылган «кеп ишкердүүлүгүнүн теориясы», негизинен, төрт баскычтуу түзүлүштү өзүнө камтып турат.

Алар: 1. **Интенция;**

2. **мотив;**

3. **программа;**

4. **практика.**

Булар эмнени түшүндүрөт?

Биринчиден, интенция баскычы—орус, өзбек жана тажик тилдүү балдардын өзү жашап окуп жүргөн кыргыз мамлекетинин салты менен тилин, дилин туура түшүнүп, ага сый-урмат менен мамиле кылып, ал элдин тилинде сүйлөөгө ички даярдыгын, көңүл ынтаасынын болуусун, түз ниеттен бар экендигин туюнтуп турмакчы;

Экинчиден, мотив баскычы—сабакта баланын кыргызча сүйлөөгө болгон турмуштук, окуу жана окуу-баарлашуу зарылдыгы жаралып, ошого жараша сүйлөшүү кырдаалынын түзүлүшү;

Үчүнчүдөн, ички программалоо баскычы түзүлгөн кырдаалга ылайык сүйлөшүү тематикасына жараша өз оюн билдирүү үчүн ой топтоо, ага ылайык сөз каражатын тандоо, аларды зарыл керектүү грамматикалык формаларга коюу, алардан сөз айкаштарын түзүү, андан ары сүйлөм түзүп, өз оюн сүйлөм аркылуу берүүнү ичтен программалоо:

Төртүнчүдөн, практика баскычында түзүлгөн кырдаалга ылайык сүйлөшүү жүрө турган тематикага жараша оюн билдирип, пикирин айтуу, бир нерсе тууралуу билдирүү жасоо, аңгемелешүү, же суроого жооп

берүү, тест, интонацияны туура пайдалануу, ж.б. иш-аракеттердин жүзөгө ашырылышы.

Бул төрт баскычтагы иш-аракеттерсиз адамдар өз ара сүйлөшө албастыгыбы, пикирин билдирип бааралаша албастыгы белгилүү. Анткени, тилди үйрөнүүгө болгон ички ынтаа, сүйлөшүү зарылдыгы, ички программалоосуз эч качан сүйлөшүү ишкердүүлүгү жүзөгө ашпайт.

Демек, кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүүдө ушул сыяктуу компетенттүүлүктүн дидактикалык талаптары жүзөгө ашырылганда гана сабак талаптагыдай жүргүзүлмөкчү.

Ал үчүн, окуучуларга коюлуучу коммуникативдик компетенттүүлүктүн зарыл минимуму иштелип чыгуусу керек.

Ал коммуникативдик минимум тууралуу кийинки параграфтарда дагы да кеңири сөз кылабыз.

Ушул жерде окуучулардын теориялык билими менен практикалык машыгуулары аркылуу кантип компетенттүүлүк маселеси чечилет?—деген суроо коюлуусу ыктымал.

Ал булар менен түшүндүрүлмөкчү, т.а.,

—теориялык материалдар боюнча билимдерге ээ болуусу, окуучунун теориялык компетенттүүлүгүн аныктайт;

—теориялык материалдарды практикалык тапшырмаларды жүзөгө ашырууда пайдалана алуу жөндөмү—коммуникативдик компетенттүүлүгүн мүнөздөйт;

—тил аркылуу элдин жан дүйнөсүн, салт-санаасын, тарыхын билүүсү—бул окуучунун рухий компетенттүүлүгүн тастыктайт. Андай болсо, ал сабактын максатында так көрсөтүлүүсү жана ырааттуу жүзөгө ашырылуусу кажет. Булар туурасында да кеңири түшүнүктөр иштин кийинки параграфтарында сөз болмокчу.

§2 Кыргыз тили мугалими сабакка максаттуу даярданууда эмнелерди эске алууга тийиш?

Сабакта балдар грамматикалык материалдар боюнча теориялык билим алуу менен гана чектелүүгө жарабайт. Алар мугалимдин жетеги менен, сабактагы жаңы алган билимди бышыктоо учурунда кеп маданиятын көтөрүү, байланыштуу кебин өстүрүү багытында практикалык машыгууларды жүргүзүүсү зарыл. Практикалык машыгуулардан ээ болгон көндүмдөрү окуучулар үчүн андан ары өз алдынча алар билимдердин негизи болуусу кажет. Демек, балдар мындай практикалык машыгуулардан алган тажрыйбалары аркылуу алган практикалык билимдер жетишерлик бекем болуусу шексиз.

Практикалык мындай машыгуулар балдардын өз эне тилинде оозеки жана жазуу ишкердигин тастыкталган жеке тажрыйбаларын топтоого,

аны андан ары туруктандырууга кызмат кылат. Андыктан, окуучуларын өз тажрыйбаларынын негизинде практикалык билим алуусун уюштуруу иш мугалимдин күндөлүк ишинде кеңири колдонор ыкма да болуп калат.

Демек, мугалим кезектеги жаңы сабакка даярдык көркөрдө төмөнкүлөрдү эске алышы зарыл деп эсептейбиз:

–биринчиден, берилген грамматикалык материал боюнча түшүнүк берүү эмес, ал боюнча окуучуларга **жаңы түшүнүктү калыптандырууну** негизги максат катары тутуу;

–экинчиден, жаңы окуу материалы боюнча маалымат берүүдө теориялык билим берүүнү гана эмес, аны практика жүзүндө жазуу, оозеки кебинде колдоно билүүнүн ыкмаларын өз алдынча ээ кылууга машыктыруу;

–үчүнчүдөн, сабакта муну айтам, муну түшүндүрөм, муну көрсөтөм, муну жаттоого берем, муну жазууга, муну жаттоого берем,—деп бири-бирине логикалык байланышы жок бир нече иш-аракеттерди карандай аткаруу эмес окуучуларым билгичтиктин бул түрүнө жатыгышат, бул жаңы логикалык ыкманы үйрөнүшөт, бул көнүгүүлөргө машыгышат, бул жаңы түшүнүктөргө ээ болушат, бул практикалык көндүмдөргө жетишүүгө аракеттенишет—деп пландоону эске алуусу зарыл.

Эми ушуларга байланыштуу, төмөндөгү суроолорго жооп издеп көрөлү.

Сабак ким үчүн?

Сабакта мугалим колдонгон көрсөтмө куралдар ким үчүн?

–Үй тапшырманы мугалим ким үчүн кайталайт?

–Жаңы алган билимди ким үчүн бышыкташат?

–Үйгө берилген тапшырма ким үчүн?

–Сабакта колдонгон ыкмалар, түрдүү инновациялык, стандарттуу эмес методдор ким үчүн, эмне үчүн?

–Коюлган баа ким үчүн?

–Жакшы өтүлгөн сабак үчүн ким бааланат? Мугалимби? Окуучубу?

–Окуучунун сабактагы активдүүлүгү, мыкты билим үчүн ким бааланат? Мугалимби? Окуучубу? ж.б.

Сабакка кирген текшерүүчү, мектеп директору же завуч—ага баа берүүдө эмнени көңүлгө алат?

Бул суроолорго жөн салды жооп берүүгө болбойт. Ошентсе да, көпчүлүк учурда мындай көрүнүштөргө туш болобуз.

Сабакта кимге жана эмнеге баа берилет?

Сабакта баа берүү мугалимди баалоодон башталат. Мугалимдин теориялык билими, практикалык чеберчилиги биринчи планга чыгат. Көрсөтмө куралга, техникаражаттарга өзгөчө көңүл бөлүнөт. сабакты уюштуруу, башкаруу, мугалимдин маданияты (окуучулар менен болгон мамилеси, үнү, баскан-турганы, эксп...), интеллекти ж.б. көзгө урунат.

Бирок, сабак, окуучу үчүн экени, «сабак-окуучунун кубанычы», «кубанычтуу эмгеги» (В.А.Сухомлинский) экендиги, анын кубанычка бөлөнгөн акыл эмгегинин жемиши болорун унутушат.

Андай болсо, сабакты баалоого-окуучунун «кубанычтуу эмгегинен», практикалык машыгууларынын, ийгиликтеринен, активдүү аракеттенүүлөрүнөн, жаңы сабакта алган билимден улам руханий дүйнөсүндө ачкан жаңы ачылышынан, өз алдынча жаңы кадамынан-баштоо, ошого мугалим менен бирге кубанып баалоо пайдалуу болор эле.

Ошондон кийин гана баланы ошондой ийгиликке жеткирген мугалим, анын теориялык билими, методикалык чеберчилиги, бийик интеллекти туурасында сөз кылуу-сабакка илимий талдоо болмокчу.

Ушунун өзү – «мугалимдин сөзү да иш» деген учкул сөзүн аныктыгын далилдейт, мугалимдин ошол ишин, бардык аракети, көрсөтмөлүк жана тех. куралдары окуучунун ийгилигинин каражаты гана экенине ынандырат.

Ушундай көрүнүштөрдөн улам гана сабак да, сабакта колдонгон көрсөтмө курал да, үй ташпырма да, алган билимди бышыктоо да, мугалим колдонгон ыкмалар да, коюлган баалар дагы, окуучу үчүн экендиги ишендирет. Мугалим ушунун баарын **окуучу үчүн**, анын жаңы билимге, ыкмаларга, көндүмдөргө машыгуусу, жатыгуусу үчүн жасайт.

Мугалим жаңы сабакка даярданууда дагы да бул проблемалуу жагдайларды эске алуулары зарыл.

1). Жаңы сабакта кайсы бир грамматикалык тема, эреже, грамматикалык формалар боюнча **маалымат берүү менен гана чектелбесин**.

Эгерде, мугалим жаңы маалымат берүү менен гана чектелсе, ал үйрөнгөндөрүнүн функционалдык-практикалык мааниси жоктугу менен аныкталат. Демек, мугалим окуучуга үйрөткөн грамматикалык эреже, грамматикалык формалар баланы эне тилинде сабаттуу жазууга, окууга, маданияттуу сүйлөөгө кызмат кылсын: Эне тили сөздүк корун болсун, логикалуу, таза, көркөм сүйлөй алсын, эне тилинин грамматикасынын сырларын түшүнсүн. Ар бир жаңы көнүгүү - аны эне тилинде билимдүү-маданияттуу болууга машыктыруучу, жатыктыруучу жаңы-тепкич, жаңы бийиктик болсун. Мугалимдин сөзүнө жеткиликтүү эне тилде оозеки жана жазуу түрүндө сабаттуу, болбосо, ал канчалык көптү билсе да,

рухий дүйнөсү жарды, толук кандуу инсан боло албасын түшүнгүдөй болсун.

2). Мугалим сабакта окуучуга көптү айтып берүү, көптү үйрөтүү, көп иштетүү менен гана ийгиликке бара албайт. Андан көрөкчө, окуучунун ошолордун ичинен **негизги көңүлгө алуучу** түшүнүктүн моделине ээ кылуу, т.а., айтылган көп маалыматтан, үйрөнгөн көп эрежеден, аткарылган көп иштин ичинен негизгини ажыратып билүүгө үйрөтүү зарыл.

Сабагынын же чейректин акырында мугалим, окуучуларынан төмөндөгүдөй багытта анкета жүргүзүп, өз ишине өзү баа берсе болот?

- 1). Сен бул сабакта (же чейректе) эмнелерди үйрөндүң? Алардын негизгиси кайсы?—деп ойлойсуң?
- 2). Сен сабакта (же чейректе) эмнелерге машыктың? Алардын негизгиси кайсылар- деп ойлойсуң?

3). Кыргыз тили сабагында мугалим көпчүлүк учурда грамматикалык эрежелерди окуучулардын жатка билишин, тилдик мыйзамдарды такалбай айта алышына көп убактысын коротушпайт.

Мындан баланын тили өспөйт, тескерисинче жардыланат. Андан көрөкчө, балдардын практикалык ишинде, көнүгүү тексттерин оозеки жана жазуу түрдө аткаруу учурунда ошол эреже, мыйзамдарды **практика жүзүндө пайдалана алабы?** — ал үйрөнгөн эреже-мыйзамдар балдардын байланыштуу кебинин өсүшүндө кеп маданиятына калыптандырууга пайдасы тийип жатабы? Ушуга көңүл бөлүү кажет.

Демек, балдар кыргыз тили сабагында (өзгөчө башталгыч класстарда) тилдик мыйзамдарды үйрөнүүсү эмес, эне тилинде, ошол мыйзамдардын негизинде, тилинин өсүшү, сабактуулугунун калыптанышуусу көңүлгө алынышы тийиш.

4). Баланы өз демилгелүү ишин өстүрүү да мугалимдин чыгармачыл ишинин бир багыты болуусу кажет.

Америкалык белгилүү психолог Карл Роджерс мектепке чейинки кезинде балдардын өздүк мүмкүнчүлүгү көп болорлугу, ал «мектепке келгенден кийин кайдадыр жоголорун» туура белгилеген. Белгилүү педагог И.Бекбоев да ушул проблемага кайрылуу менен, чын эле: «Бул теманы өзүм билем, бул китепти **өзүм окуйм**, бул маселени чечүү жолун өзүм табам...» деген сөзүн бала мектепке келгенден кийин дээрлик укпайбыз. Баланын «**Мен, өзүм!**» деген ошол табигый каалоосун, керектөөсүн жана демилгесин качан, каерде, кантип байкабай өчүрүп алдык?...»—деп кейүү менен жазган.

Кезинде улуу педагог В.А.Сухомлинский дагы ушул маселеге кайрылып, баланын өз алдынча билим алуу мүмкүнчүлүгүн өстүрүүнү

баса белгилеген. Ал «бала өз алдынча билим албаса, ага билим берүү болбойт»—деп эле деп ачык айтканы бар.

Ошондуктан, башталгыч класстарда мугалим балага өз эне тилинен билим берүүдө да, баланын өз демилгелүү билим алуусун уюштуруу, ошого жетишүүсү-анын чеберчилигинин бийиктиги болор эле.

Анткени, профессор И.Б.Бекбоев айткан: качан, кантип, каерде, өчүрүп алдык?» деген кейиштүү суроосунун түйүнү—баланын мектепке келген биринчи күнүнөн тартып эле:

—Колунду партага түз кой!

—Мени көңүл коюп ук!

—Китептегини көчүрүп жаз!

—Мен көрсөткөндөй кылып аткар!

—Көп чекиттин орунда бул сөздөрдү коюп оку!

—Көнүгүүнүн шартын туура түшүн!

—Сен буга чейин оку!

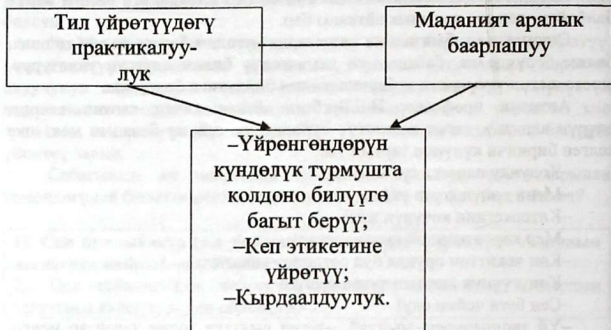
—Үй тапшырмасы—мындай...—деген сыяктуу эреже талаптар менен, баланын кең жолун бууп, эркин басуусун чектеп, чыгармачылык менен иштөөсүнө багыт көрсөтпөй, өз алдынча ой жүгүртүүсүн мүмкүнчүлүк бербей коёрубузду эсибизге албайбыз. Айрым учурда мугалим бир эле сабакта жүздөн ашык чектөө—тыюулар менен окуучуларды тескей турганы, ошону менен баланын эркин өнүгүп-өсүүсүнө мугалим өзү бут тосуп, жаңы башталып келаткан талант көрөңгөлөрүн тепсендиге төгүп, жаңы турганын келаткан кызыгууларынын шамын өчүп таппайт.

Кыргыз тили мугалими ушуларды эске алса, окуучунун өз эне тилинде эркин сүйлөп, жаңы билүүсүн өркүндөтүү жолун тапса—деген тилек.

§3. Коммуникативдик жана маданий-рухий компетенттүүлүктүн карым-катыш маселелери

Албетте, тилди экинчи тил катары үйрөтүүнүн өзү балага башка элдин маданиятын үйрөтүү менен барабар, анткени тил — элдин маданиятын алып жүрүүчү каражат, ал аркылуу балдар элдин духун, маданиятын кабыл алат. Ошону менен катары, тилди экинчи тил катары окутууда практикалык максат алдыга чыгат. Тилди практикалык жактан үйрөтүүнүн өз да маданият аралык баарлашуу (коммуникация) маданиятынын негиздерин үйрөтүү менен барабар.

Чийме менен түшүндүрүп көрөлү:

Демек, тил үйрөтүп жатып, сабакта мугалим түрдүү улут өкүлдөрү болгон балдарды улут аралык, маданият аралык, байланыштуу маданиятына үйрөнүүнү ишке ашырат экен.

1954-жылы Америкалык окумуштуулар Э.Холла менен Д.Тратердин «Культура как коммуникация» аттуу китеби жарык көргөн. Авторлор бул китебинде биринчи ирет **маданият аралык коммуникация**» деген терминди сунуш кылышкан. Алардын ою боюнча «маданиятаралык баарлашуу – бул, адамдар арасындагы өзгөчөлүү көрүнүш». Бул идея кийинчерээк Э.Холланын «Немой язык» (1959) аттуу белгилүү китебинде андан ары өркүндөтүлүп, маданият менен коммуникациянын (баарлашуунун, мамилелешүүнүн, сүйлөшүүнүн) тыкыс байланышын абдан ачып көрсөтүптүр. Адамдын маданияты менен коммуникациясынын байланышы туурасындагы идеясын өркүндөтүү менен, окумуштуу баланы сөзсүз түрдө маданиятка үйрөтүү зарылдыгын көрсөтүп: «эгер маданият үйрөтүүгө боло турган нерсе болсо, анда ал окутула турган нерсе» деп жазган экен. Ошентип, Холл, алгач ирет маданият аралык баарлашуу идеясын илимий-изилдөөнүн объектиси эмес, өз алдынча окуу катары да сунуш кылынган.

Чындыгында, Америкада бул идея турмушка ашуу жолуна 1960-жылдан аша баштаган, адегенде ал атайын окуу предмети катары ЖОЖдордо окутула баштаган. Бара-бара маданият аралык баарлашууга үйрөтүүнүн мазмуну такталып, тереңдей баштайт да, улут аралык маданиятынын практикалык үйрөтүү башталган. Мунун өзү тилди окутууну жаңы нукка бурган да, түрдүү улуттук өкүлдөрүнүн өз ара байланыш- катышына кызмат кылган. Окуу жайларда ал боюнча атайын

окуу программалары түзүлүп, окутуу, негизинен, фольклорду, лингвистиканы, этнологияны окутууга айрыкча негизделген.

Мектепте, ар бир бала өз эне тилин окуп-үйрөнүү менен, ага негизденип, өз элинин маданиятын, ал тилдеги маданий-рухий байлыктарды үйрөнүшөт. Анын өзү бала эне тилде, ата-энеси, бир туугандары, башка тааныш-бейтааныш адамдар менен үйдө маданий-социалдык чөйрөлөрдө баарлашуу аркылуу жүзөгө аша баштайт. Ошону менен катар мамиле жасоо, сүйлөшүү маданиятын үйрөнөт. Анан жүрүшүндө тил аркылуу түрдүү көрүнүштөргө аралашып, турмуштагы ак-караны, чынчылдык-жалганчылыкты, пайдалуу-зыяндуу нерселерди таанып-билет. өз элинин тарыхын, маданиятын, адабиятын үйрөнөт. Улуттук баалалуулуктар эне тили менен өтөт. Социалдык жана маданий чөйрөлөрдө түрдүү маалыматтарды өздөштүрөт. Турмушка болгон мамиле маданиятын үйрөнөт. Демек, биринчиден, бала турмуштагы баалуулук деген – буюм, байлык эмес, ошол буюмдарга жана байлыктарга көрүнүштөргө, окуяларга, процесстерге болгон мамиле маданияты болорун, ал баалуулук – баланын рухий маданиятын калыптандырат да, табиятка, адамга, өзүнө, жакындарына болгон өз ара катышын туюнтат.

Экинчиден, ал бала өз элинин салт-санаасын, ырым-жырымын, фольклорун, ыйык жерлерин, улуу адамдарын дагы тил аркылуу улуу маданий баалуулук катары үйрөнөт. Булар, баары биригип, баланын рухий дүйнөсүнүн байлыгын түптөйт – да, адамдык сапаттарынын түпкү ядросу болуп берет.

Эми, ушунун өзү бул билди башка тилдүү адамдардан үйрөнүү процессинде кандай болот? Ушул жөнүндө сөз кылалы. Анткени, бала эне тилин үйрөнүү технологиясы менен, башка тилди үйрөнүү технологиясы башкача. Ошентсе да, биз жогоруда маданий аралык коммуникация маселесин эске алсак, ал дагы үйрөнүп жаткан тил аркылуу ал элдик маданий баалуулуктарын кошо үйрөнөт. Ошондо да, эки элдин рухий баалуулуктарынын мүнөздүү белгилерин эске алганда, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктардагы өзгөчөлүктөр болору байкалат.

Демек, мындан тил үйрөнүүнү-маданиятты үйрөнүү деп түшүнсөк – анда ал процесс аркылуу- бири-бирине маданий баалуулуктар өтөт:

Мисалы: -турмуш-тиричилик маданияты;

–мамиле маданияты;

–саламдашуу маданияты;

–улуттук менталитет.

Булар улуттардын, элдин бүтүндөй тарыхый акыл-эсинин казынасы болуу менен, балалык курактан анын акыл-сезимин калыптандырганы менен баалуу болуп саналат. Ошондуктан, мындай шартта:

–окуу программалары;

–окуу китептери;

- методикалык адабияттар;
- дидактикалык материалдар ж.б.

Балдардын маданияттарды кабыл алуу менен тил үйрөнүүсүнө кызмат кыларлыктай мазмунда түзүлүшү шарт. Ал үчүн ошондой багыттардагы, мазмундагы окуу материалдары тандалып, ал үчүн аны төмөндөгүдөй тематикаларда тандап алуусу шарт:

- кеп этикети;
- элдик салт-саанасы;
- тарыхы;
- адабияты;
- баатырлары;
- уламыштары;
- тамак-аштары;
- ыйык жайлары;
- улуттук аспаптары;
- улуттук буюмдары;
- улуттук кийимдери;
- улуттук оюндары, ж.б.

Демек, маданият-баалуулуктардын системасы болгондуктан, алар дагы системалуу түрдө жогорудагы тематикаларда таанытылса максатка ылайык келет. Мунун өзү «кыргыз тилин үйрөнүүдө кыргыз жан дүйнөсүн таанып билүү» маанайын билгизет, же болбосо, ал тилди үйрөтүп жатып, мугалим өз улутунун маданияты менен, тил үйрөнүп жаткан баланын маданиятынын да баарлашуусунун жүзөгө ашырат, анткени, ал балдар дагы өз маданиятынын өкүлү жана кыргыз маданиятына өз маданиятынын позициясына карап маиле кылат, салыштырат, баалайт, изилдейт, окшоштук-айырмачылыгын талдайт. Ошонун негизинде, бүгүнкү элдердин ортосундагы баарлашуусу жана жакындашуусу маанилүү болуп турган чакта, мектеп партасынан баштап, балдардын маданият-аралык баарлашуу билими, билгичтиги жана жатыгуулары, жалпылап айтканда компетенциясы калыптануу процесси башталат. Ал бүгүнкү мектептерибиз үчүн илимий да, практикалык да маанилүү маселени чечүүгө кол кабыш кылат. Демек, кыргыз тилин окутуунун өзү баланын маданият аралык таарлашуу компетенциясын калыптандыруучулук маанисин унутпа калтырбообуз кажет.

Демек, максаттуу билим берүү – бул, балага сабактын теориялык жана практикалык максатын ачып берүү менен билим берүү болуп саналат.

Адабиятта, же текстти окууда-андагы башкы максатты табуу үчүн:

1. бөлүктөргө бөлүп, ар бир бөлүгүндөгү негизги ойду табуу;
2. фабула түрүндө ой жүгүртүп, нег. ойду табуу;
3. жалпы корутундулап, нег. ойду табуу.

Негизги ойду табуу – максатты табууга алып келет.

Мисалы, балдар тамганы сурасаң баарын билет, бирок, алардын кайсынысы негизги экенин билбейт жана аны практикада колдоно албайт. Үлгү моделдеп башка өз алдынча мисал таап, анализдеп – талдап бере албайт. Мындай билим-баланын башындагы пайдасыз жүк болуп гана калат (Бекбоев И. «Инсанга багыттап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери», Б.2005, 84-б.). Ошондуктан, баланын чыныгы билим-үйрөнгөнүн практикада колдоно алгандан кийинкиси экендигин билүүсү керек.

Ал үчүн максат коюп, ага жараша машыктыруу керек.

Демек, максат коюп машыгуу менен, жана максат коюп машыгуу аркылуу, ошондой иштин жүрүшүндө гана колдонуп үйрөткөндө гана максатка жетүүгө үйрөнөт.

–Мурунку темалар менен байланыштуу да максатка жетүүгө жакындатат. Анткени мугалим өз ишин системалуу жүргүзө алса, анда өткөн темада максатка жетүү кандай болгонун да баланын көңүлүнө сала алат.

Мугалим сабактагы теманын идеясын жеке инсандын өнүгүүсү, коомдук пайдасы, идеологиялык күчү, нравалык-рухий баалуулугу бар экени түшүндүрүп алуусу да негизги максатка жетүү болуп саналарын көрө билүүсү ошол үчүн маанилүү. Мугалим маанилүү балдарга сабакты сөзсүз өздөштүрүүсү зарыл экендигин, чейректе керек экендигин, экзаменде сурай тургандыгын катуу эскертүүсү анын баалуулугун түшүндүрдү деп айтууга түк болбойт. Бул өзү педагогикалык технологияда күч колдонуу ыкмасы гана.

Сабактагы мына ошол негизги идеяны табуу, аны моделдештирүү, үйрөнгөндөрүнүн практикалык баалуулугун көрө билүү технологияларынын өзү-окуучунун окуп-үйрөнгөндүгүнүн негизиндеги ээ болуучу компетенттүүлүк маселелерине келип такталат.

Ал төмөндөгүдөй ички структурага ээ болуусу ыктымал:

- теориялык билимдердин негиздери боюнча компетенттүүлүк;
- кеп ишмердүүлүгү боюнча ээ болуучу компетенттүүлүк;
- кептин стилдери, түрлөрү боюнча ээ болуучу компетенттүүлүк;
- кеп маданияты боюнча ээ болуучу компетенттүүлүк: т.а. бул төмөндөгүлөр менен чечмеленет:

- кептин тазалыгындагы компетенттүүлүк;
- кептин тактыгындагы компетенттүүлүк;
- кептин орундуулугундагы компетенттүүлүк;
- кептин адебиндеги компетенттүүлүк;
- кептин логикалыгындагы компетенттүүлүк;
- кептин логикалуулугундагы компетенттүүлүк;
- кебинин бай, көрктүүлүгүндөгү компетенттүүлүк; ж.б.

Компетенттүүлүккө ээ кылуунун өзү азыркы күндөгү сабактын проритеттүү маселелеринин башкысы болуп калгандыгы талашсыз. Айрыкча, бул, бүгүнкү күндөгү глобалдашуу процессинде, окуучулардын эне тилин сабаттуу өздөштүрүүсү, ал аркылуу улуттук баалуулуктарды сиңирүү ж.б. проблемаларды алдыртан чечүү маселелерин унутпообуз зарыл.

Демек, глобалдашуу шартында кыргыз тилин окутууда сөзсүз улуттук баалуулуктарды бирге сиңирип окутуу сабактын негизги – проритеттүү максатына кириши керек. Ансыз тилдик-теориялык негиздеринен маалымат берүү багытында окутуу балдардын теориялык билимин гана түптөө маселесин коюу – анын кебин да өнүктүрбөйт, кеп маданиятында да үйрөтпөйт, эне тилдин рухий сиңирүүдөн негиздеринен четте калат.

Демек, эне тилибизди окутуунун мындай улуттук-баалуулукка үйрөтүүчү максаттуулугу – келечектүү изилдөөлөрдүн жакты парадигмасы болуп каларында шек жок. Ошон үчүн эне тилибизди окутуунун эртеңки багыттарын бүтүн аныктообуз т.а. педагогикалык жактан көрө билүүбүз кажет. Ансыз аны эне тилинен билим берүүнүн сапаты жогорулата албайбыз.

Ушул сыяктуу – «Мугалимдердин көрө билүү технологиясы» тууралуу профессор И.Бекбоев мындай деп жазганы бар: «Чыныгы мугалимдин педагогдук көрөгөчтүгү болот, ал өз окуучуларынын ички дүйнөсүн көрө билип, алардын мүдөөлөрүн, моделдерин, ой тилектерин, эмнеге умтула тургандыгын ич жагынан терең сүңгүп үйрөнөт. Мугалим өзүнүн педагогикалык аракеттеринин натыйжасын алдын ала көрө билип, окуучуларынын инсандык касиеттерин долбоордой тургандыгынын да мааниси чоң». («Кут билим», 25-январь, 2008. макаланын аты: «Илим падышасы билимге кызмат өтөшү керек»).

Чындыгында ошондой болуусу керек, анткени, ал мугалимдин өз сабагын алдын ала туура пландап, баланын теориялык жана практикалык билим-билгичтиктерин өстүрүүнүн багытын аныктоо менен, баланын да теориялык-практикалык жактан өнүгүп-өсүшүн долбоорлоо, анын ошол багытта өсүшүн көрө билүүсү» түшүндүрүп турат.

Биз дагы ушул «көрө билүү» механизмдин өз алдынча изилдеп чыгып, аны «педагогикалык көрө билүү технологиясы» деп атадык да, анын төмөндөгү компетенттерин сунуш кылдык:

§4. Кыргыз тили сабактарында окуучунун көп маданияттуулук компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери

Кыргыз тилин орус класстарда экинчи тил катары окутуунун өзү кыргыз элинин тилин гана эмес, маданият башка улуттун кенже өкүлдөрүнө жеткирүүчү каражат экендигин биринчи кезекте эске алуубуз кажет. Окуучунун көп маданияттуулук компетенттүүлүгүн калыптандыруу да дал ушул кадамдан башталат.

Көп тилдүүлүк компетенттүүлүк бүгүнкү күндөгү биздин өлкөбүздүн көп улуттуулук шартында балдардын активдүү турмуштук позициясын, коомдук турмушта активдүү жаран катары чыга келүүгө даярдыгын түптөөчү жана чөйрө, соцкум менен бирге активдүү байланышын чыңдоочу жолун аныктайт. Баланын мындан интерактивдик сапаты да түптөлөт. Баланын интерактивдик сапаттуулугуна көңүл бөлүүнүн өзү билим берүүдөгү инсанга багыттап окутуу парадигмасын туюнтаары шексиз. Анткени, бүгүн бизге мамлекеттик тилди да билген, кыргыз элинин рухий салттарын дагы, өз элинин тилин да, салтын да терең өздөштүргөн толук кандуу бала, коомдо активдүү жаран, көп маданияттуу компетенттүү адис, чөйрөнүн зарыл шартына карата маселелерди чече билүүгө жөндөмдүү жаран керек. Ошол үчүн мектептеги окутуу технологиясы ушундай багытты жетекчиликке алуусу зарыл.

Албетте, кыргыз тилин орус, өзбек мектептеринде окутууда алдыңкы тажрыйбалар менен натыйжалуу окутуп жаткан учурлар, окуучулардын мындай көп маданияттуу компетенттүүлүк сапаттарын калыптандырууга саамал кошуп жаткан мугалимдер бар. Ошентсе да, ал процесс стихиялуу түрдө жүрүү менен жалпы абалды жогорулатууга көзгө көрүнөрлүк салым кошо албай жатат.

Алдыда милдеттер көп: алардын ири алдында окуу программаларын дал ушул көпмаданияттуу компетенттүүлүгүн өстүрүүгө багыттап өркүндөтүп түзүү, ага ылайык, бүтүндөй окуу-усулдук комплексти кайра жаңырттып иштеп чыгуу турат.

Ошондо да көңүлгө алуу керек, окуу программасынын өзөгүн окуучунун тилдик компетенттүүлүгүн түптөөчү лексико-граммалык сызык кетиши керек да, бирок ал сызык практикалык грамматика болуу менен бирге, окутуу практикалык багытта-сүйлөшүү маданиятына бурулмакчы.

Мындай технологияны жүзөгө ашыруу өзүнчө этаптарды камтыбай койбойт.

Мисалы: 1-этап: даярдоочу этап.

2-этап: мазмундук этап.

3-этап: жыйынтыктоочу-баалоочу этап (журнал: «Учитель» , №3, 2007, 12-бет).

Эми, ушул этаптарда кандай иш-аракеттер аткарылмакчы? Ушул тууралуу сөз кылалы.

1. Даярдоочу этапта аткарылуучу иштер:

Бул этапта программалык материалдардын тематикасын атктап, анын окуу китепте берилишин иликтөө, аны окуучуга жеткирүү үчүн сабактын максатын коюу, окутуу принцибин, методун тандоо, сабактагы чечмеленүүчү программалардын, негизги идеялардын ишке ашыруу механизмдин пландаштыруу, ушулар чагылдырылган сабактын толук планын түзүү, кошумча материалдарды, үйдөн өз алдынча иштөө багыттарын тактоо жүзөгө ашырылат;

Мындай окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдерине жараша кантип дифференциялап иштөө, же болбосо, предметтер менен предмет аралык байланыш аркылуу интеграциялап окутуу багыты да алдын ала пландалууга тийиш.

2. Мазмундук этапта аткарылуучу иштер:

Бул этаптын негизги максаты окуучулардын тилдик, коммуникативдик билим, билгичтик, машыккандыктарын жана интермаданий коммуникативдик, андан ары практикалык жактан өркүндөтүү» (жогорудагы журнал, 13-бет) маселелери жүзөгө ашырылат. Тактап айтканда:

- лексико-грамматикалык материалдар менен тааныштырылат;
- аларга ылайык окуучулар кеп үлгүлөрүн түзүшөт;
- кеп кырдаалдарында аларды колдонуп сүйлөөгө машыгышат;
- сүйлөмдөрдү түзүшөт;
- диалог түзүүгө машыгышат;
- тил жатыктыруу иштери жүргүзүлөт;
- үйрөнгөндөрдү бышыктоо иштери аткарылат;
- өз алдынча иштерге багыт берилет.

3. Жыйынтыктоо-баалоо иштери:

Бул этапта окуучулардын теориялык-практикалык машыгууларынын деңгээлинин мониторинги, суроо-жооптор же тест, эссе, же сочинение жазуу иштеринин жыйынтыгы аркылуу окуучулардын көп тил билүү маданиятынын деңгээли бааланат. Ал атайын түзүлгөн критерийлердин талаптары менен өлчөнөт. Иштин натыйжасы талданат, сандын-сапаттык жыйынтыктары боюнча бааланып, окуучулардын жалпы жана жекече ийгиликтери иликтенип, мындан аркы аткарыла турган иштер белгиленет.

Эми жогоруда үстүртөн айтылып өткөн ар бир этапта аткарылуучу иштерге кенен токтололу.

Биринчи этапта окуучу мугалимдин көрсөтмөлөрүн, айткан түшүндүрмөлөрүн кабыл алып, аны ишкердүүлүк менен колдонуп көрүп, оюн практика жүзүндө гана туура айтып бере алууга, анын жыйынтыгында коммуникативдик машыгууларын, көндүмдөрүн калыптанды-

рууну баштайт. Мында окуучунун он сөз менен системалуу берилиши, кебинин мазмундуулугу, тилинин жатыктыгы айрыкча эске алынат.

Мугалим мында **арбитр** катары эсептелинет да, окуучунун түзгөн сүйлөмдөрүнө, текстине айрым оңдоо-толуктоолорду киргизип турат, иш талаштын деңгээлинде, ишмердүүлүк мамиле кылуу менен аткарылып жатканын байкап турат.

Көрүнүп тургандай, бул жерде окуучулардык ишмердик-таанып билүү баскычтарындагы биринчи баскыч-колдонуу ишмердиги тууралуу сөз болду.

Андан ары колдонуунун натыйжасында жаңы фактыларды жана формаларды **эсине тутуу** (экинчи баскыч), алар боюнча билгенин текшерүү, өздүрүү билгенин иликтөө, өзүнүн түшүнүгүн өзү байкоо (3-баскыч). Булардын баары «инсан аралык мамилелешүүнүн» (Л.Данилов, МГПИнин окутуучусу, «Учитель» журналы, 3, 2007, 13-б) натыйжасында жүзөгө ашат.

Дагы бир маанилүү нерсе - үйрөнгөн жаңы материалды балдар жекече өзгөчөлүктөрүнө жараша (эсте тутуусу, жөндөмдүүлүгү, кабыл алуусу, ж.б.) өздөштүрүүсүнүн жүрүшү бааланат, продуктивдүү ишмердүүлүк сөзсүз түрдө инсан аралык баарлашууга катышуусунда жүзөгө кантип ашып жатканын эске алат.

Кантсе да, балдар деген балдар, бири-бири менен күндөлүк окуу мамилесинде, улут аралык айырмачылыктын анча мааниси сезилбейт, аларды бир гана нерсе-жаштык тилектештик сезими жана улут аралык байланыш-катыштын тили бириктирет. Мындайда аларга улуттук айырмачылык-проблема эмес. Проблема-аларды байланыштырып турган көнүмүш тилдик тосмодон чыгаруу болуп саналат. Ошондуктан, бекемделип-калыптанып калган ошол тилдик тосмону алып салуу, окуучунун ар бири-бирибиз менен мамлекеттик тилде гана баарлашуубуз керек деген сезим-туюмга алып келүү – бул педагогикалык гана эмес, коомдук-маданий дагы чоң маселе. Мунун өзү жакшы кырдаал, окуу кырдаалы гана эмес, турмуштук кырдаал болуп саналат. Ошону менен бирге, ал психологиялык проблема, анткени тилдик чөйрөдөн башка тилдик чөйрөгө тез өтүү кырдаалы – күчтүү стрести жаратат, т.а. бала «Маданий шокко» кабылат («Учитель», 3, 2007, 13-б.).

Ошол үчүн, балдарды психологиялык жактан мындай шартка даярдоо, алардын аң сезиминдеги «ой жүгүртүү жана сүйлөө операцияларын жүргүзүүгө» машыктыруу, кебинин ыраттуу болуусу үчүн кам көрүү, сөз тактыгы, тазалыгы, тууралыгы, байлыгы, логикалуулугу үчүн алдын алуучу даярдык иштерин жүргүзүү, адегенде, диалогдук кебин өстүрүү андан ары–диалогдук кепке өтүү технологияларын колдонуу натыйжа берери шексиз.

§ 1. ОКУТУУНУН КОММУНИКАТИВДҮҮЛҮГҮ – КЫРГЫЗЧА ООЗЕКИ КЕПКЕ ҮЙРӨТҮҮДӨГҮ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮ ТҮЗҮҮНҮН НЕГИЗГИ ӨБӨЛГӨСҮ КАТАРЫНДА

Тил үйрөнүүнүн коммуникативдүүлүк багыты бүгүнкү күндө кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн негизги ыкмасы катары практикага бекем киргизилиши зарыл. Бул көрүнүш анын практикалык баалуулугунан улам келип чыгып олтурганы талашсыз.

Орустун белгилүү усулчусу, окутуунун коммуникативдүүлүгүнө көп эмгектерин арнаган Е.И.Пассов окутуунун жаңыча технологиясын сунуш кылды. Анын схемасы төмөндөгүдөй элестетилет:

Таблица №1

Сүйлөөгө багыт берүү	Ишмердикке багыт берүү	Пикир алышууга багыт берүү
----------------------	------------------------	----------------------------

Себеби, бул экинчи тилди окутуунун негизин балдарды пикир алышууга үйрөтүү ээлеши керек экендигин белгилейт. Окуучуну чет тилге үйрөтүү үчүн аны ал тилде пикир алышуу чөйрөсүнө, тагыраак айтканда, сабакта ошого жакын, ошого окшош, жасалма тилдик чөйрөнү түзүү талапка ылайык.

Коммуникативдүүлүктүн негизинде тил үйрөтүү «**пикир алышунун жүрүшүндө**», «**пикир алышуу үчүн**» жана «**пикир алышуу аркылуу**» ишке ашат – деген принциптүү багыттар түзүп турат. Анын маңызы да ушунда жатат жана сабактагы мындай иш процесси пикир алышууга үйрөтүүнүн «алтын ачкычы» катары кызмат кылат. Ошентсе да, сабак түрдүү чөйрөдөгү кырдаалдарда пикир алышуулардын гана карандай көчүрмөсү да болбошу керек.

Мындай сабактардын мазмунун байыткан нерсе адамдардын турмуштук түрдүү жашоо кырдаалдары, ал кырдаалдарда пикир алышуу жана мамилешүү системи экени талашсыз. **А окуучу менен мугалим ошол кырдаалдарда сүйлөшүп жаткан эки улуттун өкүлү катары элестөөсү туура натыйжа берет.** Жандуу пикир алышуу гана сабактын натыйжасын арттыра турганын унутпайлы. Белгилүү орус педагогу В.А.Сухомлинский: «Ар бир бала – биз үчүн журналдагы тизме же номер эмес, жандуу адам, кайталангыс дүйнөсү бар инсан», – деп бекеринен

айткан эмес. Мындай көрүнүш кыргыз тилин окутуу процессинде жандуу сүйлөшүү сабактарын уюштурууда да өзгөчө эсепке алынууга арзыйт.

Коммуникативдик ыкма – биринчиден, пикир алышууга үйрөтүүчү, экинчиден, мугалимдин практикалык ишин мазмундуу, ар тараптуу жана продуктивдүү мүнөзгө айлантуучу мүмкүнчүлүккө ээ.

Пикир алышуу дегенди биз кандайча түшүнөбүз жана ал кандай багыттарда жүрөт? Пикир алышуу – бул өтө кең түшүнүк, көп тараптуу мамилелешүүнүн бир формасы. Ал аркылуу адамдардын бири-бири менен маалымат алмашуусу, жеке жана коомдук мүнөздөгү маселелер туурасында ой бөлүшүүсү жүрөт, пикирлердин бир багытта же түрдүүчө болушу сыяктуу маселерди камтыган коомдук психологиялык жана сүйлөшүү процесси. Адамдар коомдо түрдүү социалдык абалда болушат: **үйдө** – ата-бала, эне-кыз, бир тууган; **иш орунда** – жетекчи, жумушчу, кызматкер; **кесиби боюнча** – мугалим, окуучу, врач, айдоочу, жүргүнчү, учкуч, ... жана башкалар. Булар ал адамдардын коомдук-социалдык кызматын туюнтат.

Бирок алардын баары адам да, андыктан алар ошол социалдык гана абалына жана кызматына жараша пикир алышып, мамиле кылышпастан, өз ара жекече да мамилелешүүлөрү толук ыктымал. Мына ушуга байланыштуу адамдардын пикир алышуусун жогорудагыларга ылайык эки багытка бөлсөк болот: **формалдуу (ролдук)** жана **формалдуу эмес** (жеке инсандык) пикир алышуу.

Сабакта ушундай турмуштук көрүнүштөр эске алынбаса, анын практикалык мааниси ачылат беле? Буга жооп алуу үчүн сабакта балдар пикирлешип сүйлөшөбү же кезектеги грамматикалык мүнөздөгү тапшырмаларды гана аткаруу менен чектелеби? – деген түйүндүү суроо коюлат.

Чын-чынына келгенде, салттуу ыкмадагы өтүлгөн сабактарда окуучуларды жеке инсандык пикир алууга даярдоо деген ой эч качан эске алынбайт, башкача айтканда, мындай сабактар жекече пикир алышууга үйрөтүүчү бардык сапаттардан сыртта турат. Себеби, мындай сабактарда:

1. **Мугалим менен окуучунун окуу ишине байланыштуу расмий мамилелешүүдөн сырткары, жекече кандайдыр бир жеке инсандык өз ара мамиле жүргүзүлбөйт.** Алардын пикир алышуусу дээрлик бардык учурда **ролдук мүнөздө** – **окуучу-мугалим формасында** гана болот. Бири мугалимдин, а экинчиси окуучунун гана «ролун» аткарышат. Алар класста бири-биринен «окуучу жана мугалим» деген расмий укук-милдеттерин гана көрүшөт. Ошондуктан, аларды бири-бири менен турмуштук кырдаалдарда пикир алышуу кызыктырбайт. Мисалы:

Окуучу-окуучу формасы	Окуучу-мугалим формасы
-----------------------	------------------------

2. **Пикир алышуу мотиви мындай учурда түзүлбөйт.** Ал тургай, жеке инсандык пикир алышуу зарылдыгы көрүнбөйт. Айрым учурда, окуучулардын окуу ишине байланыштуу болгон пикир алышуу зарылдыгы пайда болсо да, ал коммуникативдик зарылдыкка жатпайт.

3. **Мугалим менен окуучунун ортосунда инсан катары өз ара мамиле болбогондон кийин, бул мамилени өзгөртүү максаты да талап кылынбайт.** Ошондуктан, ар дайым мугалим менен окуучунун ортосунда класста окуу тапшырмасын аткаруу, тартип, тазалык маселелерине байланыштуу гана ролдук өз ара мамилени жөнгө салып туруу процесси ишке ашырылат.

4. **Окуучу өзүнүн көз карашына жана турмушуна ылайык мугалим менен жекече ой-максатын, ички сезимдерин билдирип ой бөлүшпөйт.** Класста тааныш же бейтааныш тексттерди кайталап айтып, окуп берип, берилген стандарт суроого стандарт жоопторду гана кайтарышат. Эч кандай турмуштук кырдаал түзүлбөгөн, ички толгонуулар сезилбеген жасалма сүйлөмдөрдү окуп, жазып талдашат...

Жыйынтыктап айтканда, сабактагы мамиленин мазмунун «мугалим-окуучу», «окуучу-окуучу» формасындагы окуу ишкердүүлүгү гана түзүп турат. Булардын баары алардын жеке инсандык пикир алышуусу катары эсептелбейт. Андыктан, **кыргыз тили сабагында окуучу менен мугалим окуу ишине байланыштуу ролдук өнөк эмес, сүйлөшүү өнөгү болуусу кажет. Себеби, сүйлөшүүгө сүйлөшүүсүз үйрөтүү мүмкүн эместиги түшүнүктүү.**

Азырынча, кыргыз тилин орус мектебинде окутууда мындай усулдук ыкмаларды колдонуп сабак өтүү жалпынын тажрыйбасына айлана элек. Сабактарда, жогоруда айтылгандай, ролдук гана өнөк катары окуучу менен мугалимдин күндө кайталанган азыноолак сөздүк запасын камтыган формалдуу пикир алышуу гана жүргүзүлүүдө. Мындай маанайда экинчи тил катары кыргыз тилин үйрөтүү кыйынга турары бышык.

Жеке, башкача айтканда, формалдуу эмес пикир алышуу тууралуу сөз кылганда турмуштук кырдаалдар жөнүндө айтпай коюуга болбойт. Чындыгында, турмуштук кырдаал болбосо, жеке инсандык пикир алышуу да ишке ашпайт. Андыктан, **окутуунун кырдаалдуулугун кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жетектөөчү принцип кылып алуу илимий-усулдук жактан да эң тура болмокчу.**

Орус мектептерде кыргыз тилин окутуунун максаты – бул тилде пикир алышууга үйрөтүү болгондуктан, сабактардын мүнөзү жана

мазмуну ошого дал келүүгө тийиш же сүйлөшүүгө үйрөтпөгөн, тилдин илимий негиздерин, грамматиканы гана окутуу менен чектелген сабак эч качан өз максатына жетпейт. Ошондуктан орус мектептеринде кыргызча сүйлөй албаган окуучуга 1-класстан тартып эле түрдүү усулдук ыкмаларды колдонуу менен тил үйрөнүүгө багыт берип, алардын кызыгууларын ойготуп, жеке инсандык пикир алышууга аз-аздан тарта баштоо зарыл.

Ал үчүн, адегенде кыргыз сөзүн туура угуп түшүнүү, кайра аны туура сүйлөп түшүндүрүү, андан кийин гана туура жазып түшүндүрүү иш-аракети системалуу улантылат. Аны бул таблица менен элестүү түшүндүрүп көрөлү:

Таблица №3

Сабактарда грамматикалык материалдарды гана окутууга басым койбой, үйрөнүлгөн сөздүн кептеги кызматын түшүндүрүп, ал сөздөрдү колдонуп балдардын кыргызча сүйлөшүүгө болгон умтулуусун, талабын канааттандыруу керек. Мындай учурда жалаң тилдик материалдарды окутуудан качууга туура келет. Бирок тилдик материалдарга такыр эле көңүл бөлбөй коюуга да жарабайт. Грамматика сүйлөшүүнүн негизги «курулуш материалы» катары кызмат кыларын унутууга болбойт. Андыктан грамматикалык-лексикалык материалдарды негиз кылып алып, түрдүү тематикаларда, кырдаалдарда сүйлөшүүгө ырааттуу үйрөтүү гана ишти натыйжалуу жолго салат.

Экинчи тилди үйрөнүүнү табигый сүйлөшүү чөйрөсүнө жакындатуу, анын элементтерин сабакта пайдалануу чоң роль ойноп тургандыгы түшүнүктүү. Ошондуктан, сабакта ошондой табигый шартты жасалма түрдө болсо да түзүү, сабакты дал ошондой ыкмада уюштуруу көңүлдүн борборунда болуусу пайдалуу. Ал үчүн жекече, жупташып (окуучу менен окуучу), топтошуп жана да (үчтөн ашык окуучу) жалпылап иштөө сыяктуу уюштуруу ыкмаларын кеңири колдонуу зарыл.

Грамматикалык көнүгүүлөр аркылуу машыгуу	Грамматикалык материалдарды шарттуу сүйрөшүү кырдаалында колдонуп машыгуу	Грамматикалык материалдарды табигый чөйрөдө колдонуп сүйлөшүү
---	--	--

Мындай болбогон учурда, б.а. салттуу окутуу ыкмасында бала мугалим менен бетме-бет келип, (орус классында кыргыз тилин үйрөтүү сабагында кыргыз тилин жалгыз гана мугалим жакшы билген учурда) алар психологиялык чоң таймашка «түшүшөт». Бала мындай таймаштан жеңилишке учурап, мугалимдин айтканын түшүнбөй, тилин жатыктыра албай, же тапшырмасын аткарбай калса, «артка чегинип» психологиялык «кыйноого» учурап калуу коркунучу туулат. Мындай көрүнүш баланын тил үйрөнүү ишмердүүлүгүнө тескери таасирин тийгизери шексиз. Ошондуктан, баланы бул абалга кабылпоонун бирден-бир маанилүү ыкмасы, жогоруда айтылып өткөндөй, **жупташып (окуучу менен окуучу) жана топтошуп иштөө (класстагы окуучулар өз алдынча тайпаларга бөлүнүшөт) чоң натыйжа бермекчи. Ошону менен бирге, бала мугалимдин алдында психологиялык жалгыздыктан кутулат. Балдар болсо бири-биринен тартынбай сүйлөшөт. Себеби, кыргыз тилин билүү жагынан көпчүлүк окуучулар бирдей деңгээлде турушат эмеспи. Табигый, башкача айтканда, жеке инсандык сүйлөшүү чөйрөсүн уюштуруу үчүн ушундай учурлар эң эле ыңгайлуу. Окуучулардын жаңы түшүнүктөрдү алып отурушу, баарына бирдей талаптын коюлушу класста жагымдуу психологиялык маанайды да түзөт. Бирок бардык эле учурда андай боло бербейт. Анткени биздин республикабыздын орус мектептеринде жалаң эле орус балдары эмес, алар менен катар түрк тилдүү балдары бирге окушат. Алар орус балдарга караганда кыргызча кайсы бир деңгээлде түшүнө алат эмеспи. Бул көрүнүш мугалимдин бирдиктүү ишинин багытын бүлүнтүүгө дуушар кылат. Мугалим окуучулар менен жекече жумуштарды жүргүзүү жолун издейт. Мисалы:**

Таблица № 5

Жупташын иштөө	Топтошуп иштөө (тайпада иштөө)	Жалпы (фронталдык) иш
-----------------------	---------------------------------------	------------------------------

Сабакты күндөлүк турмуштук практикага жакындатуу – өз алдына түрдүү сүйлөшүү милдеттерин чечүүнү талап кылат. Ал кандай милдеттер?

1. Болуп өткөн же боло турган окуя тууралуу билдирүү жасоо.

Мунун негизинде төмөндөгүдөй иш-аракеттер аткарылмачы:

- болуп өткөн окуяны жайынча баяндап берүү;
- окуянын качан, каерде болуп өткөнүн маалымдоо;
- алдыда боло турган окуя тууралуу кулактандыруу жасоо;
- мугалимге окуучулардын сабакка келиши тууралуу билдирүү...

ж.б.

2. Болуп өткөн окуяга баа берүү, мүнөздөө.

- болуп өткөн окуяны сүрөттөп түшүндүрүү;
- окуяны далилдер менен түшүндүрүп айтуу;
- окуя жөнүндө ой жүгүртүп айтып берүү.

3. Бирөөнүн пикирин, оюн жактоо, колдоо, ага макул экендигин

билдирүү.

- бирөөнүн ой-пикирин колдоо, жактоо;
- бирөөгө кеңеш айтуу, көңүлүн буруу, кеңешүүгө тартуу;
- жолдошунун туура иши үчүн мактоо, ыраазы экендигин билдирүү;
- бирөөнү куттуктоо, тилек, каалоолорун билдирүү.

4. Окуяны талдоо, талкуулоо маегине катышуу.

- бирөөнүн кылган ишине жараша сын айтуу;
- бирөөнүн айткан пикирин четке кагуу;
- айтылган пикирге калыс экенин билдирүү;
- окуянын чын же жалган экенин далилдөө.

5. Бирөөнү ынандыруу.

- болуп өткөн окуя тууралуу бирөөнү ишендирүү;
- окуяны далилдеп, негиздеп айтуу;
- айтылган ойго карата бирөөнүн макулдугун билүү.

6. Буйрук берүү, сурануу, өтүнүү.

– кыймыл-аракетти аткарууга бирөөгө буйрук берүү түрүндө кайрылуу;

- бир нерсени аткаруу үчүн бирөөдөн сурануу, өтүнүү;
- чакырык иретинде кайрылуу;
- бирөөдөн кечирим суроо... ж.б.

Мындай сүйлөшүү милдеттери ар бир сабакта көнүгүү тапшырмалары менен бирдикте, негизги теманын мүнөзүнө жараша ырааттуу аткарылып отурмачы. Бул сыяктуу иш-аракеттер ар бир сабактын жаңыча мүнөзүн аныктап, практикалык маанисин бекемдеп отурат. Ар бир сабакта, ар бир көнүгүүдө жаңы сүйлөшүү милдеттери коюлуп, жаңы моделдер үйрөнүлүп, жаңы кырдаалдардын болуусу анын тил үйрөтүүчүлүк ролун тереңдетет. Мунун өзү баланы турмуштук түрдүү кырдаалдарга ылайык жеке инсандык сүйлөшүүгө машыктырууга улам жаңы кадам жасоосу катары көрүнөт. Бул башталыш түрдүү татаалдыктагы кырдаалдык көнүгүүлөр менен коштолуп, андан ары улантылат.

Ушуга ылайык, жазуучу Л. Толстой: «Балага үйрөнгөн сөзүн колдоно билүү жагдайын түзүү керек. Үйрөнгөн сөзүн бир эле ирет колдонуп сүйлөсө, ал сөз анын менчигине айланат», – деп эң эле элестүү айткан.

Мындай учурда дидактикалык оюндардын ролу өзгөчө чоң. Оюндар сабактын түрдүү типтеринде жана түрдүү этаптарында ыңгайына жараша максаттуу колдонулууга тийиш. Алар жаңы үйрөнгөндөрүн, түшүнүктөрүн бекемдейт, аларды жаңы кырдаалдарда колдонуп сүйлөөгө үйрөтөт, же үйрөнгөндөрүн бышыктоо максатында атайын дидактикалык талантарга ылайык жүргүзүлөт.

Сабакта баланын оозеки речин өстүрүүгө өзгөчө маани берилиши керектиги жана ал жумуштардын системалуу түрдө кандайча жүргүзүү керектиги жана ал жумуштар системдүү түрдө кандайча жүргүзүлөрү тууралуу усулчу Б.Ш. Катынбаева (Казакстан) да мындайча жүйөлүү сунуштарын айтат:

– окуучунун жообу мугалимдин катышуусуз, өз алдынча болууга тийиш. Окуучу өз бетинче эле сөз маанилерин ача билүүгө, тилдик фактыларды далилдүү мисалдар менен баяндай алууга, жыйынтыктуу кылып корутундулап айтууга;

– окуганын, укканын, көргөнүн мазмундуу кылып айта билүүгө;

– берилген темада өз алдынча чыгармачылыгы менен сүйлөп берүүгө машыгуулары тийиш. (Деги эле окуганынын мазмунун айтып берүүсү окуучунун сөздүк корун байытууга түрткү берет жана жатыгуу даражасын жогорулатат, анын сүйлөөгө көнүгүүсүн, сүйлөө манерасын, сүйлөөгө чеберчилигин арттырат.)

– нерсени, көрүнүштү оозеки сүрөттөөгө;

– баяндама, дилбаян жаздырууга машыктырылат.

Ушул ойлорун андан ары улантып келип, усулчу Б.Ш.Катынбаева мектеп окуучуларынын оозеки сүйлөөсү, көбүнчө кабарлоо, күндөлүк турмуштук темада аңгемелешүү, сын айтышуу, талашып-тартышуу, отчет берүү, үгүт-насыят айтуу, баяндама жасоо жана куттуктоо түрүндөгү сүйлөшүү милдеттери боло тургандыгын жазат да, алардын ар бирин мүнөздөп берет.

Андан ары, негизинен сүйлөө кырааты, сүйлөшүү тематикалары, кеп адеби, жүрүм-турум каадалары көңүлгө өзгөчө алынат, окутуунун өлкөтаануучулук маанайын ачат.

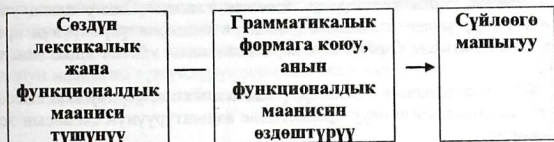
Усулчу Ж.Д. Адамбаева (Казакстан) «Орус мектебинде казак тилин окутуу ыкмалары» тууралуу жазып келип, сөздөрдү туура угуп, туура айта билүүгө, мугалимдин берген суроолорун түшүнүп, кайталап айта билүүгө, үйрөнгөн сөздөрүн бузбай сүйлөөгө жана да, сөздөрдү туура колдонуу менен сүйлөмдү туура кура билүү сыяктуу системдүү ишке үйрөтүүгө өзгөчө көңүл бөлөт.

Ошону менен бирге, усулчу оозеки сүйлөшө билүүгө үйрөтүүгө грамматикалык формаларды да сөзсүз үйрөнүүнүн зарылдыгын унутта калтырбайт.

«Грамматикалык материалдарды окутуунун жүрүшүндө, – деп жазат андан ары усулчу, – өтүлгөн грамматикалык форманы окуучулар тексттен же, сүйлөшүүдөн таап, аны туура түшүнө алгыдай, тааныш сөздөрдү ал формага коюп сүйлөп, өз алдынча өзгөртө алгыдай, акырында сүйлөм түзө алгыдай болуусу тийиш».

Айтылган ойлорду таблица менен берип көрөлү:

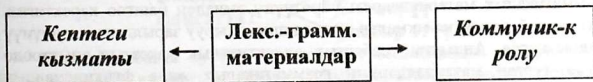
Таблица №6

Жогорудагы айтылгандарга таянып, окуучулардын ырааттуу кеп ишкердүүлүгү төмөнкүдөй чийме менен элестүү берсек болот.

Сөздүк жумуштары да окуучулардын тил үйрөнүү аракеттери менен бирдикте жүргүзүлөт. Бул иш да 1-класстан баштап ырааттуу башталуусу керек. Ошондо да, балдар үйрөнгөн сөздүн котормосун жаттоо менен гана эстеринде сактап калбастан, ал сөздүн функциясын кандай учурда, кандай максатта, кандай формада речте колдонуларын системдүү өздөштүрүүлөрү тийиш. Ошондо гана буга чейин үйрөнүлгөн лексикалык-грамматикалык каражаттар баланын кебинде өз ордун таап, «менчиги» (Л. Толстой) болуп калат. Аны мындайча схема менен берсек болот.

Таблица №7

Демек, орус мектептеринде кыргыз тилин талаптагыдай үйрөтүү үчүн башка тилдерди окутуу практикасы менен терең таанышып чыгуунун, алардын алгылыктуу тажрыйбаларын пайдалануунун зыяны жок. Буга таянып кыргыз тилин орус мектебинде окутуунун принциптерин, ыкмаларын, тактап айтканда, кыргыз тилин орус мектептеринде окутуунун усулдук негиздерин түзүп чыгуу кажет.

Усулчу Б.В.Беляев «экинчи тилди үйрөтүүнүн чечүүчү фактору болуп ал тилдин кеп практикасы эсептелинет», деп туура жазган. Бул

ойду улантып, Е.И.Пассов: «**Сабакта ошол тил жөнүндө гана сөз кылбастан, сабакты ал тилде уюштуруу**»² талапка ылайык экендигин баса белгилейт. Булар эмнени эске салып турат? Булар: **ар бир сабак сүйлөөгө багыт берүүчүлүк принцибинде уюштурулса, ага ылайык кепке багыттоочу көнүгүүлөр иштетилсе, балдар грамматикалык эрежелерди же сөздөрдү гана жаттабастан, түрдүү турмуштук кырдаалдарда өз пикирин билдире аларлыктай окуу материалдары сунуш кылынса гана оң натыйжага жетишиле турганын айтып турат. Ансыз, биз жүргүзгөн бүткүл иш-аракеттер коммуникативдик, функционалдык ыкмаларга эч качан дал келбестиги белгилүү.**

Ошондо да мындай суроо туулбай койбойт: экинчи тилди үйрөнүүдө грамматиканы үйрөнүүнүн мааниси кандай? Пикир алышуунун тилин үйрөнүү менен ал тилдин илимий негиздерин үйрөнүүнүн ортосунда карым-катышы барбы? Бул карым-катышты кантип ишке ашыруу керек?

Жогоруда айтылып өткөндөрдү жыйынтыктап, усулчу Е.И.Пассовдун кеп материалдарын окуу процессинде өздөштүрүүнүн схемасын эске салып көрөлү.

Ал процесс үч этапка бөлүнөт. Е.И.Пассов анын *биринчисин* – машыгууларды калыптандыруу деп айтат да, лексикалык машыгууларды калыптандыруу жана грамматикалык машыгуулардын калыптандыруу аттуу эки этапка бөлүштүрөт.

Ал эми *экинчисин* – машыгууларды өнүктүрүү деп айтат да, аны сүйлөшүүгө даярдоо этабы катары белгилейт. *Үчүнчү билгичтиктерди (умение) өстүрүү* деген этабында монологдук жана диалогдук речти калыптандырууга өзгөчө көңүл бурат.

Демек, сабакта бир эле теманы өздөштүрүүнүн логикасын дал ушул үч этапта карап көрсөк, грамматикалык материалдар кепти өстүрүүнүн негизи болуп бере тургандыгына ишенбей коюуга болбойт. Бекеринен академик Л.Щерба: «Грамматика сүйлөөгө үйрөтөт» деп жазбаган. Мында грамматикалык материалдарды үйрөтүүнү эмнеден баштоо керектигин, аны кандай жол жана ыкмалар менен ишке ашыруу зарылдыгын түшүнүү башкы нерсе. Андыктан, сабактын дидактикалык максатын аныктоодо өтүлө турган материалдардын грамматикалык жана функционалдык маанисин так аныктоо, андан ары коммуникативдик милдетти чечүүгө аларды кантип пайдалануу керектигин ойлоноу керек.

Лексикалык-грамматикалык материалдарды өздөштүрүүнүн, алардын кептеги маанисин аныктоонун жана коммуникативдик милдетин түшүнүүнүн өзү эле, негизинен, үч этапта ырааттуу жүргүзүлүүчү иш аракет.

Айталы, биринчи этапта окуучу **кызыл** жана **алма** деген сөздүн лексикалык маанисин өздөштүрдү дейли. Бул эки сөздү бириктирип,

экинчи этапта кызыл алма (красное яблоко) деп сөз айкашын түзө алалбашы да толук мүмкүн. Себеби предметтин кыргызча аталышын билсе болду, аны түз эле өз алдынча пайдаланып сүйлөп кетет деп жыйынтык чыгарууга али эрте.

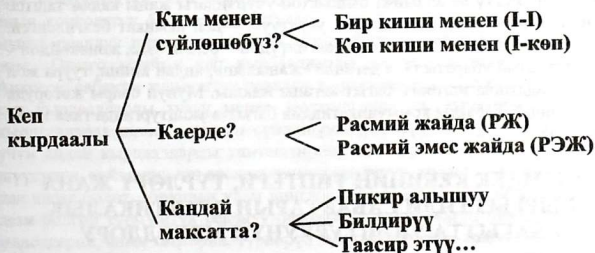
Дагы бир мисал алалы: жаны өтүлгөн сабактан барыш жөндөмөсүнүн -га мүчөсүн үйгө, мектепке, сабакка деп сөзгө улап айтса эле, ал аны речте колдонуп түрдүү кырдаалда эркин сүйлөп кете албайт. Ошондуктан аныктамаларды кургак жаттатуунун анча пайдасы жок экендиги ачык көрүнөт.

Демек, лексикалык материалдарды (сөздөрдү) лексикалык материал катары, грамматикалык материалдарды (эреже, форма ж.б.) жалаң гана грамматикалык материал катары өздөштүрүү методикалык жаңылыштык гана болуп эсептелет. Андан көрө, аларды кепке кандай учурда, кандай кырдаалда, кандай максатта колдонуу керектигин так аныктап, колдонуп маанисин түшүндүрүү зор натыйжа берер эле.

Бул процессти мындайча модель менен мүнөздөп түшүнсөк болот:

Таблица №8

КЕП КЫРДААЛЫ

Мындай сабакта ар бир лексикалык-грамматикалык материалдын функционалдык кызматын, речтеги коммуникативдик ролун жеткире түшүндүргөндө гана үйрөнгөндөрдүн практикалык баалуулугу өсө турганы байкалып турат.

Ушуга окшош жагдай туурасында сөз кылып келип, В.А.Сухомлинский мындай деп жазган: «Мугалим окуучуга этиш сөздөрүн катыштырып сүйлөм түзүү тапшырмасын берди дейли. А окуучу мындайча аткарып келди: Трактор жер айдап жатат. Коён чөп жеп жатат ж.б. Окуучулардын «ойлонуп түзүп келген» бул сүйлөмдөрүндө көңүлкөштүк жана зеригүү гана сезилип турат. Ушул дагы жандуу кеппи? Ушул дагы

окуучунун жекече оюбу? Эгер кокус окуучу жаңылып: «Окуучу сүзүп баратат, пароход басып келатат» деп жазып койсо деле эч ким байкабай калмак...».

Ошондуктан сабакта дайым эле стандарт суроо коюп, ага стандарт жоопторду берүү менен чектелүү экинчи тилди окутуунун речке багыт берүүчүлүк жана кырдаалдуулук сыяктуу негизги принциптерин четке кагуу дегендик гана болмокчу. Ошол үчүн сабакта иштелген бүткүл көнүгүүлөр өзүнүн сүйлөшүүгө багыт берүүчүлүк мүнөзү менен айырмаланып турушу пайдалуу. **Окуучу сабакта көп жазып иштегенче, көбүрөөк сүйлөгөнү жакшы.**

Бул жерде мындайча суроо туулушу мүмкүн: сабакта кантип эле балдар сүйлөшпөй калсын? Туура, сүйлөшөт, ташпырмаларды оозеки аткарышат, сүйлөмдөрдү окушат, суроолорго жооп беришет. Бирок ушунун өзүн балдардын личносттук баарлашуусу, жекече мүмкүнчүлүктөрүнө жараша өз алдынча сүйлөштү же окуган текстине, жаттаган ырына өзүнүн жеке пикирин билдирип, кырдаалга жараша турмуштук көз карашын айтып, маектешти, – деп ишенсек болобу? Жок. Бала мындай учурда ойлонбойт. Жаттап жаткан бир-эки сөзүн, бир-эки сөз айкашын айтып, мугалимдин «сурагынан» кутулууга гана далалат кылганы болот.

Белгилүү экспериментатор мугалим В. Шаталов жаңы өздөштүрүп аткан түшүнүктү өз алдынча бышыктоо учурундагы жаңы кадам таштоо кезинде гана окуучу «Жаңылууга укуктуу», – деп акыйкат белгиленген. Мугалимдин жетеги менен, бала белгилүүдөн – белгисизге, жөнөкөйдөн – татаалга карай «баратып», а дегенде «жаңылып», андан кийин, туура жол таап, өз алдынча иштөөгө багыт алганы жакшы. Мунун баары жогоруда айтылгандай, сабакты коммуникативдик багытта уюштурганда гана ишке ашмакчы.

§ 2. МАЕК КЕБИННИН ТИПТЕРИ, ТҮРЛӨРҮ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАКТАРЫН ПРАКТИКАЛЫК БАГЫТТА УЮШТУРУУНУН МЕТОДДОРУ

Кыргызча маек кебинин типтери жана түрлөрү

Көпчүлүк учурда мугалимдер окуу китептердеги грамматикалык мүнөздөгү иш-аракеттерди аткаруу менен гана чектелип, анын туткунунан чыга албай, ошонун натыйжасында кыргыз тили сабагынын максатын так аныктоодон чаташат. Көпчүлүк мугалимдер сабактын максатын грамматикалык жатыгууларды өстүрүү жана бекемдөө деп гана түшүнүшөт, грамматикалык материалдар речтик иш-аракеттерди аткарууда негизги каражаттар гана боло тургандыгын эстерине алышпайт.

Сабакта окутуунун максатын так аныктоо – эң башкы нерсе.

Жогорку параграфтарда бир нече ирет айтылып өткөндөй, орус мектептеринде кыргыз тилин окутуунун башкы максаты – жаңы үйрөнгөн окуу материалын речинде колдонуп сүйлөшө билүүгө машыгуу. Ал эми сүйлөшө билүү деген илимий жактан алганда, маек кебине (диалогдук речке) көнүгүү болуп саналат.

Диалогдук речке үйрөнүү – бул мугалим менен окуучунун күн сайын мамилелешүү тилинен башталып, сабактагы окуу маегн (диалог) менен улантылышы, андан кийин турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө билүүгө калыптануусу менен жыйынтыкталат. Андай болгон соң, маек (диалог) дегенде жөн гана суроо-жооптордун жыйындысын эмес, проблемалуу кырдаалдык мүнөздөгү турмуштук маектешүүлөрдү эсибизге алганыбыз оң.

Андагы коюлган проблемалуу суроолор жана жагдайлар окуп үйрөнүп жаткан материалдын мүнөзүнө, ички логикасына, анын маңызын ачууга жасаган мугалимдин чыгармачылыгына жараша болот. Ушундай кырдаалдык жагдайлар гана тил үйрөнүүгө негизги таяныч жана анын ачкычы боло алат. Ал тил үйрөнүүнүн жолу гана эмес, анын өзгөчө усулдук ыкмасы катары да кызмат кылат.

Жогорудагылар туурасында ой жүгүртүп келип, эми кыргыз тилине келсек, сабактын башкы максаты, анын практикалык баалуулугуна жетишүү болгондуктан, көп абстрактуу түрдөгү баарлашуу жөнүндө эмес, анын конкреттүү багыттары, үлгүлөрү жөнүндө болушу зарыл. А турмушта реалдуу пикир алышуунун масштабын эч качан чектөө мүмкүн эмес. Ошого ылайык кеп кырдаалдарды да чектеп алууга болбойт. Антпесе, сабакты турмуштук реалдуу кырдаалдарды элестеткен шарттуу кеп кырдаалдарды түзүү менен уюштурганда да, турмуштук бардык кырдаалдарда пикир алышып сүйлөшүүгө үйрөтүү да мүмкүн эмес. Ал үчүн андай кырдаалдарды типтештирип, адамдардын өз ара мамилелешүүсүнүн, сүйлөшүү иш-аракеттеринин урунттуу, типтүү учурларын тандап алсак болот. Ушундан улам лингводидактиканын маанилүү бир милдети болгон турмуштук реалдуу баарлашууга дал келген пикир алышуу моделдерин, анын типтерин, түрлөрүн түзүп чыгуу иши келип чыгат.

Күндөлүк турмуштан эле көрүнүп тургандай, адам өзү көргөн окуя тууралуу бирөөгө айтып берет, бир нерсени сурап алат, бири-бири менен таанышып, учурашышат; маанилүү маселе боюнча талкуулашышат ж.б. Муну биз речтик иш-аракеттер деп атап жүрөбүз. Мындай кепке багыттоочу иш-аракеттер да эч качан зарылдыксыз (мотивдерсиз) ишке ашпайт. Мотивдер да турмуштук кырдаалдарга жараша түрдүүчө болот. Мына ушул көп түрдүү баарлашуу багыттарын анын типтери деп алсак болот.

Усулчу В.А.Скалкин пикир алышуунун он жети түрүн белгилеген. Алардын айрымдары төмөнкүлөр:

а) маектешине бир нерсе тууралуу маалымат берүү (алдыда боло турган саякат, жаңы кинофильм, күйөрман болгон командасынын жеңиши... ж.б.);

б) өзү кызыккан бир нерсе тууралуу сурап маалымат алуу (математикадан эмне тапшырма берилди, хоккейде мектеп командасы кандай ойноду);

в) бир нерсе туурасында туура пикирде экендигине жолдошун ишендирүү (ал кабыл алган чечиминен кайтпоосу жөнүндө сунуш айтуу);

г) талкуу үчүн кандайдыр бир маселени сунуш кылуу (кышкы каникул – окуу жылынын эң жакшы мезгили);

д) кандайдыр бир окуяга, же кандайдыр бир маселеге карата жеке мамилесин билдирүү (дарбазачыны алмаштырбаса, команда сөзсүз жеңилет...);

е) стандарт кырдаалга жараша сүйлөшүүнү жүргүзүү (мугалим менен учурашуу, киного билет алуу...);

ж) сүйлөшүп жатып, жооп түрүндөгү репликаны айтуу (макул болуу, эки ойдо калуу, баш тартуу... ж.б.).

Жогоруда айтылып өткөн мотивдер жана да сүйлөшүү жүрүүчү чөйрөлөр окуу процессинде көнүгүүлөрдүн талаптарына жараша түзүүдө эске алынмакчы, балдардын речтик иш-аракеттерин уюштурууда ишке ашырылмакчы. (Бул тууралуу кырдаалдык маектерди түзүүгө үйрөтүү боюнча өзүнчө бөлүккө кайрылабыз).

Ал кандай чөйрөлөр болмокчу? Алар, усулчу В.Л.Скалкиндин пикирине таянсак: социалдык турмуш-тиричиликтик, үй-бүлө, кесиптик-эмгектик, административдик – маданий-коомдук чөйрөлөр болмокчу.

Мындан сырткары, кеп кырдаалдары стандарттуу жана эркин болушу да мүмкүн. Ошого ылайык, маектин үлгүлөрү да стандарттуу жана эркин болушу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондо да, алар кыргызча кеп каадасынын (речтик этикеттин) үлгү-ченемдерине ылайык келмекчи. Антпесе, стандарттуу үлгүлөр аркылуу адамдар бири-бири менен толук кандуу сүйлөшө алышпайт. Бекеринен, сөзгө чебер адамдын сүйлөп жаткан сөзүн угуп, «кандай көркөм!» же «кандай уккулуктуу!» – деп баа берип, тамшанышпайт эмеспи. Стандарттуу маек үлгүлөрү стандарт үлгүлөр боюнча түзүлө турган болсо, эркин маектешүүлөр реалдуу кырдаалдар боюнча түзүлмөкчү. Ал адамдардын социалдык абалдарына жараша ролдук маектешүүлөрдөй (мисалы: жүргүнчү – айдоочу, врач (дарыгер) – оорулуу, сатуучу – сатып алуучу, мугалим – окуучу, ж.б.) эмес, алдын ала болжол пландаштырылбаган, турмуштук түрдүү зарылдыктардан улам ишке ашкан маектешүүлөр. Мисалы, буларга чогулуштун качан болорун сурап билүү, кечээки мелдеште ким утканын тактап суроо, кинонун качан башталарын билүү, ж.б. сыяктуу багыттагы маектешүүлөр кирет.

Сабакта окуу ишине байланыштуу ролдук жана турмуштук кырдаалдар да түзүлүүсү толук мүмкүн. Бул турмуштук кырдаал окуучунун күндөлүк турмушунун ар кандай учурларын чагылдырат. Атап айтканда, бала сабакка келгенде классташтары менен учурашат, мугалим менен да саламдашат, кечигип калса, анын себепин түшүндүрөт, сабакта отуруп, эшикке чыккысы келгенде мугалиминен уруксат сурайт, бир жери ооруган болсо, врачка көрүнүү керек... ж.б.

Булар сыяктуу кырдаалынан жана ага жанаша жүргөн маектерден табигыйлуулугу, жасалмасыздыгы менен айырмаланат. Мындай кырдаалдар боюнча маектешүүлөрдө мага бул адам мындай десе, мен ага мындайча жооп берем деп алдын ала пландабайт. Ал тургай, сүйлөшүүлөрдүн логикасын алдын ала болжолдоп алса да, андан башкача мазмунда жана темада өзгөрүп кетиши толук ыктымал. Анын реалдуулугу мына ушунда.

Ал эми окуу – кеп кырдаалдары, же ага жараша маектешүүлөр окуу ишине байланыштуу түзүлгөн көйгөйлүү жагдайларды чечүүгө байланыштуу гана түзүлөт, ошентсе да, турмуштук маектешүүлөрдүн белгилери сезилбей койбойт.

Балдарга мындайча тапшырмаларды берсе болот:

- 1) *Бирөөнүн айткан сунушуна макул болуу маегин түзүлө;*
- 2) *Кечирим суроо маегин түзүлө;*
- 3) *Буюмдун турган ордун сурап билүү мүнөзүндөгү маекти түзүлө;*

4) *Жолдошуңду майрамы же туулган күнү менен куттуктоо маегин түзүлө;*

5) *«Айтып коюңузчу» деген сүйлөм үлгүсүн катыштырып, бир нерсе тууралуу сурап билүү маегин түзүлө ж.б...*

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктоо менен диалогдор, алардын түзүлүшү үчүн кызмат кылган кырдаалдарды кептеги кызматына жараша типтештирип көрсөк, жалпы алганда, маектердин табияты төмөндөгүдөй болот экен:

1) **Кырдаалдар окуу мүнөзүндөгү шарттуу-кеп кырдаалдары жана турмуштук кырдаалдар түрүндө болушат.**

2) **Турмуштук кырдаалдар дагы ич ара стандарттуу жана эркин кырдаалдар болуп бөлүнүшөт.**

3) **Ролдук кырдаалдар жана ага мүнөздүү диалогдор стандарттуу кырдаалдарга жараша түзүлөт.**

4) **Көйгөйлүү тапшырмалар менен коштолгон кеп кырдаалдар жана ага ылайык маектерди түзүү тапшырмалары окуучулар өз алдынча иштөөгө көнүгүп калган учурда гана сунуш кылуу керек.**

Ушул жерден белгилеп кетүүчү нерсе, окуучулардын өзүлөрү түзгөн маеги үйрөнүп жаткан грамматикалык формаларды гана далилдеш үчүн катышып, жекече мамилесин билдире алгыдай болуусуна жетишүү керек. Антпесек, окуучулар сабакта канчалык жигердүү болушпасын, жеке

инсандык баарлашууга көнүктүрүлбөсө, иштин мазмуну жарды бойдон кала бермекчи. Иш алга жүрбөй, мугалимдин гана өз сабагын өткөрүү боюнча алдын ала түзүп алган планы аткарылмакчы. Балдар түзгөн сүйлөмдөрүндө эч кандай жаңылык болбойт: ички дүйнөсүнүн ачылышы, толгонуулары көрүнбөйт; магнитофондук жазууларды кайра кайталап айтып жатышкансып, окуучулар билген сүйлөмдөрүн ой жүгүртпөстөн эле кайра кайталашат, кыскасы, компьютердик программа ишке ашырылып жаткандай туюлат.

Ошол үчүн усулчу С.Ю. Курганов окуучулар менен мугалимдин сабактагы маеги тууралуу айтып келип, мындайча жазат: «Учитель одинок на уроке. Как бы он ни стремился к равенству и диалогу с детьми, как бы он ни хотел проникнуть в мир детской мысли и детского слова – на уроке невозможно. Мир урока – это мир «ничьих слов». Разговаривая с детьми учитель слышит, как дети воспроизводят эти «ничьи слова», т.е. ведет беседу с самим собой».

Андай болсо, демек, сабакта окуучу мугалимдин айтканын угуучу гана, ал эми мугалим жаңы материалдарды аларга айтып берүүчү гана жансыз нерсеби? Жок! Бала мугалимдин айтканын «сырттан кабыл алып», «ичине көздөй» эптеп сиңирүүчү эмес, тескерисинче, уккандарын ички дүйнө, көз карашы, түшүнүгү, балалык дүйнөсү аркылуу адегенде «ичтен» кабыл алып, анан гана «сыртка» өз сөзү менен чыгарып, «билим корунун деңгээлине жараша кайрадан мугалим менен пикир алышууга жетишүүсү керек.

Ал үчүн мугалимдин бардык сабактарынын өзөгүн сөз өстүрүү жумушу ээлеши керек. Мындай жумуштарсыз тил үйрөнүү мүмкүн эмес.

Мугалимдин ишкердүүлүгү ушундан бааланууга тийиш. Ушундай иш-аракеттердин негизинде гана окуучунун речтик ишкердүүлүгүн ойготууга жана арттырууга мүмкүн.

Чет тилдерди үйрөнүүгө инсандык-ишкердик мамиле кылуу керектигине ВНИК иштеп чыккан Жалпы билим берүүнүн концепциясында да өзгөчө көңүл коюлган. Анда мындай деп айтылат: «Деятельностный подход ориентирует не только на усвоение знаний, но и на способы этого усвоения, на образцы и способы мышления и деятельности, на развитие познавательных сил и творческого потенциала ребенка. Этот подход противостоит вервальным методам и формам догматической передачи словесного преподавания, пассивности учения школьников, наконец бесполезности самих знаний, умений и навыков, которые не реализуются в деятельности».

Мына ошол «инсандык-ишкердүүлүк мамилесине ылайык, окутуунун борборунда окуучу, анын мотивдери, максаты, анын кайталангыс психологиялык өзгөчөлүктөрү, башкача айтканда, окуучунун жеке инсандыгы турат».

Мотив демекчи, бул – сүйлөө ишкердигинин негизги багытын аныктоочу башкы себеп болуп саналат, б.а. конкреттүү бир мотив же керектөө ишкердүүлүктүн практика жүзүндөгү көрүнүшү; мотив аркылуу адамдын кандайдыр бир максаттуу талабы чагылдырылат, ошонун негизинде ишке ашат, ага түрткү болот. Бардык кыймыл-аракет, мотив кандайдыр бир керектүү нерсеге, ички талапка карата умтулуусунан келип чыгат жана ошол максатта ишке ашырылат.

Сүйлөшүүнү уюштуруучу зарыл шарт – бул кырдаал болуп саналат. Ал – коммуникативдик максатта эки же бир нече адамдардын бири-бири менен кандайдыр бир темада сүйлөшүүсүнүн, пикир алышуусунун түзүлүшү жана анын ишке ашышы. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, ал жамааттык эмгектин, окуунун жана жашоонун негизинде башка бир адам менен баарлашып сүйлөшүү, кызыккан бир маселе боюнча кеңешүү, жаңылыктарды айтып, алдыда боло турган нерсе тууралуу маалыматты сурап билүү... сыяктуу багытта сүйлөшүүнүн ишке ашуу механизми.

Биздин пикир алышуулар каерде, ким менен, эмне максатта жүрөт? бул сыяктуу суроого жооп берүү үчүн, биз сөзсүз речтик кырдаалга (сүйлөшүү кырдаалына) кайрылабыз.

Ушул маселеге ылайык усулчу А.Г. Горн да мындай деп жазат: «Адам кандай шартта сүйлөйт? Кантип сүйлөйт? Ал качан бирөөгө бир нерсе айтуу зарылдыгы пайда болгондо, б.а. себептүү жагдай түзүлгөндө гана сүйлөйт (Эмне үчүн?). Мотив дайыма талаптын болушун күтөт, демек адам качан гана кандайдыр бир максат пайда болгондо сүйлөшөт (Эмне үчүн?).»

Ошентип, кеп кырдаалы мына ушул сыяктуу жагдайда түзүлөт, анын белгилерин төмөндөгүдөй схема менен түшүндүрүүгө болот:

Таблица № 6

Эмне үчүн?	Кантип?	Каерде?	Кандай максатта?	Ким менен?
------------	---------	---------	------------------	------------

1) **Бир киши менен сүйлөшүү** – өзүнөн кичүү же улуу адам менен, жана да тааныш же бейтааныш адам менен баарлашууда ишке ашырылышы мүмкүн.

2) **Кайсы жерде сүйлөшүүгө болот?** Ашканада, доктурда, автобуста ж.б.

3) **Пикир алышуу, билдирүү жасоо жана таасир этүү** мүнөзүндөгү маекте болсо турмуштук кырдаалдар, сүйлөшүү мотивдери эске алынат. Атап айтканда; дем алышты кандай өткөрүү тууралуу пикир алышуу; алдыда боло турган класстык чогулуш тууралуу билдирүү жасоо; ачылып турган каалганы жаап коюуну өтүнүү ж.б.

Жогоруда маектешүү, ар тараптуу максатта жана ар кандай жагдайда жүрө тургандыгын айтып өттүк. Адамдардын бири-бири менен боло турган өз ара пикир алышууларынын да чеги жок экендигин сөз кылдык.

Эми буларга таянуу аркылуу маек (диалог) үлгүлөрүн типтештирип, (классификациялап) көрөлү. Анда төмөндөгүдөй бөлүштүрүүнү алабыз:

1) **Байланышуу маеги:** учурашуу, таанышуу, көңүлүн буруу, чакыруу, коштошуу, узатуу, тосуп алуу, куттуктоо;

2) **Сурап алуу, сурап билүү маеги:** буюмду сурап алуу, бир нерсе жөнүндө сурап билүү, тактап билүү;

3) **Пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** ой бөлүшүү, талкуулоо, түшүндүрүү, далилдөө, макул болуу, каршы болуу;

4) **Эмоционалдык баа берүү маеги:** ыраазы болуу, нааразы болуу, мактоо, мүнөздөп баа берүү, таң калуу;

5) **Таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** өтүнүү, буйрук берүү, чакырык айтуу, кечирим суроо.

Албетте, маек кебинин (диалогдук речтин) бул бардык типтери бир эле класска ушул калыбында, дал ушул тартипте сунуш кылынбайт. Алар сөзсүз жеңилден оорго карай деген принципте, өзүнө ылайык лексикалык, грамматикалык каражаттары менен коштолуп, коммуникативдик минимумдун чегинде, баланын жаш өзгөчөлүгүнө жараша класстарга төмөндөгүдөй тагипте болжолдуу бөлүштүрүлөт. Атап айтканда:

1-деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** таанышуу; учурашуу, чакыруу, коштошуу;

б) **сурап алуу, сурап билүү маеги:** буюмду сурап алуу, нерсе жөнүндө сурап билүү;

в) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** буюруу.

2-деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** таанышуу, учурашуу, чакыруу, коштошуу;

б) **сурап алуу, сурап билүү маеги:** буюмду сурап алуу, зат жөнүндө сурап билүү, маалыматты сурап билүү, тактап билүү;

в) **пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** макул болуу, каршы болуу;

г) **эмоционалдык баа берүү маеги:** буюмга мүнөздөмө берүү;

д) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** буюруу, өтүнүү.

3-деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** учурашуу, таанышуу, кайрылуу, чакыруу, коштошуу, куттуктоо;

б) **сурап билүү, сурап алуу маеги:** буюмду сурап алуу, зат жөнүндө сурап билүү, маалыматты сурап билүү, тактап билүү;

в) **пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** түшүндүрүү, макул болуу, каршы болуу;

г) **эмоционалдык баа берүү маеги:** мактоо, баа берүү;

д) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** өтүнүү, буюруу, кечирим суроо.

4 – деңгээлде:

а) **байланышуу маеги:** учурашуу, таанышуу, кайрылуу, көңүлүн буруу, чакыруу, коштошуу, куттуктоо;

б) **сурап алуу, сурап билүү маеги:** нерсени сурап алуу, маалыматты сурап билүү, маалыматты тактап билүү, зат жөнүндө сурап билүү;

в) **пикир алышуу, ой бөлүшүү маеги:** түшүндүрүү, талашып-тартышуу, ой-бөлүшүү, макул болуу, каршы болуу;

г) **эмоционалдык баа берүү маеги:** ыраазы болуу, мактоо, кубаттоо, баа берүү;

д) **таасир этүү мүнөзүндөгү маек:** өтүнүү, буюруу, кечирим суроо, ж.б.

Булар диалог кебинин типтерин жана түрлөрүн түзө турган мотивдер болуп саналат, мындагы диалогдук бирдиктер, адаттагыдай эле, суроо маанайында башталган биринчи сүйлөмдөн жана ага жооп иретинде айтылган экинчи сүйлөмдөн (репликадан) турат. **Сүйлөөчүнүн суроо иретинде айткан репликасы реплика стимул (өбөлгө сүйлөм) деп аталары белгилүү.** Берилген суроого карата жооп берүүнү талап кылат жана анын мазмунун, айтылыш маанайын билдирет да, жооп берүүгө түрткү берет. **Ал эми сүйлөөчүнүн жообу катарында айтылган сүйлөм реплика-реакция (мамиле сүйлөм) деп аталарын,** б.а. берилген суроого карата экинчи адамдын билдирген мамилеси, жообу экендигин билебиз.

Диалогдук бирдик мазмундук жагынан ажырагыс бир бүтүн ойду туюнтат да, өз ара ырааттуу логиканы сактап турат. Диалогдук бирдиктеги ички ой сөз болуп жаткан темага, анын татаал, же жөнөкөйлүгүнө жараша кыска же узун болуусу мүмкүн. Ошого ылайык маектеги сүйлөмдөрдүн саны эки жана андан ашык болот. Ошондой эле, сөз болуп жаткан материалдын мазмунуна ылайык кошумча суроо же кошумча, тактап билүү, тактап суроо катарындагы маалыматтардын эсебинен уланып, толукталып да турат.

Мисалы: **реплика-стимул:** Асан кайда?

Реплика-реакция – Асан мектепте.

Кошумча реплика-стимул – Ал качан келет?

Кошумча жооп, же кошумча реплика-реакция – Асан саат 5те келет... ж.б.

Мындай мисалдарды көп эле келтирсе болот. Мисалы:

– Алло, бул ким, Сережабы?

– ...

же болбосо: – Сережа, сен кайдасың?

– ...

Көрүнүп тургандай, реплика-стимул жооп берүүнү талап кылып, анын багытын көрсөтүп, мазмунун да аныктап турат. Ал эми, реплика-реакция болсо, мисалы:

– ...

– Ооба, менмин, сен Алексейсиңби?

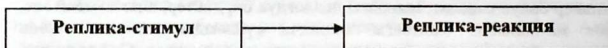
Же болбосо:

– ...

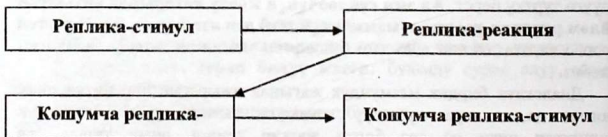
– Мен көчөдөмүн. (Мен үйдөмүн) ... ж.б.

Мында көрүнүп тургандай, диалогдук бирдик реплика-реакцияга б.а. жооп-репликаларына карап толуктоону талап кылып отурат. Маек бирдиктерин чийме түрүндө көрсөтсөк, төмөндөгүдөй болушу мүмкүн.

Таблица №7

Же болбосо:

Чийме боюнча ой жүгүртүп көрөлү.

Маек үлгүлөрүн жалаң гана стандарт суроо-жооптордун топтому катарында элестетүүгө болбойт. Ал түзүлгөн турмуштук кырдаалдардын негизиндеги жүргөн өз ара пикир алышуу болуп эсептелет. Адамдардын күндөлүк турмушунун ар кандай жагдайларын камтыйт. Мындай маек үлгүлөрүн мисал иретинде көркөм адабияттардан көп эле учуратууга болот. Мугалим аны ар күн сайын окуп, билип жүргөнүбүздү окуучуларга түшүндүрөт. Бул окуучунун стандарт маек түзүү жөнүндөгү оюнан баш тарттырат. Даярга көндүрбөй, өз алдынча изденүүгө карай жетелейт.

Төмөндө ушул максатка ылайык, гезит-журналдардан алынган диалогдорго көңүл бөлөлү.

1. Баарлашуу маеги:

а) Учурашуу.

– Саламатсызбы, Жылан? – дедим мен.

– Саламатчылык, бала, – деди Жылан.

«Ак жылан» (Жомок)

б) Таанышуу:

– Таанышып алалы, мен Виктор Иванович болом.

– Туглук, – деп мен колумду сундум.

– Кимдин уулусун?

– Патемхандын.

(«Кырчын» журналы)

в) Көңүлүн буруу:

– Асыл, мени карачы.

– И, эмне болду.

– Бул кандай жоолук экен?

– Абдан жакшы жоолук экен.

г) Чакыруу маеги:

– Гүлкайыр эже, кандай? – деди Айгүл.

– Кел, кел, Айгүл. Үйгө кир, – деди эжеси.

– Жок, кетем.

– Кой, үйгө кирип чай ич.

(«Жылмайып турган таш»)

д) Куттуктоо маеги:

– Чоң эне, майрамыңыз менен куттуктайм!

– Ыракмат, кызым. Бактылуу бол.

е) Нерсе жөнүндө сурап билүү:

Мен кемпирден:

– Бул гүлдүн баасы канча? – деп сурадым.

Кемпир мага:

– Мальчик, цветы стоят 35 рублей, – деди.

(«Жеткинчек» гезити)

ж) Маалымат сурап билүү:

– Канчанчы класста окуйсуңар? – деп сурадым балдардан.

– Үчүнчүдө.

– Бир класста окуйсуңарбы?

– Ооба, – дешти алар.

з) Тактап билүү маеги:

– Ата, үч автобуска эки троллейбусту кошсо канча болот? – деп сурады баласы.

– Алты – деди атасы.

– Чын элеби? Жо-ок, беш болот, – деди баласы. – Сиз эмне билбейсизби?

(«Байчечекей»)

н) Түшүндүрүү, далилдөө маеги:

– Асел, сенин тилиң таттуу ээ? – деди эжеси.

– Конфетти көп жесем таттуу болот да, — деп айтты анда синдиси

Асел.

(«Жоогазын» хрестоматиясы)

к) Талкуулоо, талашын-тартышуу маеги:

Адыл кагазга алты деп жазды.

– Бул канча? – деди ал Абылга.

– Бул тогуз, – деп айтты Абыл.

– Жок, бул алты, – деди Адыл.

– Тогуз!

– Алты!..

Анан экөө байкесине жөнөштү.

(«Жоогазын»)

л) Ой бөлүшүү маеги:

– Кана, кимде суроо бар? Түшүнүктүүбү? – деди мугалим окуучуларга кайрылып.

– Түшүнүктүү, – деди Алмаз.

(«Кырчын»)

м) Макул болуу маеги:

– Касым! Ай, Касым!

– Эмне, чоң эне!

– Каяктасың? Келип жардам берчи.

– Макул, мына азыр...

(«Заман Кыргызстан»)

н) Каршы болуу маеги:

Мунара апасына мындай деди:

– Апа, циркке качан барабыз?

– Сен чоңойгондо.

– Ого, ага чейин билет түгөнүп калат да. Апа, бүгүн эле баралычы.

(«Жоогазын»)

о) Ыраазы болуу маеги:

– Апа, мына сага куурай терип келдим, – деди Чыпалак бала.

– О-о, уулум, мен сага абдан ыраазымын.

(«Чыпалак бала») *(Кыргыз эл жомогу)*

п) Мактоо, кубаттоо маеги:

– Апа, – деди баласы сүйүнүп, – мен бүгүн «беш» алдым.

– Азаматсың балам! – деди апасы.

(«Кырчын»)

р) Таң калуу:

– Ой-ний, кандай гана кооз гүлдөр!

– Бул гүлдөрдү өзүм өстүрдүм.

– Азаматсың!

с) Өтүнүү:

– Ата, жомок айтып бериңизчи? – дейт уулум.

– Кандай жомокту каалайсың? – дейм ага.

– Жакшы жомокту.

(«Кырчын» журналы)

т) Буйрук берүү:

– Балык кана? – деп сурады Жылан.

– Жеп койдум.

– Чоң балыктыбы?

– Ооба.

– Анда мен сени жеймин. Бери кел, – деди Жылан ышкырып.

(«Кырчын»)

у) Кечирим суроо:

– Апа, менин оюнчугум бар.

– Аны кайдан алдың?

– Бакчадан...

– Уят болот, кызым, бакчадан уурдабаш керек, кайра алып барып

бер.

– Кечирип кой, апа, экинчи кайталабайм.

(«Жоогазын»)

ф) Коштошуу:

– Сережа, жакшы бар.

– Өзүң да жакшы бар, Аскар.

– Эртеңкиге чейин...

Бул маектердин үлгүлөрүн окуп, түшүнүп талдоо менен, балдарга анын түзүлүшү, мааниси, андагы кырдаалдуулук, колдонулган лексикалык каражаттар, грамматикалык формалар, репликалардагы өз ара логикалык уланмалуулук жана биримдик жөнүндө, кандай кеп чөйрөсүндө – (расмий, расмий эмес), көп киши мененби, бир киши мененби, кандай максатта сүйлөшүү жүргөндүгү тууралуу жакшылап түшүнүк берилет. Мындай учурда бала кандай кабылдаса, анын түшүнүгү да ошондой калыптанары, андан кийинки кеп ишкердүүлүгүм да ошого жараша өнүгөрү тууралуу мугалим эсинен чыгарбоосу зарыл.

Демек, маек кебин түзүүгө төмөндөгүдөй талаптар коюларын эсибизден чыгарбайлы:

1) Айтылган репликалардагы ойдун маанисин, тактыгын;

2) Кырдаалдуулугу;

3) Маекти түзүүдөгү баланын өз алдынча демилгелүүлүгү, маектин көлөмү;

4) Орфографиялык, грамматикалык каталардын бар же жоктугу б.а. грамматикалык формалардын туура улангандыгы;

5) Репликалардын эмоционалдуулугу;

6) Сөз каражаттарынын туура тандалгандыгы, репликалардын стилдик жактан туура курулгандыгы;

7) Тематикасынын, пикир алышуу чөйрөсүнүн ар түрдүүлүгү жана сүйлөшүү логикасына тура келгендиги;

8) Репликалардын бирдиктүү ойду берүүдөгү өз ара логикалык биримдиги. Кыскасы, окуучунун түзгөн маеги канчалык деңгээлде ушул талаптарга жооп бергендигине карап бааланууга тийиш.

Жогорудагыларды эске алып, кыргызча маек сабагын уюштуруунун тиешелүү картасын түзсөк болчудай. Ал үчүн, мугалим пикир алышуу чөйрөсүн, ал чөйрөдөгү мамилелешкен адамдардын социалдык статусун, алардын пикир алмашуу кырдаалдарын жана ага түрткү болгон мотивдерди жана ошондой эле сүйлөшүүнүн мүнөзүн элестетип, аларда колдонулуучу сөз каражаттарын топтоп, өзүнчө бир система түзүп алсак болот. Андан мындайча чиймеге ээ болубуз.

Таблица № 8

ПИКИР АЛЫШУУ ЧӨЙРӨСÜ	ПИКИР АЛЫШУУЧУ АДАМДАР	ТИПТҮҮ КОММУНИКАТИВДИК КЫРДААЛ	ТЕМА, МОТИВ	СҮЙЛӨШҮҮ МҮНӨЗҮ	СӨЗ КАРАЖАТТАРЫ
ОКУУ-ИШКЕРДҮҮ-ЛҮК ЧӨЙРӨСÜ	МИСАЛЫ: МУГАЛИМ МЕНЕН ОКУУЧУ	МУГАЛИМ САБАККА КИРДИ. ОКУУУЧУЛ АР МЕНЕН САЛАМДАШ -ТЫ. САБАК БАШТАЛДЫ	КЛАСС, МЕКТЕП, СПОРТ ЗАЛ	РАСМИЙ ПИКИР АЛЫШУУ	САЛАМАТСЫЗДАРБЫ? САЛАМАТЧЫЛЫК. САБАКТА КИМ ЖОК? КИМ БҮГҮН КЕЗМЕТЧИ?

Бул таблицаны мугалим класска чоңойтуп тартып туруп, окуучулар күн сайын көрүп турар жерге илип коюу пайдалуу. Ошону менен чектелбей, ар бир сабакта өтүлгөн темага ылайык, бул картаны улам окуучулардын эсине салып туруу, ага ылайык түрдүү чөйрөдө, түрдүү тематикада маектин үлгүсүн түзүүгө окуучуларга көмөк берип туруу зарыл, мында да, адегенде алгоритмдик таанып билүү, андан кийин жарым эвристикалык жана өз алдынча чыгармачыл, эвристикалык таанып билүү иш-аракеттерин ырааттуу жүргүзүп туруу талапка ылайык.

§3. КЫРДААЛДЫК МАЕКТЕРДИ УЮШТУРУУ ЫКМАЛАРЫ ЖАНА ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ-ТААНУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН БАСКЫЧТАРЫ

Чындыгында ар бир иштин планын алдын ала түзүүдө же педагогикалык, усулдук түрдүү иштелмелерди даярдоодо – анын түпкү натыйжасын эмне берерин, ал кандай болорун божомолдоп билүү керек. Түпкү натыйжа эмне берерине көзү жетпеген ар кандай педагогикалык сынак да маңызсыз далбас уруу менен барабар.

Ал кандай иштин натыйжасы тууралуу ой жүгүртүүдө алдын ала: Бизге эмне керек? Биз эмнеге жетише алабыз? Ага жетишүүнүн жолу кайсы? – деген сыяктуу көйгөйлүү суроолор коюлат. Бул суроолор окутуунун да максатын чагылдырып турары түшүнүктүү.

Кырдаалдык маектерди кантип уюштурууга болот? Биз жогоруда айтып өткөн маек кебинин типтери, түрлөрү сабакта грамматикалык темалар менен бирдикте кантип байланыштырылып үйрөнүлөт?

Эми ушуга ылайык иштелип чыккан ыкмаларды сунуш кыلالы.

Атап айтканда, окутууну тематикалык-кырдаалдык принципте уюштуруу аркылуу I–IV класстын окуучуларынын кыргызча кырдаалдык маек кебин өстүрүүнүн төмөндөгүдөй ыкмаларын пландаштырса болот. Ал жогоруда белгилеп өткөн диалог кебинин типтери жана түрлөрүнө, аны уюштуруучу тилдик каражаттарына, алардын мүнөзүнө, түзүлүшүнө, окуучулардын таануу иш-аракеттерине, жекече өзгөчөлүктөрүнө жана башкаларына жараша уюштурулат.

Тематика жана кырдаал деген түшүнүктү кыскача ТК деп белгилеп алалы.

1) **ТК – толук мазмундагы жана толук түзүлүштөгү маек.**

2) **ТК – толук эмес маек.**

3) **ТК – таяныч сөздөр** маекти өзгөртүп кайра түзүүгө ылайыкталган кошумча таяныч сөздөрү менен бирге берилет.

4) **ТК – таяныч сөздөр жана сөз айкаштары** (таяныч сөздөр менен түзүү тапшырмасы берилет).

5) **ТК – реплика-стимул** (жалаң реплика-стимулдар, аны пайдаланып, бүтүн диалогдук бирдикти түзүү талабы коюлат).

6) **ТК – реплика-реакция** (жогорудагыдай).

7) **ТК – таяныч схема** (таяныч схеманын негизинде диалогдук кебин түзүү).

8) **Өз алдынча ТК.** (Мында тематика менен кырдаал гана сунуш кылынат. Жогорудагы иш-аракеттердин негизинде окуучулар каалаган мазмунда жана формада маектерди түзүшөт).

Буларды таанып-билүү иш-аракеттеринин үч баскычына жараша бөлүп, схема түрүндө мындайча формада берсек түшүнүктүү жана көрүнүктүү болчудай:

Таблица №9

Алгоритмикалык таанып-
билүү баскычы

Жарым эвристикалык
таанып-билүү баскычы

Эвристикалык таанып-билүү баскычы

Тактап айтканда:

– алгоритмикалык таанып-билүү баскычы:

а) *ТК – толук маек.*

–жарым эвристикалык таанып-билүү этабы.

а) ТК – толук эмес маек.

б) ТК – таяныч сөздөр + сөз айкаштары.

в) ТК – таяныч сөздөр.

г) ТК – реплика-стимул,

д) ТК – реплика-реакция.

–эвристикалык таанып билүү баскычы:

а) ТК – таяныч схема.

б) Өз алдынча ТК.

Мындай шарттарда тапшырманын мүнөзү мындайча болушу мыйзамдуу деп эсептейбиз.

–алгоритмикалык таанып-билүү баскычында:

а) толук мазмундагы жана толук түзүлүштөгү маек колдонулат.

–жарым эвристикалык таанып-билүү этабында:

а) толук эмес маекти окуучулар өз алдыларынча толукташат;

б) маектер окуучулар өзгөртүп кайра түзүүгө ылайыкталып, таяныч кошумча материалдары кошо берилет.

в) окуучулар сунуш кылынган таяныч сөздөр жана сөз айкалыштары боюнча өз алдынча иштешет;

д) тематика жана кырдаал менен кошо реплика-стимулдар гана сунуш кылынат, окуучулар ага ылайык өз алдынча иштешет.

–эвристикалык таанып-билүү этабында:

а) тематика жана кырдаалга жараша, грамматикалык материалдарды пайдаланып, окуучулар өз алдынча маек түзүшөт. Бул тапшырманын

максаты окуучулардын буга чейин билгендерин текшерүү жана жыйынтыктоо болуп саналат.

з) Мында бардык ишти окуучулар өзүлөрү аткарышат. Бул иш буга чейин аткарылган тапшырмалардын синтези, жыйынтыгы болуп саналат.

Бул методикалык ыкмалар бири-бирин кайталабаган, өз алдынчалуу, үзгүлтүксүз, уланмалуу жана ырааттуу аткарылуучу максаттуу иш-аракеттердин логикасын сактаган жана уланткан ыкмалар болуп калууга тийиш.

Алардын ар бири өзүнүн мүнөзүнө жараша ар башкача иш-аракетти уюштурат жана өтүлүп жаткан теманын мүнөзүнө, окуучунун ишкердүүлүк деңгээлине, материалдын оордук жана жеңилдигине жараша сабактын кайсы бир этабында колдонулушу жана ишке ашырылышы мүмкүн. Мындай системдүү иш-аракетинде ырааттуу жана үзгүлтүксүз пайдаланылса, окуучулардын тил үйрөнүү аракеттерин жигерлештирүүгө толук мүмкүн.

§4. ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ-ТААНУУ ИШ-АРАКЕТТЕРИНИН АЛГОРИТМДИК ТААНЫП-БИЛҮҮ БАСКЫЧЫ

ТК жана маек (толук маек)

Программада I класс үчүн төмөндөгүдөй тематикалар сунуш кылынган (булар «Алиппе» мезгилине туура келет).

- 1) Мектеп, класс, баланын окуу куралдары.
- 2) Үй, үй-бүлө, бөлмө, баланын үйдөгү турмушу.
- 3) Туугандык мамилелерди билдирүү, баланын ата-энеси, бир туугандары.
- 4) Мектеп аянты, биздин короо, балдардын оюндары.
- 5) Өсүмдүктөр, жашылча-жемиштер (аларды багуу, өстүрүү, жыйноо).
- 6) Тамак-аштардын аталыштары, тамактануу.
- 7) Үй эмеректери жана идиш-аяктар.
- 8) Адамдын дене мүчөлөрү, кийим-кечелер.
- 9) Канаттуулар жана үй айбандары (алардын жашоосу, аларды багуу).
- 10) Жапайы айбандар.
- 11) Биздин айлана-чөйрөбүз (айыл-кыштак, шаар). Балдар жана коомдук чөйрө, тартип, тазалык.
- 12) Бизди курчаган жаратылыш. Жаратылыштагы адам турмушу, мезгилдер, адам эмгеги.
- 13) Жомок – бизде мейманда.

Бул тапшырмалар I жана II чейрек үчүн ылайыкташтырылган, ал жарым жылдык окуу материалдарынын өзөгүн түзүп турат. Ар бир тематика өзүнө ылайык грамматикалык, лексикалык жана фонетикалык материалдар менен коштолгон. Ага ылайык тиешелүү сааттар ыйгарылган. Демек, бир тематика боюнча бир эле саат эмес, бир нече сааттык мөөнөттө тематикалык маек сабактарын уюштурууга багыт берилет.

Мисалга, темаларга карата тандалган кырдаалдык минимумду алып көрөлү:

- 1) Заттын ким же эмне экендигин сурап билүү.
- 2) Заттын бир жакка таандык экенин билдирүү.
- 3) Заттын турган ордун айтуу.
- 4) Заттын санын, аз, көп экендигин сурап билүү.
- 5) Заттын бар, жок экендигин сурап билүү.
- 6) Заттын иретин айтып билдирүү.
- 7) Күн аттары кандай аталат?
- 8) Алдыда боло турган кыймыл-аракеттерди сурап билүү.
- 9) Заттын кандай экенин айтып үйрөнүү.
- 10) Кимдин кайда бара жаткандыгын сурап билүү.
- 11) Кимдин кайда жашай турганын айтуу.

Ушул тематика жана кырдаалдар боюнча түзүлгөн маектер менен кандайча иш-аракетти жүргүзүүгө боло тургандыгын айталы. (Биз бул ирет жогорудагы тематикалар менен кырдаалды бирдикте алабыз).

Тематика: Мектеп, класс.

Кырдаал: Заттын ким экендигин сурап билүү.

Мугалим: – Сережа, бул ким?

Сережа: – Ал – Бакыт.

Мугалим: – Алена, бул ким?

Алена: – Бул – Аида.

Дагы бир мындай тематика менен кырдаалды алып көрөлү:

Тематика: Баланын окуу куралдары.

Кырдаал: Заттын эмне экендигин сурап билүү.

Алмаз: – Алексей, бул эмне?

Алексей: – Ал – китеп.

Алмаз: – Виктор, бул эмне?

Виктор: – Ал – карандаш.

Андан ары учурдагы негизги көңүл мугалимдин окуп бергенин туура угууга, андан ары окуучулардын тил жактырып туура окуусуна бурулат. Окуучулар менен мугалим маектерди ролдошуп окуп машыгууну баштайт. Мындай машыгуу алгач күндөрдөгү негизги

аткарылуучу иш болуп саналат. Сабакта буга атайын убакыт арналышы керек. Мындай иштер адегенде «**мугалим-окуучу**» формасында башталса, кийин «**окуучу-окуучу**» формасында улантылат.

Көңүлгө ала турган негизги нерсе – сөз каражаттары менен иштөө. Бул иш жаңы үйрөнүп жаткан лексиканы окуучуларга тааныштыруу менен башталат. «Сөздүк ишин текстти окуп баратып эле түшүндүрсө болбойбу», – деп да айтып жүрөбүз. Бул туура эмес. Тигил же бул класста түшүнүксүз деп эсептеген сөздөрүн мугалим сабакка даярдануу дептерине белгилей келет да, чыгарманы, (*текстти, маекти* – Р.С.) окуп берердин алдында түшүндүрөт». Ушул эле ойду окумуштуулар Ж. Мукамбаев жана Ш. Шүкүралиев да жакташат.

Дагы бир мисал, алалы.

Тематика: Дүкөндө.

Кырдаал: Заттын бар же жок экендигин билүү.

Көрүнүп тургандай, кырдаалды окуучуларга сунуш кылдык. Эми ушул кырдаалга жараша окуучулар менен бирдикте тематиканы аныктап алалы. Айталы, окуучулар, жогоруда көрсөтүлгөндөй, дүкөндө деген тематиканы тандап алышты дейли. Анткени кырдаалда айтылып тургандай, кандайдыр бир буюмдун, нерсенин бар же жок экендигин сурап билүү керек. Анда маек төмөндөгүдөй болуусу мүмкүн:

Алмаз: – Эже, сүт барбы?

Сатуучу: – Сүт жок.

Алмаз: – Тиги айранбы?

Сатуучу: – Ооба, ал – айран... ж.б.

Мындай маектин үлгүлөрүн көркөм адабий чыгармалардан да алсак, эң эле пайдалуу болмокчу. Муну менен бирге башка улуттун өкүлдөрүнө кыргыз балдар адабиятынын үлгүлөрүнөн, элдик жомоктордон үзүндүлөрдү алып, предметтик байланышты ишке ашырабыз.

Мисалга, «Карышкыр менен эчки» деген Кыргыз эл жомогундагы – Карышкыр менен эчкинин маегинен үзүндү:

«Бир күнү эчки келатса, ага карышкыр жолугат.

– Сени жеймин, – дейт карышкыр.

– Мениби?

– Ооба, сени.

– Мени жебе...

– Жок, мен абдан ачкамын...

Жогоруда мисалга алган маек мазмуну боюнча буюруу маегинин тибине кошулат да, андагы репликалар бирдиктүү бир логиканы сактап жана улантып турат. Мына ушундай ырааттуу машыгуулардан балдар окуу китептеги бардык эле суроо-жооптор маек боло бербестигин

түшүнүктөт. Маек сүйлөөчү менен угуучунун ырааттуу, максаттуу пикир алышуусу боло тургандыгын үйрөнүшөт.

Иштин бул түрү менен – окуучуларга маектин табиятын, мазмуну менен формасын, ички логикасын, кырдаал жана тематикага ылайык кантип маек курууга боло тургандыгын түшүндүрөбүз. Мурунку главада айтылгандай, мында да лексикалык-грамматикалык материалдарды өздөштүрүүнүн оптималдуу жолдорун издейбиз.

Жыйынтыктап айтканда, маек кебинин диалогдук речке үйрөтүү иштери-кырдаалдардын татаалдыгына жана оордугуна, жараша жөнөкөйдөн – татаалга карай өнүгүп отурат. Ошондой эле, грамматикалык материалдардын улам татаалдашып берилишине жараша да маектердин түзүмдөрү татаалдаша берет. Мунун баары дидактиканын аң сезимдүүлүк принцибине таянат. Бул тил үйрөнүү ишинин да адамдын аң сезимдүү иш-аракетинин бири экендигин далилдейт.

§5. ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ-ТААНУУ ИШ-АРАКЕТТЕРИН УЮШТУРУУНУН ЖАРЫМ ЭВРИСТИКАЛЫК ТААНЫП-БИЛҮҮ БАСКЫЧЫ

ТК жана толук эмес маек

Иштин бул түрүнүн максаты: мурда үйрөнүлгөндөргө таянып жаңыны өздөштүргөндөрдү тереңдетүү; мурдагы үйрөнгөн форма жана түзүмдөрүн үлгү кылып, берилген толук эмес диалогдорду (албетте, кырдаал боюнча түзүлгөн) өз алдынча толуктоого машыктыруу, ушулардын жардамы менен сүйлөшүүгө көнүктүрүү.

IV класстын окуучуларынын мүмкүнчүлүгүнө карап, төмөндөгүдөй тематика жана кырдаалдагы маектин үлгүсүн мисалга тарталы.

Тематика: автобуста.

Кырдаал: – Сен кайсы аялдамадан түшөсүң? А алдындагы адам кайдан түшөт, сурачы?

Маек (диалог):

– Сиз кайсы аялдамадан түшөсүз?

– Мен ... аялдамасынан түшөм. А сенчи?

– Мен ... аялдамасынан түшөм.

Же болбосо, ушул мазмундагы узунураак маек үлгүсүн мисалга алалы.

– Сиз кайда барасыз?

– Мен ... барам. А өзүңчү?

– Мен ... барам.

– Кайсы аялдамадан түшөсүң?

– ... аялдамасынан түшөм. Сиз каерден түшөсүз?

Көрүнүп тургандай, бул маек тиби боюнча сурап билүү маегине кирет. Түзүлүшү боюнча толук эмес маек. Мында көрүнүп тургандай, сүйлөөчүнүн да, жооп берүүчүнүн да сөздөрүнүн айрым мүчөлөрү кыскартылып берилди. Толуктоону талап кылып отурат. Мугалим мындай толук эмес маекти окуучуларга сунуш кылганда, анын керектүү таяныч сөздөрүн кошо бербейт. Окуучу андай таяныч сөздөрдү да өз алдынча каалагандай тандап алат. Шарт боюнча класста канча окуучу болсо, бул маек ошончо мазмунда толукталышы мүмкүн.

Себеби ар бир окуучу ар башка көчөдө жашайт, ар башка троллейбус же автобус менен барып, күндө түшүп жүргөн аялдамадан түшөт. Үйүнө, же башка жерлерге жөө да баруусу мүмкүн. Бул турмуштук реалдуу көрүнүш сабакта окуу тапшырмасын аткаруунун, маектерди толуктоонун эң биринчи шарты болуп калат. Анын үстүнө, иштин мындай түрү окуучулардын өз алдынча оюн билдирүүгө ыңгай түзүү гана эмес, алардын өз алдынча иштөөсүнө машыктыруучу аракет да боло алат.

1-түрү. (1-окуучунун түзгөн диалогу)

- Байке, сиз кайда барасыз?
- Мен «Спартак» стадионуна барам. А өзүңчү?
- Филармонияга.

Муну андан ары улантсак, мындай болот:

- Кайсы аялдамадан түшөсүң?
- Филармония аялдмасынан түшөм. Сиз каерден түшөсүз?
- Мен «Россия» кинотеатрынан түшөм.

Көрүнүп тургандай, көп чекиттердин ордуна төмөндөгү: «Спартак» стадионуна, филармония жана «Россия» кинотеатрынан деген сөздөр коюлуп, толукталды. Ошону менен бирге, окуучу өз оюн билдире алды. Бул диалогдо багытты билдирүүчү *-га* жана кыймыл аракеттин башталган ордун билдирүүчү *-дан* мүчөлөрү жигердүү катышты. Бул көрүнүштөрдү мугалим ачык талдап далилдеп үйрөтүүсү зарыл. Демек, мурда айтып өткөндөй, **грамматикалык мындай формалар сүйлөөдө негизги каражат болуп берерин ушул жерде түшүндүрсө болот.**

2 түрү. (Экинчи окуучу түзгөн)

- Замир, сен кайда барасың?
- «Миң түркүн» дүкөнүнө. А өзүңчү?
- Орус драмтеатрына барам...

Маекти дагы улантып, толуктасак, төмөндөгүдөй болот.

- Кайсы аялдамадан түшөсүң?
- Ала-Тоо аялдмасынан түшөм. Сен каерден түшөсүң?
- Гоголь көчөсүнөн.

Экинчи окуучу түзгөн маекте биринчикинен алда канча башка сөздөр жана сөз айкаштары пайдаланылды. Ошонун негизинде, ал да өз

оюн билдирүүгө аракет жасады. Турмуштук кырдаалга жараша турмуштук маек үлгүсү түзүлдү.

Мындай учурда мугалим иштин түрүн өзгөртүп, ар бир окуучу менен **жекече иштөөдөн-жупташып иштөөгө** өтсө дурус натыйжа берет. Себеби, толук эмес маекти бир партада отурган эки окуучуга толуктоо тапшырмасы берилсе, анда экөө өз алдынча оюн билдирүү менен толукташат. Мындай шартта да мазмундуу жана реалдуу болоору шексиз.

ТК жана маек (таяныч сөздөрү менен)

Иштин бул түрү эки багытта жүргүзүлүшү мүмкүн.

1-багыт. Толук маектеги таяныч сөздөрдүн жардамы менен өркүндөтүп, кайра түзүү.

2-багыт. Толук эмес маектерди таяныч сөздөрү менен толуктап түзүү.

Бул иштин мүнөзү менен максаты – окуучуларды мурда үйрөнгөндөрдүн негизинде өз алдынча иштөөгө даярдоо, билгендерин андан ары өркүндөтүү. Окшош турмуштук кырдаалдарга ылайык башкача мазмундагы жана түрдөгү маекти түзүүгө машыктыруу. Мындай учурларда ар бир окуучунун жекече чыгармачыл ишкер аракети жогору бааланууга тийиш. Иштин натыйжасында вариант маек үлгүлөрү да түзүлөт, аткарылган иштин мазмуну байыйт.

3-класстын окуучуларынын мүмкүнчүлүгүнө карап, төмөндөгүдөй тапшырманы берип көрөбүз.

1) Толук маекти таяныч сөздөр менен өркүндөтүү.

Тематика. Убакыт.

Кырдаал. Сен бир жакка баруун керек. Азыр саат канча болду?

Маек (диалог):

– Володия, саатың барбы?

– Ооба.

– Айтып койчу, убакыт канча болду?

– 4төн 15 мүнөт өттү. А эмне болду?

-- Саат 5те бөбөгүмдү бакчадан алуум керек.

Таяныч сөздөр:

а) саат 3 болду. Үч жарым. Жетиге он мүнөт калды. Беш жарым болду. Төрттөн жыйырма мүнөт өттү.

б) **Киного барам.** Театрга баруум керек. Кино башталат.

Мультфильм болот... ж.б.

Берилген маектин үлгүсүн таяныч сөздөрдү пайдалануу менен мындайча өркүндөтүп түзсөк болот (тактап айтканда, башка түрдөгү маек үлгүсүн түзөбүз).

– Василий, саатың барбы?

Ооба. – Айтып койчу, убакыт канча болду?

– Саат 3 болду. А эмне?

– Үч жарымда кино башталат... ж.б.

Көрүнүп тургандай, бул маек мазмуну боюнча маалыматты тактап сурап билүү мүнөзүндөгү маектин тибине кирет. Мындай типтеги маекти дагы да уланта берсе болот.

2) Толук эмес маекти таяныч сөздөр менен толуктап түзүү.

Тематика. Класста.

Кырдаал. Класста канча окуучу бар? Бүгүн сабакка канча окуучу келди? Канча окуучу келген жок? Сурайлычы.

Маек:

– Класста канча окуучу бар?

– Класста ... окуучу бар.

– Бүгүн канча окуучу сабакка келди?

– ... окуучу келди.

– Канча окуучу келген жок?

– ... окуучу келген жок.

Таяныч сөздөр: жыйырма беш, жыйырма үч, жыйырма төрт, бир, эки, үч... ж.б.

Муну да жогоруда айтылгандай иштөө керек. Таяныч сөздөрдү ылайыгына жараша көп чекиттердин ордуна койсо, маек оңой эле толукталат. Бул сыяктуу иш да окуучунун өз алдынча чыгармачылык жигердүү ишине багыт берүүчү мүнөзү менен чоң роль ойнойт.

ТК жана таяныч сөздөр

Иштин бул түрү мурдагыларды андан ары улантат жана аны толуктайт. Мурда тематика, кырдаалдар толук жана толук эмес маектери менен коштолуп бериле турган болсо, бул учурда маектери берилбейт да, тематика жана кырдаал боюнча маек түзүү максаты коюлат. Өзгөчөлүгү – керектүү таяныч сөздөр жана сөз айкаштар сунуш кылынат. Аны пайдаланып, эми окуучулар берилген кырдаал боюнча өз алдынча иш жүргүзүүлөрү тийиш.

Иштин бул түрүн да сабакта өтүлгөндөрдү бышыктоо учурунда жигердүү пайдаланса болот. Анда мүнөзү, формасы боюнча өтүлгөн жаңы темага ылайык болгон сөздөр жана сөз айкаштары кеңири колдонулат.

Мисалы, III класстын окуучуларына мындайча тапшырманы сунуш кылалы.

Тематика. Эс алуу.

Кырдаал. Эртең окуучулар эс алууга тоого барышат.

Качан, каерден жолугуш керек? Келгиле, тактайлы.

Таяныч сөздөр жана сөз айкаштары:

Аялдамадан ... шаардын четинен ...

Эрте ... саат 7 де ...

Эртең менен эрте ... саат 7 жарымда ...

Суунун боюнан ... саат 8ге 15 мүнөт калганда ...

Эми ушул сөз айкаштарын пайдаланып, кырдаалга жараша пикир алышуу, ой бөлүшүү тибиндеги маекти түзүү максатын коелу. Бул үчүн мугалим жогоруда айтып өткөндөй, же окуучулардын жупташып иштөөсүн, же топтошуп иштөөсүн тандап алат.

Айталы, жупташып иштөө ыкмасы өзүнүн табияты боюнча эки адамдын пикир алышуусуна ылайыктуулугу менен айырмаланат. Демек, бул жолу да сабакта ошого ылайык шарт түзүп көрөлү.

1-жуп (эки окуучу, мисалы: Жыпар жана Жаңыл) төмөндөгүдөй маек түзөт.

Жыпар: – Жаңыл, сен эртең эс алууга барасыңбы?

Жаңыл: – Ооба, барам. А сенчи?

Жыпар: – Мен дагы барам.

Маекти андан ары улантсак, мындай болушу мүмкүн.

Жаңыл: – Каерден жолугушалаы?

Жыпар: – Аялдамадан.

Жаңыл: – Саат канчада?

Жыпар: – Саат 7 жарымда.

2-жуп (эки окуучу, мисалы: Виктор жана Эмил) мындайча мазмундагы маек түзүүсү мүмкүн:

Виктор: – Эмил, эс алууга сен да барасыңбы?

Эмил: – Ооба.

Виктор: – Каерден жолугушалаы?

Эмил: – Суунун боюнан?

Виктор: – Саат канчада?

Эмил: – Саат 7 де.

Мында да окуучулар алдыдагы кырдаалга жараша түзүлүп отурган көйгөйдү кеңешип, акылдашып чогуу чечешет, түзүлгөн маек үлгүсү да турмушка жакын болот. Көрүнүп тургандай, бул маекте барыш жана жатыш жөндөмөсүнүн мүчөлөрү жигердүү катышты. Демек балдар маек үлгүсүн түзүү менен, аталган грамматикалык формаларды кепте кантип колдонууга болорун практикада көрүштү.

Класстагы окуучулардын баарына эле кыргызча маек түзүү оңойго турбашы мүмкүн. Ошондуктан алардын тил билүү деңгээлине жараша мындай учурда жупташып иштөө (а топтошуп иштөөнүн мүмкүнчүлүгү мындан да кеңири) аларга бир кыйла жагымдуу шартты түзмөкчү.

ТК жана реплика-стимул

Бул ирет сөз кыла турган **ТК – реплика-стимул ыкмасы** мурдагылардан бир аз башкачараак. Реплика-стимул деген сүйлөөчү адам маектешине койгон, анын жооп беришин талап кылган суроо-соболу болуп саналат. Алынган жооп берилген суроого жараша болору, суроо жооп алууну талап кылары жана ага багыт берип турары балдарга түшүндүрүлөт.

Деги эле реплика-стимул сүйлөшүүнүн тематикасынын жана максатын аныктоо менен сүйлөшүп жаткан адамды кыймыл -аракетке же жооп берүүгө түрткү берип турат. Жооп болуп түшкөн реплика-реакция өзүнүн лексикалык курамы жана лексикалык курулушу боюнча реплика-стимулга көз каранды болот. Маск дайыма ушул реплика-стимул менен реплика-реакциянын орун алмашып турушунан түзүлөт.

Бул реплика-стимул жана реплика-реакция жаратылышы боюнча алганда маектердеги суроо жана жоопту эле түшүндүрөөрүн мындан мурун эле сөз кылганбыз. Ошондуктан буга чейинки толук жана толук эмес маектер боюнча жүргүзүлгөн иштер окуучунун эсине салуу менен, мугалим бул ыкманын деле жаңылык эмес экенин белгилейт.

Окуучулардын өз алдынча иштөөсүнө багыт берүүдө бир эле нерсени экиге бөлүп алып, (суроо менен жоопту, реплика-стимул менен реплика-реакцияны), алардын билимдерин, билгичтиктерин, машыккандыктарын текшерүүгө жана чыгармачыл иштөөсүнө багыт берүүгө неге болбосун? Эмесе, бул ирет мына ошол максатта маектик бирдиктин (диалогдук бирдик эки репликанын: реплика-стимул менен реплика-реакциянын биригип турушу) эки компоненттин экиге бөлүп алып, сүйлөшүүгө машыктыруу сабактарын уюштуруп көрөлү.

Мисалга 4-класстын окуучуларына программалык материалдын негизинде мындай тапшырманы сунуш кылабыз. (Грамматикалык тема: таандыктын **-ым, -ың** мүчөлөрү)

1) **Тематика.** Таанышуу.

1-кырдаал. Класска жаңы окуучу келди. Анын аты ким болду экен?

2-кырдаал. Силерге жаңы кошуна келди. Анын баласынын (кызынын) аты ким болду экен? Реплика-стимул.

а) Сенин атың ким?

б) Таанышып алалы, атың ким?

в) Менин атым – Асыл (Керим), сенин атың ким? Эгер мурда тааныш болуп, бирок унутуп калган болсо, мындай реплика-стимулдар колдонулуусу мүмкүн:

– Кечирип кой, сенин атың ким эле?

– Кечирип кой, мен – Асылмын (Кериммин), а сен кимсиң?

– Сенин атыңды унутуп коюпмун, ким эле?...

Мындай татаалыраак конструкциядагы кеп үлгүлөрүн кыргызча жакшы билген окуучуларга сунуш кылса болот. Ошол сыяктуу, 3–4-класстын кыргызча жакшы сүйлөгөн окуучуларына төмөндөгүдөй кеп адебин элестеткен үлгүлөрүн сунуш кылса болот. Мисалы:

2) Өтүнүү.

Тематика. Дүкөндө

1-кырдаал. Дүкөндө дептер, калемсап... ж.б. сатылып жатат.

Алардын баасы кандай болду экен?

2-кырдаал. Сенин калемсап алгың келди. Кезегиң да жетти...

Реплика-стимул:

– Айтып коюнузчу, тигил калемсап канча турат?

– Мага он беш дептер берип коюнузчу?

– Айтып коюнузчу, циркуль барбы?

– Эжеке, элүү тыйын алып коюнузчу... ж.б.

3) Уруксат сурап кайрылуу маегинде.

Тематика. Мектепте.

1-кырдаал. Сен, сабакка кечигип келдиң. А класста сабак жүрүп жатат.

2-кырдаал. Сенин дарыканага баруун керек. Ал үчүн класс жетекчиден сурануу зарыл.

4) Чакыруу маегинде.

Тематика. Эс алуу.

1-кырдаал. Сен досуң менен сейилбакка баргың келди. Ал каршы болбос бекен?

2-кырдаал. Сен дем алыш күнү китепканага барасың. Ал классташыңчы? Реплика-стимул.

– Сабыр, жүрү, сейил бакка барабыз.

– Сабыр, сейилбакка баралыбы?

– Сабыр, жүрү, китепканага баралы... ж.б.

Мындай ар түрдүү максатты, мисалы, байланышуу, сунуш кылуу, пикир алышуу, тактап билүү ж.б. сыяктуу тибиндеги түрдүү максаттарды көздөгөн маектерди түзүүгө машыктырууга, көнүктүрүүгө багытталган реплика-стимулдарды дагы да узарта берсек болот.

А көрөкчө, мугалим булар менен кандайча иштеши керек, окуучулар эмнелерди билиш керек, эмнелерге машыгууга тийиш, ошолорду бир аз белгилеп өтөлү.

Баарынан оңой байланышуу тибиндеги маекти алалы. 2-кырдаалда берилген шартты кандайча аткарууга болорун элестетели. Эскерте кетүүчү нерсе, реплика-стимул бул жооп берүүнү талап кылган суроо экенин унутпайлы.

1-реплика-стимул боюнча маек.

– Сенин атың ким?

– Кубаныч..

2-реплика-стимул боюнча.

- Таанышып алалы, атың ким?
- Жакшы болот, менин атым – Светлана.
- Абдан жакшы. Мен – Айжанмын.

Же болбосо, таасир этүү тибиндеги маекти түзүп көрөлү.

3-реплика-стимул боюнча:

- Менин атым – Асыл. Сенин атың ким эле?
- Майрамкан.
- Кечирип кой, унутуп калыпмын.
- Эч нерсе эмес.

Мына ошентип, 4-класста таанышуу, сурап билүү, таасир этүү ж.б. тибиндеги маектерди түзүүгө үйрөтүү менен бирге, анын негизинде, грамматикалык материалдардан: суроолуу сүйлөм, жай сүйлөмдөр, жөндөмөлөр, таандык мүчөлөр жана алардын табияты, түзүлүшү жөнүндө маалымат берүү, ага машыктыруу иштери жүргүзүлмөкчү (программада көрсөтүлгөн тартипте). Мугалим ар качан көңүлүнө түйүп жүрчү бир нерсе – бул, сабак башталышынан бүтүшүнө (жыйынтыкталышына) чейин бирдиктүү бир логиканы камтыган таанып-билүү процесси болушу керек. Ошондо да анын мыкты-мыкты учурлары, көз ирмемдери (б.а. үзүндүлөрү) болот. Мыкты сабак мыкты фрагменттердин логикалуу, ырааттуу биримдигинен турган чыгармачыл процесси экенин түшүнүү кыйын эмес.

Кыргыз тили сабагынын дагы бир ролу – бул кыргызча кеп адебине (жогоруда айтылып өткөндөй) үйрөтүү болуп саналат. Анын эки багыты бар:

1) Кыргызча маданияттуу баарлашууга көнүктүрүү.

2) Ошого көнүгүп жатып, кеп каражаттарынын курулушу менен табиятын үйрөнүү.

Демек, биз сөз кылып жаткан ар бир тематика, маек жана кырдаалдар сабактын ички логикасынан ажырап бөлүнүп турууга, ага байланышпай туруп өз алдынча сөз кылынууга тийиш эмес. Сабактын негизги материалдары: тематика жана кырдаал, кеп үлгүсү жана маек, лексикалык материалдар жана грамматикалык эрежелер – баары биригип бир туташ чынжыр сыяктуу аракетке ээ болгондо гана баарлашуу багыты айкын болмокчу. Муну биз төмөндөгүдөй схема менен элестетип көрсөк болот:

ТК жана реплика-реакция

Жогоруда айтылгандай, реплика-реакция суроого жооп болуп түшүүчү сөз жана сөз айкаштары, б.а. сүйлөшүп жаткан экинчи адамдын өзүнө берилген суроо – соболдорго карата жасаган мамилеси, кайтарган жообу болуп саналат.

Реплика-реакция түзүлүшү боюнча кыска жооп жана толук жооп болуп эки формада учурай турганын мугалим өз окуучуларына оозеки стилдеги речтин бир белгиси катары түшүндүрөт. Ал тургай, кээ бир учурда суроого эч кандай сөз жок эле мимика же жандоо (жесть) менен жооп кайтарса да болорун айтат, аны кыймыл менен түшүндүрүп да берет.

Тактап айтканда:

Көрүнүп тургандай, реплика-реакция өзүнүн максаты боюнча реплика-стимулду толуктап турмакчы, мындай реплика-реакция толуктоо менен окуучулар өз алдынча иштөөсүн активдештирет. Анткени берилген реплика-реакцияны өз алдынча окуп түшүнгөн окуучу буга ылайык

көмүскөдө турган реплика-стимулду өзү эле аныктай алат. Тематикага жана кырдаалга ылайык үлгү маекти толуктап, өз алдынча түзөт.

§6. ОКУУЧУНУН ОКУУ-ТААНУУ ИШ-АРАКЕТИН ЮШТУРУУНУН ЭВРИСТИКАЛЫК ТААНЫП-БИЛҮҮ БАСКЫЧЫ

ТК жана таяныч схема

Диалогдук речке көнүктүрүүдө сүйлөшүүнүн үлгүлөрүн эле үйрөтсө, окуучулар аларды кырдаалга жараша колдонуп сүйлөшө беришет деген бүтүмгө келүү туура эмес. Ойлонуп көрөлүчү, сүйлөшүүнүн бир үлгүсүн алып, аны ар кандай кырдаалда өзгөрүүсүз колдонуп, өз оюн билдирүүгө мүмкүнбү? Ал эми кырдаал сүйлөшүүнүн логикасына, тематикасына ылайык ар бир көз ирмем сайын өзгөртүп, ой уланып, улам жаңыча пикир кошулуп, сүйлөшүү башка нукка же багытка да өтүп кетиши мүмкүн. Андай учурда окуучунун жаттап алган бир-эки кеп үлгүсү эмнеге жетмекчи? Сүйлөөчү адам маектеги пикирдин өнүгүп отурушуна жараша аны кошумча ой-пикир менен толуктап, улантып, ага жараша сөз каражаттарын билдирип отуруусу керек.

Мына ушундай ойду бекемдөө менен бирге, усулчу Е.И.Пассов: «Ведь главная задача, если ее сформулировать кратко, заключается в том, чтобы обучать механизму порождения диалога», – деп айтат да, анын бирден бир каражаты катары шарттуу-речтик көнүгүүлөрдү (условно-речевые упражнения) иштетүү менен окуучулардын машыгууларын өстүрүү маселесин коет. Е.И. Пассов ушул жерден шарттуу-речтик көнүгүүнү эки этапка бөлүштүрөт. Алар – РУ¹ жана РУ² (речевые упражнения). Диалогдук речке көнүктүрүүдө б.а. даярдоодо эң эле натыйжалуу каражат катары РУ¹ деп белгилеп, усулчу С.У. Тучкованын таяныч чиймелерин эске алуу менен мындай деп жазат: «Напомним, что РУ² – это упражнения, в которых используются различные опоры. Одним из эффективных видов опор, которые хотелось бы рекомендовать учителю, является функциональные опоры».

Реплика-реакцияны өз ара мындайча түрлөргө бөлсөк болчудай.

- 1) Учурашуу маегиндеги реплика-реакция;
- 2) Таанышуу маегиндеги реплика-реакция;
- 3) Суроого оң жооп берүү, макул болуу мүнөзүндөгү реплика-реакция;
- 4) Суроого терс жооп берүү, каршы болуу мүнөзүндөгү реплика-реакция.

5) Бир нерсени тактап билүүчү суроого карата кайтарылган реплика-реакция;

6) түшүндүрүү мүнөзүндөгү реплика-реакция;

7) Далилдөө мүнөзүндөгү реплика-реакция.

Эмесе, ушул реплика-реакциялардын айрымдары боюнча 3–4-класстардын окуучуларына ылайык төмөндөгүдөй үлгүлөрүн мисалга алалы:

А) Толук түрүндөгү реплика-реакция

Ооба, менин атым – Венера (Азамат ... ж.б.)

Саламатчылык, өзүңдүн ден соолугуң кандай?

Ой, Андрей! Сен өзүң кайдан жүрөсүң?

Макул, мен саат үчтө келем.

Жок. Эртең убактым болбойт.

Ооба, бул – менин өчүргүчүм.

Кыргыз тили сабагы бүгүн болбойт, эртең болот.

Ооба, бүгүн жамгыр жаайт.

Булار боюнча кандайча маек түзүүгө болот?

1-топ (топто 4 окуучу бар дейли да, аларга жогорудагы бир реплика-реакцияны сунуш кылалы. Окуучулар ал боюнча кеңшип диалог түзүшөт.)

Жогоруда келтирген мисалдардан 3 – реплика-реакцияны алалы.

Окуучулар бул реплика-реакциянын мазмунун түшүнүп көптөн бери жолугуша элек эки адамдын капысынан жолугушкандыгын чагылдырып турганын баамдашат да, буга ылайык маек түзүү үчүн «Жолугушуу» аттуу тематиканы тандап алып, байланышуу тибиндеги маекти түзүшөт.

Тематика: Жолугушуу.

Кырдаал: Көптөн бери жолугуша элек досуң жолугуп калды. Кандай кубанычтуу!

Маек (диалог):

– Валерий! Саламатсыңбы! Кандай!

Маекти ушул калыбында калтырып койбой, андагы логиканы улантуу, мазмундук жактан толуктоо иши окуучулардын чыгармачыл мүмкүнчүлүгүнө, тил билүү даражасына коюлат. Алардын өз алдынча чыгармачылык менен иштөөсүнө зарыл шарттар түзүлөт.

Б) Кыска формадагы реплика-реакция мындайча болушу ыктымал:

– Ооба.

– Ооба, бар.

– Жок.

– Барбайм.

– Эртең ж. б.

Бул сыяктуу реплика-реакциялар боюнча да реплика-стимулду толуктап, түрдүү типтеги маекти түзүүгө болот. Анда да, кырдаалдар

боюнча маек түзүүнүн негизинде өтүлгөн грамматикалык материалдар менен лексикалык каражаттарды оптималдуу өздөштүрүү жолдорун издөө талап кылынат.

Деги эле сүйлөшүүнүн жүрүшүндө бирөө сурап, экинчиси ага жооп берип эле калбайт. Анын бүтүндөй өзөгүн түзгөн жандуу логика түзүп турат. Айталы, суроо, түшүндүрүү, далилдөө, салыштыруу, сунуш кылуу, тактоо, кызыгуу, макул болуу, каршы болуу ж. б.

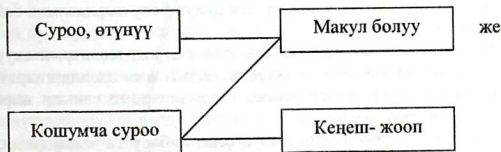
Мындай көрүнүштүн ар бирин сүйлөшүүнү үзгүлтүксүз жүргүзүп турган жандуу механизмдин компоненттери деп шарттуу түрдө белгилеп алсак, анда бир сүйлөшүүнү таяныч чийме аркылуу мындайча элестете алабыз.

Эскерте кете турган нерсе: мындай форманы II–IV класстардын ар биринде эле чыгармачылык менен колдоно берсе болот.

Мисалы:

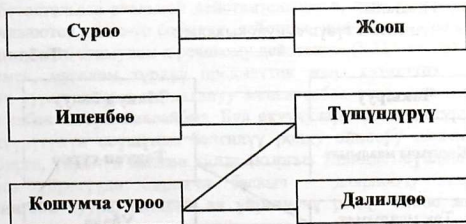
а) Суроо-жооп претиндеги байланышуу.

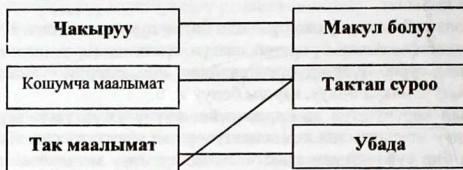
Таблица №11

б) Ишенбөө-далилдөө претиндеги пикир алышуу маегин окуучулар өздөрү түзүшсө болот. Эскерте кетүүчү нерсе, мурда таяныч сөздөр, сөз айкаштары же кеп үлгүлөрү кошо берилсе, мында аларды окуучулар өзүлөрү табышат. Жаңы ыкманын өзгөчөлүгү ушунда.

Таблица №12

Ушул сыяктуу таяныч схемаларды колдонуп иш жүргүзүү менен балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө айрым учурда II класста эле ырааттуу аракет кыла баштаса болот. III–IV класстын айрым окуучуларына татаал формалардагы схемаларды сунуш кылуу керек. Бул учурда тандап алган тематикага ылайык элестетүү түзүү иштери иштелмекчи. Мисалы:

Эми муну, мисалы, чакыруу, ага макул болу кырдаалына байланыштырып көрөлү.

Мугалим мында бир нече жөнөкөй кеп кырдаалдарын окуучуларга сунуш кылат, ал боюнча маектерди алдын ала пландаштырат. Схема түзүүгө багыт берет. Класс речтик кырдаалдардын санына жараша бир нече топторго бөлүнөт.

1-топко (кырдаал): Жолдошуң сени ... барууга чакырды да, сен ага макул болдуң. Качан барасыңар?

2-топко (кырдаал): Жолдошуң куурчак театрына бирге чакырды. Сен ага каршы болдуң. Эмне үчүн?

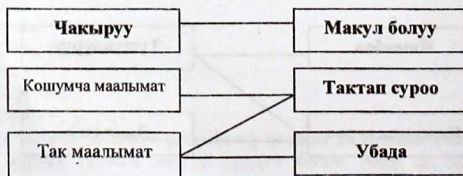
3-топко (кырдаал): Жолдошуң спорт залга чогуу барууга чакырды. Сен китепканага баралы деп сунуш айттың. Ал эмне деди?

4-топко (кырдаал): Жолдошуң сени китепканага баралы деп чакырды. Ага сен үйдө эс алам деп айттың.

1-кырдаал 1-топко төмөндөгүдөй схеманы жана ага жараша маек үлгүсүн сунуш кылалы.

Мисал үчүн схема түзүп сунуш кылалы::

Таблица №12

Схемага ылайык маек түзүп көрөлү:

– Алмаз циркке баралыбы?

– Баралы.

– Кытай цирки экен.

– Качан баралы?

– Эртең.

Албетте, маек кебин өстүрүүдө бул сыяктуу ТК жана схема ыкмасы татаалыраак. Окуучуларга, адегенде, кырдаал боюнча схема түзүп, андан кийин ага ылайык маек түзүү – бир кыйла машакаттуу иш. Ошондуктан мындай тапшырмаларды, көбүнчө, кыргыз тилинде белгилүү денгээлде дурус сүйлөй алган жана талаптагыдай өздөштүрүп жаткан окуучуларга мезгил-мезгили менен, кайталоо, жалпылоо жана текшерүү мүнөзүндөгү сабактарда сунуш кылса болот. Бул аракеттер алардын өз алдынча чыгармачыл ишине багыт берет, бара-бара ага калыптандыра баштоого негиз түзөт.

Өз алдынча ТК

Иштин бул түрүнүн максаты – окуучулардын өз алдынча иштөөсүн уюштуруу жана жигердүү түрдө жүзөгө ашыруу, аны андан ары өркүндөтүү. Сабакта турмуштагыдай сүйлөшүү шартын түзүп, ошол шарттарда чөйрө менен эркин пикир алышууга машыктыруучу баарлашуу мүнөзүндөгү көнүгүүлөрдү иштетүү. Иштин бул түрүнө мугалим мына буларды – окуучулардын көңүлүнө кайрадан сала кетүүсү тийиш.

1. Маек жөн гана суроо-жооп эмес, ал өзөгүндө бирдиктүү логика жаткан эки адамдын сүйлөшүүсү.

2. Маек адамдардын өз ара баарлашуусу. Анын турмуштук ар кандай чөйрөдө, түрдүү темада жүрө турганын шарттуу түрдө тематика деп алса болот.

3. Сүйлөшүү, пикир алышуу эч кандай себепсиз эле жүрө бербестиктен, ал кандайдыр бир шартта түзүлгөн мотивдин түрткүсү менен ишке аша тургандыгын түшүнүү кажет. «Ситуация является как совокупность обстоятельств реальной действительности, того фона, на котором разворачиваются какие-то события, действия, причем эти обстоятельства должны служить стимулом к речевому действию». (Е.П.Пассов)

Демек, мугалим түрдүү предметтик жана сюжеттик сүрөттөрдү көрсөтмө курал катары пайдалануу менен сабак өтсө, аны натыйжалуу өтүлгөн сабак катары баалайбыз. Бул окуучулардын өздөштүрүү, таануу ишмердүүлүгүнүн өсүшүндө белгилүү ролду ойноору шексиз. Ошону менен бирге, үйрөнүп жаткан тилде (кыргыз тилинде) сүйлөшүп, пикир алышууга үйрөтүүдө биринчи баскыч – даярдоочу этап катары эсептелингени туура, анткени ал үйрөтүүчү ролду ойноо менен, эми

турмуштук түрдүү кырдаалдарда пикир алышууга машыктырууга чейинки иш-аракеттердин биринчи баскычы болууга тийиш.

Биз бул ирет тил үйрөнүүнүн экинчи баскычы болуп саналуучу пикир алышып сүйлөшүүгө машыктыруу жөнүндө сөз кылмакчыбыз. Бул жогоруда Е. И. Пассов белгилеген РУ² тибиндеги көнүгүүлөр болмокчу. Демек бул диалогсуз ТК ыкмасы буга чейинки сөз кылып келген ыкмалардын жыйындысы. **Окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруудагы буга чейинки аткарып келген бардык иш-аракеттерди ар тарабынан жалпылоочу ыкма иштин өз алдынча чыгармачыл этабы – эвристикалык этап болуп саналат.**

Мында эч кандай кошумча каражаттары (таяныч сөздөрү, сөз айкаштары, реплика-стимул... ж.б.) пайдаланылбайт, окуучуларга тематика жана кырдаал өз алдынча сунуш кылынат. Окуучулар берилген тапшырмаларды мугалимдин же өзүлөрүнүн тандоолору боюнча жекече, жупташкан, топтошкон түрдө же жалпылап, чогуу отуруп да аткарышат.

Ушуга окшош бир нерсени эстеп көрөлү. Усулчу Б.Рысбекова менен К. Сартбаев «Алиппени» 1-класста окутууда мугалим менен окуучулардын ортосундагы төмөндөгүдөй маектин үлгүсүн сунуш кылышат.

– Мына, биз таанышып алдык, эми биринчи сабакты баштайбыз...

Карагылачы, биздин классты. Кандай экен?..

Көрүнүп тургандай, бул сыяктуу маек класстын ички көрүнүшүн таза же таза эмес экенин далилдөө эмес, балдардын көңүлүн ишкердүүлүккө буруу, сүйлөшүү маанайын түзүү болуп саналат.

Мындай учурда бардык көңүл мугалимдин уюштуруучулук жөндөмүнө жана окуучулардын активдүү аракеттенүүлөрү менен ишкердүүлүктөрүнө бурулмакчы. Анткени мугалимдин сунуш кылган көнүгүүлөрү өзүнүн мүнөзү боюнча ийкемдүү, окуучуларды баарлашып сүйлөшүүгө тартып, ой-пикирин билдирүүгө түрткү бере тургандай усулдук жактан ойлонулган болушу керек.

Бир мисал келтирели:.

1. Өзүңдүн аты-жөнүңдү айтып, бирөө менен тааныш.
2. Уруксат сурап, класска кир.
3. Досунду (курдашыңды) киного же үйүңө чакыр. Ал сага макул болобу, болбойбу?
4. Сени менен сүйлөшүү үчүн бирөөнүн убактысы бар бекен, сура.
5. Досуң бирөөнү көрдүңбү деп сенден сурады, сен аны көрдүңбү, көргөн жоксуңбу? Айт.
6. Досуң эртең менен денесин чындоочу көнүгүүлөрдү аткарабы? А сенчи?

Маектердин бардык типтерин өзүнө камтып, кеңешип сүйлөшүүгө түрткү берген, кайдыгер угуп тим калтырбай турган мындай кырдаал-

дарды сунуш кылып, айрым кыйналгандарга жардам берип, алардын өз алдынча иштөөсүнө багыт берсе, натыйжа келип чыгары шексиз.

Мында эскерте кетүүчү нерсе, мугалим кырдаалдардын мүнөзүнө жараша жалпы тематиканы аныктап берүүсү да кажет. Бул окуучулардын маек уюштуруусуна жакшы жардам болот.

Айталы, «Класста» деген жалпы тематиканын негизинде төмөндөгүдөй кырдаалдарды сунуш кылып көрөлү.

1. Касым китепти үнүн катуу чыгарып окуп жатат. Ал сага жолтоо болууда. Ага сен кандай кеңеш бересиң?

2. Алмаз орундукка калем менен жазып жатат. Ага сен эмне дейсиң?

3. Сабыр «Музыка ийримине катышпай эле коёлу», – деди. Сен ага макулсунбу?

4. Айжан сага: «Спорттук мелдешке катышпалы» – деди. Сен ага каршы болосуңбу?

5. Бүгүн бейшемби. Сен жума дедиң. А Валерий шаршемби дейт. Кимдики туура?

6. Убакыт азыр канча болду? Кимде саат бар? Тактап билеличи ... ж.б.

Бул ташпырмаларды берүү менен бирге, маек түзүүдө ырааттуу маек бирдиги туурасында унутпоо (мурунку темаларда кеп кылган – реплика-стимул, реплика-реакция) керектигин окуучуларга эскертип коюу да ашыктык кылбайт.

Үлгү иретинде эки-үч мисал келтирели.

1-жуп. (Асан менен Света)

Кырдаал. – Касым китепти катуу окуп жатат. Ага сен кандай кеңеш бересиң?

Маек: (Таасир этүү тибиндеги маек)

Света: – Касым, (Асан) китепти акырын окучу.

Касым: (Асан) Эмне болду?

Света: – Мага жолтоо болуп жатасың.

Касым: – А, анда кечирип кой.

2-жуп. (Алмаз менен Таалай)

Кырдаал. Алмаз орундукка калем менен жазып жатат. Ага сен эмне дейсиң?

Маек:

Таалай: – Алмаз, эмне кылып жатасың?

Алмаз (*Уялып унчукпайт*)

Таалай: – Ушул кылганың туурабы?

Алмаз: – Кечирип кой, Таалай, азыр тазалап коем.

3-жуп. (Жыпар менен Сережа).

Кырдаал. Белек бүгүн класста кезметчи. Ал гүлдөргө суу куйду бекен? Сурайлычы...

Маек:

Жыпар: – Сережа, бүгүн класста сен кезметчисинби?

Сережа: – Ооба, бүгүн мен кезметчимин.

Жыпар: – Гүлгө суу куйдунбу?

Сережа: – Жок, азыр куям.

Маектешүүнүн бул үлгүлөрү жогоруда эскертилгендей, мисал катары гана берилди.

Окуучулар ушул сыяктуу маектешүүлөрдү берилген кырдаалга жараша чогуу кеңешип түзүшөт. Алар эки-экиден болушуп, окуучуларга мугалимдин катышуусунда окуп беришет. Бардык кырдаалдар боюнча окулган маектешүүлөрдүн жыйынтыгы мугалимдин жетекчилиги астында жалпы окуучулар тарабынан бааланат жана иштин жыйынтыгы чыгарылат.

Окулган маектешүүлөрдү баалоодо мындай талаштар эске алынмакчы:

- 1) Кырдаалга жараша репликалардагы ойдун тактыгы;
- 2) диалог бирдиктеринин өзөгүндөгү ырааттуу логика;
- 3) сөз каражаттарынын орду менен тандалышы;
- 4) сөздөргө грамматикалык формалардын туура жалганышы;
- 5) окуучулар маектешип окуганда андагы ойго жараша кыргызча кыраатынын так сакталышы;
- 6) тапшырманы биргелешип аткарууда окуучулардын жигердүүлүгү жана чыгармачыл ишмердүүлүгү.

Сабакты жыйынтыктоодо жетишилген ийгиликтер менен бирге кетирилген кемчиликтер да талданат. Кийинки сабактарда аларды жоюунун жолдорун окуучулар менен мугалим бирге издешет жана табышат. Маек сабактары андан ары улантылат. Үйгө берилүүчү тапшырма да окуучулардын өздөштүрүү жана тил билүү деңгээлдерине жараша болот. Айрым окуучуларга үй тапшырмасын өздөрү тандоо мүмкүнчүлүгү берилет, маек сабагында окуучулар үчүн өз алдынча көбүрөөк иштей турган тапшырмалардын ролу чоң.

§1. КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАКТАРЫНА ДАЯРДАНУУ ЖАНА АНЫ ӨТКӨРҮҮНҮН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

§ 1. Кыргыз тилинин сабактагы үч «кызматы» жана бул учурда окуучунунун тилдик-коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүү багыттары

Бул маселенин негизинде – сабакты өтүүдө кайсы тил басымдуулук кылыш керек?—деген суроо жатат. Бөтөн тилди окутуунун дүйнөлүк тажрыйбасы айгинелегендей, окуучулардын эне тилин сабакта колдонбоо, колдонсо да эң аз өлчөмдө колдонуу максатка ылайык келерин туюндурат. Антпесе, класста реалдуу тилдик кырдаал түзөлбөйт, окуучулар өздөштүргөн материалдарды колдонуп, оюн түшүндүрүүгө зарылдык жаралбайт, окуучулар өз эне тилинде сүйлөй беришет. Ошондуктан мугалим окуучулардын окуу-таануу иш-аракеттерин башкарууда, сабакты түшүндүрүүдө, уюштурууда окуучулардын эне тилин колдонуудан көрөчкө, сабактын кырдаалдуулугун жана көрсөтмөлүүлүгүн арттыруу, адегенде жаңдоо сыяктуу түрдүү кошумча каражаттарды колдонуп, кыймыл сабактарын көбүрөөк уюштуруу, кырдаал түзүп окутуунун эң жөнөкөй методикалык ыкмаларын байытуу талапка ылайык келет.

Грамматикалык түшүнүктөрдү берүүдө балдардын эне тилиндеги билим деңгээлин эске алуу зарыл. Эч качан, эне тилинде өздөштүрүлө элек түшүнүктөрдү кыргыз тилинин материалдары менен бирге берүүгө болбойт.

Окуу китептеринде окуучулардын эне тилинин колдонулушу окутуунун этаптарына жараша да болот. Атап айтканда, 1-2-класстардын окуу китептеринде окуучулардын иш-аракеттерин уюштурууда жана айрым темалар менен түшүндүрмөлөрдү берүүдө балдардын эне тилин зарылдыгына жараша колдонсо болот. Ал эми, 3-4-класстарда болсо окуу китептериндеги негизги грамматикалык аталыштар менен алардын эрежелери, окуу ишин уюштуруучу, ага багыт берүүчү көрсөтмөлөр, суроолор, тапшырмалар, ж.б. эки тилде (кыргыз-орус) берилип, салыштырылып үйрөнүлүшүнө шарт түзүлөт.

Бирок бул класстарда сабакты, негизинен, кыргыз тилинде жүргүзүү керек. Окуучулардын мугалим менен окуучунун жекече инсандык мамилелешүүлөрү жана да өз алдынча иштөө убактыларында кыргыз тилинде сүйлөөгө толук багыт берүү, сабакты кыргыз тилинде уюштуруу менен аны кыргызча баарлашууга өстүрүп чыгаруу негизги шарттардын бири. Андыктан класстан баштап, окуучулардын өз алдынча ишин уюш-

туруучу дидактикалык материалдар да кыргыз тилинде даярдалат. Ошентип бара-бара калган бардык класстар үчүн бүткүл окуу-усулдук комплекс кыргыз тилине көчүрүлөт.

Ушул жерден кыргыз тили сабагындагы «кыргыз тилинин» методикалык үч кызматы тууралуу ой келбейт койбойт. Ал кандай болушу мүмкүн?

Деги эле, орус класстарында гана эмес өзбек жана тажик тилинде окуган класстарда да колдонууга болор бир ыкма тууралуу сөз кыلالы. Ал-кыргыз тилинин сабактагы «методикалык кызматы» деп аталганы жөндүү, т.а. айрым учурда үйрөнүп жаткан тилдин сабагындагы же окуу китептердеги катышына карап, «методикалык тил» деп да айтылып жүрөт. Андай болсо, **кыргыз тилин орус, өзбек жана тажик тилинде үйрөнүүдө кыргыз тилинин методикалык кызматы кандай болмокчу:**

1) Кыргыз тили сабакта мугалим менен окуучунун инсандык жеке карым-катышынын тили болуучу;

2) Кыргыз тили сабагын уюштуруунун, сабакта окуучунун окуу ишкердик мамилелеринин тили болуусу;

3) Кыргыз тили предметинин тили болуусу.

Үйрөтүлүп жаткан объект катары кыргыз тилинин мына ушул үч кызматы, көрүнүп тургандай, мугалим менен окуучу сабактын башынан аягына чейин, т.а. мугалим сабакка кирип, балдар менен учурашып, аягында үй тапшырма берип коштошуп чыгып кеткенге чейинки бардык иш аракеттин жана өз ара мамилелешүү процессинин бүтүндөй тили болуусун шарттайт. Ошондо гана аталган класстарда кыргыз тилин үйрөнүү талаптагыдай болорун практика далилдөөдө.

Эмесе, кыргыз тилинин жогоруда сөз кылган методикалык үч кызматынын ар бирине өз-өзүнчө токтололу:

Кыргыз тили сабакта мугалим менен окуучунун инсандык карым-катышынын тили болуусу

Бул багыт окутуунун методикалык негизги принциптерине жараша чечилерин байкоо кыйын деле эмес, т.а. «тилге түздөн түз үйрөтүү принциби» же кырдаалдык-тематикалык принциптер тил үйрөтүүдөгү мугалимдин бүткүл иш-аракети кыргызча болушу керек деген жобого байланыштуу болот.

Ушунун өзүндө мугалим окуучунун тил үйрөнүүгө болгон ички оң талабын ойготуусу мүмкүн. Ал тургай, үйрөнгөн лексикалык каражаттарын да күндөлүк сабакта практика жүзүндө мугалим менен окуучунун мамилелешүүсүнүн түрдүү кырдаалдарында колдоно ала турган жагдай да түзүлөөрү анык.

Бул жагдай класста бала менен мугалимдин ортосунда төмөндөгүлөр сынары ар кандай алака-мамиленин түзүлүшү менен түшүндүрүлөт, т.а.

- Адегенде эле, сабак баштала электеги, балким, мектеп короосунда окуучу менен мугалимдин жолуккандагы, андан соң андан сабакка киргендеги учурашуусу;

- сабакка келген-келбеген окуучулардын эсебин алуудагы сүйлөшүүлөр;

- үй тапшырмасынын аткарылышын текшерүүдөгү, аткарбай калса, анын эмне үчүн аткарбай келген себебин сурап- билүүдө;

- эгер окуучу кандайдыр бир себеп менен сабакка кечигип келсе, анын себебин териштирүүдө;

- сабакта отуруп ооруп калса же ар кандай себептерге байланыштуу окуучунун маанай-абалын билүүдө;

- сабактагы окуучунун тартиби, тазалыгы боюнча кайрылууда;

- аба ырайына байланыштуу, суук же ысык күндөргө ылайык, ар кандай кырдаалдарга жараша баланын кийине билишине байланыштуу кеңеш айтууда;

- турмуштук түрдүү кеп кырдаалдарына ылайык сүйлөшө билүүдө.

- балдардын ата-энеси, үй дареги, достору, ж.б. боюнча сурап билүүдө;

- сабактагы тема менен байланышпаган түрдүү багыттарда балдарга тапшырма, көрсөтмө берүүдө;

- бир нерсени сурап алуу, сурап билүү, керектүү маалыматты алууда, же билүүдө;

- сабактан тышкары иштерде, ийримдерде мамилелешүүдө;

- коомдук иштерге катышуу негизинде сүйлөшүүлөрдө;

- баланын мүнөзүнө, абалына, ден соолугуна, сабакты өздөштүрүүсүнө, кызыкчылыктарына жараша ички толгонууларын, жеке сырын сурап-билүүдө ж.б.

Бул сыяктуу багыттарда сүйлөшүүлөр тилди экинчи тил катары окутуу методикасындагы: сүйлөшүүгө «сүйлөшүү аркылуу» жана «сүйлөшүүнүн жүрүшүндө» деген ыкмага да ылайык келип отурат. Ошону менен бирге, сабактагы мугалим менен окуучунун мындай жеке пикир алышуулары, «мугалим-окуучу» деген расмий статустан тышкары эркин болуусу баланын социалдык-психологиялык абалына да, алардын жеке инсан катары ички талабына да туура келип, тил үйрөнүүдө түрдүү психологиялык «тосмолорду» ортодон алып таштоого алып келери анык.

Бул ыкма сабакта үйрөнгөндөрүн күндөлүк практикада, түрдүү кырдаалдарда колдоно билүүгө машыктыруу менен да түздөн-түз байланышат. Ошондо да, жогоруда айтылып өткөндөй, бул шарттагы «окуучу менен мугалимдин пикир алышуусу мугалим менен окуучу эмес, эки улуттун өкүлү катары кабыл алышуусу, окуу материалдарда алар

жашаган жана окуган социалдык чөйрөнүн алкагында пикир алышууга үйрөнүүсү, анда алардын жекече өз алдынчылыктын ачылышы маанилүү. Ушундай шартта гана «баланын өз эне тилинин коргонуунан жетелеп чыгуу», башка тилди да үйрөнүп, күндөлүк практикада өз алдынча, ал тилдин өкүлү менен пикир алышууга үйрөнсө боло тургандыгы, ага ар бир эле баланын мүмкүнчүлүгү болорун бала түшүнөт.

Улуу акын Гейне: «Мен канча тил билсем ошончо кишимин» деп айткандай, орус классындагы орус же башка кыргыз эмес баланы мугалим менен жекече шартта сүйлөшүү процессинде эч качан туура эмес айтсам начар баа алып калам –деп коркпойт, лексикалык кору канчалык болсо ошондой денгээлде сүйлөшө алат жана жана ошол сүйлөшүүнүн жүрүшүндө ал өз тилинин жеке корун байытат, практикасы артат, тил жарытуусу өрчүйт.

Буллардын натыйжасында окуучулардын төмөндөгүдөй багыттарда практикалык коммуникативдик компетенттүүлүгү артат. Мисалы:

- Учурашуу;
- Байланышуу;
- Бир нерсе жөнүндө маалымат алуу;
- Сураган адамга тиешелүү маалымат бере билүү;
- Бир нерсени сурап билүү;
- Кечирим сурай билүү;
- Уруксат сурай билүү;
- Ой бөлүшө алуу;
- Талаш-тартышка катыша алуу, ж.б.

Сабактагы окуу-таануу, уюштуруу-башкаруу иш-аракеттерди бүтүндөй кыргыз тилинде жүргүзүү

Бул учурда да мугалим окуу процессин тилди түздөн-түз үйрөнүү ыкмасын колдонот жана шарттуу окуу мүнөзүндөгү кырдаалдар менен реалдуу сүйлөшүү кырдаалдарын ырааттуу байланыштыра алат. Анткени, мугалим сабакка киргенде:

а. Сабакты уюштурууда:

- бүгүн кайсы күн экенин;
- кайсы сабак экенин;
- үйгө кайсы тапшырма берилгенин;
- ал окуу китептептин кайсы бетинде, кайсы көнүгүү акаруу берилгенин;
- үй тапшырмасын аткаруу шарты кандай экенин;
- үй тапшырмасын аткарууда кандай иш-аракеттер аткарыларын;
- ким канчалык денгээлде аткаргандыгын билүү.
- жаңы сабакты түшүндүрүүдө.

б. Жаңы сабактын темасын айтууда:

- жаңы сабактын максатын аталышын айтуу;
- жаңы сабактын максатын билдирүү;
- сабакка көңүл буруусун өтүнүү;
- китепти жабуу, дептерди ачуу, кайсы күн экенин жазуу;
- көңүл буруп тынч отуруу;
- сабактагы түрдүү иш-аркеттерди жайгаруу, уюштуруу, ким даяр экенин суроо, жооп туура, же туура эмес экенин айтуу;
- көнүгүүнү жазуу;
- текстти окуу;
- тапшырма алуу;
- коштошуу, класстан чыгуу...ж.б. сыяктуу иштерине чейин кыргызча сүйлөшүү жүзөгө ашырылышы керек.

в. Сабакта жооп берүү тартибин түшүндүрүүдө:

- суроого кол көтөрүп жооп берүү;
- ордунан туруп сүйлөө;
- ордуна отуруп жооп берүү; ж.б.

Бул учурларда кыргыз тили – «методикалык тил» катары негизги кызматын аткарат. Ошону менен бирге, сабакты уюштуруу кезинде окуучулар ээ болууга тийиш болгон коммуникативдик минимумдары да жана компетенциялар дал ушулар болмокчу.

Сабакта кыргыз тили окуу предметинин тили болуусу

Биз изилдөөлөрүбүздүн жүрүшүндө окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуучуларына мындан бир аз жыл мурда мындайча багыттагы сурамжылоону жүргүзгөн элек:

«Мен кыргыз тили предметин окугум келет:»

- Мен Кыргызстандын жараны болгондугум үчүн;
- Кыргыз тили мамлекеттик тил болгондугу үчүн;
- мен келечекте кыргыз тилинде билим алыш үчүн;
- Кыргыз тилин, маданиятын сыйлагандыгым үчүн;
- ата-энем талап кылгандыгы үчүн;
- мугалим талап кылгандыгы үчүн;
- чейректен жаман баа албоо үчүн;
- келечекте чоң кызматта иштеш үчүн;
- досум кыргыз болгондугу үчүн;
- Кыргыз адабиятын окуп-үйрөнүүгө кызыккандыгым үчүн.

Ушундай суроолорго анкета алганыбызда сурамжыланган окуучулардын 60% - мугалим талап кылгандыгы жана чейректен жаман баа албоо үчүн, 20% кыргыз тили мамлекеттик тил болгондугу үчүн, 5% -

ата-энем талап кылганы үчүн, 10% - келечекте чоң кызматта иштеш үчүн, 5% - досум кыргыз болгондугу үчүн – деп жооп беришкен. Эч бир бала кыргыз тилин, маданиятын сыйлагандыгым үчүн, же кыргыз тилинде билим алуу үчүн, же кыргыз адабиятын окуп-үйрөнүүгө кызыккандыгым үчүн кыргыз тили предметин окугум келет – деп жооп бербегендиги таң калтырган эле.

Чындыгында, бүгүнкү күндө мектеп окуучулары, өзүлөрү “туура” белгилегендей, мугалимдин талабына карата “эптеп-септеп” окууга же «коркуп окууга» гана көнүгүшкөн.

Окумуштуу В.Я.Стоян: “Биздин окуучулардын сабактарына кирип отуруп, алар жашоо-гурмуш үчүн эмес, мектеп үчүн көбүрөөк окуп жатышат”- деген ойго келесиң. Мугалимдер ар кандай сабактарды берип, алардан кара күчүн аяшпай, бирок, бул аракет алдыга коюлган кандайдыр бир педагогикалык максатка жетүү эмес, берилген программаны гана өз мөөнөтүндө аткарууга багытталат” (Маалымат, август кеңешмесинин сунуштардан алынган, Б.2002, “Кут билим”)

–Мындай пикирде чындыктын чоң үмүтү бар экендигин танууга болбойт”-дейт педагогика илимдеринин доктору Ж.Чыманов,- «Окуучулардын азыркы окуусу, кызыгууга, бул бул нерсе билим үйрөнүүгө эмес, негизинен, коркууга негизделгенин моюнга алууга тийишпиз...”.

Изилдөөлөрдүн жүрүшүндө окуу иштерин оң мотивациялоону изилдөө суралгандардын 58%ы негизги мотив катары коркуу сезимин белгилешкен.

Ал эмне деген коркуу? Ж.Чыманов доктордук диссертациясында ушул тууралуу айтып келип: «начар баа алуудан сактанып коркуу, зачетту өз убагында тапшырбай калуудан коркуу, экзамендерди жаман алып калуудан коркуу», “ата-энесинен, мугалимден коркуу...” ж.б.

Ошентсе да, негизги маселе – кыргыз тили сабагында:

1) Грамматикалык эрежелерди, формаларды, алардын маанисин, өзгөрүүлөрүн үйрөнүү;

2) Көнүгүүлөрдүн талаптарын аткаруу;

3) Грамматикалык талдоолорду жүргүзүү;

4) Мисалдарды келтирүү, текст түзүү, аларды талдоо, айтып берүү

Эми ушулар боюнча канткенде сабакты кыргыз тилинде жүргүзүү керек?

Биринчи кеңеш: окутуу методун талдоо керек. Бул жерде окуучуларга кыргыз тилинин грамматикалык эрежелерин түшүндүрүүдө салыштырып окутуу методун пайдалануу максатка ылайык келет. Ошону менен катар, эрежеге карата келтирген мисалдарды машыктыруучу (адегенде –тилдеги грамматикалык), андан соң шарттуу – кырдаалдык, андан соң гана кырдаалдык мүнөзүндөгү көнүгүүлөр аткарылса болот.

Салыштырып окутуу	Машыктыруу көнүгүүлөрү	Шарттуу-кырдаалдык көнүгүү	Кырдаалдык көнүгүү
Грамматикалык эрежелерди салыштырып талдап түшүнүү	Эрежеге ылайык грамматикалык мүнөздөгү көнүгүү	Мисалды турмуштук-көрүнүш менен байланыштыруу	Турмуштук кырдаалда колдонуп сүйлөшүү, жаратуу.

Таблицага түшүнүк берели:

Биринчиден, бул жерде эске алуучу фактор – окуучулардын тил билүү деңгээлинин ролу, эгер кыргызча сүйлөшүү чөйрөсү бар айыл жериндеги орус мектеби болсо, анда балдар кыргызча түшүнө алышат, аларга андай шартта грамматикалык эрежелерди да кыргыз тилинде түшүндүрүүгө болот.

Экинчиден, кыргызча сүйлөшүү чөйрөсү жок же аз болгон шарттагы орус мектептеринде зарыл учурда кыргыз тилинин грамматикалык формаларын, алардын табиятын, өзгөрүүлөрүн ж.б. орус тилинин фактылары менен салыштырып түшүндүрүүгө мүмкүн. Мындай салыштыруулар орус тилинде ойлонуп жана сүйлөгөн окуучуларга жеткиликтүү болуусу да толук мүмкүн.

Демек, мындагы иш-аракет окутууда **баланын өз эне тилинин өзгөчөлүктөрүн жана тилдик фактыларын эске алып жүргүзүү** атуу методикалык принципке ылайык окуу процессин уюштурууга жатат.

Машыктыруучу көнүгүүлөр, адегенде, стандарттуу түрдө болот, алар грамматикалык эрежелерди эске алуу менен, кандай суроого жооп бергени, кандай маанини түшүндүргөнү ж.б. боюнча машыктыруу мүнөзүндө болот да, кийинки шарттуу-кырдаалдык көнүгүүлөрдү аткарууга даярдык көрүнөт.

Шарттуу кырдаалдык көнүгүүлөрдү аткаруунун шарты өзүнчө, ал ойлонууну талап кылат. Анткени, үйрөнүп жаткан лексика-грамматикалык форма деген моделдеги аткарылчу бул иштердин бары турмуш-кырдаалдык көнүгүүлөрдү аткарууга даярдык көрүү болуп саналат.

Мында, мисалы, **жатыш жөндөмөсүнүн** – да мүчөсү 3-класста өтүлө турган болсо, **лексика-грамматикалык материал+ кеп аттуу модели** аркылуу иштесек, мектептин сүрөтүн көрсөтүп **мектеп+да=мектепте** деген сөз келип чыгат. Ошондо мугалим: «Асан кайда экендигин ушул сөздү колдонуп айт» деп окуучуга тапшырма берсе, окуучу «Асан мектепте» деп сүйлөм түзүүсү толук ыктымал.

Ушул эле сыяктуу:

Бөлмө-да-бөлмөдө:	кыз-бөлмөдө;
Көл-да-көлдө:	өрдөк-көлдө;
Бутак-да-бутақта:	чымчык-бутақта, ж.б. деп,

түрдүү сүрөттөрдү колдонуу менен сүйлөм түзүү жеңил болору шексиз.

Ал эми турмуштук кырдаалдык көнүгүүлөр—булл жерде көңүлдүн борборунда болуусу шарт жана ал тургай, ал мугалимдин бүткүл иш-аракеттеринин максаты да, натыйжасы до болору анык. Андай болсо, кырдаалдык көнүгүүлөр кандайча аткарылат?

Ушул тууралуу бир аз сөз учугун улайлы. Албетте, мугалим бул учурда теманын мазмунуна, андагы машыктыруучу көнүгүүлөргө жана да шарттуу —кырдаалдык көнүгүүлөрдүн мүнөзүнө кайрылат жана аны андан ары практикалык жактан улантат. Кантип?

Мисалы, сабактын темасы Орун тактооч болсун дейли. Албетте, анда нерсенин турган ордун билдирүү сыяктуу кырдаалга жараша сөз болуусу кажет. Андай болсо:

Грамматика: Орун тактооч.

Тематика: Токойдо.

Кырдаал: Канаттуунун же жаныбардын турган ордун айтып билдирүү.

Маек: — Айбек, булбул каерде конуп турат.

— Булбул бутақта конуп отурат...ж.б.

Демек, ушундай жол менен теманы кепте колдонуп, кырдаалга жараша лексикалык кыражаттар боюнча маектерди түзүүгө балдарды үйрөтсө болот.

Дагы бир ушундай мисалды келтирели.

Сабактын темасы: Жандооч сөзү—менен.

Мугалим бул теманы өтүүнүн планын түзүүдө: «Бул грамматикалык материал бала үчүн эмнеге кереги бар? Бала аны кайсы жерде, кандай кырдаалда, кандай максатта колдонот?» деген маселени да кошо чечиши зарыл. Ошондо гана аталган тема боюнча мугалим сабакта жандооч менен сөзүн практикалык максатта үйрөтүп, турмушта аны кантип колдоно билүүнү үйрөтөт.

Андай болсо, грамматикалык тема: **менен жандооч мүчөсү.**

Тематика: Ашкана.

Кырдаал: Кандай тамак ичкиси келгенин айтуу.

Маек: —Мен сүт мене чай ичким келет.

— А мен бал мене чай ичким келет.

— Мен гречка мене котлета жейм.

— Мен козу карын мене шорпо ичем.

Мугалим мындай сүйлөшүүлөрдү уюштурууда окуучуларды топ-топко бөлүп, ар бир топко ар түрдүү тапшырмалардын топтомун берсе да абдан жакшы болот.

Мисалы, **1-топко тапшырма:** Ким короону эмне менен тазалагысы келет?

Сүйлөшүү үлгүлөрү: –Мен короону күрөк менен тазалагым келет.

–Мен короону тырмоо менен тазалагым келет.

–Мен короону кетмен менен тазалагым келет...ж.б.

2-топко тапшырма: Ким үйүнөн мектепке чейин кайсы унаа (транспорт) менен барарын айтат?

Сүйлөшүү үлгүлөрү: – Мен мектепке чейин 8-троллейбус менен келем.

–Мен мектепке 10-автобус менен келем.

–Мен мектепке досум менен жөө келем.

3-топко тапшырма: Ким сүрөттү кандай боёк менен боёгусу келерин билдирет?

Сүйлөшүү үлгүлөрү: – Мен көгүчкөндү көк менен боёгум келет.

–Мен алманы кызыл боёк менен боёйм.

–Мен жоолукту гүлдүү кылып боёгум келет...ж.б.

Мындай учурларда мугалим, сөзсүз түрдө ар бир проблеманы чечүү үчүн так ушундайча иштөөнү ырааттуу сунуш кылса, албетте окуучулардын окуу-таануу иш-аракеттерин туура уштурган жана башкарган болор эле.

§ 2. Кыргыз тили сабагында окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүнү уюштуруу жана аны жүзөгө ашыруу ыкмалары

Окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүү иш-аракетинде төмөндөгү шарттарга карап уюштуруу болот:

- 1) Баланын тил билүү өзгөчөлүгүнө жараша;
- 2) Баланын улуттук өзгөчөлүгүнө жараша курагына жараша;
- 3) Өнүгүү, ой жүгүртүү деңгээлине жараша;
- 4) Психологиялык өзгөчөлүгүнө жараша;
- 5) Теманын мүнөзүнө жараша.

Ошого жараша чыгармачыл көнүгүүлөрдүн төмөндөгүдөй типтерин колдонууга болот;

- 1) Проблемалуу тапшырмаларды камтыган көнүгүүлөр;
- 2) Ачык жооп берүүгө шарт түзө турган көнүгүүлөр;
- 3) Ишмер мамиле кылуу жагдайын түзөр көнүгүүлөр.

Эми мындай учурларда чыгармачыл ишмердүүлүктү уюштура турган көнүгүүлөр кандай мүнөздө болот?

1) Тилдик жана адабий фактыларды грамматикалык формаларды, каармандарды салыштырып мүнөздөө, анализдөө түрүндөгү көнүгүүлөр.

2) Өз алдынча иштей алуусун текшерүүчү көнүгүүлөр (сүйлөмдү, текстти, диалогду, жомокту, аңгемени, ырды ылайыгына карата жыйынтыктоо, толуктоо мүнөзүндөгү көнүгүүлөр).

3) Таяныч сөздөр менен сүйлөм түзүү, текст түзүү көнүгүүлөрү.

4) Сөздүн этимологиясын, лексикалык, грамматикалык маанисин, уламыштын келип чыгышын, жер, суу аттарынын келип чыгышын, көркөм чыгармадагы каармандын иш-аракеттеринин, окуянын келип чыгыш себебин изилдөөчү көнүгүүлөр;

5) Үр түрүндөгү текстти кара сөзгө, кара сөз түрүндөгү текстти ыр түрүнө айлантуу мүнөзүндөгү көнүгүүлөр;

6) Текстке, сүрөткө ат коюу, сүрөткө ат коюп ал жөнүндө байланыштуу окуя ойлоп таап, текст түзүү көнүгүү;

7) Адабияттагы окуяга, сюжетке же айрым көнүгүүгө андагы сүйлөмдөрдүн мазмунуна ылайык предмет аралык байланышты жүзөгө ашыруу, башка предметтерден алынган фактылар менен (интеграциялоо аркылуу) оюн кеңейтүү, толуктоо көнүгүүлөрү;

8) Оюндар менен иштөөгө тартуучу, аны уюштуруучу: сөздүк оюн, ролдук оюн, дидактикалык түрдүү оюндар, ишкердик оюн, риторикалык оюндар, кроссворд, ребус түзүү, аларды чечүү, түрүндөгү көнүгүүлөр;

9) Мелдештирип, билгендерин текшерүү мүнөзүндөгү оюндар (таймаш сабагы, викторина ж.б. суроо-жооп оюндары);

10) Тесттик логикалык тапшырмалар түрүндөгү иштер менен иштөө, алардагы проблемалуу учурларды туура чечүү, ордуна туура коюу, көп жооптордон ылайыктуусун тандап алууга машыктыруучу, билгенин текшерип жалпылап, жыйынтыктоочу көнүгүүлөр;

11) Текстти өркүндөтүп кайра түзүү мүнөзүндөгү көнүгүүлөр;

12) Текст боюнча сүрөт тартууну талап кылган тапшырма.

13). Темага ылайык өз алдынча жаңы текст түзүү көнүгүүлөрү, ж.б

Окуучулар чыгармачыл ишмердүүлүк кезинде ээ болуучу тил жана сүйлөө маданияты боюнча компетенциялар кайсылар болууга тийиш?

Адегенде, тил маданиятынын белгилери туурасында айтканда төмөндөгүлөрдү эске салышыбыз шарт:

1. Кыргыз тилинин жалпы сөздүк байлыгы канча?
2. Сөздүк курамыбыздын абалы (башка тилден кирген сөздөргө карата) кандай?

3. Эне тилибиздин сөздүк кору кайсылар (сөздүк корубуз канча пайыз, ал пайыздын мүмкүнчүлүгү канчалык, келечеги кандай? Сөздүк корубуз жетишерликпи, мүмкүнчүлүгү азбы, жарды тилби? Бечел тилби? Эл чарбасыныны, маданияттын, илимдин, билимдин кайсы тармагы боюнча бай, кайсы тармак боюнча жарды жана эмне үчүн?)

4. Тилибиздин тазалыгы (чет сөздөр басып келген жокпу, эне тилибиздеги сөздөрдүн кызматы күндөлүк турмушубуздагы кызматы жетишерликпи?)

5. Адабий тил болуп калыптанышынын деңгээли кандай, калыптанганбы, калыптанган эмеспи, адабий тил катары өзүнүн нормалары иштелип чыкканбы? (теле, радио, басма сөздө аткарган кызмат учурда кандай?).

6. Адабий тилибиздин диалектилик сөздөр (түндүк, түштүк) менен карым-катышы кандай, алардын жардамы менен байыйбы, же аларды түртүп, четке кагып турабы? Теле, радио, басма сөздөгү жана көркөм адабияттагы колдонулган сөздүн жыштыгы, анын курамы, мүмкүнчүлүгү жана байлыгы канлай?.

7. Өз эне тилибиздин каражаттары түрдүү тармактарга ылайык термин жаратууга кудурети барбы? Анын учурдагы жана келечектеги абалы кандай?

8. Тилибиздин лексикалык жактан байышына эне тилибиз булак катары кызмат аткарып келгенби же учурда болуп жатабы, же сырттан келген сөздөр менен гана баюудабы?

9. Сөздөрүбүздүн этимологиялык теги боюнча изилдегенде, алар эне тилдин байыркы түпкү тегинен чыктыбы?

10. Жазуу, сөз куруу, сөз түзүү ыкмалары барбы? (М: сөз жасоо жолдору, сингармонизм).

11. Сөз менен аны маанисинин дал келүү мүмкүнчүлүгү, (белги+сема) жана сөздөрдүн маанини туюнтуу маданияты кандай?

М: а) үналгы, сыналгы, күркө, мүдүр, дүмүр

б) шишик куурай, козу кулак, кымыздык, ж.б.

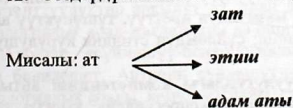
в) төрага–төрайым,

г) ветеран (эркекпи, аялбы),

д) мугалим (эркекпи?)–мугалима (аялбы?)

Тактап айтканда: Маанини туюнтуу маданияты (мүмкүнчүлүгү) үн алгы–радиону, сын алгы–телевизорду түшүндүрө алабы? Телевизор, радио деген сөздөрдү так алмаштырабы?

12. Сөздөрдүн көп маанини билдире алуу мүмкүнчүлүгү.

Демек, булар – сөз маданияты, ал–жалпы элдик сөзүбүздүн учурдагы абалын түшүндүрөт. Ал эми, кеп маданияты–жеке адамдын, мисалы, окуучунун жана мугалимдин сөздү турмушта колдонуп сүйлөө маданияты түшүндүрөт.

Андай болсо, мындай жагдайларды эске алуу менен, орус, өзбек жана тажик мектептеринин окуучуларынын кыргыз тилиндеги кеп маданиятынын мүнөздүү белгилери тууралуу кеп кылууга тура келет.

Анда эмесе, кыргыз тили сабагында окуучулар ээ болуучу коммуникативдик компетенциялар катары мына буларды белгилөө болот:

1. Кептин тазалыгындагы компетенциялар: кыргыз тилинде окуучулардын таза сүйлөөсү; интернационалдык сөздөрдү орундуу колдонуусу; терминдерди өз орду менен колдонуу; диалектилик, говордук сөздөрдү орду менен туура пайдалануу, сөздү бузбай, таза сүйлөө; жок жерден терминди издебөө; чет сөздөрдү ыксыз колдонбоо; калька сөздөрдү анча зарыл эмес учурда кебинде пайдаланбоо;

2.Сөздөрдүн тактыгындагы компетенция: кыргыз сөзүн бузбай, кептеги маанисинде ылайык колдонуу; сөз мүчөлөрүн туура улап айтуу; тыбыштарды артикуляциялык белгилерине карап туура айтуу; түшүнүк менен сөздүн дал келиши; сөздү контекстке жараша туура колдонуп сүйлөө; айтылган терминдин түшүнүк менен дал келиши; ар бир түшүнүктүн өз аты менен аталышы;

3.Кептин тууралыгындагы компетенция: кыргыз тилинин орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерине жараша туура, так сүйлөө; сөздү лексикалык маанисине ылайык туура колдонуу; грамматикалык эреже-нормаларга карата сүйлөмдү туура куруп сүйлөө; жазууда туура жазуу, кесиптин ар кандай тармактарына жараша лексикалык каражаттардын өз орду менен айтылышы (стилдик, семантикалык жактан);

4.Сөздүн орундуу айтылышындагы компетенция: сүйлөшүү жүрүп жаткан жагдайга, учурга ылайыктуу айтылышы (психологиялык жагдайына жараша); сүйлөшүп жаткан тематикага сөздүн дал келиши; курактык өзгөчөлүгүнө жараша сылык-сыпаа сүйлөө; стилдик жактан сөздүн орундуу колдонулушу, көркөм каражаттарды орундуу пайдалануу...

5. Сүйлөөнүн логикалуулугу: айтылган ойдун ырааттуулугу (оозеки жана жазуу түрүндө); жыйынтыктуулугу (башыныан аягына чейин жыйынтыктуу ойдун айтылышы), мазмундун иреттүү, түшүнүктүү айтылышы; ойдун жеткиликтүү берилиши; сүйлөмдүн стилдик курулушунун сабаттуулугу;

6. Сүйлөөнүн эмоционалдуулугундагы компетенция: айтылган сөздө кырдаалга жараша эмоционалдык-экспрессивдик кыргыз сөзүн

(Мисалы: Досум! Мекеним! Алтын апакем!) туура колдонулушу; эмоционалдык учурлардын орундуулугу, керектүүлүгү, ж.б. мазмунга жараша сөздөрдүн эстетикалык-этикалык категорияларын туура колдонуу (контекстка жараша, сөздөбү, тыбыштабы, мүчөлөрдөбү); айтылган сөздүн таасирдүүлүгү;

7.Кептин кырааттуу айтылышындагы, поэтикалуулугундагы жана көркөмдүүлүгүндөгү: сөздө же тыбышта, айрым мунда логикалык басымдын туура коюлушу; кептин кырааттуу, угумдуу, жагымдуу үн менен айтылышы; эмоционалдык жагдайларга жараша үндүн көтөрүңкү же пас айтылышы; микротема, каармандардын сөзү, автордук баяндоо ж.б. учурларды кырааты менен көркөм окуу же сүйлөө; ойдун мазмунун көтөрүңкү пафосто (Мисалы: Азаматсың! Жарайсың!) же ж.б. учурларына, поэтикалуу, мазмундуу ойлорду көркөм, образдуу окуу же айтуу; сүйлөнүп жаткан сөздөрдүн ыргактуу, көрктүү чыгышы; тыныш белгилеринин туура коюлушу;

8.Кептин байлыгындагы компетенция: окуучулардын кыргызча сөз байлыгынын кеңдиги, ар тараптуулугу, окуяларды ынанымдуу кылып айта алуусу, макал-лакаптарды жана фразеологизмдерди туура колдонуу менен, элдик тилдин казынасын дурус билгендиги, аны кырдаалга карай кебинде ар тараптуу, кеңири колдоно алгандыгы... ж.б.

Албетте, кыргызча кепке туура жана жеткиликтүү үйрөтүүдөгү мындай шарттар, т.а. компетенттүүлүктөр ар бир сабакта, ар бир темага ылайык ыктуу колдонулуп жана ырааттуу түрдө эске алынып отурушу кажет. Алар окуучулардын сүйлөшүү маданиятынын негиздеринен болмокчу.

§3. Кыргыз тили сабагында окуучуларды маданияттуу сүйлөшүү компетентциясына үйрөтүүнүн он шарты жана алардын дидактикалык белгилери

Тилди эне тили катары да, экинчи тил катары да окутууда, негизги компоненттүүлүктөр катары албетте, баланын сөздүк корун байытуу, сөздүн табиятын билиши, кебинин байлыгын өстүрүү жана сүйлөө маданиятына үйрөтүү иштери каралары белгилүү. Бул иш-аракеттер ар бир адамдын жекече мүнөздүү белгилеринин бири катары да көрүнөт. Ошол эле учурда, адамдардын бири-бири менен сүйлөшүүсү, пикир алышып баарлашуусу жогоруда айтылган тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүктөр аркылуу да, анан да, сүйлөшүүчүлөрдүн этикалык-психологиялык абал-жагдайлары да бирге катышарын унутпоо керек.

Албетте, «сүйлөшүү-психологиялык акт» экендигин психологдор туура белилешет. Анткени сүйлөшүүдө пикир алышып жаткандардын психологиялык абалы, көңүл жагдайы, сүйлөшүүнүн тематиканы, мазмуну,

сүйлөшүү жүрүп жаткан чөйрө, сүйлөшүүчүлөрдүн жаш курак, ж.б. өзгөчөлүктөрү чоң роль ойнобой койбойт. Ошону менен бирге изилдөөлөрдө да практикада да сүйлөшүп жаткандардын адептик сапаттары менен катар, сүйлөп жаткандагы маданияттуу манера, мимика жана жесттер да чоң мааниге ээ экендиги маалым. Демек сүйлөшүү маданияттуу жүзөгө ашыгышы үчүн адамдардан көп нерсе талап кылат экен.

Ошондуктан, бул айтылгандары ырааттуулукка салсак, төмөндөгүдөй системалуу жүзөгө аша турган көрүнүшкө ээ болобуз:

1. Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы;
2. Адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы;
3. Сүйлөшүү кезиндеги психологиялык жагдайдын көңүлгө алынышы;
4. Сүйлөшүү кезинде пикир алышуучулардын маданияттуу манерасы жана ыктуу мимиканын, сүйлөө жестинин (ымдоо-жаңсоо) сакталышы;
5. Сүйлөшүүчүнүн үн тонунун адамгерчилик мамиленин чегинде болушу;
6. Сүйлөшүүдө адамдар нравалык-этикалык эрежелерди анын нормаларын кармашуу;
7. Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасынын жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде гана колдонуу;
8. Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга курулай алдырбоо;
9. Сүйлөшүү кезинде угуу жана каршы болуу маданияты менен коштолушу;
10. Сүйлөшүүнү алдыртан максаттуу уюштуруу, аны сүйлөшүп бүткөнчө сактоо жана аяктоо.

Мына ушул он белгини сүйлөшүү маданиятынын, т.а. маданияттуу сүйлөөгө окуучуларды үйрөтүүнүн он эрежеси да алсак туура болот – деп ойлойм.

Ошентсе да, бул он эреже шарттуу жагдайларды өзүнө камтыйт жана аны кармашууну талап кылат.

Бул эрежелерди талдап келсек, «Сүйлөшүү-психологиялык гана акт» экендигине ишенебиз. Анткени, бул жерде, сүйлөшүүгө катышкандардын психологиялык гана абал-жагдайлары эмес, алардын этикалык, моралдык сапаттары да бирдей эле деңгээлде катышып жаткандагы айкын көрүнүп турат.

Эми, ушул «эрежелердин» ар бири туурасында, анын негизги белгилери туурасында мисалдар менен сөз кылып өтөлү.

1. Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы.

Албетте, адамдар күн сайын ар кандай чөйрөдө болушат, айылда же шаарда жашашат, үйдө же көчөдө болушат, окушат, иштешет же башка бир коомдук жайларга барышат. Балдар мугалимдери менен же түрдүү кесип ээлери менен барышышат. Ал эми, үйдө балдар ата-энелери болсо балдар же башка жакындары менен сүйлөшүшөт. Үйдөгү баарлашуу эмоционалдуу мүнөздө эркин жагдайда негизинен турмуштук проблемалар туурасында болсо, коомдук жайларда, дээрлик коомдук, кесиптик маселелер козголуп, ролдук маектешүүлөр жүрөт. мындай учурларда сүйлөшүүлөр, сөзсүз түрдө коомдук жагдайлардын шартын эске алышат, эмоцияга көп берилбейт, этикалык нормаларды сакташат, тааныш-бейтааныштык мамиле, өкүм сүрөт – административдик, адистик, адистик-ролдук алака сакталат.

2. Адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы.

Айрыкча, кыргыз элинде улуу-кичүүлөрдүн мамилесинде өзүнчө эрежелер калыптанган. Кичүүлөр улууларга үнүн көтөрүп Улуу-кичүүлөрдүн мамилесинде өзүнчө эрежелер калыптанган. Кичүүлөр улууларга үнүн көтөрүп катуу сүйлөөгө, айтканын аткарбай коюуга тийиш эмес, акарат сөз айтып, капа кылууга тийиш эмес. Кичүү адам улуулардын алдында кичи пейил болуп, улуулардын айткан сөзүн мыйзамдай кабыл алуусу шарт. Улуулар болсо, кичүүлөрдү ызаттап, көңүлүн көтөрүп, ыктуу сөзүн колдоп турат. Ошондуктан, «улууга урмат, кичүүгө ызат» дешет элибиз.

Улуу кичүүлөр чектен чыгып ыксыз сүйлөшүүсү уят катары көрүлөт, балдарга ылайыксыз сөздөрдү улуулар алардын катышуусунда сүйлөшүнү ылайыксыз көрүшөт. мен улуумун, сен кичүүсүз деп эле курулай басынтып, тетири тескеп, басынтып өзүнүн барк-баасын түшүрүүнү туура көрүшпөгөн. ушундан улам, сүйлөшүү эмоционалдык-этикалык акт экендигине дагы дагы бир ирет ишенебиз.

3. Сүйлөшүү учурундагы эмоционалдык-психологиялык жагдайдын эске алынышы.

Сүйлөшүүнүн натыйжалуу болушу – сөзсүз эмоционалдык-психологиялык жагдайга жараша болоруу практикада белгилүү. Сүйлөшүүчүлөр жагымдуу жагдайды, жагымдуу учурду тандап алышса гана жакшы шарт түзүлөт. адамдын маанайын чөгөргөн, кыжаалат кылган жагдай сүйлөшүүгө сөзсүз тоскоол болот. Айрыкча, жанындагы бирөөлөр кайгырып, көңүлү чөгүп турса көңүлдүү сүйлөшүү гана эмес, узак баарлашуу дагы ылайыксыз. сүйлөшүп жаткан адамдын да көңүлү чаппай, же ооруп, же күтүүсүз нерседен шашып, ою ордунда болбосо, аны зордоп сүйлөшүүгө кыйнап убактысын алып, жолун басууга да жарабайт. Мындай учурда сүйлөшүүнү башка убакытка кайрылууга туура келет. Кээ бир адамдар сүйлөшкүсү келген адамынын көңүл жагдайын, маанайынын ачык-жабык

эженин эске албай сөзгө тартып, тиги Адам сүйлөшүүдөн качып, же көңүлү суз болсо, аны жактырбай, куру-бекер таарынычын билдирген учурлар да болот. Кээде бирөөдө жамандык болуп жаткандыгына карабастан, айрымдар өзүн көңүлдүү сезип, тамашалашып, ыксыз сүйлөшүү, албетте, маданиятсыздыктын гана белгиси.

4. Сүйлөшүү кезинде маданияттуу манеранын жана ыктуу мимиканын (ымдоо-жаңдоо) сакталышы.

сүйлөшүү кезинде, айрым адамдар колун жаңсап, көзүн ымдап, оозун-мурдун кыймылдатып, айтайын деген оюн түрдүү экстралингвистикалык каражаттар менен ыктуу да, ыксыз да коштой беришет. Айрым учурда ал жаңсоо, жаңдоо, ымдоолор айтылган сөзгө кошумча маани берип, толуктап коштоп турганы жалган эмес. Кээде алар сөз айтылбаса да анны алмаштырып, айтор ойду туюнтуп коюшу да ыктымал. Ошентсе да, ымдоо жаңсоо кээде өз орду менен болбой, сүйлөшүү маданиятына терс таасир этип да максаттуу, орундуу колдонулбай калышы мүмкүн.

Мындай жаңдоо, ымдоолорду адамдар оң да, терс да мааниде колдонулат. Оң мааниде колдонулганы туурасында жогоруда айтылды. Ал эми терс мааниде колдонулуп, улуу-кичүү, адамдар экендигине карабай, таанып-бейтааныш, расмий чөйрөбү, үйдөбү, тандабай эле, көз ымдап, кол шилтеп, же жаңдап мамиле жасоо, опондой эле, жактырбай, сөз укпай, сөздү бузуп, терс кыялын көрсөтүп, пикири менен эсептешпей кол шилтеп кетип калуунун өзү да сүйлөшүү маданиятына жатпайт. Ошондуктан, ар адам сүйлөшүп—пикир алышууда жаңдоо, ымдоо сыяктуу кошумча каражаттарын ыктуу, максаттуу орундуу колдонуу шарт.

5. Сүйлөшүүчүлөрдүн үн тонунун жылуу мамиленин чегинде болушу да эң маанилүү нерсе.

Анткени үн тону сүйлөшүү учурунда эң маанилүү каражат катары туюлат. Үндүн жумшак жана жагымдуулугу кулактан кирип, жүрөктү жибитет. Ошондуктан элибизде «орой сөз жүрөккө барып таш болот», «жылуу сөз жүрөктөгү музду эритет» — деп бекеринен айтылбайт. сүйлөшүү учурунда үндү жөнү жок көтөрүп орой сүйлөө, жагымсыз добуш, бой көтөрүүсү үнүнөн билинген менменсинүүчүлүк сүйлөшүүнүн натыйжасыздыгына алып келери шексиз.

Ошон үчүн улуулар дайыма «үнүңдү көтөрбөй сүйлө», «эмоцияга алдырбай сүйлө», «жылуу-жумшак сүйлө» деп кеңеш айтышканы бекер эмес. «жылуу сөзгө жылан ийинен чыгат» деген сөздүн да чоң маани-маңызы ушунда. Демек, адамдардын өз ара жылуу мамилесинин бир белгиси — анын жылуу-жумшак үнү экен. Андай болсо, сүйлөшүүдө үн тоюну туура сактап, жылуу-жумшак мамиле жасоону унутпоо зарыл.

6. Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасына жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде пайдалануу да сүйлөшүүнүн натыйжалуулугунун ачыкчы — деп айтсак болот. Ошондуктан, сүйлөнүп турган топко акысыз

аралашып, эмне сөз болуп жатканы менениши жок, өз оюн таңылоосу албетте, туура эмес. сүйлөшүү кайсы тематикада башталса, анын аягына чейин логикалуу улануусу, чар жайыт болбой, ыраттуу жүрүшү – албетте максатка ылайык келет. Ошондой эле, кээ бир адамдар башкалардын кызыкчылыгы менен эсептешпей, каалаган оюн таңуулап, тематикадан четтеп, беркини басмырлоо менен, моралдык этикалык эрежелерди эске албай маанайды бусган учурлар болот. Бул көрүнүш дагы сүйлөшүү маданиятына көлөкө түшүрбөй койбойт.

7. Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга курулай алдырбоонун өзү эң татаал маселелерден болуп саналат. Кээде эмоцияга алдырбай сүйлөө, эң эле кыйын учурайт. Өзүн кармана билип, сүйлөгөн сөзүнө маани берип, улууга-кичүүгө, кыйын-кыстальш кырдаал түзүлсө да акылга салып сүйлөшүү көпчүлүк учурда ишке ашпай калат. Ошонун айынан түрдүү көз караштардын айынан улуу-кичүү, тааныш-бейтааныш, ата-бала, адис-жетекчи, ж.б. бири-бирине акарат айтып, келишпестик сезим ырбап, көңүл оорутар сөз айтышат, чече турган маселе чечилбей калат. Ошол үчүн айтат элибиз «жоону жеңген батыр эмес, өзүн жеңген-баатыр». Эмоцияга алдыруу кырдаалы – ушуга окшош. Адам эң кыйын кырдаалда өзүнүн эмоциясын жеңе алган болсо – ал чыныгы баатыр» деген сөз жогорудагы накыл кепти далилдеп тургансыйт.

8. Сүйлөшүүнү алдырган максаттуу уюштуруу да анын натыйжалуулугун камсыз кылуучу бир өбөлгө болору талашсыз. Максаттуу уюштурууда сүйлөшүүчү сөздүн мазмуну гана такталбастан, ортодогу мамиленин багыты, нугу да так болот, айта турган сөз алдыртан даяр болот.

Мындай учурда сүйлөшүүт максатына жетет. Ошондо да сүйлөшүүчүлөр сөзүн багытын, ортодогу мамилени сүйлөшүүнүн аягына чейин сактоосу талап кылынат. Эгер сакталбаса, сөздүн нугу үзүлөт, мамиле да бузулуп, сөз максатка жетпей калат.

9. Уга билүү маданияты да сүйлөшүү маданиятынын ажырагыс бир белгиси болуп саналарын унутпоо керек. бирөөнүн сүйлөп жаткан сөзүн укпаса, сүйлөшүүнүн логикасы бузулат. Бирөө сөзүмү уксун деп ойлосо, ал дагы башканын сөзүн уга билүү керек. Сөзүн угуунун өзү да сүйлөшүп жаткан адамды сыйлоо болуп саналат.

10. Дагы бир маанилүү маселе—сүйлөшүүнү адамдар алдыртадан макулдашып алуусу тууралуу. Эгер адамдар алдыртан макулдашып, кандай темада, кандай максатта сүйлөшө тургандыгы тууралуу макулдашып алышса, алардын кимдин пайдасы үчүн сүйлөшүү болору, ал кимдин пайдасына чечилери, кандай маанайда сүйлөшүү болору алдыртан белгилүү болору бышык.

Сүйлөшүүчү адамдардын мындай даярдыгы анын максаттуу, майнаптуу жүрүүсүн алдын алат жана психологиялык-этикалык жактан проблема туудурбай турган жагына да кепилдик болгонсуйт.

§ 4. Окуучулардын лингвоэтномаданий, этнографиялык жана моралдык-этикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруудагы лексика-грамматикалык материалдардын ролу жана маани-маңызы тууралуу

Кыргыз тили илиминде бул маселе азырынча кол тие элек изилдөөлөрдөн экендиги талашсыз. Тилдин лексика-грамматикалык табияты тууралуу көп эле изилдөөлөр жүрүп жатканы менен, анын маданиятты түзүүчүлүк табияты, чынында, көңүлдүн борборунан четте турууда. Соңку жылдардан тартып, республикабызда этнопедагогикалык иликтөөлөр ырааттуу жүргүзүлө баштаганынан улам, элдик маданий лексика деген термин жыш колдонула баштады. Ушунун өзү да маданий лексика маселесин чечүүнү талап кылып отурганын айтсак болот.

Ал эми бул маселе башка мамлекеттерде тилчи окумуштуулар тарабынан көптөн бери эле изилдөөнүн объектисине айланып келатканы да белгилүү. Мисалы, орус адабиятын улуттук мектептерде окутуу боюнча белдүү окумуштуу, педагогика илимдеринин доктору Л.А. Шейман менен анын шакирти, педагогика илимдеринин доктору М.Х. Манликованын орус сөздөрүнүн мисалындагы лингвомаданияттаануу багытындагы изилдөөлөрүндөгү эмгектер буга далил.

Албетте, тил-элдин маданияты, рухий казынасы. Анда элдин бүткүл рухий байлыгы катылган, ким элдин рухий байлыгын билгиси келсе анын тилинин сөздүк корун жакшылап иликтеп-үйрөнүүсү керек.

Мектепте да кыргыз тилин экинчи тил катары башка улуттун балдарына окутууда грамматикалык материалдарды гана үйрөтүү менен же аларга жараша стандарттуу мисалдарды талдоо менен чектелбей, элдик лексиканын маданиятты чагылдыруучу мисалдарынан дамаамат алып, алардын грамматикалык категориялар аркылуу өзгөрүү, сөз жасоо же бүткөн бир ойду түшүндүрүүчүлүк табиятын бирге изилдеп үйрөнүүгө балдарга багыт берсек максаттуу иштеген болор элек. Мунун өзү, биринчиден, балдардын өз эне тилинин маани-маңызын, турмушта колдонулуу кызматын туура түшүнүп, ага жатыктыруу-машыгуулары натыйжалуу болмок, сабактын тарбиялык таасири да жогору болмок.

Экинчиден, мугалим грамматикалык ар бир тема, формалардын өзүнүн да тилдеги функционалдык кызматын практикалык негизде

үйрөттүүгө багыт алмак. Антпесе, «грамматика–грамматика үчүн» гана өтүлсө анын практикалык жагы ачылбаган бойдон кала берет.

Үчүнчүдөн, кыргыз эли, өзү табиятынан сабырдуу, (толеранттуу), адеп-ыйман жан дүйнөсүндө жашаган, улууну сыйлаган, кичүүнү ызаттаган, карыянын кебинде акыл-наасат чөгөрүлгөн, жаштары улуулардан иймене кымырылып сүйлөгөн, кыздарды кырк үйдөн тыйып, эркек балдарынын намыстуу, эр жүрөк, адилет болуусун тилеген, «карысы бардын ырысы бар»–деп аздектеген эл. «Кыргыздар сүйлөгөндө ырдап тургансыйт, сөздөрдү куюлушуп уйкаш айтылган, тили ширин эл» экендигин орус окумуштуусу А. Бернштам да, немец В. Радлов да жазып калтырганы дүйнөгө белгилүү.

Ушундай жагдайлардан алганда, кыргыз тили сабагында грамматикалык темаларды өтүүдө, же аларды далилдөөгө келтирилген мисалдарды тандоодо сөзсүз түрдө лингвостномаданият таануу принцибин жетекчиликке алуу маселеси эске түшөт. Ушундан улам гана, кыргыз тили сабагында балдардын маданий рухий компететтүүлүгүн түптөөгө болот–деп ишенсек болот.

Ошондо да лингвостноманий лексика тууралуу ой жүгүртүүдө эки маселени көңүлгө алууга тийишпиз. Анын биринчиси–элдик атрибуттуу түшүнүктөрдү, салт-санааны, улуттук буюмдардын, кийимдердин, тамакташтардын ж.б. аталыштарын түшүндүргөн лексикалык каражаттарды эске алсак, экинчиси–элдик этикалык, нравалык, улуттук психологиялык жагдайларды чагылдырган сөз менен сүйлөмдөрдү эске түшүрөбүз. Андай болсо, лингвостномаданий принципке ылайык иш жүргүзүүдө ушул эки багытты сабакта бекем тутунуубуз кажет.

Эмесе, жоргорудагы эки багытта айтылган сөздөргө (мугалимдер үчүн) практикалык мисалдарды келтирүүнү ылайык көрүп олтурабыз.

Эгерде, «Синтаксис - сүйлөөгө үйрөтөт» (академик Л Шерба) деген тезис туура болсо, биз «Морфология турмушту таанытат» деген тезистин сунуш кылар элек. Анын далили мындайча бомокчу.

Андай болсо, кыргыз тилинин «зат атооч» темасынан эле, кыргыздын бүткүл жан дүйнөсүн төмөндөгүдөй тартипте ырааттуу тааныштырсак болбойбу?!

Мисалы; 1) Кыргыз тоолору, көлдөрү, суулары: Ала-Тоо, Ысык-Көл, Талас, Нарын, Ош шаарлары ж.б. жөнүндө;

1) Кыргыздын улуттук буюмдары: боз үй, ээр, көөкөр, аяккап шырдак, ал кийиз. . . ж.б.

2) Кыргыздын ыйык жерлери: Манастын күмбөзү, Сулайман тоосу, Арстанбап, Ата Бейит...ж.б.

3) Кыргыздын улуттук кийимдери: ак калпак, элечек, шөкүлө...ж.б.

4) Кыргыздын улуттук суусундуктары: кымыз, жуурат, мак-сым...ж.б.

- 5) Кыргыздын улуттук тамактары: бешбармак, эжигей, сүмөлөк... ж.б.
- 6) Кыргыздын улуттук баатырлары: Манас, Барсбек, Курманбек, Тайлак баатыр... Алп Сол, Мухамбет Кыргыз, Эр Табылды...ж.б.
- 7) Кыргыздын улуттук музыкалык аспаптары: комуз, ооз комуз, чопо чоор, сыбызгы...ж.б.
- 8) Кыргыздын улуттук оюндары: тогуз коргоол, көк бөрү, күрөш, жашынмак, жорго салыш, бүркүт салмай...ж.б.
- 9) Кыргыздын улуттук салттары: жентек той, бешик той, тушоо той, жар көрүү, өрлүктөө, көрүндүк берүү...ж.б.
- 10) Кыргыздын улуттук майрамдары: нооруз майрамы, эгемендик майрамы...ж.б.
- 11) Кыргыздын улуттук атрибуттары: герб, гимн, туу.
- 12) Кыргыздын белгилүү инсандары: И. Арабаев, К. Тыныстанов, Ж. Абдрахманов, Б. Исакеев, Т. Кулатов, И. Раззаков...ж.б.
- 13) Кыргыздын улуу манасчылары: Жайсаң, Ырамандын ырчы уулу, Балык, Актан, Тыныбек, Сагынбай, Саякбай...ж.б.
- 14) Кыргыздын легендарлуу акындары: Кет Бука, Асан кайгы, Токтогул...ж.б.
- 15) Кыргыздын чечендери: Жээренче Чечен, Акыл Карачач, Мамбеталы чечен...ж.б.
- 16) Кыргыздын улуу сынчылары: Толубай сынчы, Санчы сынчы... ж.б.
- 17) Кыргыздын улуу акылман ойчулдары: Калыгул, Арстанбек Молдо Кылыч, Кыдыр аке, Садыр аке...ж.б.
- 18) Кыргыздын элдик акындары Нур Молдо, Молдо Нияз, Тоголок Молдо Токтогул, Барпы, Жеңижок...ж.б.
- 19) Кыргыздын байыркы эстеликтери: Таш Рабат, Шах Фазил, Кошой Коргон, Бурана...ж.б.
- 20) Кыргыз жериндеги жашаган баалуу жапайы жаныбарлар: жолборс, илбирс, сүлөөсүн...ж.б.
- 21) Кыргыз жериндеги баалуу канаттуулар: бүркүт, ителти, улар, барчын... ак куу, ж.б.
- 22) Кыргыз тоолорунда өскөн баалуу өсүмдүктөр: кымыздык, ышкын, карагат, кызылгат, ж.б.
- 23) Кыргыз тоолорунда өскөн баалуу гүлдөр: эдельвейс, Айгүл гүлү, кызгалдак, тогуз кат...ж.б.
- 24) Кыргыздын тоолорунда өскөн баалуу дары өсүмдүктөрү: уу коргошун, алтын тамыр, аркар оту, ак кодол, мээр чөп...ж.б.
- 25) Кыргыз жериндеги кайберендер: аркар, кулжа, тоо теке, тоо эчки, элик, ж.б.
- 26) Кыргыз тоолорунда өскөн баалуу чөптөр: тулаң, береге, ж.б.

27) Кыргыздын белгилүү жайлоолору, эс алуу жайлары: Арстанбаб, Каркыра, Аксай, Арпа, Кара-Шоро, Падыша-Ата, Кара-Алма...ж.б.

28) Кыргыздын балбандары: Кошой, Кожомкул, Бөлтүрүк...ж.б.

29) Кыргыздын акылман, баатыр сулуулары: Каныкей, Айчүрөк, Кыз Сайкал, Уркуя,...ж.б.

30) Кыргыздын чоң-чоң шаарлары: Бишкек, Ош, Каракол, Өзгөн, Токмок, Чолпон-Ата...ж.б.

31) Кыргыздын маданий эс алуу жайлары (парк): Эркиндик бульвары, Дуб паркы, Баатырлар паркы, Панфилов паркы...ж.б.

32) Кыргыз Мамлекеттүүлүгүн түптөп, салым кошкондор: Барсбек, Алп Сол, Мухамбет Кыргыз, Ормонхан, Шабдан, Курманжан датка...ж.б.

33) Кыргыздын профессионал акын-жазуучулары: Ч.Айтматов, А.Осмонов, Т. Сыдыкбеков, С. Эралиев, Т.Касымбеков, ж.б.

34) Кыргыздын профессионал сүрөтчүлөрү: Г. Айтиев, С. Чокморов...ж.б.

35) Кыргыздын театр-кино актёрлору: А. Көбөгөнов, С. Чокморов, Т. Турсунбаева, Г. Дуулатова, С. Далбаев...ж.б.

36) Кыргыздын бий өнөрүн негиздүүчүлөр: Б. Бейшеналиева, Ч. Базарбаев, Р. Чокоева...ж.б.

37) Кыргыздын белгилүү обончу, ырчылары: Абай, Муса, Рыспай, Жумамүдүн, Мыскал...ж.б.

38) Кыргыздын белгилүү бедисчилер (архитектору): Т. Садыков...

39) Кыргыздын белгилүү композиторлору: А. Малдыбаев, К. Молдобасанов, М. Абдраев, М. Бегалиев...ж.б.

40) Кыргыздын улуттук ырым-жырымдары: бата берүү, ырымдоо, дарымдоо, дем салуу...ж.б.

41) Кыргыздын улуттук илимине негиз салган белгилүү окумуштуулары: К. Тыныстанов, И. Арабаев, Х. Карасаев, З. Бектенов, Б. Юнусалиев...ж.б.

42) Кыргыздын белгилүү аргымактары: Ак кула, Чалкуйрук, Телтору, Айсарала, Айбанбоз...

43) Кыргыздын баатырдык эпостору: "Манас", "Семетей", "Сейтек", "Журманбек", "Жаныш-Байыш", "Эр Табылды" ж.б.

Ушулардай көптөгөн мисалдардын өзү ар тараптуулугу менен кыргыздын рухий дүйнөсүн, дүйнөгө болгон көз карашын, материалдык байлыгын, тарыхын, табиятын, салт-санаасын ж.б. таанытат, алардын аталыштарынын өзү эле тилдик толгон-токой фактыларга мисал болот. Аларды таануу менен, тилдик фактыларды тааныса болот, же тескерисинче, тилдик-жагын иликтөө аркылуу элибиздин рухий жана материалдык дүйнөсүн андап билсе болот. Мындай багытта окутуу менен гана кыргыз тили сабактарынын тилди билүүчүлүк гана эмес, өстүрүүчүлүк жана тарбия берүүчүлүк жагдайларын биргеликте жеткиликтүү ачууга болот жана бала

сабакта кыргыз тилин үйрөнүү аркылуу бала өзү үчүн «жаңы дүйнөнү ачат», кыргыздын маданий дүйнөсүн ачат..

Ушулар менен бирге, төмөндөгүдөй методикалык иштерди сунуш кылгыбыз келет:

1) Сөзгө, терминге түшүндүрмө берүү, лексикалык талдоо жүргүзүү (М: Көкбөрү...);

2) Сөздөргө грамматикалык форманы улап, анын морфологиялык түзүлүшүн талдоо;

3) Ал сөздү катыштырып, сөз айкашын же сүйлөм түзүп, грамматикалык маанисин чечмелөө; (М: –Манас” эпосу – кыргыз рухунун туу чокусу».)

4) Ал боюнча чакан текст түзүү, тексттеги ордун, ролун талдоо;

5) Кыргыздын этномаданий лексикаларына жараша класстер (Мисалы: **Боз үй**) жана синквейн (Мисалы: **Калпак**) түзүү.

§5. Сабакта кыргыз тилинин граматикалык-лексикалык темаларын окутууда нравалык-этикалык жагдайларды эске алуу жана ага үйрөтүү проблемалары

Бул маселе–лексикалык-грамматикалык каражаттарды сабакта окуп-үйрөнүүдөгү этикалык-нравалык маани-маңызы туурасында кеп кылууда ал каражаттардын- турмушта күндө колдонулуучу жандуу, ийкемдүү тилдик каражат экендигин, адамдын оюн туюнтуучу –“чки сырларын” балдарга ачып берүү менен чечилет.

Эмне үчүн кичүүнү “**сен**” деп, улууну “**сиз**” деген сөз менен айтабыз. Эмне үчүн кичүүнү “**Сенин атың ким?**” дейбиз да, уулуну “**Сиздин атыңыз ким?**” деп сылык кайрылабыз. Же эмне үчүн “**мен кел**” десек түшүнбөйбүз да, “**Мен келдим**” десе түшүнөбүз. Эмне үчүн: **бала, оюн, жат** десек эч ким түшүнбөйт да, эмне үчүн “**Бала ойноп жатат**” десек түшүүктүү боло калат. Булардын сыры эмнеде? Байкап көрсө, булардын сыры-грамматикалык каражаттардын ойду билдирүүдөгү ийкемдүү, жандуу сырлары бар экендигинде окшойт!.

Ал–төмөндөгүлөр–деп ойлойбуз:

1) сөздүн сенек жана сылык формаларынын болушу;

2) таандык мүчөлөрдүн сөзгө уланып заттын бир жакка тиешелүү экендигин туюнтуусу;

3) зат атоочко жак мүчөлөрдүн уланышы менен, анын ким экендигин тактап, дааналап түшүндүрүүсү

4) –лар мүчөсү сөзгө 12 вариантта уланып, көптүктү билдирүү менен, сылык маанини да туюнтуусу;

5) сүйлөмдүн түрдүү айтылыш жагдайына жараша ойдун психологиялык моралдык-этикалык түрдүү ыңгайларды кошо туюнтуусу

(мисалы, жай айтуу, суроо менен кайрылуу, сылык кайрылуу, буйрук кылуу, чакырык айтуу);

6) кыймыл-аракетти билдирүүнүн да этикалык жагдайларын туюнткан учурлар көптүгү, т.а. этиштин ыңгайлары аркылуу кыймыл-аракеттин аткарылыш ыңгайлары (жай, буйрук, тилек, ниет) же мамилелери (түз, аркылуу, кош мамиле) аркылуу адамдардын өз ара мамилеленүүсүнүн түркүн жагдайларын билдирүүсү;

7) бир өңчөй мүчөлөрдү колдонуп, иш-аракеттердин аткарылышындагы адамдын өз ара мамиле маданиятын туюнтуусу;

8) жандооч мүчөлөр аркылуу иш-аракеттердин аткарылышындагы ички маданият...ж.б.

Сөзүбүз куру болбосун үчүн, дагы бир катар мисалдарды келтирели.

«Суроолуу сүйлөм» темасын окутууда—анын айрылыш максаты, интонациядагы тыныш белгиси жана грамматикалык түзүлүшү жөнүндө эле түшүнүк берүү менен чектелүүгө болбос эле. Ал аркылуу:

1. Заттын ким же эмне экендигин сурап билүү (таанышуу, ж.б.)

2. Маалыматты сурап билүү (качан болорун, же болуп өткөнүнөн маалымат алуу)

3. Нерсени сурап алуу (китепти, же түрдүү буюмду)

Бир нерсе тууралуу тактап билүү—сыяктуу сүйлөшүү...ж.б. Ошондо да бул формалар грамматикалык мүнөздөө менен гана чектелбеши керек. Андагы—сурап алуу, сурап билүүдөгү суроо интонациянын түрдүү белгилери айрыкча көңүлгө алынмакчы. Айталы:

1) сылык сурап билүү;

2) орой сурап билүү;

3) күч менен сурап алуу;

4) өтүнүп сурап билүү;

5) буюруп сурап алуу;

6) кекетип сурап билүү;

7) вульгардык сөздөр менен сурап билүү... ж.б.

8) жандап өтүнүү;

9) ымдап өтүнүү;

10) коркутуп сурап билүү...ж.б.

Демек мындан окуучулар суроолуу сүйлөм сүйлөшүүдө лексикалык гана каражат эмес экендигин, ал грамматикалык маанини гана билдирбестигин, ал кепте моралдык, этикалык, психологиялык түрдүү жагдайларды туюнтуу менен, сүйлөшүп жаткан адамдарга мамиле жасоо маданиятын биргеликте туюнтарын билдирүү өзгөчө маанилүү экен.

Ушул сыяктуу эле «Буйрук сүйлөм» темасын кептеги грамматикалык да, моралдык-этикалык да жагдайларын жогорудагыдай жол менен эң сонун түшүндүрсө болот экендигин тажрыйбабыз күн сайын көрсөтүүдө. Мисалы:

- 1) жай буюруу;
- 2) тез аткаруусун буюруу;
- 3) өтүнүп буюруу;
- 4) орой буюруу;
- 5) вульгардык, ыксыз сөз менен буюруу;
- 6) зекип буюруу;
- 7) кекетип буюруу;
- 8) коркутуп буюруу;
- 9) жаңсоо менен буюруу;
- 10) ымдап (мимика менен бирге) буюруу;
- 11) сылык буюруу;
- 12) күч менен буюруу... ж.б.

Байкап көрсөк, биз көпчүлүк турмушубузда буйрук сүйлөмдү айтып көп сүйлөйбүз: буйрук сүйлөм аркылуу, албетте, ишибизди бүтүрөбүз, кээде бирөөлөрдү кеситебиз, ыксыз буйруп бирөөнүн көңүлүн оорутабыз, бирөөгө жек көрүнөбүз. капа кылабыз, жүрөгүн орутабыз, өзүбүздүн кызматтык, улуулук, күчтүүлүк айрым сапаттарыбызды, статусубузду билдиребиз, кээ бир учурда мыйзамсыз буйрук кылган учурлар болбойт койбойт. Жөн гана өтүнүп аткартууну көңүлдөн чыгарабыз. Ошон үчүн буйрук сүйлөмдөрдү айтууда анын этикалык-психологиялык жактан байкап пайдаланалы-деген оюбузду да билдире кеткибиз келет.

Ушундай турмуштук көрүнүштөрдөн улам, улуу француз жазуучусу, ойчулу С.Экзюперинин «Кичинекей планета» аттуу дүйнөгө белгилүү повестинде баш карман бала: «Кээде генерал мыйзамсыз буйрук кылса, солдат анын буйругун аткарбай коюуга болот» деп бекеринеп кыялданбаган болуу керек!-деген ой туулат.

Мындай мисалдарды күндөлүк турмуштан көп эле келтирүүгө болот.

Демек, ушулардан улам, «грамматикалык материалдар биздин кебибиздин чынында эле курулуш материалы» экендигин, биз грамматикалык материалдарды ой-пикирибиздин түрдүү жагдайына жараша колдонуп сүйлөй тургандыбызды сабакта окуучуларга түшүндүрө алуубуз негизги максат болуп саналарын мугалим көңүлүнөн чыгарбаса деген тилек. Ушул жол менен гана кебибизге грамматикалык материалдардын маанисин, ролун, кызматын так, даана түшүндүрүүдөгү кептин этномаданий жана моралдык-этикалык жагдайларын ачык көрсөтө алмакчыбыз.

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

ЛЕКСИКАЛЫК-ГРАММАТИКАЛЫК МАТЕРИАЛДАРДЫ ТЕКСТ, СҮРӨТ ЖАНА ОЮН МЕНЕН БИРДИКТЕ ҮЙРӨНҮҮДӨ КЕП ӨСТҮРҮҮ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

§ 1. ЛЕКСИКАЛЫК-ГРАММАТИКАЛЫК МАТЕРИАЛДАРДЫ КЕП ҮЛГҮЛӨРҮ МЕНЕН БИРДИКТЕ ОКУТУУ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ТЕОРИЯЛЫК-ПРАКТИКАЛЫК ЖАТЫГУУЛАРЫН ӨСТҮРҮҮ

Лексикалык-грамматикалык материалдардын кепти өстүрүүдөгү ролу айтпасак да чоң экени белгилүү. Алар биздин сүйлөп жаткан кебибиздин негизи, турпаты жана анын курулуш материалдары болуп саналат. Бирок аларды өз алдынча курулай эсте тутуп, жаттоо менен өздөштүрүү анча натыйжа бербей турганы практикада белгилүү. Окутуунун коммуникативдүүлүгү анын практикалык баалуулугун жогорулатуу менен, лексикалык-грамматикалык материалдарды жаттап үйрөнүүнү четке кагат.

Бул жагдайдан алганда, II класста кыргыз тилин үйрөтүүнүн практикалык жагын көтөрүү максатында эки багытты сунуш кылабыз. Алар кырдаал түзүү жана кеп үлгүлөрү аркылуу окутуу болмокчу.

Мурдагы бөлүмдөрдө окутуунун кырдаалдуулугу, кырдаалдын түрлөрү жөнүндө айтылып, коммуникативдик минимумдардын өлчөмү сунуш кылынды.

Ошолор сыяктуу эле, кеп үлгүсүнүн да тил үйрөтүүчүлүк мааниси зор. Кеп моделдери, негизинен, кырдаалдар менен маанилеш түшүнүк. Бирок кырдаалдар өз алдынча турганда, кеп үлгүлөрү түрүндө элестетилгенден кийин, айырмасы да бар. А берилген кырдаалдар боюнча айрым сүйлөшүү үлгүсү түзүлө турганын эске алсак, анда экөөнүн бири-биринен алыс түшүнүк эмес экенине көзүбүз жетет.

Ошентсе да, кырдаалды өзүнчө сүйлөшүү үлгүлөрү өз-өз алдыларынча колдонуунун өзү да жаман натыйжа бербейт. Ал тургай, усулдук жактан алганда туура көрүнүш экендигин моюнга алуубуз кажет.

Башталгыч класста кыргыз тилин үйрөтүүдө эң керектүү усулдук ыкмалардын бири – ушул кеп үлгүлөрү (речтик моделдери) экендиги талашсыз. Андай болсо, ири алдыда, ушул кеп үлгүлөрү (речтик модель) дегендин өзү эмне? Ушул жөнүндө бир аз маалымат алалы.

Кыскача мүнөздөмө берсек, кеп үлгүсү – бул күндөлүк баарлашуубузда көп кездешкен, окшош кырдаалдарда кайталануучу типтүү темаларда сүйлөшүүдө көрүнөт, б.а. типтүү фразаларды окшоштугуна жараша типтүү кырдаалдарда колдонуп сүйлөөдө пайдаланууга боло турган үлгү фраза-сүйлөмдөр жана жооптор болуп саналат-десек болчудай.

Мисалы: 1-класста берилген **Бул-бала** деген жалаң үлгү сүйлөм эн алгачкы кеп үлгүсү боло алат десек жаңылышпайбыз. Муну үлгү кылып, түрдүү предметтердин атын кошуп сүйлөм түзө берсе болот. Атап айтканда, **Бул** деген ат атоочтун ордуна түрдүү зат атооч сөздөрүн коюуга болот.

Андай болсо, кийинки фразалар мындайча түзүлөт.

Бул китеп. Бул үй. Бул дептер... ж. б. ушулар сыяктуу үлгү менен иштөө 2-класста андан ары улантылмакчы.

Мисалы, I чейректеги – **Ким? Кимдер? Кимдики?**

II чейректеги – **Кимдин? Эмненин? Канча? Канчанчы? Кайда? Каерде? Кандай?**

III чейректеги **-чы, -ба** уландылары, **Эмне кылат? Эмне кылып жатат? Качан?**

IV чейректеги – **керекпи, керек...? Ким канча жашта? Ким кайда жашайт? Бар, жок, ... ж.б.** негизги темалар боюнча көп үлгүлөрүн түзүп, балдардын бул үлгүлөр боюнча өз алдынча сүйлөшүүсүнө жол көрсөтүү керек.

Үлгүлөрдү сөз менен эле дайыма берүүгө болбойт. Сүрөт менен сөздөрдү жана суроо менен жоопторду аралаштырып, кеп үлгүлөрүнүн түрлөрүн сунуш кылса болот. Түрдүү үлгүлөр менен иштөөнүн өзү да балдардын иш-аракетин бир жактуулуктан арылтмакчы.

Андай болсо, үлгү катары бул үлгүлөрдү окуучуларга сунуш кылса болот. Окуу китепте да ушундай берилген. Мисалы,

Тема: Кимдики?

Үлгү: **Китеп кимдики?**

Сүйлөм: Китеп Асандыкы, Китеп Виктордуку.

же болбосо, зат атоочтун ордуна башка зат атоочторду коюп, башкача фразаларды түзсөк болот.

Айталы: **Дептер Асандыкы,**

Көйнөк Жыпардыкы ж.б.

же болбосо: Айгүл ойноп жатат, – деген үлгү моделди алсак, Айжан ойноп жатат, Касым ойноп жатат ж.б. деп түзө берсе болот. А эгер, этишти башка этиш сөздөрү менен алмаштырсак:

Айнаш бийлеп жатат, Касым ырдап жатат ж.б.

Бирок мугалим же окуучу этиш сөзү болобу, атооч сөздөрү болобу, каалагандай эле өзгөртүп колдоно бербеш керек. Ал өзгөргөн же үлгүгө карата колдонулган башка сөз – жаңы өздөштүрүлгөн сөз болуусу кажет. Андай болсо, мугалим кеп үлгүлөрүн туура пайдалануу менен лексикалык материалдарды өздөштүрүүнүн оптималдуу жолун тапты деп түшүнүүбүз абзел.

Грамматикалык формалар дагы ошондой. Улам жаңы өздөштүрүлүп жаткан грамматикалык эреже-формалар дагы жөнөкөйдөн-гатаалга деген принциптүү багытта жогорудагы жол менен, кеп үлгүлөрүнүн негизинде сүйлөнүүдө кандайча колдонуларын көрө алабыз.

Улам жаңы өздөштүрүлгөн үлгүлөр кийинки өздөштүрүлө турган үлгүлөр үчүн негиз болуп калат, б.а. улам мурдагыларга таянып, мугалим кийинки үлгүлөр менен иштөө аркылуу балдардын сөз байлыгын, кеп практикасын байытып отурат.

Жогоруда айтылгандай, кеп үлгүлөрүн бир түрдүүлүгүнөн качуу балдардын иш-аракеттеринин түрдүүчө, ар тараптуу болуусун шарттайт. Аларды ой жүгүртүү аркылуу, аң-сезимдүү түрдө тил үйрөнүү ишин жөнгө салат.

Ошол үчүн балдарга кеп үлгүлөрүнүн төмөндөгүдөй түрлөрүн сунуш кылабыз:

1-үлгү: Бул - сүрөт (ат атооч - зат атооч);

2-үлгү: Ал - ойноп жатат. (ат атооч - этиш);

3-үлгү: Асан - үйдө (зат атооч - орунду билдирген сөз);

4-үлгү: Сүрөт - суроо (мисалы: Бала эмне кылып жатат? Окуп жатат, сүрөт тартып жатат.)

5-үлгү: Сүрөт - жооп (мисалы, Асан шаарда окуйт, Бекташ айылда окуйт ж.б.).

Бул сыяктуу моделдер ар бир сабакта окуу материалдардан негизги билим берүүчү максатын чагылдыруу менен, өзүнө лексикалык-грамматикалык материалдарды камтып, бүтүндөй бир сабакта өздөштүрүлө турган окуу материалдарын тегерегине топтойт. кеп үлгүлөрүн түзүүнүн негизги максаты до ошондой.

Бул жердеги мугалимдин негизги милдети окуучуларды моделдер менен иштөөгө үйрөтүү болуп саналат. Эгер окуучу бир эле кеп үлгүлөрү менен иштөөнүн жолун үйрөнүп алса, анда калган башка моделдер менен иштөөнүн жолун да, алар аркылуу түрдүү кырдаалда маек үлгүсүн түзүүгө тез эле машыга баштайт.

Кийинки бөлүмдөрдө үлгүлөрүн сабакта кантип пайдалануу боюнча же, тактап айтканда үлгүнү колдонуп кантип сабак өтүү туурасында

айтылат. Ошентсе да, анын айрым бир багыттары жөнүндө учкай кеп кылалы.

Бул - сүрөт үлгүсү I чейректеги жай сүйлөм темасын өтүүдө жигердүү колдонуучу үлгү экени көрүнүп турат.

Мисалы: сүрөттүн ордуна түрдүү сүрөтгөрдү коюп сүйлөм түздүрүү менен, балдардын оозеки кебине жатыктыруусун өстүрсө болот.

Айталы: Бул + (түлкүнүн сүрөтү, айдын сүрөтү, сааттын сүрөтү ж.б.)

Ошондой эле жай сүйлөмдү өтүүдө сабактын билим берүүчүлүк жана өстүрүүчүлүк максатын көтөрүүдө сүрөт + жооп моделин жигердүү пайдаланса болот.

Мисалы:

**Баланын сүрөтү - сабак окуп жатат;
Кыздын сүрөтү - үй шыпырып жатат;
Аттын сүрөтү - чуркап бара жатат ж.б.**

Мындан төмөндөгүдөй жай сүйлөмдөрдү түзсө болот:

**Алмаз сабак окуп жатат.
Айгүл үй шыпырып жатат.
Ат чуркап бара жатат.**

Мында мугалим сабакта өздөштүрүлө турган жаңы лексикаларды алдын ала окуу китептен таап, белгилеп алып, кеп үлгүсү аркылуу окуучулардын өз алдынча иш жүргүзүүсүнө даярдык көрүү зарыл.

3-модель боюнча ишти эки түрдө жүргүзсө болот. Ал үчүн таблица түзүп алса да болчудай. Мисалы:

а) түз мааниде:

Чымчык	конуп отурат.
Машина	жүрүп бара жатат.
Самолет	учуп бара жатат.
Суу	агып жатат
Гүл	өсүп жатат.

Окуучу бул учурда таблица боюнча зат атооч сөздөрүнүн ар биринин тушундагы сөздөрдү алып мисал түзүү менен, тапшырманы аткарышат.

б) Баш аламан жайгашкан учурда кандай иштөө керек?

Автобус	сүзүп бара жатат.
Пароход	учуп бара жатат.
Бийчи	ырдап жатат.
Ырчы	бийлеп жатат.

Мындай таблицалардагы лексикалык каражаттарды окуучу сөздөрдүн маанисине жараша тандап маанилерин табуу менен сүйлөмдөрдү түзүшөт.

Жыйынтыктап айтканда, кеп үлгүлөрү менен иштөөнүн мааниси чоң. Ал окшош кырдаалдарга жараша типтүү сүйлөмдөрдү түзүү менен, балдардын кыргызча кебин өстүрүүдө өзгөчө көрүнөт. Кеп үлгүлөрү өз алдынча эле чаржайыт колдонула бербейт. Алар ар бир сабакта жаңы өздөштүрүлө турган лексикалык-грамматикалык материалдарды камтуу менен, маанилери кеңейип да, тереңдеп да турат.

§ 2. ТЕКСТ МЕНЕН ИШТӨӨ, ТЕКСТТЕРДИН ТЕМАТИКАЛАРЫ ЖАНА ТЕКСТ АРКЫЛУУ ЖÜRГүзүлүүчү кеп өстүрүү жумуштары

Усулдук жагдайда алганда, текстке ар тарабынан аныктама берүүгө болот. Мисалы:

- 1) Текст – тил жатыктыруунун каражаты;
- 2) Текст – окуп-үйрөнүүнүн объектиси;
- 3) Текст – кеп ишкердүүлүгүнүн продуктусу.
- 4) Текст менен иштөө – машыгуунун бир түрү;
- 5) Тематикалуулук көп түрдүүлүгү ж.б.

Бул багыттан алганда, Кыргыз тили окуу китептеринде орун алган чакан тексттер балдардын тил жатыктыруусуна, лексикалык-грамматикалык машыгууларын жана оозеки кебин өстүрүүгө кыйла кызмат кылары шексиз. Анткени, бул тексттер балдардын жаш курагына жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрдүү тематикалардагы чакан тексттер болуп саналат.

«Класстан тышкаркы окуу» хрестоматиясынын да мазмуну жана түзүлүшү жогоруда айтылгандарга кызмат кылат. Андагы «Күлкүлүү бекен», «Келгиле, жомок окуйлу», «Бөбөгүнө окуп бер» деген бөлүктөр боюнча топтолгон тексттер айрыкча мазмуну менен айырмаланат.

Эми, жогоруда айтылган багыттарда кандай иш-аракеттер жүргүзүлүүгө тийиш? Ошолор боюнча сөз кылалы.

1. ТЕКСТ – тил жатыктыруу каражаты.

Деги эле көркөм адабият – балдардын тил, адеп маданиятын, эстетикалык табитин жана да дүйнө таанымын өстүрүүдөгү негизги булак болору белгилүү. Адеп, тил маданияты тууралуу сөз кылсак, ал 2-класстан тартып, окуучунун ишкер аракети кыргызча тексттерди шар окуудан көркөм окууга, түшүнүп окуудан – жалпы эле кыргызча кеп маданиятына жетишүүгө карай багытталууга тийиш.

Тил жатыктыруу – тил маданиятынын негизи болмокчу. Ал, эң ириде, кыргызча туура угуп, аны туура түшүнүү, кайра аны туура

айтуудан башталат. 1-класста башталган тил жатыктыруу иши 2-класстан андан ары улантылат. Ал иш – фонетикалык көнүгүү;

– кеп үлгүлөрү менен таанышуу;

– маектерди ролдошуп окуу;

– монологдук тексттерди окуу, кайта сүйлөп берүү иштери менен ырааттуу коштолот.

2-класста мындай мүмкүнчүлүктөр көп. Ал комплекстин бүткүл материалдарын бир багытка бура билгенде гана ишке ашуусу мүмкүн.

Фонетикалык көнүгүү – көбүнчө кыргыздын өзгөчө тыбыштары (ө, ү, н, к, г, ж, аа, оо, уу, үү, өө, ээ) катышкан сөздөр грамматикалык формалар катышкан чакан ырларды айтуу менен башталмакчы.

Мисалы:

Жаман адам белгиси – өз камы үчүн жүгүрөт,
Жакшы адам белгиси – эл камы үчүн күйүнөт.

(Токтогул)

Же болбосо,
Ынтымак болсо калкында,
Душманындан тартынба,
Айбаты бар жигиттин
Атагы калат артында...

(Токтогул)

Мугалим окуу китептеги жана хрестоматиядагы ушул сыяктуу мисалдардан алып, окуучуларга окутуп, жаттатып, тил жатыктыруу иштерин жүргүзөт.

Кеп үлгүлөрү менен тааныштырууда окуучулар темага ылайык берилген текстке карап, андагы жаңы өздөштүрүлө турган сөздөр же, грамматикалык формалар катышкан сүйлөмдөрдү, же болбосо, сөз айкаштарын алдын ала окуп, таанышышат. Тилдерин жатыктырышат.

Мисалы:

1. «Мектепте» деген текст аркылуу окуучулар – мугалим, окуучу, сабак, мектепке баруу, билим берүү, класстык бөлмө, тартип сактоо, үлгүлүү болуу жана башка сөз, сөз айкаштары менен таанышып, которуп тилдерин жатыктырышат.

2. Окуучулар текстти мугалимдин жетекчилиги менен окуп чыгышат. Мугалим тарабынан окуу техникасына байкоо жүргүзүлүп, окуу процессинде тексттин мазмунун түшүнүү, андагы айтылган негизги ойду аныктоо талабы коюлат. Бул үчүн текстти көркөм окуу, текстти мазмунун кайра айтып берүү ж.б. иш-аракеттер жүргүзүлөт.

3. Окуучулардын текст боюнча ой жүгүртүүсүн, түшүнүгүн текшерүү максатында мугалим аларга талылуу (проблемалуу) суроолорду берет:

- Балдар билимди кайдан алышат?
- Ким окуучуларга билим берет?
- Мектепте окуучу өзүн кандай алып жүрүшү керек?

Ушул сыяктуу суроолорго жооп берүү менен сүйлөө учурунда окуучулар окуп-үйрөнгөн тил каражаттарын туура пайдаланууга, ойду так, кыска айтууга көнүгүшөт.

4. Окуучу окуп түшүнгөнүн, өз көз карашын, оюн оозеки же жазуу жүзүндө монологдук текст түзүү менен жыйынтыктайт.

Ошондой эле, **маектерди ролдошуп окуунун** да мааниси чоң. Ролдошуп окуу гана тексттин маанисин туура түшүнүүгө жана аны кырааты менен окуп, тил маданиятына машыгууга багыт берери белгилүү. Анткени, бул иштер, көбүнчө, мугалимдин жетекчилиги менен ишке ашырылат да, ийгиликтүү, жеткиликтүү болот.

Мындай тапшырмалар 2-класстын окуу китебинде көп, ар бир сабакта сунуш кылынган материалдар менен коштолуп жүрөт.

Булар сыяктуу маек үлгүлөрүн ар дайым пайдалануу мугалимдин ишин натыйжалуу гана кылмакчы.

2. Текст менен иштөө – машыгуунун өзүнчө формасы

Текст өз боюна кеп ишкердүүлүгүнүн ар бир түрүн камтып турат. Ошону менен бирге, текст дегенде, биз аңгемени да, ырды да, табышмак менен тамсилди да, жомок менен макал-лакаптарды да түшүнөбүз. Демек, булардын баарынын үйрөтүүчүлүк мүмкүнчүлүгү көп. Ошондуктан, тексттин мындай бай табиятын түшүнүүнүн, аны окуп-өздөштүрүүнүн мааниси өзгөчө.

Текст менен иштөөнүн жолдору түрдүүчө. Бул ирет анын үч жолун кеп кыلالы:

- Текстти окуганга чейин аткарылуучу иштер;**
- Текст менен иштөө;**
- Текстти окугандан кийинки иштер.**

Текстти окуганга чейинки иштер, жогоруда айтылган айрым жумуштарга окшош. Ошентсе да, кайталап, толуктап айтып өтөлү.

– Жаңы өздөштүрүлө турган бейтааныш сөздөрдү тил жатыктырып айтып, котормосун үйрөнүү;

– Жаңы окуу материалынын мүнөзүнө ылайык грамматикалык формалар катышкан сөздөрдү, сөз айкаштарды жана сүйлөмдөрдү окуп, тил жатыктыруу, мазмунун түшүнүү;

– Таанып-билүү максатында берилген башка фактылар боюнча кыскача түшүнүк берүү... ж.б.

Мындай жумуштар текстти окуганга балдарды психологиялык жактан даярдоо милдетин аткарат.

Текст менен иштөө көп практикалана турган иш-аракеттердин бир түрү. Окуу китепте түрдүү тематикадагы жана жанрдагы тексттер жетишерлик эле берилген. Ага кошумча иретинде «Булак» хрестоматия-

сындагы мазмундаш жана тематикасы бирдей тексттерден ылайыгына жараша пайдаланса болот. Жетишүүсү начар же жакшы окуучулар менен өз алдынча тапшырмаларды берип иштөө да керек. Айрым учурда текст менен иштөөнү мурдагыдай тапталган ыкма менен жалпы түрдө гана эмес, окуучуларды топторго бөлүп иштөө аркылуу да жүргүзсө болот. Классты бир нече топко бөлүп, өзгөчө сабактын бышыктоо этабында, маектерди окуу, толуктоо, жыйынтыктоо, же текст которуу, мазмунун айтуу сыяктуу жумуштарды мелдешип аткартса да эң жакшы натыйжага алып келери бышык.

Текст менен иштөө:

- даяр текстти окуу, тил жатыктыруу;
- текстти толуктоо (адегенде таяныч сөздөр менен, анан өз алдынча түшүнүү;
- тексттин мазмунун түшүнүү;
- тексттен алып сөздөрдү, сүйлөмдөрдү талдоо;
- текстти которуу... ж.б. түрдө жүргүзүлөт. Мындай ар түрдүү иштер мугалимдин да иш-аракеттерин байытат, зериктирүүдөн куткарат.

Текстти окугандан кийинки аткарылчу иштер мына булар:

- тексттин мазмунун мугалимдин берген суроолоруна жараша үстүртөн, кыскача же ар кайсы жеринен айтып берүү;
- грамматикалык формалар катышкан сөздөрдү мугалимдин талабына жараша талдоо;
- тексттин тарбиялык маанисин ачуу, баа берүү;
- тексттеги каармандардын кылык-жоруктарын мүнөздөө;
- үзүндүлөрдү образдуу, көрктүү окуу;
- өтүлгөн грамматикалык материалдын мүнөзүнө жараша текст боюнча кошумча жумуштарды аткаруу үчүн үйгө тапшырма берүү,
- сөздөрдү жаттоо;
- жаттаган сөздүктү пайдаланып, сүйлөм, сөз айкаштарын түзүү.

3. Текст – кеп ишкердүүлүгүнүн продуктусу.

Бизге белгилүү болгондой, кеп ишкердүүлүгүнүн түрлөрү төмөндөгүлөр:

- угуп түшүнүү (аудирование);
- сүйлөө (говорение);
- жазуу (письмо);
- которуу (перевод).

Булар өз алдынча турган, мүнөздүү жекече белгилери бар иш-аракеттер болгону менен, жалпы бир гана багытка багытталган, – балдардын кыргызча ишкер аракеттерин өстүрүүнү көздөгөн аракеттердин комплекси катары да көрүнөт. Мындай аракеттердин бирдиктүү комплекси талаптагыдай жүзөгө ашпаса, ал түпкү натыйжага алып келбейт.

Текст – биз күткөн ошол түпкү натыйжа биз күткөн иш-аракеттердин жыйындысы, натыйжасы болору талашсыз.

Эгерде бала кыргыз тилиндеги сөз каражаттарды, сүйлөмдөрдү, сүйлөм топтомдорун же текстти угуп түшүнбөсө; кайтадан анын мазмунун айтып бере албаса; көчүрүп же айтылгандарды жаза албаса, анда текст түзүүгө багыт алууга да мүмкүн эмес. Жогоруда айтылган иш-аракеттердин түрлөрүн аткаруу – текст түзүүгө даярдык көрүү дегенди түшүндүрөт.

Ал үчүн текст түзүүнүн максатын түшүнүү, анын тематикасын, мазмунун аныктоо сөз каражаттарын топтоо... ж.б. жумуштарын да көңүлгө алуу артыкбаш болбойт. Анткени, 2-класстын окуучусун текст түзүүгө үйрөтүүчү иш-аракеттердин комплексин аткаруу керек.

Мисалы, сүрөт боюнча текст түзүү.

Бул тапшырма өзүнө карата берилген суроо-тапшырмаларга жараша ишке ашары шексиз. Ал суроо-тапшырмалар тексттин эмне жөнүндө, кандай болоруна алдын ала багыт берет, мазмунун аныктайт. Ага карата сунуш кылынган таяныч сөз каражаттары тексттин кошумча курулуш материалдары болуп кызмат кылат.

А) Окуу китебинде берилген китепкананын сүрөтү боюнча текст түздүрүүдө мугалим окуучуларды адегенде таяныч сөз каражаттары менен тааныштырат, алардын маанисин түшүндүрүп, сөздүккө жаздырат: китепкана, китепканага баруу, китеп алуу, китеп окуу, кызыктуу китеп, китепканачы, иштөө, китеп текче ж.б.

Б) Бул сөз, сөз айкаштарын колдонуп, окуучулар сүрөткө көңүл коюп сүйлөм түзүшөт.

Бул мектептин китепканасы. Китепканада кызыктуу китептер бар. Ал жактан балдар китеп алып окушат. Китепканачы иштеп жатат. Окуучулар китепканага бара жатышат.

В) Балдар сүрөт боюнча текст түзүүгө берилген кеп үлгүлөрүн пайдаланып, диалог иретинде аңгемелешет.

- Бул сүрөттө эмне тартылган?
- Сүрөттө китепкана тартылган.
- Китепканада ким иштеп жатат?
- Китепканачы.
- Бул жерде кандай китептер бар?
- Кызыктуу китептер бар.
- Бул ким?
- Бул Асел.
- Ал эмне кылып жатат?
- Асел китеп текчеден китеп алып жатат.
- Балдар кайда бара жатышат?
- Алар китепканага бара жатышат.

Г) Мына ушундай жүргүзүлгөн иш-аракеттердин жыйынтыгы окуучуларга «Китепканада» деген темада текст түздүрүү менен чектелет.

Мындай иштер көп, ырааттуу жүргүзүлсө, окуучулардын да жигерин өстүрөт, сабактын практикалык маанисин арттырат.

4. Текст – окуп-үйрөнүүнүн объектиси. Ал комплекстүү иш-аракеттердин (жогоруда айтылгандай) жыйындысы. Текст өзүнүн ичинде (мазмунунда, курулушунда) өздөштүрүүнүн көптөгөн элементтерин камтып турат. Атап айтканда:

- фонетикалык материалдарды;
- лексикалык каражаттарды;
- грамматиканын бүтүндөй сырларын;
- пунктуациялык эрежелердин комплексин;
- кептин түркүн типтерин жана стилдерин...

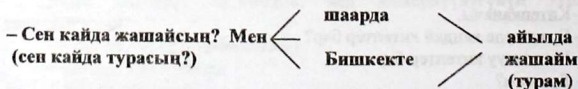
Биз текстти окуп-үйрөнүүдө ага ушундайча мүнөздө баа бергенде гана анын табиятын туура түшүнөбүз. Ошондо гана ал окуп-үйрөнүүнүн чыныгы объектиси экенин, анын табиятында катылып жаткан сырларын таап, ачып чыгабыз. Бул аны менен иштөөнүн түркүн жолдорун таап берет жана да иштөөнүн ыктарын, усулдук башка ыкмаларын издөөгө түрткү берет.

Ошондо да, мугалим бул класста текст менен иштөөдө балдардын ишкердүүлүк деңгээлин курактык, психологиялык өзгөчөлүктөрүн сөзсүз эске алуусу кажет.

Китепте тексттерди грамматикалык материалдардын мүнөзүнө жараша тандоого көп көңүл бөлүнгөн. Антпесе, текстти талдап үйрөнүү аракети талаага кеткен убара гана болуп калар элс.

Мисалы, I-класс үчүн окуу китебинен «Ким кайда (каерде) жашайт?» (Кто где живет?) деген грамматикалык темага карата берилген текстти алалы. Ал «Менин кичинекей мекеним» деп аталат. Мисалы, аны мындай схема менен иштөөгө үйрөтсө, кийинки иштерине оңойлук туулат:

Таблица №14

А)Текстке чейин окуу китебиндеги көңүгүүлөр аркылуу окуучулар менен ким кайда жашай тургандыгы жөнүндө аңгеме-лешип, коюлган суроого туура жооп берүүгө, ал үчүн мүчөлөрдү уңгу сөзгө туура улап жазууга машыгышат: Мисалы:

-да	-де, -до, -дө:	- шаарда, райондо, үйдө, көчөсүндө
	-та, -те, -то, -тө:	- кыштакта, Бишкекте, токмокто

Б) Текстте кездешүүчү жаңы кеп үлгүлөрүн сөздүккө жазып, которуп, мугалимдин артынан кайталап окуп тил жатыктырышат:

мекеним – моя родина

деп аталат – называется

сүйөм – люблю

бир туугандарым – родные братья, сестры

ар ким – каждый

өз мекенин – свою родину

кымбат – здесь: дорого

В) Текстти окутуу процессинде окуу техникасына көңүл бурулуп, берилген сөз каражаттарынын сүйлөмдө ээлеген ордуна, маанисине, грамматикалык формаларына карата талдоо жүргүзүлөт. Мында окуучулардын жаңы сүйлөмдү кандай кабыл алып, канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгү такталат.

Г) Мугалим окуучуларды ушул үлгүдө өз алдынча текст түздүрүүгө, окулган тексттин мазмуну боюнча аңгемелешүү аркылуу даярдайт да, «Менин мекеним» деген монологдук текст түзүү тапшырмасы үйгө берилет.

5. Тандалган тексттердин тематикасы түрдүү болсо, өтүлгөн сабактын билим, тарбия берүүчүлүк жана жалпы эле рухий маданиятын, дүйнө таануусун өстүрүүчүлүк мазмуну менен мүмкүнчүлүгүн байытат.

Ошондуктан, 2-класска (мамлекеттик стандарттын талаптарынын негизинде) төмөндөгүдөй тематикадагы тексттердин болушу талапка ылайык экендигин белгилейбиз.

–**Өзү жөнүндө:** аты-жөнү, жашаган шаары же айыл-кыштагы, көчөсү; туулган күнү, айы, жашы; окуган жери, мектебинин аты, достору, ден соолугу кийим-кечеси;

–**Үйү, үй-бүлөсү тууралуу:** үйү, үй эмеректери, бөлмөсү, ата-энеси, бир туугандары, үй иштери, баккан үй жаныбарлары, өстүргөн өсүмдүк, жер жемиш, жашылчалар, тамак-аш, чарба жумуштары.

–**Коомдук жайлар:** кинотеатр, транспорт, сейилбак, көчө, аларга баруу, эс алуу, майрамдар;

–**Мектеп:** окуу куралдары, сабактар, танакып, оюндар, кезметчи болуу, классты тазалоо, гүл өстүрүү, мектеп турмушу.

–**Эс алуу, бош убакыт:** Оюн, каникул, лагерь, саякат, спорт, мелдештер, жомок, күлкүлүү аңгемелерди окуу, кино көрүү...

–Жаратылыш: жыл мезгилдери, андагы эмгек, аба ырайы, жаны-барлар, алардын турмушу, өсүмдүктөр, жаратылышты коргоо, ж.б.

§ 3. СҮРӨТ МЕНЕН ИШТӨӨ АРКЫЛУУ КЫРГЫЗЧА КЕП ӨСТҮРҮҮ ЖУМУШТАРЫН ЖҮРГҮЗҮҮ ЖОЛДОРУ

Кыргыз тилин өзгө тил катары окутууда сүрөт менен иштөөнүн мааниси чоң. Бул 1-класстан тартып эле байкалат.

Сүрөттөн, адегенде эле, 2-класстын I эле чейрегинде 1-класста өтүлгөндөрдү кайталоодо колдонула баштайт.

М: к, г, ж, ө, ү, н жана созулма үндүүлөр жөнүндөгү балдардын көндүмдөрүн текшерүүдө эле предметтин, кырдаалдык жана сюжеттик сүрөттөрдүн комплекси керек. Бул учурда мугалим 1-класстагы алган билимди текшерүү жана эске түшүрүү үчүн гана эмес, андан кийинки класстарда жигердүү иш-аракетке окуучуну даярдоо, фонетикалык көндүмдөрүн андан ары улантуу үчүн мугалим көптөгөн иштерди жүргүзүүгө тийиш.

Дегин эле, сүрөт менен иштөөнүн түрлөрү да, анын жолдору да көп. Ал сабакта өтүлүүчү окуу материалдарынын мүнөзүнө жараша болмокчу.

Атап айтканда, **сүрөт менен иштөөнүн түрлөрү төмөндөгүчө:**

- 1. Буюмдун сүрөттөрү менен иштөө;**
- 2. Кырдаалдык сүрөттөр менен иштөө;**
- 3. Окуялуу сүрөттөр менен иштөө.**

Булардын ар биринин өзгөчөлүгүнө жараша алар менен иштөөнүн формалары да башкача болору түшүнүктүү. Тактап айтканда, предметтик таануу алар боюнча суроо-жооп иштерин жүргүзө алуу, андан ары түрдүү кырдаалга, кыймыл-аракеттердин мүнөзүнө жараша диалогдорду түзүү же монологдук текстти куруу сыяктуу жумуштар жүргүзүлөт.

Эмесе, ошолордун ар бири боюнча өз-өзүнчө сөз кылалы.

ПРЕДМЕТТИК СҮРӨТТӨР ЖАНА АЛАР МЕНЕН ИШТӨӨДӨ ОКУУЧУЛАРДЫН КЕБИН ӨСТҮРҮҮ

Чындыгында, сабактагы көрсөтмөлүүлүктүн мааниси – окуучунун кебин өстүрүү менен терең байланыштуу экендигинде.

Себеби, ал биринчиден, сүрөт аркылуу үйрөнгөн сөз окуучунун эсинде көпкө сакталат, экинчиден, сүрөт окуучуну сүйлөөгө тартууга мотивация ролду аткарат.

Буга бир эле мисал келтирели.

Ким? Кимдер? же Эмне? Эмнелер? деген темаларды эле өтүүдө, бул суроолорго кандай сөздөрдү мисалга тартабыз – деген суроону берүүдөн

көрөкчө, балдарга тааныш предметтердин сүрөтүн көрсөтсөк, алардын өз алдыларында эле мисал келтирип, сүйлөшүүгө кошула баштоосун түшүнүү кыйын эмес. Мунун анык экендигин, адегенде сүрөттү көрсөтпөй сурап, андан кийин сүрөттү көрсөтүп сабак өткөндө эле билсе болот.

Мугалим, буюмдун сүрөттөрү менен иштөөдө колуна тийген сүрөттөрдүн баарын көрсөтө берүүдөн анча пайда жок. Мында, кыргыз тилинин өзгөчө тыбыштары катышып айтылган, таанып билүүсүн кеңейте турган сүрөттөр керек. Мындай учурда, кээде балдар аларды көрбөсө, билбесе, алардын балдар үчүн зарылдыгы канча – деши да мүмкүн. Бирок балдардын аларды билүүгө кызыкдар экендигин эске алууга болбойт бекен? Күндө эле жүргөн сүрөттөр алардын, тескерисинче кызыгуусун ойгото бербөөсү да ыктымал эмеспи.

Мисалы: көөкөр, түндүк, камчы, ээр, бугу, уук, ж.б. сыяктуу сүрөттөр окуучулардын, биринчиден таанып-билүүсүн кеңейтет, экинчиден, кыргыз тилинде тил жатыктыруусун тездетет.

Мугалим бул сүрөттөр менен тааныштырууда, адегенде мугалим-окуучу формасында суроо-жооп иштерин жүргүзөт, андан соң окуучу-окуучу формасында улантылышы мыйзам-ченемдүү. Анткени мугалимдин максаты сүрөттөгү предмет менен эле тааныштыруу же, грамматикалык мүнөздөгү тапшырманы аткаруу эмес, окуучунун тилин жатыктыруу, сөзүн өстүрүү, андан ары сабактын мекентаанытуучулук мазмунун байытуу болуп саналат.

Мисалга, ошол мүнөздөгү маек үлгүлөрүн алалы:

- Бул эмне?
- Ал көөкөр.
- Көөкөргө эмне куюлат?
- Көөкөргө кымыз куюлат.
- Көөкөр эмнеден жасалат?
- Көөкөр териден жасалат.
- Көөкөр деген сөздө кандай тыбыштар бар?
- **К, өө, к, ө, р** деген тыбыштары бар.
- Булардын кайсынысын биз кыргыз тилинен үйрөндүк?
- өө, ө тыбыштарын...

Мында, окуучулар аталган сөздүн кандай жазыларын да, катышкан тыбыштарын ал предмет эмнеге керектүү экендигин да үйрөнүп, көзү менен көрүп жатыгат, үйрөнгөн жаңы сөздү балдар дептерлерине көчүрүп жазып алат.

Бул учурда мугалим көрсөткөн сүрөттөрдүн орусча-кыргызча котормолорун да унутта калтырбоосу керек. Бул аларды эки тилдеги тилдик фактыларды салыштырып үйрөнүүлөрүнө да мыкты шарт түзөмөкчү.

Кандай? Канча? деген суроолорго жооп берүүчү сөздөр менен тааныштырууда да сүрөттөрдүн мааниси чоң. Мисалы, буга ылайык,

өргөнүн (боз үй) сүрөтүн алсак болот. Себеби, бул сүрөттүн да таанып-билүүчүлүк кызматын эске алабыз:

Мугалим: – Балдар, булар эмнелер?

Окуучулар: Булар – боз үйлөр.

Мугалим: Ооба, булар– боз үйлөр. Мында канча боз үй бар?

Окуучулар: Мында эки боз үй бар.

Мугалим: Боз үй кандай болот?

Окуучулар: Боз үй тегерек, ак болот.

Мугалим: Боз үйдүн түндүгү кандай болот?

Окуучулар: Түндүгү тегерек, кызыл болот.

Мугалим: Үйдүн уугу кандай болот?

Окуучулар: Боз үйдүн уугу узун жана жыгачтан жасалат.

Мындай маектердин үйрөтүүчүлүк мааниси чоң экени көрүнүп турат. Мугалим андан ары, боз үйдүн кыргыздар үчүн мааниси, анын жасалышы жабдыктары, тигилиши ж.б. тууралуу кызыктуу аңгеме куруп берсе болот.

Окуучулардын иш-аракеттери суроо-жооп менен эле чектелбеши керек. Алардын үйрөнгөнүнүн негизинде монолог түрүндөгү чакан оозеки текстти түзсө болот.

Мисалы: бул боз үй. Ал кыргыздын улуттук буюму. Боз үй ак кийизден жасалат. Анын түндүгү, уугу, керегеси болот. Түндүк жыгачтан тегерек болуп жасалат.

КЫРДААЛДЫК СҮРӨТТӨР ЖАНА АЛАРДЫН КЕПТЕГИ СӨЗ ӨСТҮРҮҮЧҮЛҮК РОЛУ ЖӨНҮНДӨ

Суроо туулат: Кырдаалдык сүрөт деген эмне?

Анан предметтик жана сюжеттик сүрөттөрдөн айырмасы кандай?

Мындан мурунку бөлүмдөрдө кырдаалдар, алардын түрлөрү, кырдаалдын мүнөзү, кырдаалдык көнүгүүлөр жөнүндө сөз кылабыз. Демек кырдаалдык сүрөттөрдү түшүнүү кыйын эмес.

Тактап айтканда, кырдаалдык сүрөттөрдүн негизги мүнөздүү белгиси андагы (сүрөттөгү) көргөн адамды сүйлөөгө түрткү бериш турган, өзүнөн-өзү суроо туулуп, ага берилүүчү бир гана жоопту күттүргөнү болуп саналат. Анын сюжеттик сүрөттөрдөн айырмасы – сюжеттик сүрөттөр көп окуялуу, көптөгөн суроо-жооптордун болушу, ал сүрөттөрдү көргөндөрдүн ар кими ар кандай суроолорду коюп, ар кандай жоопторду алууга мүмкүн экендиги менен айырмаланат.

Мисалы, төмөндөгү кырдаалдык сүрөттөр менен суроо-жоопторду түзүп көрөлү.

1-сүрөт боюнча маек:

- Асел, сага эмне болду?
- Чайнекти сындырып алдым.
- Кой, Асел ыйлаба.

2-сүрөт боюнча маек:

- Кубат, чоргону бекитип койчу.
- Эмне болду?
- Чоргодон суу агып жатат... ж.б.

Мындай кырдаалдык сүрөттөр окуу китептеги Кайда? Каерде? Эмне кылып жатат? ж.б. темаларда ылайыгына жараша берилген. Алар боюнча да жогорудагылар сыяктуу багыттагы маектешүүлөрдү жүргүзсө болот.

Төмөндө кырдаалдык сүрөттөрдүн бир канчасын сунуш кылабыз.

Окуучулар бул сүрөттөр боюнча суроо-жоопторду гана түзүшпөстөн, өз алдынча монологдук речь тибиндеги чакан тексттерди оозеки же жазуу түрүндө түзүшсө болот. Ал, белгилүү болгондой, сөзсүз түрдө суроо-жооп иштерине машыктырылгандан кийин аткарылмачы.

ОКУЯЛУУ СҮРӨТТӨР МЕНЕН ИШТӨӨ АРКЫЛУУ КЕП ӨСТҮРҮҮ

Окуялуу сүрөттөр, түзүлүшүнө жараша, окуялуулугуна карата жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөрү мыйзамченемдүү. Бул алар менен иштөөнүн жүрүшүндө да байкалат.

Жөнөкөй сюжеттик сүрөттөр элестүүлүгү менен айырмаланат жана бир, эки каарман тартылат. Ал боюнча бир-эки, же эки-үч маек бирдигин түзсө болот.

Мисалы: 1-сүрөт боюнча:

- Асан эмне кылып жатат?
- Асан бак тигип жатат.
- Жанында эмне турат?
- Жанында күрөк жана суу чачкыч турат.

Же болбосо (3-сүрөт боюнча)

- Түлкү эмнени кармап алды?
- Түлкү корозду кармап алды.
- Короз кандай экен?
- Короз кызыл экен... ж.б.

Ал эми, татаал сюжеттик сүрөт боюнча мындай башка түзүлүштөгү маек бирдиктерин уюштурууга туура келет. Мындагы маек бирдиктерин узактыгы менен айырмаланат.

Мисал келтирели:

- Сүрөттө кимдер бар?
- Сүрөттө Айгүл жана Касым бар.
- Алар каерде?

- Алар жайлоодо.
- Алар жайлоодо эмне кылып жүрүшөт?
- Алар жайлоодо эс алып жүрүшөт.
- Жайлоо кандай?
- Жайлоо кооз.
- Аттар эмне кылып жүрүшөт?
- Аттар оттоп жүрүшөт... ж.б.

Мындай маектер да грамматикалык форманы далилдеп же суроолорго жооп берип гана тим болбостон, кыргыз жаратылышы, кыргыз салт-санаасы тууралуу маалымат берүү менен балдарга этнопедагогикалык, этнопсихологиялык багытта тарбия берерлик да мүнөзгө ээ экенин айта кетүү керек.

§ 4. ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ САБАКТА КОЛДОНУУ МЕНЕН, БАЛДАРДЫН КЫРГЫЗЧА КЕБИН ӨСТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

Башталгыч орус класстарында кыргыз тилин үйрөтүүдө башкы маселе окуучудагы кыргызча сөзүн өстүрүү, тил маданиятын калыптан-дыруу экендиги талашсыз. Ал үчүн кыймылдуу, дидактикалык оюнду ырааттуу жүргүзүүнүн мааниси өтө зор. Анткени бул класста оюн сабактарын жүргүзүү алардын курактык өзгөчөлүктөрүнө да ылайык келет. Ошентсе да, мындай оюндар өтүлө турган темага ылайык, максаттуу жүргүзүлгөндө гана натыйжа берери шексиз. Оюндар өз алдына айкын максатты жана бир нече милдеттердин комплексин чечүүнү коет. Атап айтканда, оюн жүргүзүү менен балдардын кыргызча кебин калыптан-дыруу жана сабактын практикалык баалуулугун өстүрүү максатын койсо, фонетикалык, лексикалык, грамматикалык сабаттуулугун арттыруу сыяктуу милдеттер аны коштоп жүрмөкчү. Ошондуктан дидактикалык оюндар максатына жана милдеттерине жараша бир нече типке бөлүнөт. Мисалы:

1. тил жатыктыруучу маданиятына;
2. лексикалык байлыгын өстүрүүчү;
3. кебин (монологдук, диалогдук) өстүрүүчү кыймылдуу оюндар;
4. грамматикалык көндүмдөрүн калыптандыруучу.

Булардын ар бири өз алдына коюлган милдеттерди чечүүгө карата түрлөрү, дидактикалык максат-милдеттери, пайдаланылуучу жабдуулары жана жүргүзүү жолдору сыяктуу мүнөздүү белгилерге ээ.

Мугалим оюндардын түрүн, типтерин белгилөөдө, аларды жүргүзүү сценарийин түзгөндү жогоруда белгиленген пункттарды сөзсүз эске алуусу кажет.

Ири алдыда мындай көйгөйлүү (проблемалуу) суроолорду чечип алуу керек;

- 1) Оюнду эмне максатта колдонобуз?
- 2) Бир сабакта канча оюнду жүргүзсө болот?
- 3) Оюнду сабактын кайсы этабында колдонуу пайдалуу?
- 4) Оюнду сабактын мазмуну менен кантип байланыштыруу керек.
- 5) Оюндун узактыгы канча болот?
- 6) Оюнду уюштуруу жана ага жетекчилик кылуу кантип ишке ашат?

Биринчи суроону жогортодо чечип алдык. Анда эмесе экинчи маселени чечип көрөлү.

Бир сабакта канча оюнду жүргүзсө болот?

Бир сабакта бир, же эки, ашып кетсе, үч оюнду жүргүзсө болот. Оюн балдарды сабакта жазып отуруудан келип чыккан эригүүнүн алдын алары ошондой эле, жазып, окуп олтурган кичинекей балдарды кыймыл аркылуу эс алдырары шексиз. Ошентсе да, тил сабагынын мүнөздүү бир белгиси болгон көнүгүүнү жазуу жүзүндө аткаруу да зарыл болгондуктан, андан алаксытууга да болбойт, т.а. баланын каллиграфиясын, орфографиялык сабаттуулугун арттыруудагы, оозеки үйрөнгөндөрүн жазуу жүзүндө бекемдөөдөгү ролун да танууга жарабайт. Ошондуктан, оюндун саны жөнүндөгү маселе анын зарылдыгына жараша чечилүүсү туура. Оюнду оюн жүргүзүү үчүн деген гана максатта эмес, анын зарылдыгына жана аткара турган милдетине жараша тандоо, колдонуу пайдалуу. Кээде оюн да балдарды жадатып жиберүүсү мүмкүн, кээде балдар оюнду өзүлөрү сурануусу да ыктымал.

Дидактикалык кыймылдуу оюндар менен жазуу жумушун бирдикте, логикалык байланышта түшүнүү да усулдук бир ыкма катары кабылданса болот. Анткени, оюн - жазуу деген үлгүдөгү эки сыңары бирин-бири логикалык жактан толуктап турар эле. Практикалык баалуулугу эң эле жогору бул эки түшүнүк (оюн жана жазуу) балдардын тилди өздөштүрүү деңгээлин – биринчиден, оюн кырдаалында сүйлөшүү экинчи жагынан ошол эле билгенин жазуу жүзүндө далилдөө иши жүзөгө ашмакчы. Жазуунун баланын сабаттуулугун бекемдөөчү касиетин эске алсак, анын пайдалуулугун туура түшүнгөн болор элек.

Ошондуктан, бир сабакта канча оюн өткөрүү керек деген суроонун анчейин зарылдыгы билинбейт. Андан көрөкчө, оюнду кантип жана сабактын кайсы учурунда, кайсы этабында өткөрүү керек деген маселе орундуу болчудай.

Демек, оюнду сабактын кайсы этабында жүргүзүү керек?

Бизге белгилүү, **сабактын негизги логикалык төрт этабы бар:**

- 1) **Үй тапшырманы кайталоо этабы;**
- 2) **Жаңы теманы өздөштүрүү этабы;**
- 3) **Өтүлгөндү бышыктоо, өз алдынча, чыгармачыл иштөө иштөө этабы;**

4) Жаңы алган билимди балоо этабы.

Демек оюнду сабактын этаптарына жараша жүргүзүүдө анын максаттары да айкын-ачык көрүнүп чыга келет. Атап айтканда, үй тапшырманы кайталоо этабында үй тапшырмага ылайык материалдын негизинде сүйлөөгө машыктыруу иши жүрөрү белгилүү.

Жаңы теманы өздөштүрүү этабында, мугалим оюнду өз демилгеси менен уюштурат да, анын үйрөтүүчү, машыктыруучу милдетин өзгөчө ачып көрсөтөт. Жаңы өздөштүрүлүп жаткан лексикалык-грамматикалык материалдар да сүйлөшүү аркылуу, сүйлөшүүнүн жүрүшүндө сүйлөшүүгө үйрөнүү деген принциптин негизинде практика жүзүндө үйрөнүлөт.

Бышыктоо маалында өзгөчө маанилүү экенин кимдер билбейт.

Бышыктоонун ар бир: кайталап бышыктоо, системалап бышыктоо, чыгармачыл бышыктоо деген түрлөрүнө жараша, сабактын бышыктоо этабында жүргүзүлгөн оюндун максаты, негизинен, үйрөнгөндөрдү бышыктоо, практика жүзүндө бекемдөө болуп саналмакчы. Демек бул учурда өткөрүлгөн оюндардын практикалык маанилүүлүгүн кайталап айтуунун анча зарылдыгы жок.

Корутундулап бышыктоо сабактарында оюндун максаты кең болот да, буга чейин өтүлгөн материалдардын да, ойногон оюндардын да белгилерин өзүнө камтыган болуулары зарыл. Антпесе, жөн эле оюн жүргүзүү үчүн деген принцип колдонулса, анда анын анча деле өзгөчө белгиси сезилбейт.

Оюндун узактыгы канча болуу керек?

Сабактын башынан аягына чейин оюн боло берүүсү анча муктаждыкты туудурбайт. Сабакта бала окуганды, жазганды үйрөнүп, үйрөнгөндөрүн аң-сезимдүү түрдө системалай билүүсү, түрдүү логикалык акыл-эс операцияларын жүргүзө алууга жетишүүсү кажет. Андай иштер оюн жүргүзүүнүн оңой экендигин билгизбейт, ал тургай, өздөштүрүүнүн эң татаал мезгилдери ошолор болуп саналат. Ошондуктан, **сабактагы 45 мүнөт убакытты илимий-усулдук жактан туура пайдаланып, көпчүлүк убакта оюнга 5–6 мүнөттөн убакытты бөлүү туура деп эсептелинип келатат.**

Оюнду уюштуруу жана ага жетекчилик кылуу кандайча жүрөт?

Оюнду уюштурууда жана ага жетекчилик кылууда мугалимдин ролу чоң. Мындагы анын ролу жөн гана мугалим экендиги үчүн эмес, ал тарабынан оюндун сабактагы орду, убактысы так ойлонулгандыгы, максаты так аныкталгандыгы, илимий-усулдук жактан туура уюштурулгандыгы болуп саналат.

Мугалим оюн учурунда керектелүүчү лексикалык каражаттарды туура пайдаланууну, грамматикалык формаларды орундуу колдонууну, суроо коюуну, сүйлөө мимикаларын, кеп адебин ж. б. маселелерди, адегенде өзү катышуу менен чечип, үлгү көрсөтүүсү кажет.

Оюнду өткөрүү мындай этаптарда ишке ашат:

1) Окуу программасынын мазмунуна жараша оюнду тандап алуу;

2) Анын дидактикалык максатын жана милдеттерин аныктоо;

3) Оюнда керектелүүчү материалдарды топтоо;

4) Сабактын кайсы этабында өткөрүү керектигин аныктоо;

5) Оюнду жүргүзүү, окуучулардын жигердүүлүгүн арттыруу;

6) Оюндагы балдардын жигердүү аракеттерин туура баалоо.

§5. ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫН АЙРЫМ ТҮРЛӨРҮ ЖАНА АНЫ САБАКТА МАКСАТТУУ КОЛДОНУУ БОЮНЧА УСУЛДУК СУНУШТАР

Бул ирет бир катар дидактикалык оюндардын мүнөздөмөсү жана алардын сабактагы кызматтары тууралуу кеп кылалы.

Оюндун аталышы: Таанышуу.

Грамматикалык тема: Суроолуу сүйлөм.

Дидактикалык максаты: Кыргызча суроо кыраатын так коюп, тааныша билүүгө кыргызча тил маданиятына машыктыруу;

Оюндун жүрүшү: бир окуучу класстан чыгат да, калганы калып, класска кирет. Ал жаңы келген бала катары эсептелинет да, класста отурган балдардан анын алдынан тосуп чыгып адегенде бирөө анын атын сурайт, дагы бирөө атасынын атын ж.б. сурап, класста таанышуу, кырдаалы боюнча маек түзүү ишке ашырылат.

Мисалы:

– Атың ким?

– Менин атым – Алмаз.

– А менин атым – Кадыр.

– Сенин фамилияң ким?

– Менин фамилиям Асанов.

– Менин фамилиям Дүйшөнов ж.б.

Оюндун аталышы: Дүкөндө.

Грамматикалык тема: Канча?

Дидактикалык максаты: Кыргызча сандарды айта билүү жана санай билүүгө, буюмдардын баасын кыргызча туура айта билүү аркылуу кеп ишкердүүлүгүнө машыктыруу.

Керектүү каражаттар: китеп, дептер, калем, сызгыч, оюнчук ж.б.

Оюндун жүрүшү: Бир бала дүкөнчү, төрт-беш окуучу сатып алуучу болот. Балдар дүкөнчүгө келет да, турган буюмдарын сатып алышат.

Сатуучу алардын бааларын айтып, эсептейт... Сатып алгандар дүкөнчүгө ыракмат айтып кетишет.

Оюндун аталышы: Ким кайда барат?

Грамматикалык тема: Кайда? Каякка?

Дидактикалык максаты: Кайда? Каякка? деген суроолорго ылайык балдар бара турган багыттын кыргызча атын туура, так айта билүүгө машыктыруу.

Керектүү каражаттар: Автобус, троллейбус, такси, самолет ж.б. макеттери.

Оюндун жүрүшү: Балдар шаардык автобуста же троллейбуста бара жатышкан болот. Окуучулардын ар бири ар башка жакка, ар башка көчөгө барышары белгилүү. Бирин сурап, экинчиси жооп беришип, маек түзүшөт.

Мисалы: – Асел, сен кайда барасың?

– Мен «Алатоого» барам.

– Акмат, сен кайда барасың?

– Мен «Асанбайга» барам... ж.б.

Оюндун аталышы: «Бар, жок».

Грамматикалык тема: «Бар, жок».

Дидактикалык максаты: Буюмдардын, нерселердин атын кыргызча туура айта билүү менен, тил маданиятына машыктыруу.

Керектүү материалдар: Түрдүү жер-жемиштер же алардын сүрөттөрү.

Оюндун жүрүшү: Мугалим бир окуучуну өзүнүн жанына чакырат, же тактага 4–5 жемиштин сүрөтүн илет. Адегенде колдо болгон жемиштердин макетин же сүрөттөрдү балдарга көрсөтөт да, анан аны алып же жаап таштайт. Балдар анын эмне экенин эстериине сактап калышат. Мугалим балдардан жемиштердин атын сурап, алардан эмнеси бар, эмнеси жок экендигин сурайт. Балдар эстериинде сактап калгандары боюнча, айтылгандардын кайсынысы бар же жок экендигин айтышат.

Мисалы:

– Алма барбы?

– Алма бар.

– Алмурут барбы?

– Алмурут жок.

Балдар так айтса утат, эгер жаңыла турган болсо, утулат. Оюн андан ары уланат.

Оюндун аталышы: Ким кайда? Эмне каерде?

Грамматикалык тема: Орунду билдирүүчү сөздөр.

Дидактикалык максаты: Буюмдардын, адамдардын аттарын кыргызча так атап айтуу менен, алардын турган ордун кыргызча атап көрсөтүүгө машыктыруу.

Оюндун жүрүшү: Бир окуучуну мугалим өз жанына чакырып алат да, кадимки эле карандашты үстөлдүн үстүнө чимирип айлантат, карандаш адатта 4–5 тегеренип токтойт. Окуучу токтогон карандаштын учу көрсөткөн тарапта эмне турса, ошолордун аттарын атап, каерде турганын айтат. Таап, так айтса, баа коюлат, таппай, айта албай кыйналса, андан ары уланат. Бул оюн балдардын монологдук речин өстүрүүгө багытталат.

Мисалы: Гүл терезеде, Асан терезенин жанында отурат. Ал жакшы бала. Асандын колунда китеп бар...

Демек, дидактикалык мындай оюндарды системдүү жүргүзүү менен, мугалим балдардын кыргызча кебин өстүрүү, кеп маданиятына үйрөтүү сыяктуу маанилүү милдеттерди чечүүгө ушинтип багыт алса болот.

§6. Кыргыз тилин сынчыл ойлом аркылуу окутууда теориялык-практикалык компетентүүлүккө үйрөтүү маселеси

Мугалимдер кыргыз тили, адабияты сабактарында канткенде окуучулардын сынчыл ой жүгүртүүсүн өсүтүрүп, канткенде тилдик же адабий материалдар туурасында окуучулардын сынчыл мамилесин калыптандырабыз? – деген суроолорун көп эле угууга болот. Анткени, бул жерде окуу китептерде такталган лексика-грамматикалык материалдар, формалар, эрежелер, илимде эчак далилденген көз караштар турса, ал тууралуу окуучу канткенде ага «каяша айтып», сынчыл көз карашын билдирет? Дегендей жатат. Же болбосо, адабият сабагында жазуучунун образы, чыгармачылыгы, чыгармачылыгындагы идеялар, каармандардын образдары туурасында кеп кылганда да, текст талдоодо да окуу китептеги окумуштуу-автордун талдоолору, андагы айтылган ойлор туура-так, акыркы чындык катары кабыл алынып, андан башкача болууга мүмкүн эмес да – деген пикир да жаралбай койбойт.

Мына ушунун өзү окуу процессинде окуучунун колу-буту окуу материалдарды жаттап кабыл алуу, эс тутумуна алуу, кандай окуу, кандай укса, ошол гана туура деп эсептөө менен тушалып, чын-чынында акыл-эстүүлүк менен, ой жүгүртүп өздөштүрүүнү четке кагат.

Эми ушул жерден сын, сынчыл ойлоо, сынчыл мамиле жөнүндө айта кетели.

«Сын» деген сөздү укканда, адегенде эле «тырс» этип эске келер эмне? – деп суроо коёт философ Ж.Бөкөшов, өзүнүн «Сын жана чын» деген макаласында, - Бир нерсенин кемтигин өксүтүп көргөзүш...» (Ж.Бөкөшев аталган макала», «Замандаш» журналы, №4, 209, 18-бет).

Чындыгында эле ошондой көрүнөт. Тажрыйбасы жок же аталган стратегияга байланыштуу методикалык ыкмалар туурасында билими аз мугалим сынчыл ойлом технологиясын сабакта дээрлик колдонбойт. Даяр

окуу материалдарын даяр түрүндө, «Чайнабай жутууга гана басым коёт. Китептеги материалдардын «философ айткандай, «кемтигин», «өксүгүн» издебейт... Андай учурда даяр окуу материалы туурасында сынчыл ой жүгүртүү туурасында сөз кылганда «жумурткадан кыр издегендей» мамиле жасайт.

Сынчыл ойлom технологиясы, аныгында, андай эмес да. Ал «тиешелүү маселени, алдында турган нерсени ар тараптан карап, аккарасын, өйдө-ылдыйын, оң-солун бирдей талдап, ... калыс баа берип», (жогоркуда, 18-бет) материал жөнүндөй терең ой жүгүртүү оңой-олтон эместиги баарыга белгилүү. Анткени, сындын өзү «Чындыктын өзүнө киндиктеш экенин» айтпасак да түшүнүктүү.

Алсак, грамматикалык-лексикалык материалдарды, эрежелерди талдап үйрөнүүдө алардын сынын айтып, «кырын» таап, өзүнө тиешелүү чыныгы илимий табиятын мүнөздөө жумушу-дал ушуну айтып турганыйт. Тактап айтканда, мисалы, **биринчиден**, тыбыштардын системасы же сөздүн табияты болобу, же, сүйлөм менен сөз айкашынын же болбосо сөз түркүмдөрүнүн бири-биринен өзгөчөлүктөрүн, өзүнчөлүк табиятын көргөзүп турган, жеке маани-маңызын аныктап турган ички илимий-теориялык касиет сыпатын, сын-сыпаты, турган турпаты, кайсынын кандайлыгын, эмненин эмнелигин тастыктап турган ички табиятын, сырткы турпатын таап, мүнөздөп, мисалдар менен далилдеп, айтканды айткандай жаттап айтып бербей, аларды «майдалап-чайнап, аш болчудай» кылып өздөштүрүү-нагыз сынчыл ойлom стратегиясынын өзөгүн түзөт. Ошондо гана бала үйрөнүп жаткан ар бир окуу материалы жагдайында өзүнүн мээнетин менен анын ички, түпкү сын-сыпатын, табияты кандай экендигине көзү жетип, өз акылы менен өзү үчүн илимий ачылыш жасашы жүзөгө ашат. Мугалим, көбүнчө, окуучуларга ар бир тилдик материалдар тууралуу түшүнүк берүүдө жана андан кийин өтүлгөн материал тууралуу балдардын билимин текшерүүдө эрежени айтып, бирэки мисал келтирүү менен чектелип т.а. маселенин сырткы формасы тууралуу формалуу билимин баалап, маселенин ички табиятын аңдап-билүүсүн баалоого сыртта калып келет. Мындай учурда – бала үчүн жаңы өтүлгөн сабактагы билим-жаңылык болбойт, жаңылык болсо да, жогоруда айтылгандай, баланын өзү үчүн ачылыш болбойт.

Ал эми, адабият сабагында окуучулар адабият аркылуу турмушту, андагы түрдүү көрүнүштөрдү, окуяларды, болмуштарды көркөм тил менен окуп-үйрөнүү аркылуу турмуштагы адамдардын көркөм образдары аркылуу аны аңдап, түшүнүү, көп кырдуу, көп сырдуу, ар жактуу ички карама-каршылыктарга бай маани-маңызын чечмелей билүү, аларга балдар өзүлөрүнүн сезим-туюмдары аркылуу жактырып же, жактырбай, сүйүп же жерип, ички симпотиясын билдирип, оң каармандарын кумир көрүп, идеал тутуп, андан үлгү алып, сабак алып, же болбосо, алар аркылуу бүгүнкү күндөгү өз замандаштарына сын көз менен карап, адам

мүнөздөрүн анализдей билүү аларга карата психологиялык-эмоционалдык реакциясы, нравалык-этикалык баасы, педагогикалык – философиялык ой жүгүртүүсү калыптанып, ала турганын тарбиялык таасирин аныктоо сыяктуу комплекстүү иштер аткарылат.

Дагы бир маселе: Албетте, Кыргыз тили окуу китептеринде же адабият боюнча окуу китептеринде болсун, окуу материалдары, эрежелер, мүнөздөмөлөр, тил же адабият таануу илиминде эчак далилденген, иликтелип, такталган, ошондон кийин гана окуу китепке киргизилген. Сууроо туулат, эгер алар эчак илимде далилденип такталган босо анда окуучулар аларды шектенүүсүз эле, иликтеп-талдап далилдеп отурбай эле, ошол берилген калыбында жаттап эстерине тутуп, карандай кайталап айтып баа алышы (репродуктивдүү түрдө) керекпи...? Же илимий чындыкты окуучу чыгармачыл изилдеп-талдоонун негизинде өз, жогоруда айтылгандай, илимий чындык өзү далилдеп, өзү үчүн илимий ачылыш жасаш керекпи? Балким, ушундай деп айтканыбыз туурадыр?!

Андай болсо, бүтүндөй окуу процесси окуу китептериндеги адабий жана тилдик материалдарды репродуктивдүү түрдө эмес, сынчыл ойлом стратегиясынын негизинде чыгармачыл ой жүгүртүү аркылуу, практикада колдонуп көрүүнүн негизинде эсте тугуу технологиясын бекем тутунун жүргүзүлүүсү гана илимий методикалык жактан туура келет – десек жаңылышпайбыз.

Айрым ыкмаларды мисал келтирели:

1. Кыргыз тили сабагында грамматикалык эрежелер менен иштөө:

Грамматикалык эрежелер менен иштөөдө үч ыкманы колдонсок болот:

–Эреже–таяныч;

–Эреже–изилдеп үйрөнүү объектиси;

–эреже–корутунду.

Мунун бир бири туурасында мурда да мурдараак сөз болгон эле. Ошентсе да, тематикага ылайык айрым учурларды эске алалы.

«**Эреже-таяныч**» ыкмасында окуучу эрежени карап туруп, мисалдарды талдоо менен, практика жүзүндө колдонуп көрүп, ошондо гана «өзү үчүн жай ачылыш» жасоо көңүлгө алынган. Анткени, эреже–аныгында эле таяныч, түшүнүктү чечмелей билүү үчүн да, практикада колдоно билүү үчүн да таяныч. Эрежеге таянуу менен гана тилдик фактылар (лек-лар, орфограммалар, пунктограммалар же башка синтограммалар) эмне экендиги, аны тилде кантип колдонолорубузду далилдей алабыз. Ошондуктан мугалим окуучулардан эреженин кандай экенин жаттап алып гана айтып берүүсүн талап кылбай анын тилдик фактыны далилдей билүү үчүн колдонуулучу таяныч экенин түшүндүрүүсү, анан аны кебинде колдоно билүүсүн көңүлгө алат.

«Эреже – изилдеп үйрөнүүнүн объектиси» ыкмасы жогоруда айтылгандай ойду андан ары тереңдетет. Жогоруда фактынын эмне, кандай экенин түшүнүп-билүүсүнө таяныч болсо, эми анын өзүн изилдеп-үйрөнүүнү айтып турат. т.а. эреженин өзүн изилдеп-үйрөнбөсө, аны дагы да болсо жаттап үйрөнүүгө алып келери шексиз.

Эрежени изилдеп үйрөнүү процессинде, эреженин өзү эмнени айтып жатканы көңүлгө алынат.

Мисалы: Заттардын аттарын билдирген сөздөр зат атооч деп аталат.

Байкап көрөлү да, эрежени маани берүүчү бөлүктөргө бөлүп талдатабыз:

1. заттардын...
2. аттарын...
3. билдирүүчү сөздөр
4. зат атооч
5. деп аталат.

Ушундай беш бөлүктөн туруп, бир эрежени туюнткан сөздөрдүн топтому эми эмнени билдирди:

1. **Зат:** жаңдуу, жансыз, жалпы, жеке ж.б.
2. **аттарын:** адам, үй, шаар, Бишкек, Асан, ж.б.

3. **билдирүүчү сөздөр:** тыбыштардын куралган, уңгу түрүндө, элестүү (сөз деген эмне?).

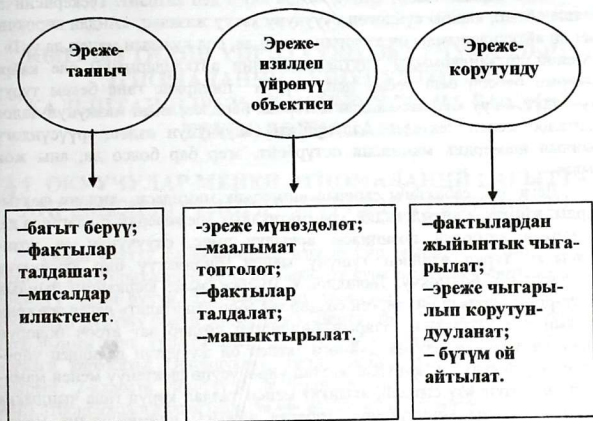
4. **зат атооч** – термин, негизги сөз түркүмдөрүнүн бири, заттын атын билдирет.

5. **деп аталат** – ошону туюнтуп тургандыгы билдирип жатат...

Андан кийин жогоркулардын ар бири мисалдары менен бирге жалпы талданып түшүндүрүлөт да, жалпы жыйынтыгы чыгарылат.

Эреже - корутунду ыкмасы жогоруда үйрөнүлгөн теориялык маалыматтарды жана практикалык машыгууларды корутундулоо, жыйынтыктоо максатында колдонулат. Анткени, окуу материалдарын талдап-үйрөтүү ал боюнча машыктырган соң, эреже чыгарып, аны сабакта корутунду катары жыйынтыктоо менен, чыгармачыл ишмердүүлүктүн негизинде өздөштүрүүгө жол ачылмакчы. Анткени, сабакта үйрөнгөн материалдарды теориялык жактан да, практикалык жактан да корутундулап, жыйынтыктап, чыгармачыл бышыктоонун негизинде бүтүн акыл-ой жыйынтыгына келген болсо, ал материал окуучунун эсинде бекем сакталары шексиз.

Буларды төмөндөгү чийме менен берип көрөлү.

Мындай талдоо-жыйынтыктоо иштеринен улам гана окуучулардын теориялык-практикалык компететтүүлүгүн өстүрүү ишин колго алууга болот. Байкаган адамга жогоруда айтылган ойлордун баары илимий фактылардын табиятын сынчыл ой жүргүзүү менен өздөштүрүү, илимий чындыкка машыгуу аркылуу жетүү маселесине тиешелүү. Андай болгондо, окуучу кыргыз тили боюнча илимий чындыктар өзү изилдеп табуусуна багыт берүүгө мугалимдин ролу чоң. Андай жолду окуучуга үйрөтүш гана жетишпейт. Ошондой мамиле жасоону мугалим өзүнөн баштоо зарыл.

Кантип? Ал мындай. Турмуштук мисалдарга кайрылалы. Белгилүү физик В.Пауди 1827-жылы америкалык жаш илимпоз Р.Кронингди Цюрихдеги өз кафедрасына ишке чакырып жатып мындай деп шарт койгон экен: «Сиздин милдетиниз - мен эмне айтсам, дайыма ага каршы чыгып, өз ойунузду жакшылап изилдеп турушга гана болот». Анткени иш кезинде туура аткарылган сын, эскерүү болуп, анын натыйжасында туура багыт табылып турса, жаңылык жаралып, ачылыштар болуп турары шексиз.

Дагы бир мисал. Кадимки аалам акылманы Конфуцийге эң жакын шакиртеринин бири: «Устат, менин кандай айыбым бар?» - деп сураганда Конфуцит: « Мага бир да жолу каяша айта албадың. Айыбың ушул » - деген экен.

А биздин шартта эч качан мугалим окутуучусуна «Менин айтканыма каршы чык», «Мага каяша айт» деп айтпайт. Тескерисинче, каяша айтып, каршы сүйлөгөн окуучуну катуу жазалап, «Андан көрөкчө, менин айткандарымды оң кулагың менен да, сол кулагың менен да ук!» , «Менин айткандарымды унутпа», «Менин айткандарымды эле кайра аткарып берсең беш коём» деп, өзүнүн пикирине гана бекем туруу мүнөздүү. Окуу китепте кандай материал берилсе, анын мазмунун чолок кайталоо менен чектелет. Ушунун өзү окуучунун өздөштүрүүсүндөгү сынчыл ишмердик мамилени өстүрбөйт, эгер бар болсо да, аны жок кылат.

Деги эле, сабактагы сынчыл ишмердик мамилеси –тилдик фактыларды, жогоруда айтылгандай, грамматикалык эрежелерди талдаганда да, китептеги автордун позициясы аркылуу эмес, окуучунун өз позициясынан туруп изилдеп түшүнү менен, бирдиктүү бир акыйкатка жетүүнүн өзү болмокчу. Далилдөөгө муктаж эмес, кашкайган чындык «заттардын аттарын билдирген сөздөр зат аооч деп аталат» деген эрежени да чын эле заттардын аттарын билдирген сөздөр зат атооч болорун практика жүзүндө, заттык дүйнөгө кенен ой жүгүртүп далилдеп үйрөнүүнүн өзү окуучунун–курулай жаттап үйрөүүсүнө шектенүү менен мамиле жасап, өзүн–өзү сындап, акыйкат менен талдап көрүп гана чындыкка жетүүгө баланы көнүнүктүрүү–сабакка чыныгы илимийлүүлүк менен мамиле жасоо маданиятына үлгүрмөкчү. Ошондо гана окуучу адабий тилдик фактылардын «нукура», «чыныгы сын–сыпатын көрө билип, түшүнө билип» өздөштүрүүгө калыптанат.

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮДӨ ОКУУЧУЛАРДЫН ЭТНОМАДАНИЙ ТҮШҮНҮКТӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ, ТЕКШЕРҮҮ ЖАНА БААЛОО ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

§ 1. ОКУУЧУЛАР МЕНЕН ЭТНОМАДАНИЙ БАГЫТТА АҢГЕМЕЛЕШҮҮЛӨРДҮ ЖҮРГҮЗҮЛҮҮЧҮ ИШТЕР

Тилди окутуу сабактарынын өзгөчө бир белгиси – анын грамматикалык категорияларын жана лексикалык курамын гана үйрөтпөстөн, ал аркылуу элдин рухун, салт-санаасын, тарыхын, эл-жерин тааныштыруу коштолуп жүрүшү болуп эсептелинет. Демек, тил адамдардын байланышкатышынын гана куралы эмес, ал улуттун рухун таанып билүүнүн да негизги каражаты. Ошондуктан, тилди экинчи тил катары окутууда, асыресе, 2-класста үйрөтүүдө да баарлашууга үйрөтүүнү этномаданий жана этнопсихологиялык багытта иш жүргүзүү ылайыктуу.

Кыргыз эли-жери, анын салт-санаасы менен башка улуттун өкүлдөрүн тааныштыруунун маанисин айтып отурбасак да чоң. Анын ичинен, балдардын курактык өзгөчөлүктөрүнө жараша мына буларды өзгөчө бөлүп алсак болот. Алар кыргыз руху менен окуучуларды тааныштыруунун негизги багыттары болмокчу.

1-багыт: «Аганы көрүп – ини өсөт» багыты. Мында кичинекей бөбөгү аганын жакшы сапаттарын, үлгүлүү жүрүм-турумунун таасиринде өсүп-чоңоо турганы белгиленет. Ал үчүн аганын да өзү бөбөгүнө жакшы жактары менен көрүнүп, окууда, коомдук жайда, үй жумушунда жана адамдарга жасаган оң сапаттагы мамилелери аркылуу үлгү болушу зарыл. Мындай салт кыргыз элинин рухий дүйнөсүндө эзелтен бери бекем орногонун, кичүүлөр үчүн улуулардын сөзү сөзсүз аткарылуучу мыйзам сыяктуу кабыл алынарын, андай болсо, улуусу да, кичүүсү да эл алдында катуу уят болоору, мындай мыкты, үлгүлүү жагдайлар туурасында балдарга кызыктуу аңгеме кылып туруу пайда гана бермекчи.

2-багыт: «Эжени көрүп – сиңди өсөт»:

Эзелтен кыргыз эли кыздарын назик, таза, элпек, ак пейил болуп, татынакай, тыкан, жарашыктуу кийинип, эл алдында адептүү болуусун тилеген да, талап да кылган. Мунун баары кичинекей кызга эжесинен өтмөкчү. Эжесинин сүйлөгөнү менен күлгөнүн, басканы менен турганын, үй жумушун элпек, өз убагында бүткөрүп, таза татынакай кийинип, нурулуу – сулуу жүргөнүн көрбөсө, сиңдиси кайдан ошондой мыкты

сапаттарга калыптанмак. Ошол үчүн синдисин туура, талаптагыдай калыптанып өсүүсү үчүн, ириде эжесинин моралдык милдети чоң.

Ошон үчүн элибиз эже, синди, байке, ини тууралуу түрдүү-түрдүү жакшынакай макал-лакаптарды чыгарышкан.

Мисалы: «Кыздуу үйдө кыл жатпайт», «Эженин кийгенин синди кийет», «Жакшы кыз – жакадагы кундуз», «Жакшы уул – көктөгү жылдыз», ж.б.

3-багыт: «Ата сөзү – акылдын көзү».

Бул багыттагы аңгемелешүүлөр – атанын акылы баланын туура өсүп жетилүүсү үчүн негизги камкордук экендиги туурасында болмокчу. Кыргыз үй-бүлөсүндө бала ата эненин айткан сөзүн, койгон талабын аткарбай коюусу өзгөчө жат нерсе экендигин, бала үчүн ата-эненин айткан сөзү негизги мыйзам экендигин жеткирүү, анын зор пайдасы, көп натыйжалары туурасында түшүндүрүү кажет. Бирок, мындай учурда ата-эненин адилет талабы болору, алардын талаптары эч качан баланын бактысына тегири келбестигин, тагдырына балта чаба турган эч кандай жамандыктын жоктугун айтуу пайдалуу. Себеби, анын баары бала, келечеги, үйүнүн токчулугу менен бейпилдиги үчүн түйшүктөнгөн ата-эненин талабы балдарынын талаптары менен ар дайым эле элдешкис карама-каршылыкты жарата бербейт. Ошондон улам, мунун жакшы жактары жөнүндө айтуунун балдар үчүн эч качан ашыктыгы болбойт.

4-багыт: «Адеп башы – энеде».

Кыргыз элинде «Ата салты, эне адеби ыйык» деген накыл кеп бар. Анын мааниси балдар үчүн гана эмес, бүтүндөй улут үчүн да өзгөчө айтып түгөткүс узак кеп. Анткени, кылымдар бою жашап, унутулбай келаткан ата салттары жана эненин адептик сабактары кичүүлөр тарабынан улантылышы, андан ары кийинки урпактарга таза өткөрүлүп берилиши мыйзам-ченемдүү көрүнүш.

Анын ичинен, эне адеби, улуунун алдынан кыз өтпөй, аларга акарат келтирип, катуу сөз айтпоосу; үйдөгү эркек адамды кадырлап – сыйлап, бардык үй-бүлө мүчөсүнө эне катары камкор болуусу; тазалыктын өрнөгү болуп, ак жоолукту башынан түшүрбөй, сыпаа сүйлөп, салт сактай билүүсү; үйдү таза кармап, эгер конок келсе, баарын айттырбай түшүнүп, эч нерседен өксүтпөй күтө алуусу ж.б. мыкты кыргыз аялынын сапаттары, алардын кыздары үчүн өзгөчө үлгү болуп кызмат өтөөсү тууралуу аңгемелешүүлөр өтө жугумдуу болмокчу. Мунун баарын кырдаалдык, жана сюжеттик сүрөттөр аркылуу көрсөтмөлүү өткөрүлсө, бай элдик материалдар пайдаланылса балдарга жугумдуу да, угумдуу да болоору шексиз.

5-багыт: «Чоң ата – акылман».

Демейде, элдик баалуу буюмдарды, атап айтканда, үй жыгачтарын (түндүк, кереге, уук), ат жабдыктарын (ээр-токум, камчы, үзөңгү, куошкан), үй-эмеректерин (үкөк, соку-сокбилек, ж.б.), эмгек куралдарын

(буурусун, тегирмен, жаргылчак, така, темин) жана да улуттук музыкалык аспаптарды көптү көрүп, көптү билген, колу иштүү, жөндөмдүү, сөзмөр, залкар чоң аталар жасашат; устачылык кылып узанышат, мүнүшкөрлүк кылып, куш тапташат, саяпкерлик кылып ат тапташат. Бул сыяктуу ата салттары чоң аталар үчүн негизги кесип сыяктанып туюлат. Анткени, чоң аталар үйдө кадырлуу-сыйлуу куракка келип, анын үстүнө эмгек эс алуусуна чыккан соң өзүнөн кичүүлөргө улуулардан келаткан ата салттарын көрсөтүп-үйрөтүү, аларды машыктырып, өзүлөрүнөн кийинкилерге дал ушундай бойдон өткөрүп берүүгө милдеттендирүүчү мүнөз өзгөчө күчтүү.

Чоң аталар мындай салтты өзүлөрүнүн «моралдык милдети» деп да түшүнүп калышат. Анткени, аларды, адатта чоң аталар кичүүлөргө караганда жакшы да билишет, аларга үйрөтүүчү устат да болуп саналат.

Мындай темадагы аңгемелешүүлөр да балдарга көрсөтмөлүү, бай материалдар менен жакшы маалыматтарды берери шексиз.

6-багыт: «Чоң энелер – керемет»

Кесиптик иши, үйдүн күндөлүк түйшүктөрү менен көбүрөөк алектенген апаларга караганда, эс алуудагы колу иштүү, чоң энелердин уздук иштери өзгөчө маанилүү. Эзелтеден бери келаткан элдик уздук өнөрдү өзгөчө мектеби – дал ушул чоң энелер болуп саналат. Алардын колунан кыргыздын кыргыз экендигин билгизген айтылуу атрибуттар: ак боз үйлөр, оймолуу ак калпактар, аял затынын ажарын ачкан ак элечек менен үкүлүү топулар жана шөкүлөлөр; үй ичинин көркү болгон шырдактар жана туш кийиздер; түркүн тамак-аштар болгон: кымыз менен эжигей, ж.б. айтып түгөтүүгө мүмкүн эмес го.

Улуттук майрамдардын шаан-шөкөттөрүн да чоң энелер мыкты билишет. Нооруз майрамын өткөрүү, аларга даярдык көрүү, андагы көжө менен сүмөлөктү чоң энелер гана дал өзүндөй жасай алышмакчы.

Демек, башка улуттун балдарына мындай темалардагы аңгемелер эн эле кызыктуу болору шексиз. Анын үстүнө бул аңгемелешүүлөр грамматикалык материалдарга сөзсүз байланыштырып өтүлүүсү да керек. Муну мугалим календардык планын түзгөндө алдыртадан пландаштырып алуусу зарыл. Булар, өзгөчө, **Сүйлөм, анын түрлөрү, Эмне, эмнелер? Ким, кимдер? Кандай? Эмне кылып жатат? Ооба, жок?** – деген темалар менен байланышта жүргүзүлсө, ал сабактардын мазмунун гана ачат.

Мына ушундай этномаданий жана этнопсихологиялык маанайдагы аңгемелешүүлөрдү мекен таанытуучулук мүнөзү бар материалдар менен коштой кетүү да артыкбаштык кылалбайт. Атап айтсак, кыргыз эли үчүн зор мааниси бар жерлер, атап айтканда: Ысык-Көл, Арсланбаб, Сулайман-Тоо, Манастын күмбөзү, Бурана, ж.б. тууралуу аңгемелешүүлөр да мазмундуу болор эле. Бишкек шаары менен да кеңири таанышуу, андагы театрлар, окуу жайлар, Манас айылы ж.б. көрүнүктүү маданий жайларга

алып баруу, кененирээк тааныштыруу балдардын сөзүн өстүрүүдө чоң роль ойнойт.

Мугалим мындай аңгемелешүүлөрдө балдардын лексикалык-грамматикалык машыгууларын калыптандыруу менен бирге сөзүн өстүрүү ишин айкалыштыра билип, бүткүл ишин практикалык багытта жүргүзүүнү негизги көңүлүнө алмакчы. Мындай практикалык багытта жүргүзүлгөн сабактар балдардын тил үйрөнүүсүнө болгон кызыгуусун сөзсүз арттырмакчы.

§2. Кыргыз тилинен окуучулардын тилдик-коммуникативдик жана маданий компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү, баалоо принциптери, методдору, методикалык шарттары жана каражаттары жөнүндө

Окуучулардын сабакта ээ болгон теориялык-практикалык компетенттүүлүгүн баалоо жана текшерүү иши принциптүү маселелердин бири болуп саналат. Андыктан аны жүзөгө ашыруунун өзү да принциптүү илимий мамиле жасоону талап кылат.

Окуучунун билими менен практикалык машыгуусу – окутуунун жүрүшүндө бирдей жарыш түрдө жүзөгө ашырылуучу эки башка маселе. Демек бул – окуучу окуу стандартына ылайык же куррикулумдагы компетенттүүлүктөргө жараша теориялык билим алды жана зарыл керектүү практикалык машыгууларга ээ болду дегендикти түшүндүрөт.

Окутуу кандай дидактикалык принциптерге таянса, аны текшерүү да дал ошондой принциптерге таянат- деп айтууга болот. Андай болсо, ал принциптер төмөндөгүлөр болуусу ылайыктуу – деп эсептейбиз:

- текшерүүнүн илимий негиздүүлүгү;
 - текшерүүгө акыл-эстүү мамиле жасоо;
 - текшерүү процессинде окуучунун физиологиялык-психологиялык абалын эске алуу;
 - баланын инсандык жана окуу ишмердүүлүгүнүн өнүтүүсүнө жекече мамиле жасоо;
 - окуу материалдарынын жеңилдик жана оордук абалын байкоо;
 - окуучунун жекече чыгармачылык ишмердүүлүгүн эсепке алуу.
- Аталган принциптүү жагдайларга мүнөздөмө бере кетели.

1. Текшерүүнүн илимий негизде болуусу, албетте, биринчи кезектеги көңүлгө алуучу нерсе. Ал төмөндөгүлөрдөн көрүнөт:

- текшерүүнүн материалдары окуу стандартынын талаптарына шайкеш, окуу программасында берилген материалдарга жараша болуусу;
- окуу программасынын талаптарындагы билим-билгичтиктер менен куррикулумдагы компетентцияларды эске алуу;

–текшерүүнүн методдору туура тандалып, анын атайын каражаттарынын аныкталышы.

Мына бул аталган шарттар жогоруда кеп кылган текшерүүнүн илимий негизде болуусун ырастайт.

2. Текшерүүгө акыл-эстүү мамиле жасоо да абдан зарыл маселелерден. Мындагы иш-аракеттер:

– баланын билими менен билгичтигин, практикалык машыгууларын текшерүү мугалимдин окуучуга болгон административдик басым менен эмес, максаттуу, пландуу жүрүүсү;

– текшерүү үчүн атайын ыңгайлуу шарттар түзүлүп, баланын каалоосун, билим алууга болгон умтулуусун, өз билимин деңгээлин байкап, өзүн-өзү сыноо, өз мүмкүнчүлүгүн текшерүүгө болгон оң мамилесин, эрктүүлүгүн жаратуу мотивдери менен коштолуусу.

3. Текшерүү процессинде окуучунун физикалык, физиологиялык жана психологиялык абалын да эске алуу зарыл шарттардын бири. Анткени мониторинг учурундагы чыңалуу баланын психикасына терс таасир этип, толкунданууга апкелүүсү, анын натыйжасында жүрөк-нерв системасынын бузулуусуна да алпаруусу толук ыктымал.

4. Окуучунун инсандык сапаты, өзүн өзү туура алып жүрүүсү да анын чыгармачыл окуу ишмердүүлүгүнүн өсүүсүнө оң таасир этери белгилүү. Анын мурдатан берки үлгүлүү жүрүм-туруму да, окуу ишине активдүү умтулуусу да көңүлгө алынып, жекече чыгармачыл мамиле жасоосун унутпоо зарыл. Андагы окуучунун чыгармачыл өз алдынчалыгын көргөзүп, текшерүү учурунда анысын далилдей алуусу негизги ийгиликтердин бири болору талашсыз.

5. Окуу материалдарынын жеңилдик-оордук абалы да текшерүү кезинде эске алынбай койбойт. Текшерүү үчүн түзүлгөн материалдарда стандарттын талаптарынан, программадан сырткары материалдар алынбайт. Текшерүү окуу жылынын кайсы мезгилде жүргүзүлсө ошол мезгилде өздөштүрүлгөн окуу материалдардын мазмуну, оордугу, татаалдыгы текшерүү материалдарын түзүүдө толук эске алынат.

Ушундай эле принциптүү жагдайлар менен бирге, текшерүү процесси өз алдынча методдорго таянылып жүргүзүлүүсү, алардын жетекчиликке алынышы талашсыз. Ал методдор катары төмөндөгүлөр болушу мүмкүн демекчибиз:

- 1) Байкоо аркылуу текшерүү методу;
- 2) Аңгемелешүү аркылуу текшерүү методу;
- 3) Окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн изилдөө, талдоо методу;
- 4) Статистикалык метод.

Мында байкоо методу төмөндөгүлөр менен түшүндүрүлөт.

- күн сайын байкоо;
- чейрек сайын байкоо;
- жарым жылдык байкоо;

- жылдык байкоо;
- бөлүмдөр боюнча өздөштүрүүсүн байкоо;
- текшерүүнүн максатына жараша байкоо;
- өздөштүрүүсүн башкалар менен салыштырмалуу байкоо;
- жекече чыгармачыл өзгөчөлүгүн байкоо...

Аңгемелешүү аркылуу текшерүү методу окуучу менен жекече иштөөнү, анын өсүп-өнүгүүсүн күн санап системалуу байкоого, баланын ички логикасын, жеке ой жүгүртүүсүн, мүдөөлөрүн, психологиялык өзгөчөлүктөрүн көңүлгө алуучу бирден-бир ыңгайлуу ыкма болуп эсептелинет. Анткени жекече аңгемелешүү мугалим менен окуучуну психологиялык жактан жакындатат, жеке оюн кенен, ачык айтуу менен, өз ара ишенимдерин арттырат. Аңгемелешүү учурунда окуучу мугалимге ички оюн кенен, ачык айтуу менен, текшерүүнүн ийгиликтүү болуусун да, андан жакшы натыйжага ээ болуусун да шарттоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Окуучунун жекече чыгармачылыгын изилдөө методу да эң эле активдүү метод болуп эсептелинет. Анын үстүнө, текшерүүнүн өзү окуучунун репродуктивдүү жаттоосун гана эмес, чыгармачыл ишмердүүлүгүн, анын өсүш абалын көзөмөлгө алууну максат кылары да шексиз. Ошондуктан, окуучунун тилдик же коммуникативдик билимин же машыгуусун текшерүүдө сөзсүз жекече чыгармачыл ишмердүүлүгүн эсепке алуу көңүлдүн борборунда болмокчу.

Статистикалык метод текшерүүнүн бүткүл жүрүшүн, анын этаптарын математикалык жактан так аныктап, маалыматтарды иликтөө, алгачкы, кийинки жана соңку жетишкендиктерди өз ара салыштыруу, жалпылап жыйынтыктоо баланын интеллектуалдык жактан өсүшүн билүү үчүн айрыкча зарыл керек. Андай болсо, бул метод да сөзсүз өзүнүн жакшы натыйжасын бермекчи. Ал натыйжа – мугалимдин ишинин да, окуучунун ийгиликтеринин мониторингин өз убагында байкап-баамдап, келечекти прогноздоо үчүн да эң эле зарыл.

Мына ушул принциптер жана методдорго таянып, текшерүүнүн бирдиктүү бир моделин түзүп алуунун зарылдыгы көрүнөт.

Төмөндө окуучунун сабактагы ээ болуучу **компетенттүүлүгүн текшерүү моделин** сунуш кылып көрөлү.

Бул моделде көрүнүп тургандай, текшерүү принциптери жана методдору менен бирге текшерүү каражаттары системалуу, бир бүтүн иш-аракеттердин жыйындысы катары берилген. Ал каражаттардын типтерин жана түрлөрүн толугу менен сунуш кылабыз. Мисалы:

1) **Тесттер системасы.** Тесттер системасы өз ара төмөндөгүчө түргө бөлүнүп аткарылат:

I Туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар:

- Бир туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар;
- Жуп суроо тапшырмаларды колдонуу;
- Эң туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар;
- Бир нече туура жообун тандап алууга ылайыкталган тапшырмалар.

II туура жообун берүүгө ылайыкталган тапшырмалар;

- Тапшырмадагы бош орундукутуу толтуруу;
- Кеңейтилген жооп берүү;
- Ырастоонун тууралыгын текшерүү;
- Дал келтирүүгө ылайыкталган тапшырмалар;

III Туура уудалаштыкты түзүүгө ылайыкталган тапшырмалар:

- Окуялардын удаалаштыгын түзүү;
- Технологиялык процесстердин туура удаалаштыгын түзүү.

2) **Көнүгүүлөр системасы.** Көнүгүүлөр системасы дагы өз ара бир нече түрлөргө бөлүнөт, т.а.:

- муундук көнүгүүлөр;
- тил жатыктыруучу (бат айтма) көнүгүүлөрү;
- риторикалык (тапкычтыгын текшерүүчү) көнүгүүлөр;
- машыктыруучу (грамматикалык) көнүгүүлөр;
- коммуникативдик (баарлашуу) көнүгүүлөрү.

3) **проблемалуу суроо-тапшырмалар системасы:**

- суроолор системасы;
- тапшырмалар системасы;

4) **окуу техникасы:** (45 түрлүү)

5) **жазуу иштери** (жатжазуулар, баяндама, дилбаян);

6) **текст менен иштөө:**

- текстке чейинки иштер;
- текст менен аткарылуучу иштер;
- текстти окугандан кийинки иштер.

7) **эрежелер менен иштөө:**

- эреже-таяныч ыкмасы;
- эреже изилдеп үйрөнүүнүн объектиси;
- эреже– жыйынтык ыкмасы,

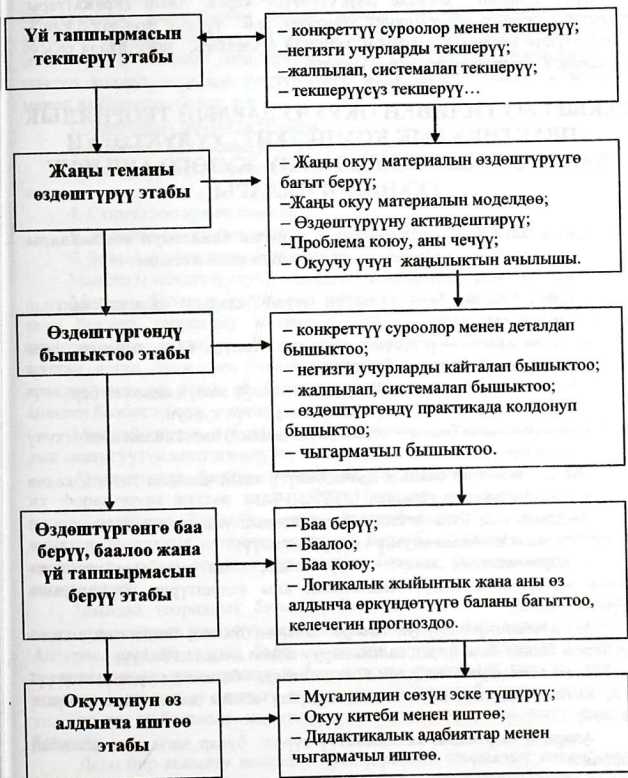
8) **кеп маданиятын текшерүү** (кептин тазалыгы, кептин тактыгы, кептин тууралыгы, кептин логикалуулугу, кептин орундуулугу, кеп адеби, кептин байлыгы, кептин көрктүүлүгү);

9) **өз алдынча чыгармачыл ишин текшерүү;**

10) **комплектүү текшерүү** (тест менен, оозеки аннотация жана жазуу иштери менен).

Албетте, текшерүү каражаттарынын бул типтери жана түрлөрү сабактын түрдүү этаптарында чыгармачылык менен пайдаланылмакчы. (Алар тууралуу кийинки жолу кенен сөз кылабыз)

Эми, сабактагы текшерүү жана баалоо иш-аракеттеринин этаптарын, алардын жүрүшүн пландаштыралы.

Бул моделге түшүнүк берүүнүн анча деле зарылдыгы жок деп эсептейм. Анткени анда сабактагы өздөштүрүү этаптары, ага жараша окуучулардын компетенттүүлүктөрүн текшерүү жолдору ачык көрсөтүлгөн.

Демек, окуучулардын сабакта ээ болуучу компетенттүүлүктөрүн текшерүү илимий негизде жүргүзүлүүсү керек. Анын каражаттары, шарттары, жүзөгө ашырылуучу этаптары, ж.б. түрдүү жол-жоболору – бары өзүнчө системалуу модель түрүндө аткарылса, практикада сөзсүз натыйжага алып баруучу толук ыктымал.

§3. КЫРГЫЗ ТИЛИНЕН ОКУУЧУЛАРДЫН ТЕОРИЯЛЫК – ПРАКТИКАЛЫК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРҮН БААЛОО ЖАНА ТЕКШЕРҮҮНҮ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Сөзүбүздүн башында баланын эмгегин баалоонун жагдайлары тууралуу мугалимге мындай жети кеңешти айта кетели:

– баа – баланы ийгиликке жетелейт;

– балага «жаман баа» коёрдон мурда баладагы «жаман сапатты» жоюуга аракет кыл;

– баа баланын өнүгүүсүнө жол көрсөтөрүн, бала эмнеден улам алдыга жыла албай жаткан себебин тап;

– баа аркылуу баланын ийгиликке жетишүү жолун аныктап бер;

– баа баланын өнүгүүсүнүн жолун көрсөтүп турсун;

– баланын алган баасы – сенин (мугалимдин) эмгегиндин көрсөткүчү – экенин унутпа;

– балага коюлган баанын канча бөлүгү анын чыныгы эмгеги, канча бөлүгү сенин экенин таразала, МУГАЛИМ!

Чындыгында, буга чейин практикаланып келаткандай, окуучунун сабактагы эмгегин баалоонун үч түрү белгилүү:

1. *Нормативдик жолу:* – окуу стандартынын талабына, программалык материалды билүү деңгээлине, аны өздөштүрүү нормаларына жараша баалоо;

2. *Салыштырмалуулук жолу:* баланын билим, билгичтик машыгууларын башка бала менен салыштыруу менен аныктап билүү;

3. *Инсандыгын эске алып баалоо жолу:* – баланын мурдагы өнүгүүсүн, жетишкендигин, ийгилигин, бүгүнкү абалы менен салыштырып баалоо;

Алардан сырткары, комплекстүү түрдө булар дагы эске алынбай койбойт:

1. Теориялык билимин баалоо;

2. Практикалык машыгуусунун деңгээлин баалоо;

3. Инсандык жактан өнүгүүсүн баалоо;
4. Стимулдоо менен баалоо;
5. Жазалоо түрүндө баалоо.
6. Белги менен баалоо

Баа – баланы өстүрөт же чөктүрөт...

Мындан сырткары окуучунун теориялык билимин, ал боюнча практикалык иш-аракетин жана жалпы чыгармачыл-ишмердүүлүк аркылуу инсандык өнүгүүсүн баалоо да жүргүзүлөт. Кээде стимулдоо жолу менен баланын көңүлүн өстүрүү, көтөрмөлөө, психологиялык жактан колдоо, алдыдан үмүтүн улоо жана жазалоо сыяктуу жолдор менен да баалоого болот, т.а:

1. Теориялык билимин баалоо;
2. Практикалык машыгуусун баалоо;
3. Чыгармачылык-ишмердүүлүгү аркылуу инсандык өнүгүүсүн баалоо;

4. Стимулдоо менен баа коюу;

5. Жазалоо менен баа коюу;

6. Баланын ийгилигин белги менен баалоо...

Мындагы максаттуулук мына бул менен түшүндүрүлөт:

Мисалы, баланын теориялык билимин баалоодо баланын өтүлгөн тема боюнча теориялык маалымат берүүсү, эрежени жаттап алып, стандарт мисал келтирүү менен берген жообун баалашат. Мында окуучу жаттап алган эрежесине чектелгендиктен, практикалык жактан иш-аракети чектелүү болот да, баланын чыгармачылыгы, практикалык иш-аракети болбогон соң, мугалим эң жогорку баа койбошу ыктымал.

Мындай учурда, албетте, мугалим максаттуу түрдө анын практикалык машыгуусун көңүлгө алуусу мыйзамдуу.

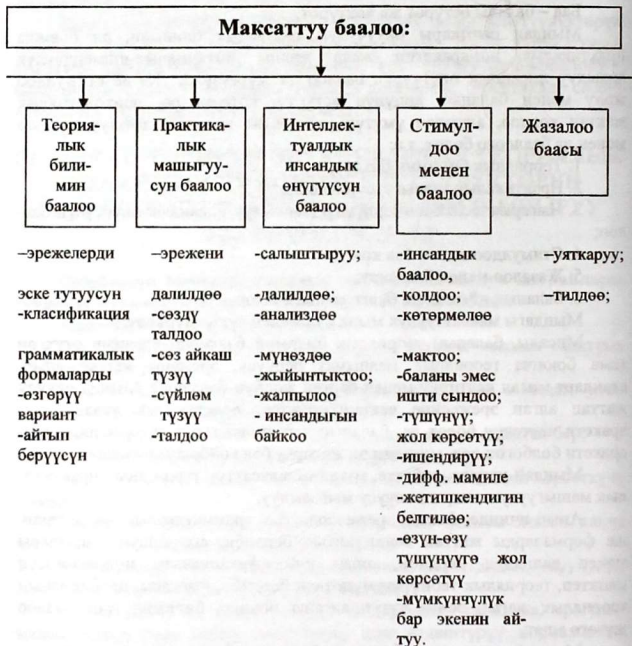
Анын ичинде, факты, эрежелерди, т.а. грамматикалык эрежелерди, же формаларды жаттап келип айтып бердиби, ага кошуп мисалдары менен далилдеп бердиби, анын классификациясын, мүнөздөмөсүн иликтеп, теориялык табиятын мүнөздөп бердиби, кыскасы, проблеманын теориялык жагын эсине тутуп алганы боюнча билимин гана баалоо жүзөгө ашат.

Мындай теориялык билимин баалоого басым коюудан көрөкчө, анын практикалык машыгууларын баалоо максаттуураак экени талашсыз. Анткени, мындай учурда баланын жаттап алган же, эсине тутуп алган эрежелер менен грамматикалык формаларды практикада жүзүндө кантип колдоно алды-ушуну көңүлгө алуу кыйла пайдалуу болмокчу. Анткени, ушунун өзү да баланын ишкердүүлүгүнө жол ачуучу маанилүү процесс бомокчу.

Дагы бир талылуу маселе - бул, үйрөнгөн теориялык маселелерди практикада колдоно билүү менен баланын ишмердүүлүгүнүн өсүшү

аркылуу баланын интеллектуалдык маданий, психологиялык, логикалык, инсандык жактан өнүгүү процессин баалоо болмокчү.

Бул процессти чийме менен мындайча көрсөтсөк болот:

Демек, мугалим баланын сабактагы билимин максаттуу баалоонун ушул сыяктуу багыттарын колдонуп практикада байкап көрсө, балада сөзсүз жылыштар болбой койбойт.

Ошентсе да, кошумча иретинде төмөндөгү талаптарды көңүлгө алса болот:

1) «Жакшы» баа – баланын жакшы инсандыгына коюлган баага өсүп жетүүсүнө жол ачат;

2) «Жаман» баа – баланын психологиясына терс таасирин тийгизүүсүн байкоо;

- 3) «Баа» класстын потенциалын көтөрүүгө көмөктөшөрүн сезүү;
- 4) «Жаман» баа коюуда баланын жоё ала турган потенциалдык мүмкүнчүлүгүн эсепке алуу;
- 5) «Баа» - мугалимдин өз эмгегинин баасы экенин, ал баа окуучунун өздөштүрүү деңгээли аркылуу «коюуларын» эстөө керек.
- 6) «Баа» - баланын интеллектуалдык деңгээлинин окуу иш-аракеттеринин, ишенимдеринин, теориялык ой жүгүртүүлөрүнүн ж.б. өсүшүнүн шарты экенин байкоо...

Бүгүнкү күндө Куррикулумдун талаптарына жараша баланын билимин баалоодо төмөндөгү технологиялар жыш айтыла баштады, т.а. калыптандыруучу баалоо жана жыйынтыктоочу баалоо.

Эми баалоонун ушул эки түрү тууралуу бир аз токтоло кетели:

1.Калыптандыруучу (түзүүчү) баалоо: баалоонун бул түрү баланын теориялык билим менен практикалык машыгуулары күн сайын үзгүлтүксүз түрдө байкалып, текшерилип турушу, анын калыптануу процесси. Албетте, бул баланын билиминин калыптанышын максаттуу түрдө үзгүлтүксүз түрдө байкалып- бааланып турушу. Бул учурда мугалим баланын күндөлүк билимин атайын баа коюп баалабоосу да ыктымал, ал түрдүү критерийлерди эске алуу менен, кийинки баалоого негиз катары эсептелиниши толук ыктымал.

Балоонун бул түрү да өз алдына мындайча максат коёт, ал: негизинен, мугалим окуучунун аткарган иштериндеги катачылыктарды убагында оңдоп, түзөтүп, эскертип туруусу, кийинки текшерүүгө алдыртадан баланы даярдап отуруусу менен да мүнөздөлөт- десек болот.

Бул учурда мугалим баланын балым алып жаткан абалын аныктап, көз салып, диагностикалап туруусу ишке ашырылат. Анын өзү баланы жоопкерчиликке үндөө менен, жыйынтыктоочу мезгилге теориялык-практикалык жактан баланы даярдап отурат.

Мисалы: **Муундун түрлөрү** тууралуу башталгыч класстарда эле маалымат берилет. Мында мугалим анын ар бир түрү тууралуу ар бир сабакта теориялык маалымат берип, ага ылайык практикалык машыгууларды жүргүзүү, андан соң балдардын билимин баалоо процесси дал ушул калыптандыруучу баалоо болуп саналарын жакшы түшүнүүсү тийиш. Анткени мугалим алиге чейин муундун жалпы түрлөрү боюнча толук маалымат берип бүтө элек жана ал боюнча окуучунун толук билим-билгичтиги кандай болуп калыптанары тууралуу божомолдоого гана ээ.

Ошону менен бирге, мугалим түшүнүп коё турган дагы бир «жашыруун бир сыр» бар, ал— муундун бир түрү, мисалы, **ачык муун** тууралуу өтүлгөн биринчи сабакта окуучунун ээ болгон теориялык билимин жана практикалык машыгуусун баалады, тиешелүү бааны журналга койду, демек, ошонун өзү да, толук түрдө болбосо да, муундун бир түрү боюнча жыйынтыктоочу баа болуп саналарын ойлонсо болот.

Ушуга ылайык, мисалы, сүйлөмдүн түрлөрүнүн (жай, суроолуу, буйрук жана илептүү) ар бири, ж.б. темаларды өтүүдө да ушундай эле иш процесси жүрөрүн мугалим алдыртадан пландаштырса болот.

Жыйынтыктоочу (суммативдик) баалоо: баалоонун бул түрү окуучунун окуу ишмердигин баалоону андан ары улантат, т.а. окуучунун теориялык-практикалык билим-билгичтиктерине баа берүү, анын натыйжаларын баалоону жыйынтыктайт, журналга да жыйынтыктуу баа коет. Анда окуу курсундагы кайсы бир теманы, бөлүмдү өздөштүрүү аяктаганда, (мисалы, сүйлөм жана сөз айкашы, же татаал сүйлөмдүн түрлөрү, ж.б.) окуучулардын теориялык билими менен практикалык машыгууларынын, окуу билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн калыптаныуу абалын аныктоо, ошого жараша баланын тема боюнча толук билими баалоо болуп саналат. Ал баланын билими менен машыгууларын тесттер, текшерүү иштери, диктант, жат жазуу, баяндама, дилбаяндарды жаздырып, лабораториялык иштерди жүргүзүү, изилдөө иштерин аткаруу, эссе жаздыруу, айрым долбоорлорду түзүү боюнча баланын өнүгүшүн баалоо менен ишке да жүзөгө ашырылат. Алардагы ар бир коюлган белгилер (т.а. баалар) чейрек аягында же жылдык жыйынтык чыгарылуучу баалоодо эске алынат же ошонго негиз болот. Буга чейрек аягындагы сыноо гана эмес, жыл аягындагы, 9, же 11-классты аяктагандагы мамлекеттик экзамендеги баалар да кирет.

Мындагы жыйынтыктоочу баалоонун максаты мындай: баланын билими менен билгичтик жана машыгууларынын калыптанышын, өтүлгөндөрдү өздөштүрүү деңгээлин жана алардын окуу стандарттарына туура келишин байкоо.

Ошентсе дагы, калыптандыруучу баа менен жыйынтыктоочу бааны так ушундай түрдө мүнөздөө менен, так кесе жыйынтык чыгарып коюуга болбойт. Анткени алар иштин жүрүшүндө же окуучунун өздөштүрүү процессинде алар бири-бирине өтө берүүсү мүмкүн. Муну төмөндөгүчө түшүндүрүүгө болот.

Дагы бир мисал келтирели, «Кыргыз тилинин синтаксиси» бөлүгүн алалы. Ага, албетте, жалпы алганда тиешелүү сааты бөлүнгөн. Бул бөлүмдөн, мисалы, алгач ирет сөз айкашы менен тааныштырылат да, андан соң андагы ар бир категориялуу түшүнүктөр тууралуу өз-өзүнчө сааттарынаа ылайык теориялык түшүнүктөр тууралуу билим берип, практикалык машыгуулары бекемделет. Ошондо синтаксистин бир категориясы, айталы, сөз айкашы боюнча окуучунун алган түшүнүктөрүн баалоо—албетте, бардык калган категориялар боюнча алган билимдер үчүн база болорлук абал болгондуктан, аны баалоо, албетте, калыптандыруучу баалоого тете болот. Бирок, бул дагы бир категориянын чегиндеги окуучунун бүтүн бир түшүнүгүн баалоо болгондуктан, ал кайсы бир деңгээлде утурумдук мүнөздөгү жыйынтык баа катары да кабылданышы ыктымал. Бирок, синтаксистин калган бардык категориялары менен

тааныштырылгандан кийинки окуучунун жалпы алган түшүнүк, компетенттүүлүктөрүн баалоо, албетте, жыйынтыктоочу (суммативдик) баа болору талашсыз.

Демек, теманын ички логикасынын чегинде, бир эле баа бирде калыптандыруучу, бирде суммативдик баага өтүп, бирин экинчиси толуктап туруучу процесс болуусу ыктымал экен. Ошондуктан мугалимдин баа коюу технологиясы так кесе, «мындай эмес, андай» –деп мүнөздөлүүчү нерсе эмес экен. Анткени мындан баланын билим алуусу, теориялык-практикалык компетенттүүлүгү, аны баалоо маселеси тынымсыз өсүп, үзгөрүп, толукталып, байып туруучу жандуу түшүнүк экендигин унутууга болбойт.

Окуучунун билимин баалоодо, дагы да, анын өнүгүүсүнүн деңгээлин эске алуу менен, төмөндөгү үч нерсеге таянсак болчудай:

–**баланын жалпы өнүгүшүнө** (ишеним, көз караш, кызматташуу ыкма, алгоритмикалык иш-аракеттери, логикалык ой жүгүртүүсүнө көрүп-образдуу ой жүгүртүүсүнө);

–**билимди өздөштүрүүсүнө** (материалдын мазмунунун өзөгүн өздөштүрүү, билимди өз алдынча өздөштүрүү, билиминин тереңдиги, билимин колдонуу багыты, моделдөө, жыйынтыктарды талдоо, өзүн өзү текшерүү);

–**Натыйжалуу ишкердүүлүгүнө** (чыгармачыл жөндөмдүн өсүшү, өз алдынча ишмердүүлүк, жөндөмдүүлүктүн өсүшү, жаңы кырдаалга жараша багыт алуу, баардык ишкердүүлүктөрдүн байланышы) («Глобальное образование методическое пособия для учителей, Б. 2004, 23-б).

Мунун өзү диагностикалык баалоо деп аталуусу толук ыктымал. Ал эмне менен мүнөздөлөт?

1. Бала тилдик бир категория боюнча түшүнүгүн (мисалы, жогоруда айтылгандай, сүйлөмдүн бир түрү боюнча) практика жүзүндө далилдүү көргөзө алды, демек, анын мындай аракети кийинки сабактарда жакшы уланышы ыктымал, ал эми окуучу теманын калган категориялары боюнча билим-билгичтигин, алар боюнча практикалык иш-аракеттерин мындан да арттыры бышык;

2. Баланын чыгармачыл аракети колдоого аларлык, анын мындай өз алдынча чыгармачылык менен иштөө жөндөмүн мындан ары да арттырууга болот...ж.б.

Ошентсе дагы баланын билимин баалоодо эки технологияны эске алган оң:

1. авторитардык баалоо;
2. гумандуу баалоо.

Андай баалоонун мүнөздөмөсүн төмөндөгүчө таблица менен мүнөздөп берели:

Баланын билимин авторитардык баалоо	Баланын билимин гумандуу баалоо
-теориялык маалыматты биле турганын баалоо; -эсине тутканын баалоо; -жабык жооп бергенин баалоо; жыйынтыкты баалоо; -жалпы жооп катары баалоо; -каталыкты баалоо; -мугалимдин баалоосу; -каталыкты мугалим айтат; -сандык баалоо; катаал мамиле менен баалоо; -баа үчүн баалоо.	-билгенин практикада колдоно аларын баалоо; -ишкер мамилесин баалоо; -ачык жообун айтып, талдап түшүндүрүүсүн баалоо; -процессти баалоо; -вариант жообун баалоо; -каталыктан улам баалоо; -жалпылап баалоо; -каталыкты жалпылап баалоо; -сапаттык баалоо; -гибкий мамиле менен баалоо; -өсүшүн баалоо.

Ушундай баалоого гана баланын өсүш процессин жеткиликтүү баалоого багыт берет деген ойдобуз.

Баланын негизги ролу – окуп-үйрөнүүнүн көрсөткүчү катары кызмат кылат. Ошону менен бирге айрыкча башталгыч класста баа тарбиялык бир фактор болорун да практика көрсөтүүдө.

Албетте, окуу-үйрөнүү процессинде ар кандай себептер менен айрым окуучулар окуудан жетишпей калуусу болбой койбойт, т.а. ал баланын окусуунун дидактикалык-тарбиялык нормаларга туура келбегендигинин далили катары көрүнөт. Мындай жетишпей калуу – окуу технологиясынан эсептеп, акыл-эс иш аракеттеринин, үйрөнгөндөрүн анализдеп, синтездей билүүдөн билинет.

Деги, баланын жетишпестигинин себептери эмнеде? – деген суроо келип чыгат. Бул көбүнчө окуу материалдардын оордугунан, же ага кызыгуунун жогунан, мугалим менен мамилесинин туура эместигинен, ата-энеси көңүл салбагандан, эркинин начардыгынан, ж.б. келип чыгат.

Ошентсе да, баланын окуунундагы жетишпестигинин себептерин талдап-синтездеп, Москва шаарындагы №10118 «Билим берүү борборунун директорунун орун басары О.Карпично булар сыяктуу үч себепти белгилейт:

1. Социалдык-экономикалык жактан баалоо: баланын үй-бүлөсүнүн аз камсыз болуусу, үй-бүлөдөгү терс көрүнүштүү шарттар, алкоголизм, ата-энелеринин педагогикалык сабатсыздыгы, коомдун абалынын деңгээли да балдарга терс таасир тийгизет. Бирок, ошентсе да, эң башкы жетишпестик бул үй-бүлөдө болуп саналат.

2. Баланы биопсихологиялык жактан баалоо: Бул анын тукумдан-тукумуна өтүп келаткан өзгөчөлүк, жөндөмсүздүк, мүнөздүн бир белгиси. Эске салуу керек – ата-энелеринен балага көп сапаттар өтөт, бирок жөндөмдүүлүк, кызыгуулук мүнөз – ошол ата-энеден өткөн ту-

кумкуучулукка жанараш мүнөз өнүгүп-өсөт. Илим – ар бир төрөлгөн баланын өнүгүшү социалдык шартка, үй-бүлө жана тарбияга жараша көпчүлүк учурда бирдей эле болорун далилдеди.

3. Баалоонун педагогикалык себептери: Педагогикалык шалаа-кылык – дайыма катачылыктардын натыйжасы, мектептин ишинин төмөнкү деңгээлин билгизет. Окуу, мугалимдин адистик аракети окуучунун өнүгүшүүсүндөгү чечүүчү фактор экени талашсыз. Албетте, мугалимдин балага болгон орой мамилеси балага болгондидактонияга, (курулай акыл айтууга), андан психотравмага алып барат. Аны алдын алуу үчүн атайын психологиялык кызматтын жардамы керек болот. Тактап айтканда, окуучунун окуу ишиндеги жетишпестигинин себеби – мугалимдин дидактикалык, психологиялык жана методикалык жактан компетентсиздигин билгизет. (журнал «Учитель», №6, 2008. 4-5-б.б.).

Методист О.Коречке, андан ары – жогорудагы проблеманын чечүүнүн эки жолун сунуш кылат:

1) Педагогикалык жактан алдын алуу,

2) Педагогикалык диагностика.

Мында – педагогикалык алдын алуу – оптималдуу педагогикалык системаны издөө болуп саналат; ал эмнени түшүндүрөт? Ал: окутуунун активдүү формалары менен методдорун колдонуу, педагогикалык жаңы технологияларды колдонуу, ата-энелери менен иштөө...

Ал эми, педагогикалык диагностика, жогордай айтылып өткөндөй, келечектүү жана системалуу түрдө жүргүзүүчү көзөмөлдөө, окуунун жыйынтыктарын убагында баалап туруу, жетишпегендиктерди өз убагында белгилеп туруу (жогоркудагы эмгекте, 5-бет).

Эне тилинен окуучунун сабакта алган билимин баалоонун да жаңыча кароо зарылдыгы ойлондурут. Анткени, баланын формалдуу билимине баа коюу менен анын эне тили аркылуу рухий өсүшүн баалоо эки башка маселе.

Анткени, окуучунун билимине баа коюу – бул балл коюу менен чектелет, т.а. бул баланын билимин белгилүү бир үзүмүн гана мүнөздөөнү билдирет. Ал эми, эне тили сабагы аркылуу баланын рухий дүйнөсүнүн өсүшүн баалоо-ойлонуп чече турган узак процесс, же болбосо, балага узак мезгилден бери көз салып байкап-келаткан мезгил ичиндеги көзөмөлдүн жыйынтыгына баа берип баалоо болуп саналат. Бул эксперимент! Анткени, мугалим баланын белгилүү бир гана тема боюнча баланын ээ болгон маалыматтуулугуна белги коюу гана максат эмес, максат – баланын эне тилинин мисалында өсүш деңгээлин баалоо – артыкчылыктуу багыт болуп калат.

Ошондуктан – билимди баалоо жана ага баа коюу – окутуунун максаттуулугунун да негизги бир белгиси экендиги талашсыз.

Бүгүнкү күндөгү мугалимдин балага баа коюусуна сереп салып көрөлүчү.

Мында баланын билимин максаттуу баалоо механизмн иштеп чыгуу сөзсүз зарыл. Ал эмнени түшүндүрөт?

Мисалы: 1. Бааны коюуда мугалим кандай суроону койду: ачык суроо, жабык суроо, проблемалуу, репродуктивдүү, жалпылоочу суроо, фабулдуу суроо, кайталоо мүнөзүндөгү суроо койдубу?

2. Мугалим баланын жообун баалоодо «желөп-таяп» «жетелеп», «көтөрмөлөп», карызга баа койдубу?

3. Мугалим баланын өз жообун баалап, ошого ылайык так белги койдубу?

4. Мугалим баланын ички рухий өсүшүн, билим алуудагы жеке аракетин баалап, алдыртан «үмүт кылып», атайын стимулдоо үчүн койдубу..?

5. Буга чейинки жүрүм-турумуна жараша «жазалоо» үчүн төмөн баа койдубу?

1. Мына ушундай жагдайларда да коюлган бааны максаттуулугу көрүнбөй койбойт. Анткени, баа – баланын жеке эмоционалдык абалына, мугалимге болгон нравалык баасына, мындан аркы өсүшүнө түз таасир тийгизет. Ушундай учурда гана баа «**иштейт**», т.а.

1. баланын өз жообу менен алган баа жеке өнүгүүсүнө **бекем стимул** болот;

2. көтөрмөлөнүп коюлган баа – балага **убактылуу стимул** болот;

3. «басылып» коюлган баа – баланын рухий өнүгүүсүн, албетте, **төмөндөтөт**.

Ушуга байланыштуу, белгилүү философ Р.Хаббарттын адамга «басынуу» жана адамдын адамды «басынтуусу» туурасында жазат да, аны «агрессивдүү басынтуу» жана «агрессивдүү эмес басынтуу» деп бөлүп белгилейт.

Ушунун өзүн мугалим менен окуучунун өз ара мамилесине да окшоштуруп алсак болчудай. Мисалы, айрым өзүн «күчтүү предметник» санаган мугалимдер сабагын башка сабактардан артыкча баалап, «муну билбеген окуучу бул предмет боюнча билими жок» деген бүтүмгө келет да, окуучусуна катаал мамиле жасайт. Кээде баланы «акыл-эси кем», «интеллекти башка балдардан төмөн» катары баалап, басынтат. Андагы мамиле сабактын чегинен чыгып, жекече конфликке чейин өсүп жетет. Муну биз мугалимдин өз окуучусун «агрессивдүү басынтуусу» деп алсак туура болчудай.

Ал эми кээ бир «ак көңүл» мугалимдер сабактан артта калып, татаал, темаларга, талдоолорго күчү жетпей, өздөштүрүүсү төмөн болуп жүргөн окуучуларын аяп, «сен ушуну эле аткарып берсең, ушуну эле окуп келсең, же ушуну эле жаттап келсең – үч коюп берем, башкага күчүн жетпейт» деп, анын татаал проблемалуу жагдайларды чечүүгө аракетин өстүрбөй, өсүүсүн жайлатып, өсүүгө болгон баланын ишенимин өчүрүп, жеңил маселелерге көндүрүп, «маданияттуу түрдө», ак көңүлдүүлүк ме-

нен артка тартып, тактап айтканда, баланы «маданияттуу түрдө» же «агрессивдүү эмес» жагдайда басынтып отурганын туйбайт.

Мисалы, баланын билимин баалоодо, же, баланын билимин баалоо үчүн ага тапшырма берип, талап коюуда да, төмөндөгүдөй жагдайлар педагогикалык процессте сөзсүз байкалат:

1. «Мугалим өзүнүн «күчтүү» окучуусуна тапшырма берүүдө, же анын жообун алууда: «буга сенин күчүң жетет, сен азаматсың, мындан да оор тапшырмаларды да аткара аласың?» – деп стимул түзүп, анын учурдагы күчүн эки эселентип өнүктүрүүгө психологиялык шарт түзөт. Бул – окутуунун оордук жана татаалдык принциби деп аталууга арзыйт. Анткени балага коюлган талап жеңил болсо, андай жеңил талап баланын өсүүсүн адымдатпайт. Практикада белгилүү болуп жүргөндөй, татаал проблемаларды чечүү талабын коюу менен гана мугалим баланын өсүүсүн күн санап алга сүрөйт. Ошондо да, ал талап баланын кызыгуусун өчүрбөгүдөй, тажатпагыдай, сабакты кыйынчылыкка айлантпагыдай, коркунучтуу жагдайга, азаптуу окууга айлантпагыдай, өз ченеми менен, стандарттын жана программанын чегиндеги татаалдыкты жана оордукту талап кылган болсо, бул, албетте, «максаттуу татаалдык», же «максаттуу оордук» болуп саналат. Ошондуктан, окуу материалдарды берүүдө дал ушундай «максаттуу татаалдык» жана «максаттуу оордук» принциптерин туура кармануу пайда гана берет. Ал гана эмес, бул маселелер методикалык атайын категориялар катары өз алдынча көңүл салып изилдөөгө да арзыйт десек жаңылышпайбыз.

2. «Чабал» окуучуга «сенин күчүң буга жетпейт, сага жөнөкөй эле тапшырма берейин, ушуну аткарасың болду» – деп «боорукердик кылып» «ак көңүлдүк» менен жеңил тапшырма берүү аркылуу, анын өнүгүүсүн кечендетет, артка тартат. Мунун өзү баланы жасалма түрдө, маданияттуу жагдайда басынтуу экенин жакшы мугалим дагы андабайт.

3. Сенин колундан эч нерсе келбейт, сенин башың иштебейт – деп багынтуу менен, балага агрессивдүү мамиле жасоо аркылуу аны агрессивдүү түрдө басынтат.

Мунун өзү баланын – «менин колумдан эч нерсе келбейт» - деген оюн бекемдейт же, коллективинин алдында басынып, чүнчүйт, «Психологиялык майыпка» айлантат.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы «маданияттуу басынтууда» мугалимдин «мээрмандык» менен баланын өнүгүүсүн чектөөсү да, баланын ички өнүгүүсүн тормоздотот. Анда дагы бала «менин колумдан ушул эле келет, кыйын тапшырмаларды мен аткара албайм, «кыйын тапшырмаларды кыйын балдар гана аткарат» - деп алсыз көз караш бекемделет.

Ошондуктан, балага баа коюунун өзүн да максаттуулук технологиясына таянуу менен жүзөгө ашырылышы өтө зарыл маселелерден.

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

ОКУУЧУЛАРДЫН ТИЛИН ЖАТЫКТЫРУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

§ 1. Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүдө окуучулар ээ болуучу теориялык жана практикалык компетенциялар

Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептин 1-класстарында, албетте, кыргыз тилиндеги өзгөчө тыбыштар **ө, ү, ц, к, г, ж** жана **аа, оо, уу, өө, үү, ээ** созулма үндүүлөрү менен тааныштырууга жана аларга балдардын тилин жатыктырууга айрыкча көңүл бурулат. Алар боюнча иш жүргүзүүдө усулдук бир катар ыкмаларды колдонуп, ал тыбыштарды туура айтып үйрөөнүн зарылдыгы, аларды туура айтуу аркылуу кыргыз тилинде сөз маданиятына ээ кылуу, ошону менен бирге, ал тыбыштар катышкан сөздөрдү айттырып, сөздүк корун байытуу, байланыштуу кебин өстүрүү боюнча көнүгүүлөр жөнүндө айтылат.

Эмесе, ошол ар бир тыбышты туура айтуу компетенциясына көнүктүрүү боюнча жүргүзүлүүчү методикалык иштер боюнча сөз кылалы.

Тема: К тамгасы.

Активдүү сөздөр: каз, мышык, бычак, кур, кой, козу, короз, кыштак, кыш, кол ... ж.б.

Сүйлөө маданияты: Мугалим балдарга биринчи иретте **к** тамгасынын сүйлөм ичиндеги үндүү тыбыштардын таасири менен сөздөрдө эки түрдүү окулуп жана айтыла тургандыгы жөнүндө түшүндүрүү керек. Атап айтканда, өзүнөн мурда келген үндүү тыбыш- **а, о, у, ы** (жоон үндүү болсо) жана созулма **аа, оо, уу**, үндүүлөрү болсо анда **кы** болуп айтылат жана окулат. Ал эми, өзүнөн мурда келген үндүүлөр ичке **э, и, ү, ө** жана **ээ, үү, өө** созулма үндүүлөрү болсо, **кн** болуп айтылат жана окулат.

Мугалим окуу китептеги сүрөттөр менен катар, кошумча көрсөтмө каражаттарды пайдаланып мисал аркылуу буларды далилдеп көрсөтөт. Адегенде **кн** болуп айтыла турган-**китеп, кит, килем, киши...ж.б.** нерселердин сүрөттөрүн пайдалануу менен алардын аттарын атап айттырып, тилдерин жатыктырат. **Кы** тыбышына тилдерин жатыктыруу үчүн да буюмдардын, нерселердин сүрөттөрүн, оюнчуктарды кеңири пайдаланса болот.

Байланыштуу кеп: Мында кунт коюп угуп, **к** тыбышынын **аа, о, у, ы** тыбыштары менен жалганып айтылышына карата берилген сөздөрдү угууга, айырмалоого балдарды үйрөтүү керек.

Тил жактыруу үчүн сюжеттүү сүрөттөрдү карап сүйлөм түзүүгө, же мугалим тарабынан түзүлгөн сүйлөмдөрдүн маанисин түшүнүүгө багыт берет.

Тема: Г тамгасы.

Активдүү сөздөр: карга, кагаз, тогуз, сайгыч, бугу, кыргыз, сагыз . . ж.б.

Кеп маданияты: Мында **г** тамгасы менен тааныштырууда да жогорудагыдай иш жүргүзүлөт. Балдарга **г** тамгасы менен сөз ичиндеги ичке үндүү тыбыштардын таасиринде **ги** болуп, айтыла тургандыгын ажыратып түшүндүрүү кажет. Ал үчүн **мугалим, газета, сегиз**, ж.б. сөздөрдү айтып, алардын сүрөттөрүн пайдаланат. Бул жерде **ги** болуп айтылышы жөнүндө жана **гы** тыбышы тууралуу аңгемелешүүгө болот. Угуп, кайталап айттыруу үчүн **гы** тыбышынын **а, о, у, ы** тыбыштары менен айкалышып айтылышын, ага келтирилген сөздөрдү айтып тил жатыктырып, берилген сөздөрдү катыштырып түзүүгө үйрөтүү керек.

Байланыштуу кеп: Андан ары ишти ырааттуу улантып, мугалим предметтүү жана сюжеттүү сүрөттөрдү пайдаланып түздүрүп балдар менен аңгемелешет.

Мында негизги иш сөз менен иштөө болуп саналат. Сөздөрдүн котормосу менен тааныштыруу аркылуу предметтүү жана сюжеттүү сүрөттөрдүн мазмунун түшүндүрүү маанилүү.

Мисалы: Бул – карга. Ал талга конду– деген сүйлөмдөрдү окуп берип, түшүнүүгө оорчулук келтирген бир сөз-**талга** дегендеги **га** мүчөсү жөнүндө кененирээк түшүнүк берүү керек. Тактап айтканда, талга, (на иву) чатырга (на крышу), жыгачка (на дерево), тоого (в гору) дегендей, түрдүү мисалдарды келтирүү менен, түшүнүктү бекемдөө зарыл.

Тема: У тыбышы.

Активдүү сөздөр: үшүп, көпүрө, үлүл, дүрбү, күрөк, үкү, боз үй, гүл, күз, күрөк.

Кеп маданияты: **У** тыбышына балдардын тилин жатыктыруу да бир кыйла машакаттуу иш экендиги практикада белгилүү. Ошондуктан, ал тыбышты туура айтууга жардам берүүчү ыкмаларды пайдалануу керек.

Ал үчүн, адегенде **и** тыбышын айтып, оозду чормойтуп, эринди алдыга жүткүнткөндө, **у** тыбышын айтууга оңой болорун түшүндүрүү кажет. Андан соң, жаңы үйрөнө турган активдүү сөздөрдү мугалим окуп берет, балдар укканын кайра туура кайталап айтышат. Мында да **у** тыбышын туура айтуу менен гана ал тыбыш катышкан сөздөрдү туура айта алыша тургандыгын, болбосо- **күн-күн, гүл-гүл, түн-түн, үлүл-үлүл, үшүп-үшүп** болуп, сөздүн мааниси жоголорун балдарга түшүндүрүү зарыл.

Байланыштуу кеп: У тыбышын туура айтууга көнүккөндөн кийин, ал тыбыш катышкан сөздү, аларды катыштырып сүйлөмдөрдү туура түзүүгө сөздөрдү кураштырып сүйлөөгө көнүктүрүү зарыл.

Ал үчүн предметтүү жана сюжеттүү сүрөттөрдү көңүл коюп карап, андагылардын аттарын, кыймыл-аракеттерин кыргызча туура айтууга окуучуларды машыктыруу пайдалуу.

Тема: Ө тамгасы:

Активдүү сөздөр: көз, өрдөк, сөйкө, көйнөк, көл, көлокө, көпөлөк, көз ж.б.

Кеп маданияты: Ө тамгасынын айтылышын түшүндүрүү жана ага машыктыруу үчүн, анын жасалыш орду жасалыш ыгы жөнүндө түшүндүрүү пайдалуу. Башкача айтканда, э тыбышын созуп айтып, ээкти чормойтуп алга жылдырганда, ө тыбышы айтыларын түшүндүрүү, ал ыкманы колдонуп, машыктыруу да ашык болбойт. Андан соң, ө тыбышы катышкан сөздөрдү, айттырып, баланын тилин жатыктыруу керек.

Мында эскерте кетчү нерсе: ө тыбышын так айтып үйрөнүүнүн чоң мааниси бар экендигине балдарды ишендирүү, эгер ө тыбышы туура айтылбаса, сөздөрдүн мааниси: өз-өз, көз-көз, сөз-сөз, көл-көл болуп, лексикалык мааниси өзгөрүп башка сөзгө айланып каларын түшүндүрүү зарыл.

Байланыштуу кеп: Ө тыбышын катыштырып сөздөрдү туура айтууга, туура сүйлөөгө көнүктүргөндөн кийин, сюжеттүү сүрөттөр менен иштеп, аларга ылайык сүйлөмдөрдү түздүрүп, маектешип, сүрөт боюнча сүйлөмдүн маанисин түшүнүүгө, айтылган сөздөрдөн ө тыбышын таба билүүгө үйрөтүү, аны туура айтып тилин жатыктыруу башкы максат.

Тема: Н тамгасы.

Активдүү сөздөр: жаңгак, бадыраң, жең, жаңы, чоң эне, чоң ата, ж.б.

Кеп маданияты: н тамгасы н тыбышын бере турганын билдирүү менен, ал тыбыштын айтылыш ыгын, жасалыш ордун балдарга үйрөтүп, көрүнүктүү мугалим үчүн машакаттуу иш. Ал үчүн: мурдуңар менен дем алып жатып, анан үнүңөрдү чыгарып көргүлөчү, ошондо даана эмес, күнүрт дабыш чыгат. Ал тыбыш н тыбышы болуп саналат деп айтуу да жетиштүү. Тактап айтканда, балдарга тилдин ортосу таңдайга тийип айтылганда, мурунчул (носовой) н тамгасы пайда болорун түшүндүрүү кажет.

Андан соң, н тыбышы катышып айтылган бир нече активдүү сөздөрдү туура айтып уктуруп, аны кайталатып туура айттыруу, сөздөрдө, сүйлөмдөрдө айттырып тил жатыктыруу иши улантылат.

Бул убакытта да н тыбышы туура айтылбаса, сөздүн мааниси башка мааниге өтүп кетерин, ал тыбышты сөзсүз туура айтуу зарыл керек экендигин балдарга сөз үлгүлөрү аркылуу түшүндүрүү башкы нерсе.

Мисалы: **оң (правый) – он (десять)**

оң (лица) – он (расти)

жаңы (новый) – жаны (его душа)

Байланыштуу кеп: Жогоруда берилген тыбыштарды туура айтып, сөз ичинде туура колдонууда кандай иш иштеле турган болсо, мында да ошол сыяктуу иш улантылат.

Предметтүү, сюжеттүү сүрөттөрдүн мазмунуна ылайык сөздөрдү, сүйлөмдөрдү, маектерди мугалим балдарга түшүндүрөт катышкан сөз жана сөз айкаштарынын үлгүлөрү менен тааныштырат.

Тема: Ж тамгасы.

Активдүү сөздөр: жака, жол, жөжө, жүзүм, жылдыз, жумуртка, жаз, жай, жок, ж.б.

Кеп маданияты: Бул тыбышты туура айтып үйрөтүүдөн мурда, мугалим-**ж** тыбышы катышкан **журнал, дежурный, жакшы** деген сөздөрдү, **Жамал, Жаанбек** деген сыяктуу адам аттарын туура айттырып, алардын айтылышында орус тилинен кирген сөздөрдүн бири-биринен кандай айырмалана тургандыгын түшүндүрөт. Андан соң гана **ж** деген тамга эки түрдүчө, т.а. –**ж** жана **дж** болуп айтыла тургандыгын далилдеп көрсөтүү туура болот. Анан **ж** тыбышынын **а, о, у, ы, э, и, ө, ү** тыбыштары менен айкалышып айтыларын түшүндүрүп, андагы алардын тажрыйбасын балдардын тилин жатыктыруу, **ж** тамгасы катышкан сөздөрдү айттырууга, сүйлөмдөрдү түзүүдө пайдаланууга болот.

Мисалы: **джакшы эмес, жакшы,**

джаман эмес, жаман,

джең эмес, жең,

джол эмес, жол . . . ж.б.

Байланыштуу кеп: **Ж** тыбышын өз алдынча эле айтып үйрөнүп, тил жатыктыруунун анча натыйжасы жок, аны сөз ичинде туура айтып гана сүйлөөдө активдүү колдонууга жетишүү зарыл. Ал үчүн предметтүү жана сюжеттүү сүрөттөрдү көңүл коюп карап, андагы заттардын атын, кыймыл аракетин туура атап, сүйлөм түздүрүү, көмөктөшүү, балдар менен жекече жана жалпы иштерди уюштуруу максатка ылайык келет.

Сүрөт: жыгылып кеткен кызга бала жардам берип, колунан тартып тургузуп жатат.

Мисалы: **Жаркын жыгылды, Жакин жардам берди.** Сүйлөмдөрдү окуп берип, **ж** тыбышын сөздүн арасынан таптырып, туура айтууга үйрөтүү менен, баланын кыймыл-аракетинен эле алардын аттарын туура ататуу аркылуу сүйлөмдүн маанисин түшүндүрсө болот.

Тема: Созулма оо тыбышы.

Активдүү сөздөр: жоолук, музоо, тоок, жоогазын, ооз, кооз, короо, жайлоо, боо.

Кеп маданияты: **ОО** тыбышынын жасалышын үйрөтүүдө жана ага тил жатыктырууда **аа** тыбышы боюнча иштегендей эле иштелет, т.а.

1. Эки **о** тыбышы катар келип, үзгүлтүксүз созулуп айтылат;

2. Созулма **оо** тыбышы сөздүн маанисин ажыратуучу касиетке ээ экендигин түшүндүрөт.

Байланыштуу кеп: Сюжеттүү же предметтик сүрөттөр менен тааныштыргандан кийин, алардын аттарын туура атап, алардын аттарын пайдаланып сөз айкаштарын түзүү же андан соң балдар өз алдынча сүйлөшүүнү жүргүзсө болот..

Мисалы: -Бул эмне?

-Бул тоок.

-Тоок кандай?

-Тоок ак (же кара). ж.б.

Жаңылмачтарды да айтып, тил жатыктырса болот::

Оюнсак Омар

Ойлонсо оңоор.

Обу жок оюнун

Ойлонбой коёр.

Тема: Созулма аа тыбышы.

Активдүү сөздөр: жаа, каалга, жылаан, араа, аары, бет аарчы, жаан, шаар. . . ж.б.

Кеп маданияты: Созулма аа тыбышы эки кыска а тыбышынан турарын, ал эки тыбыш катар келип, үзгүлтүксүз созулуп айтылганда жасаларын түшүндүрүү—биринчи максат. Ошону менен бирге, созулма **аа** тыбышын туура айтпаса сөздүн мааниси өзгөрүп кетерин да, ага тил жатыктыруу зарыл экендигин да түшүндүрүү, алар катышкан сөздөрдү айттырып машыктыруу керек.

Байланыштуу кеп: Созулма **аа** тыбышынын сөз ажыратуучу касиетине карата **ш, ж, р, б, т, к, л** жана башка тыбыштары менен айкалышта келип, түрдүү сөз жасаларын, ал сөздөрдүн жардамы менен сөз айкаштары жана түрдүү сүйлөмдөр куруларын түшүндүрүп, аларды мисалдар менен бекемдөө зарыл. Мында балдар мугалимдин жардамы менен сюжеттүү сүрөттөргө карата сүйлөмдөрдү, маектерди түзүшөт, бат-айтмаларды, ырларды жатташат, сүйлөмдөрдүн үлгүлөрү менен таанышышат. Аларга карап өз алдыларынча сөздөрдү табууга, сүйлөм түзүүгө, түшүнүктөрүн бекемдөөгө көнүгүшөт.

Мисалы: Сүрөттө бир кыз бир баладан убакыт канча болуп жатканын сурап жатат, а берки бала ага жооп берип жатат—дейли.

- Жаныбек саатың канча болду?

- Саатым 10 болду.

- Ырақмат, Жаныбек.

Мында убакытты сурап билүү кыргыз тилинде айтыла ушундайча айтыла тургандыгын белгилөө зарыл. Өтүнүчүн канааттандырган адамга

карата «ыракмат» деп сылык жооп кайтаруу керектигин айтуу да ашыктык кылбайт. Эгерде бала суроо-жооп берүүдө кыйналса, мугалим башка балдарды жардамга чакырат, өзү да көмөк көрсөтөт.

Тема: Созулма ээ тыбышы.

Активдүү сөздөр: ээр, тээк, бээ, кечээ, Жээнбек, ж.б.

Кеп маданияты: Мындагы ЭЭ тыбышын туура айтууга үйрөтүү аа, оо, уу тыбыштары сыяктуу эле анча кыйынга турбайт. Бирок негизги көнүгүү — ээ тыбышын созуп айтууну балдар унутпашы керек жана аны туура айтпаган учурда сөз мааниси бузуларын түшүндүрүүгө тийиш.

Мисалы: ээр, (седло) — эр (герой)

ээк (подбородок) — эк (сажай)

жээк (берег) — жэк, жэк көрүү (ненавидеть)

Байланыштуу кеп: Адатта жаңы үйрөнгөн активдүү сөздөрдү өздөштүрүп, тил жатыктырып, аны эсте тутууда маектерди түзүүнүн ролу чоң. Ошого ылайык төмөнкүлөрдөй маек үлгүлөрү үлгү катары берилет. Биринчи маекте ээр деген жаңы сөз жана Жээнбек деген адам аты берилген. (Чапты деген сөздүн котормосу өз алдынча түшүндүрүлөт). Бул жерде чапты деген сөз жасады деген мааниде айтылат.

Бул маектердеги ээр деген сөздү тээк деген сөз менен жана чапты деген сөздү жасады деген сөз менен алмаштырып көрөлүчү. Анда төмөндөгүдөй маек келип чыгар эле:

- Тээкти ким жасады?
- Тээкти Жээнбек жасады.

Мында да сүрөттөгү кыймыл-аракеттерди кыргыз тилде түшүндүрүү, тилдерин жатыктыруу, өз алдынча жана жалпы иштөө аркылуу иш жүргүзүү керек. Эгерде бала айтылган сөздү, ойду түшүнө албаса мугалим орус тилинде тапшырманы түшүндүрсө болот. Башка маектер боюнча да ушундай багытта иш жүргүзүлөт.

Тема: Созулма үү тыбышы.

Активдүү сөздөр: түрдүү, көңүлдүү, бөлүү, элүү, гүлдүү, түстүү.

Кеп маданияты: Башка созулма үндүү тыбыштарга караганда созулма үү тыбышы менен тааныштыруу, аны туура айтууга көнүктүрүү бир кыйла татаал. Анткени балдардын күндөлүк кебинде кеңири колдонулган созулма үү тыбышы катышкан сөздөр аз. Айрым гана, атап айтканда бөлүү, элүү деген сөздөрдөн башка, көңүлдүү, түрдүү, күү, жүндүү, сүттүү, эттүү деген сөздөр бар. Буларды үйрөтүүнүн кыйынчылыгы — ал тыбыштар катышкан сөздөр предметтүү жана элестүү эмес, б.а. колго кармап көрүүгө мүмкүн боло турган буюмдар эмес. Ошондуктан мугалим мындай кыйынчылыкты жеңип, ырларды, жаңылмачтарды, табышмактарды ж.б. колдонуп, бул тыбышты туура айтууга машыктыруусу керек. Мында үү тыбышын туура айтуунун зарыл экендигин, эгер туура айтылбаса, мында да сөздүн мааниси бузуларын түшүндүрүү көңүлдүн борбоунда болуусу кажет.

Мисалы: Болуу эмес болуу,
Жүндүү эмес, жүндүү
Күү эмес, күү
Сүттүү эмес, сүттүү...ж.б.

Байланыштуу кеп: Мында да мугалим тил жатыктыруучу машыгууларды чыгармачылык менен түрдүү формада өткөрүүчү фонетикалык оюндарды, активдүү сөздөрдү, алар катышкан сүйлөмдөрдү пайдаланып, сүрөткө же турмуштук түрдүү көрүнүштөргө ылайык маек үлгүлөрүн же чакан текст түзүүгө багыт алса болот.

Мисалы: -Бул кандай чайнек? –деген суроо берилсе,
-Гүлдүү чайнек-деп жооп берилет.

Эмне үчүн? Себеби чайнек –гүлдүү. Тактап айтканда, чайнектин боорунда гүл тартылып турат. Ошондуктан ал гүлдүү деп айтылат-деп, анын функционалдык кызматын түшүндүрсө, ал тургай гүлдүү эмес чайнектин сүрөтүн да көрсөтүп салыштырып түшүндүрсө да ыңгайлуу болот.

Тема: Созулма өө тыбышы.

Активдүү сөздөр: өгөө, сөөмөй, сөөлжан, төө, жөөк, төөлөр, өрөөн, ж.б.

Кеп маданияты: Мугалим созулма өө тыбышынын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү менен балдарды тааныштырган соң, үнсүз тыбыштар менен айкалышып айтылыштарына балдардын тилдерин жатыктыруу ишин ырааттуу жүргүзүүсү тийиш.

Байланыштуу кеп: Дегн эле, мында ар бир сюжеттүү сүрөттөр менен иштөөдө мугалимдин ролу жана милдети чоң.

Мисалы:

-Өмүрбек эмне кылды?

-Өмүрбек сөөмөйүн кесип алды-деген маектеги кесип алды деген сөз айкашын түшүнүктүү бериш үчүн ошондой кырдаалды чагылдырган сүрөт таап, элестүү түшүндүрсө жакшы болмок.

Ал эми, Асан ат минип келатат. Үсөн жөө келатат-деген сүйлөмдөрдү да алардын кыймыл-аракетин сюжеттүү сүрөттөө менен түшүндүрүү аркылуу ынандырууга болот.

Тема: Созулма үү тыбышы.

Активдүү сөздөр: Ак куу, туу, суур, буу, буудай, таттуу, ачуу ж.б.

Кеп маданияты: Мугалим мурунку сабактарда **аа, оо** созулма үндүүлөрдү түшүндүрүүдөгү ыкма менен эми **үү** тыбышынын жасалышын жана сөз ажыратуучу касиетин да туура түшүндүрөт. **УУ** тыбышы катышкан сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү айттырып машыктырат, тилдерин жатыктырат.

Байланыштуу кеп: **УУ** тыбышынын үнсүз тыбыштар менен айкалышып айтылышын түшүндүрүүдөн – ал сөздөрдү кепте пайдаланып сүйлөөгө көнүктүрүүгө өтүү маанилүү жумуш.

Мисалы: -Туз кандай?

-Туз ...

Мында балдар көп чекиттин ордуна, таяныч сөздөрдөгү «ачуу» деген сөздү коюп, Туз ачуу- деп сүйлөмдү толуктай алышат. Ошондой эле: -Кант кандай? деген суроого да ой жүгүртүп, таяныч сөздөрдү пайдаланып, өзүнө ылайык жооптуу туура айтышат.

Албетте, бул айтылган методикалык сунуштар орус мектептеринин 1-класстарында Кыргыз тили сабагында окуучулардын кыргыз тыбышта-рына тил жатыктырып айтууга, ал аркылуу окуучулардын кеп мада-ниятына көнүктүрүү аркылуу, алардын фонетикалык материалдар боюн-ча теориялык жана практикалык компетенттүүлүктөрүн калыптан-дырууда белгилүү ролду ойноору талашсыз.

§ 2. ОКУУЧУЛАРДЫН СҮЙЛӨӨ-ОКУУ-ЖАЗУУ ИШМЕРДИГИ БОЮНЧА КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖАНА БААЛООНУН ЫРГАКТЫК ЫКМАЛАРЫ

Башталгыч орус класстарда окуучулардын жазуу-оозеки машыгуу-ларын жигердүү жүргүзүүдө машыгуулардын өзгөчө бир түрү – ыргактык көнүгүүлөрдүн кызматы чоң. Анткени, башталгыч класстарда кыргыз тилинде алиге, шар, сезимдүү окууга үйрөнө элек окуучунун окуу ылдамдыгын өстүрүү – ыргактык окуусуз ишке ашышы кыйынга турат. Ошол сыяктуу, **окуучуну жазуу ылдамдыгына туруктуу көнүктүрүүдө да ыргактык жазуу сөзсүз жардамга келмекчи.**

Ал үчүн, адегенде, кыргыз тилиндеги муундук түзүмгө ылайык, жигердүү колдонулуучу сөздөрдүн ритмикалык үлгүсүн аныктоо, ошого ылайык ыргактык көнүгүүлөрдүн топтомун гана эмес, бирдиктүү тутумун түзүү максатка ылайыктуу.

Кыргыз тили сабактарында окуучулардын ыргактык угуу жөндөмүн текшерүү, аны калыптандыруучу мүнөздөгү иш-аракеттер атайын жүргүзүлбөйт. Антсе да, 1–4-класстардын кыргыз тили сабактарында муундук түзүмгө, анын түрлөрүнө (ачык, жабык, туюк) жараша көнүктүрүүчү иш-аракеттер жүргүзүлүүгө тийиш. Андагы тапшырмалар сөздөрдү ички ыргагына («музыкасына») жараша муунга бөлүп окуу жана жазуу, анын түрлөрү тууралуу маалыматтарга ээ кылууну гана көздөөсү керек.

Ошондуктан, ыргактык көнүгүүлөрдүн тутумун түзүү, аны окуучулардын жазуу жана окуу ылдамдыгына ээ кылуудагы кызматын аныктоо негизги маселе болуп чыга келет.

Орус тилин окутууда окуучулар үчүн ыргактык көнүгүүлөрдүн тутумун түзүп, аны окуу процессинде колдонуунун жолдорун иштеп

чыккан окумуштуу-усулчу Г.М.Богомазовдун иш-тажрыйбасына көз жүгүртсөк, мындай ишкер аракеттердин кыргыз тилин окутууда да эң эле зарыл экендигине ынанабыз. Ал иштеген П.Лумумба атындагы Достук университетинин орус тили кафедрасында орус тилинде бир эле ыргактык үлгүгө (мисалы, ТА-ТА) ылайык 2380 сөз бар экендигин аныкташкан. А кыргыз тилинде мындай сөздөрдүн ыргактык механизми жараша минимумдарды түзүү туурасындагы илимий-изилдөө иштери алигүнчө жүргүзүлө электиги ойлондурбай койбойт.

Андыктан, окуучулардын кыргыз тилиндеги жигердүү иш-аракетин өркүндөтүү максатында ыргактык көнүгүүлөрдүн тутумун түзүү, аны кыргыз тили сабагында колдонуунун жол-жоболорун иштеп чыгуу зарыл милдеттерден.

Ыргактык көнүгүүлөрдүн тутумдук топтомун түзүүдө өз алдынча усулдук принциптерди, т.а. «фонетикалык, артикуляциялык, татаалдык» (Г.М.Богомазов, журнал «Русский язык за рубежом», – М., 1975, № 1, 40-41-б.б.) жана да морфологиялык принциптерди эске алабыз, т.а. тилдеги сөздөр баары эле бирдей ыргактык бирдикте түзүлбөйт, же бирдиктүү муундук түзүмдө болбойт.

Чындыгында, сөздөр: биринчиден, ачык, жабык жана туюк муундардан түзүмүндө түзүлөт.

Экинчиден, сөздөрдөгү муундар жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн бири-бири менен айкалышы жана каршылашы аркылуу жалганат.

Үчүнчүдөн, сөз мүчөлөрүндөгү үндүүлөр уңгудагы жоон жана ичке үндүүлөргө жараша сингармонияга ээ болот.

Төртүнчүдөн, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн муундук түзүмү ыргактык жактан жөнөкөйдөн татаалга карата түзүлөт (мунун ичинде, орус тилинен кирген сөздөрдүн муундук түзүмү өзүндөй сакталат).

Демек, ыргактык көнүгүүлөрдү түзүүдө жана алар менен 1–2–3–4-класстарда кыргыз тилин окутууда муун жана анын түрлөрү, ташымал өңдүү маселелерди чечүүдө, окуучулардын оозеки-жазуу жумуштарын жүргүзүүдө бул айтылгандар сөзсүз эске алынат.

Ыргактык көнүгүүлөрдүн системасы жана аны менен мугалим каптип иштейт?

Сөздү ошол туурасында уланталы.

Ыргактык көнүгүүлөр менен иштөө эч кандай чоочун жумуш эмес. Ыргактык жазуу ыкмасын мугалимдер 1-класстан баштап эле колдоно башташат. Анткени, сөздү шар окуу, андан соң туура жана тез жазуу ыкмасына көнүктүрүүдө – ал өз алдынча усулдук принцип катары эске алынат. Ошондуктан, ыргактык көнүгүү кыргыз тили мугалимдеринин ар күнкү аткаруучу иш-аракеттеринин бири болорун көңүлдөн чыгарбашыбыз керек.

Ал эмнеден билинет?

1) Айрыкча, кыргыз тилине мүнөздүү тыбыштарды кошо алганда, жазууда тамганы абада жаздырып, мугалим баланын каллиграфиялык сабаттуулугун калыптандырат;

2) Ошол эле учурда мугалим жалпы класс боюнча тамгаларды абада бирдей убакытта үзгүлтүксүз жаздыруу менен, баланын тез жазуусун калыптандырат;

3) Ошол эле ташымалды дептерге бир учурда жаздыруу аркылуу да тез жазуу маданиятына көнүктүрөт.

Эми, ири алдыда, кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн муундук түзүлүшүнүн үлгүсүн тактап алалы. Белгилүү окумуштуу, түрколог, профессор К.Дыйканов бул маселеге мурда эле кайрылып, өзүнүн «Кыргыз тилинин таблицалары» аттуу жогорку окуу жайлар үчүн окуу китебинде кыргыз тилиндеги муундук түзүм туурасында убагында туура жазганы бар.

Чындыгында, кыргыз тилиндеги мындай муундук түзүлүштүн түрлөрү алда канча көп, аларды талдай келсек, төмөндөгүчө типтүү моделге ээ болор элек:

1-үлгү. Ачык муундуу уңгу сөздөр, тактап айтканда, **а-та** тибиндеги сөздөр (эскертүү: мындан ары –а - белгиси үндүү, т белгиси үнсүздү туюнтат). Мисалы, а-та, о-то, о-бо, о-ро, ө-рө...

2-үлгү. Жабык муундуу –**ат-** тибиндеги уңгу сөздөр, мисалы, ат, от, эт, ит, уй, үй, ай, ой, ир, ор, өр, ур, үр...

3-үлгү. Ачык эки муундуу –**та-та** түрүндөгү сөздөр, мисалы, ча-ка, та-ка, те-ке, чү-кө, тү-кө, са-ры, да-ры...

4-үлгү. Туюк муундуу –**тат-** түрүндөгү сөздөр, мисалы, кат, кут, гүл, күл, беш, баш, чач, чеч...

5-үлгү. Жабык муундуу –**атт** тибиндеги сөздөр, мисалы, эрк, ырк, арс, өрт, арт...

6-үлгү. Туюк эки муундуу –**тат-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, жардам, бат-как, сек-сен, кыр-гыз...

7-үлгү. Биринчиси ачык, экинчиси туюк муундуу –**та-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, кө-чөт, жа-рык, ча-рык, та-рак, жү-рөк...

8-үлгү. Биринчиси жабык, экинчиси туюк муундуу –**ат-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, ар-кан, ор-хон, үр-түк, эр-дик, өр-дөк, ар-кар.

9-үлгү. Биринчиси жабык, экинчиси ачык муундуу **ат-та** тибиндеги сөздөр, мисалы, ус-та, ас-та, өз-гө, ар-ка...

10-үлгү. Биринчиси ачык, экинчиси туюк муундуу **а-тат** тибиндеги сөздөр, мисалы, а-рыз, о-рус, ө-рүш, у-руш, у-кук, о-рук...

11-үлгү. Созулма үндүүлөрдөн түзүлгөн **аа** тибиндеги бир муундуу сөздөр, мисалы, аа, оо, уу, үү, өө, ээ...

12-үлгү. Созулма үндүүлөр катышкан жабык бир муундуу **аат** тибиндегилер, мисалы, ээр, оор, ууз, ооз...

13-үлгү. Созулма үндүүлөр катышкан ачык бир муундуу таа тибиндегилер, мисалы, баа, таа, маа, жаа...

14-үлгү. а-таа тибиндегилер, мисалы, та-лаа, ка-лаа, жа-буу, су-луу, ка-туу, та-туу...

15-үлгү. таат тибиндегилер, мисалы, саат, жаат, жаан, таан, муун, жүүн...

16-үлгү. таа-таа тибиндегилер, мисалы, суу-луу, туу-луу, баа-луу, күү-лүү...

17-үлгү. таат-тат тибиндегилер, мисалы, туур-дук, соор-дук, жаан-чыл, баам-чыл...

18-үлгү. тат-таа тибиндегилер, мисалы, тат-туу, шат-туу, кут-туу, бут-туу, жүн-дүү, сүт-түү...

19-үлгү. ат-таа тибиндегилер, мисалы, үн-дүү, эн-дүү, уч-туу, өч-түү...

20-үлгү. аат-таа тибиндегилер, мисалы, уул-дуу, ээр-дүү...

21-үлгү. татт тибиндеги бир муундуу сөздөр, мисалы, салт, жалт, курт, күрт, керт, торт...

22-үлгү. ттат тибиндеги (сырттан келген) бир муундуу сөздөр, мисалы, кран, трос, кросс...

23-үлгү. ттатт тибиндеги (сырттан келген) бир муундуу сөздөр, мисалы, спорт, класс...

24-үлгү. тат-та-та тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, кат-та-ма, жат-та-ма, кез-де-ме, көз-дө-мө...

25-үлгү. а-та-та тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, о-ро-мо, у-ра-ма, а-ра-ла, ө-гө-лө, о-бо-ло...

26-үлгү. та-та-та тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, бу-ра-ма, кү-бү-рө, су-ра-ма, ку-ра-ма, жа-бы-ра

27-үлгү. а-тат-тат тибиндеги сөздөр, мисалы, А-сан-бай, Ү-сөн-бай, А-сан-бек, Э-сен-бек...

28-үлгү. та-тат-тат тибиндеги үч муундуу сөздөр, мисалы, та-быш-мак, жа-шын-мак, Са-дыр-бек, Ай-дар-бек...

29-үлгү. та-татт тибиндеги орус тилинен кирген сөздөр, мисалы, поезд (по-йезд)

30-үлгү. татт-татт тибиндеги орус тилинен кирген сөздөр, мисалы, разн-езд (раз-йезд), подь-йезд (под-йезд).

Эскертүү: Сырттан кирген эле эмес, төл сөздөрүбүздү дагы да талдап келсек, муундук түзүлүштүн үлгүлөрү мындан да көбөйө бермек. Аны мугалим өз окуучулары менен иш жүзүндө дагы да издеп, таап келүүгө тапшырма берип, байыга берсе болот.

Мындай муундук түзүлүштөрдү эсепке алып иш жүргүзүүнүн мугалим жана окуучулар үчүн кандай мааниси бар? Албетте, мааниси чоң:

1) Окуучулар сөздөргө муундук-тыбыштык талдоо-жыйноо жүргүзүүгө машыктырылат;

2) Сөздөрдү ички ыргак, уйкашына ылайык тез, шар, көрктүү окуп жана жазууга үйрөтөт;

3) Булардын натыйжасында, сөзгө талдоо жүргүзүү боюнча фонематикалык угуу жөндөмүн бекемдейт;

4) Кеп маданиятына, анын ичинен туура, так жазууга жана көрктүү сүйлөөгө жатыктырат;

5) Ички жана сырткы уйкаштыктарына жараша сөздөрдү таап айтуу жана жазуу менен чыгармачылыкка багыттайт;

6) Сөздүк корун байытат, байланыштуу кебин өстүрөт.

Эскертүү: Мугалим мындай сөздөр менен ыргактык көнүгүүлөрдү жүргүзүүдө сөздү муундап айтууга жана окууга үйрөтүүдө ар бир муундуу бир иреттен алакан чабуу менен белгилеп иштөө да талапка ылайык.

Мисалы, **Көз** деген сөз бир муундуу, демек, бул сөздү айтканда – бир ирет алакан чабылат,

Ки-теп – эки муун, эки ирет алакан чабылат,

Ба-ла-пан – үч муун, үч ирет алакан чабылат. ж.б.

Ыргактык көнүгүүлөрдүн топтому

1-көнүгүү: а-га, о-бо, э-же, ы-гы, ө-зү, ү-кү, и-чи, и-зи...

2-көнүгүү: ба-ла, то-ло, бу-гу, ке-не, бө-лө, би-ри, кү-лү, бы-жы.

3-көнүгүү: суу, баа, боо, буу, туу, бээ, төө, күү, жоо, уук, ээк, оор.

4-көнүгүү: та-лаа, са-наа, ка-лаа, то-гоо, су-луу, бү-лөө, жы-луу, кө-нүү, бу-роо, су-роо, ка-роо, таа-ны.

5-көнүгүү: баа-луу, суу-луу, күү-лүү, төө-лүү, бээ-лүү, тоо-луу.

6-көнүгүү: ба-ла-луу, ко-роо-луу, та-лаа-луу, кө-нү-гүү, ти-ри-гүү, ма-шы-гуу, жа-шы-руу, таа-ны-шуу, та-шы-мал.

7-көнүгүү: уу-ру, оо-ру, жуу-ру, таа-ры, аа-ры, баа-ры, каа-ры, суу-ну, суу-ру, куу-ру, күү-нү, жаа-ны, жаа-гы.

8-көнүгүү: а-га, э-не, ба-ла, ча-ка, ма-га, са-га, а-ны, му-ну, мы-на.

9-көнүгүү: ат, от, ут, ит, эт, ык, ук, ок, ак, из, аз, өз, уз, ай, ой, ий, ыр, ар, ор, ур.

10-көнүгүү: ок-то, ук-та, өк-чө, ус-та, үз-бө, ий-не, үй-лө, ой-ло, ий-ле, эз-бе, из-де, ук-ту, ут-ту.

11-көнүгүү: ук-та-ба, от-то-бо, ат-та-ба, өк-чө-бө, ак-ча-луу, ас-ка-луу, Ар-ча-лы, Ал-ча-лы.

12-көнүгүү: арт-ка, арт-та, эрк-түү, өрт-түү.

13-көнүгүү: а-я, о-ё, у-я.

14-көнүгүү: а-юу, то-юу, чи-е, кы-юу, са-юу, жо-юу, ба-юу, сы-я, кы-я, мы-со, ки-ет, у-ял, у-юк, ту-юк.

15-көнүгүү: сы-як-туу, ту-як-туу, у-ят-туу, кы-ял-кеч.

16-көнүгүү: бат, ат, топ, сен, мен, күл, гүл, күн, түн, кат, жет, мол, көл, кыт, тыт, кут, бут, кит, тик.

17-көнүгүү: бат-как, тап-так, топ-том, сек-сен, мен-дей, сен-дей, күл-гүн, түн-дүк, кет-мен, жет-пес, мөл-мөл, көл-чүк, кыт-мыр, кут-ман, буч-как, кет-тик, жет-тик, маж-бур, мук-таж.

18-көнүгүү: та-бак, са-бак, ар-дак, өр-дөк, үр-түк, эр-дик, ол-пок, ул-пак.

19-көнүгүү: бак-ча, тек-че, чак-ча, күч-гө, бут-га, кол-до, жат-та, тап-та, ат-па, кат-па, күт-пө, кеч-те, чеч-пе, өз-гө, көз-гө, жыт-та, кыс-ка.

20-көнүгүү: о-рун-дук, кө-рүн-дүк, жал-бы-рак, кал-ты-рак, жал-ты-рак, дөн-гө-лөк, күл-кү-чү, сү-йүн-чү.

21-көнүгүү: төрт, бөрк, барк, жалт, курт, тарт, жарк, салт, түрп, кырт, карт, жырт, силк, үстөл, спорт, торт.

22-көнүгүү: көрк-түү, салт-туу, жырт-кыч, тарт-кыч, күрт-кү, курт-туу.

23-көнүгүү: саат, жаат, жаак, жээк, тээк, сээп, суук, жөөк, сөөк, таар, баар, туур, куур, коон, жоон, бөөн, чээн, жээн, зээн, муун.

24-көнүгүү: мей-ман-дар, жар-дам-даш, кап-кан-дар, тап-кан-дар, ку-рул-тай, кап-чы-гай.

25-көнүгүү: а-йыл, жа-йыл, бы-йыл, кы-йын, би-йик, бу-юк, сү-йүн, кү-йүн, тү-йүн, ка-йыл, ма-йор.

26-көнүгүү: по-езд, съ-езд, разь-езд, подь-езд.

§ 3. ОКУУЧУЛАРДЫ ШАР ОКУУГА ЖАНА ТЕЗ СҮЙЛӨӨГӨ ҮЙРӨТӨР РИТОРИКАЛЫК КӨНҮГҮҮЛӨР ЖАНА АЛАР МЕНЕН ИШТӨӨ ЫКМАЛАРЫ

Риторика – чечендик кепке, сөз өнөрүнө үйрөтүү сабагы катары, республикабыздын айрым мектептеринде, гимназия-лицейлеринде далайдан бери тандоо сабагы катары окутулуп келүүдө. Ошентсе да, эне тилибизде балдарды сөз өнөрүнө үйрөтүү боюнча атайын программа ушу кезге чейин жарык көрүп, практикага киргизиле элек, мугалимдер үчүн усулдук курал, ал тургай, алгылыктуу макалалар да жазылып чыга элек. Демек, бул багытта аткарыла турган иштин чети оюлбаган бойдон турат.

Риторика предметин илимий жактан негиздеп, изилдөөлөрдү жүргүзүү, окуу китептерин жазуу, чечендик кепке үйрөтүү боюнча тексттердин жыйнактарын түзүү, албетте, келечектин иши.

Кыргыз эли сөз өнөрүнө эзелгеден жакын. Жан дүйнөсүнөн, сөздүн кудурет-күчүнөн жаралган улуу дастандар, «ойдуң гүлү», «сөздүн ширеси» болгон түркүн макал-лакаптар, жорго сөздөр, чечендик ой толгоолор, баалар, сындар; баталар, түркүн накыл кептер түбөлүк түнөк тапкан

элибиздин бүгүнкү жана эртеңки урпактары үчүн бул предмет абдан керек.

Албетте, «көч жүрө-жүрө оңолот», азырынча, айрым усулдук ыкмаларды жайылтуу, өз тажрыйбабызды топтоо, илим – изилдөө иштерибизди жүргүзүү деңгээлинде айрым иштерди аткара бергенибиз оң.

Төмөндө мугалимдер үчүн күндөлүк иш-аракеттеринде, сабактарында колдонорлук айрым ыкмаларды, сөз өнөрүнө балдарды машыктырар көнүгүүлөрдүн түрлөрүн сунуш кылабыз.

Аларды – риторикалык көнүгүүлөр деп атап алганыбыз жондүү деп ойлойбуз:

1. Риторикалык «блицвикторина»;

2. Риторикалык табышмактар;

3. Риторикалык батайтмалар;

4. Риторикалык жатжазуу;

5. Риторикалык баа берүү;

6. Риторикалык сын берүү;

7. Риторикалык ой толгоо;

8. Риторикалык калптар;

9. Риторикалык баталар;

10. Риторикалык акыйнек;

11. Риторикалык санак-ыр;

12. Риторикалык таймаш;

13. Риторикалык кече.

14. Риторикалык эссе;

15. Риторикалык дилбаян;

Макалада риторикалык мындай көнүгүүлөрдүн максаты, жүргүзүү ыкмалары тууралуу кыскача түшүнүктөр берилүү менен, ылайыгына жараша үлгүлөрү сунуш кылынды. Мындан сырткары, мугалим сөз өнөрүнүн деңгээлине, талант-шыгына карап, риторикалык маанайдагы баяндамаларды жана дилбаяндарды да жаздырса болот.

Эмесе, мына ушул көнүгүүлөргө кезеги менен орун берели.

1. Риторикалык «блицвикторина».

Максаты: Балдардын байкагычтыгын, ой жүгүртүүсүнүн ылдамдыгын, түшүнүгүн текшерүү жана бекемдөө, эне тилиндеги сөз сырын билүүсүн байкоо.

Викторинаны класста окуучуларды топ-топко бөлүп алып, өткөрсө болот.

Жүрүшү: а) мугалим элдик макалдын биринчи жарымын айтат, окуучу болсо калган экинчи бөлүгүн жаңылбай, тез айтуусу талап кылынат.

Мисалы:

– ... ойносоң күйөсүң, ... менен ойносоң чөгөсүң,

– ... уулу болуш урмат, ... уулу болуш кымбат.

– мээнетин ... болсо, тапканың ... болот.
– ачуу – ... , акыл – ... , акылыңа ... кош,
– Мүйүзү бар туруп, ... эмес,
Куйругу бар туруп, ... эмес,
Чуудасы бар туруп, ... эмес,
Тоодо жүрүп, ... эмес (топоз).

(колдонуучу сөздөр: **уй, жылкы, төө, кийик**)

– Булар эмне -уулар:

көтөрсө – ...уу,
ичсе – ...уу,
кайнаса – ...уу,
учса – ...уу,
кыйкырса – ...уу,
кирдесе – ...уу.

(*Ы.Кадыров*)

(колдонулуучу тамгалар: **т,с,б,к,ч,ж**)

б) мында окуучуну жаңылтыш үчүн тез-тез, ойлонбостон жооп бере турган, турмуштук түрдүү көрүнүштөрдү камтыган суроолор камтылат:

Булар туурабы?

– кымыз эчкинин сүтүнөн жаралат,
– килем жүндөн токулат,
– жылан секирет,
– чегиртке сойлойт,
– бака чардайт,
– максым уютт,
– айран ачыйт...
– сагызган шакылыктайт.
– а тоокчу?
– булбул таңшыйт.
– а бүркүтчү?
– кекилик кекиликтейт.
– сүлөөсүнчү.
– карышкыр улуйт.
– түлкүчү?
– шамал шуулдайт.
– отчу?

2. Риторикалык табышмак айтышуу.

Максаты: Балдардын байкагычтыгын, тапкычтыгын, кыял жүгүртүүсүнүн өз алдынчалыгын текшерүү жана бекемдөө.

Жүрүшү: Мугалим окуучуларына ой жүгүртүп жооп берүү мүнөзүндөгү сөздүк, предметтик жана логикалык табышмактарды айтат. А окуучулар болсо, өз алдынчалуу жоопторун айтууга аракет кылат.

– бактын башында эмне бар? (б)

көлдүн ортосунда эмне бар? (ө)

жолдун аягында эмне бар? (л).

– кишиде экөө,

итте бирөө,

төөдө жок. (и)

– токою бар, бирок дарагы жок,

шаары бар, бирок эли жок,

океаны бар, бирок суусу жок.

(географиялык карта)

3. Риторикалык батайтмалар.

Максаты: Балдардын эне тилине жатыгуусун, сөз айкаштарын тез айтып, окшош тыбыштардан, муундардан түзүлгөн батайтмаларды жаңылбай шар айтуусун текшерүү жана ага көнүктүрүү, машыктыруу.

Жүрүшү:

– Сен мага эмнеге олураясың?

Олураярыңа олурай.

– Бул – кайсы арал?

Каргалы арал.

Камыш башын кайрып,

Карга уялар.

– Бир түп тыт,

Бир түп түрп.

Түрп тытты түртөт,

Тыт түрпү түртөт.

– Картайган картаң жылкыны,

картайган киши кайтарабы?

– Кезек-кезек,

тезек терсек.

Керек дешет,

тезек кезек.

4. Риторикалык жат жазуу

Максаты: Чыгармачыл жат жазуунун бул түрү сүйлөмдөрдөгү калтырылып кеткен сөздөрдү маанисине жараша ордун таап, ойду толуктоо, жалпы мазмунун түшүнүү, сүйлөм түзө алууга машыгуусун текшерүү иш-аракетин бирдикте камтыйт.

Жүрүшү:

а) «Чүк»ө, «Жедирмей» оюну

Эки бала койдун ... чүкөсүн алып, Ар ким өз чүкөсүн тааныйт.
Алчы ... жейт, таа ... жейт. Ким көп чүкө ..., ошол утат.

б) *Катылган сөздү ордуна таап кой*

Сөздүн башы – ..., ... укпай, сөз баштабайт.

Жолдун башы – ..., ... баспай, жол башталбайт.

Суунун башы – ..., ... агып, өзөнгө куят.

(таяныч сөздөр: кулак, булак, туяк)

5. Риторикалык баа берүү

Максаты: сөздү орду менен, элестүү, образдуу колдонуп, көркөм ой жүгүртүп сүйлөөгө, жаза билүүгө, байкагычтыкка, кыял чабыты кенен болуп, сөзүнүн байлыгына үйрөтүү.

Жүрүшү: Көнүгүүнүн бул түрүндө окуучулар мугалимдин элдик чечендик баа берүү үлгүлөрүнөн сунуш кылгандарын талдашат, ошол үлгүгө салып, адамга, окуяга, көрүнүшкө чечендик баа берүүгө мисалдарды түзүшөт.

Мисалы:

Кошой

Билбегенди билгизип,

Туйбаганды туйгузуп,

Тоодой болгон төрөңдү

Алтайдан тосуп алыптыр.

Өчкөн отун тамызып,

Өлгөн жанын тиргизип,

Үзүлгөнүн улаптыр,

Чачылганын жыйнаптыр.

(«Манастан»)

Сыргак

Атка жеңил, тайга чак,

Уйкусу жок, жолго сак.

Чыканактап калбаган,

Чырма этип, уйку албаган.

Кара болот кыргагы

Кан Манастанын Сыргагы.

(«Манастан»)

Мындай тексттер менен иштеген учурда: колдонулган сөз каражаттары, каарманды сыпаттоодогу салыштыруулар, ички логикалык бүтүндүк да талданат, окуучулардын жекече баа берүү деңгээли байкалат.

6. Риторикалык сын берүү

Максаты: Адамдын келбетин, сымбатын же жүргөн-турганын көркөм сөз менен электен өткөрүп портретин тартуунун, же жерди, анын касиетин артыкча баалап сын берүүнүн элдик үлгүлөрүн балдарга үйрөтүү.

Жүрүшү: Элдик чыгармалардан, профессионал адабияттын үлгүлөрүнөн алынып, төмөндөгүлөр мугалим менен окуучулардын талдоосуна коюлат.

Айчүрөк

Шекерди көр, сөзүн көр,
Чолпонду көр, көзүн көр.
Кара жерге кар жааса.
Кардан аппак этин көр.
Кар үстүнө кан тамса,
Канды көр да, бетин көр.
Жибекти көр, чачын көр.

Мамбетаалы чечендин сыны:

Уч уул

Бир уул бар – атадан аша туулган, бирөө бар – атага жете туулган, бирөө бар – атадан кете туулган.

Атадан аша туулган уул – жалгыз эле ата-энесине жарыгы тийбей, Атажуртунун намысына жараган уул. Атага жете туулган уул – ата конушун ардактаган уул. Атадан кете туулган уул – жат элдин жорук-жосунун күткөн уул, ата-эненин шоруна бүткөн уул. Элинин намысына көлөкө түшүргөн уул. Мындайдын барынан жогу.

(М.Турсуналиевден)

Байкалып тургандай, тексттин тарбиялык мааниси да жогору. Ошондуктан, мугалим тексттин стилистикалык-маанилик гана жагын эмес, анын педагогикалык мааниси да сөзсүз көңүлдүн борборунда болушу шарт.

7. Риторикалык ой толгоо

Максаты: Ой толгоо аркылуу түрдүү көрүнүштүн сырын билип чечмелөөгө, оюнун, сөзүнүн бай болушуна кам көрүү, өстүрүү, машыктыруу.

Жүрүшү: Элдик чыгармалардагы чечендик ой толгоо, ыр, жомоктордон алынган үзүндүлөр талданат, чечендик ой толгоонун табияты иликтенет.

Мисалы:

Асан кайгынын сөзү

Жылып басар буту жок,
Жылан байкуш кантти экен,
Куйругу жок, жалы жок
Кулан байкуш кантти экен.
Чымын чыкса, жаз болуп
Таздар байкуш кантти экен.
Жалаң аяк балапан
Каздар байкуш кантти экен...

Жаныбек хан менен Акыл Карачач

Жаныбек хан:

«Тулпарды уйга сатса не болот?

Туйгунду каргага сатса не болот?

Башы ачык адамды наадан кулга сатса не болот?»

Акыл Карачачтын жообу:

Жаныбек ханым, бузулду заңың.

Бул кандай жорук тынчыбаган жаның?

Тулпар тушунда, күлүк күнүндө.

Күч бербеген тулпардан – сүтүн берген уй артык,

Канаты жок туйгундан – канаттуу карга жакшы.

Жаш жыгач отундан – жаркырап күйгөн тезек жакшы.

Чабал аттан чарчабаган эшек жакшы.

(«Кыргыз эл жомокторуна»)

Үч персенин кадыры жок:

Ден соолуктун кадыры жок –

Ооруганда билерсиң.

Жакын адамдын кадыры жок –

Айрылганда билерсиң.

Убакыттын кадыры жок –

Өткөн кезде билерсиң.

Мында да, жогорку тапшырмалардагы тексттер менен иштеген сыңары, Асан Кайгынын сөзүндөгү экологиялык көйгөйлөр, Акыл Карачачтын жообундагы адеп-ахлактык маселелер жана кийинки ой-толгоодогу философиялык кыял чабыттары көңүлгө алынбай койбойт.

8.Риторикалык калптар

Максаты: Кыял чабыттарын өстүрүү, сөздү эптүү, орундуу колдонуп, жалганды элестүү, чындай айта билүү өнөрүнө үйрөнүү.

Жүрүшү: Элдик чыгармачылыктын бир жанры болгон калптар да сөз өнөрүнүн бир түрү, ошондуктан окуучуларды да мындай сөз өнөрүнө машыктыруу сабактагы негизги максат болуп саналат. Антсе да, төмөнтө берилген текст окуучулардын өз алдынча чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн ачууга үйрөтүү үчүн үлгү катары пайдаланылат жана сабакта окуучулардын калптарды чыгармачыл өз алдынча ойлоп табуу аракети көрүлөт.

Үлгү үчүн мисалдар:

1-калп: Үч арык болуптур. Экөө кургак, бирөө суусу жок. Үч арыкта үч балык бар экен: экөө өлүк, бирөөнүн жаны жок. Анда үч киши туруптур: экөө жылаңач, бирөөнүн кийими жок. Жылаңачтын өтүгүнө жаны жок балыкты салып берип келе жатсам, үч там туруптур: экөөнүн төбөсү жок, бирөө тешик. Ал үч тамга кирсем, үч казан туруптур: экөөнүн түбү тешик, бирөөнүн түбү жок экен. Түбү жок казанга жаны жок балыкты салып, от жакпай бышырып, жебей тойдум.

2-калп: Бир адам бир ак барак, сатып алып,
Бир жайлоонун башына чыккан экен.
Бир топ чымын уктап жаткан экен,
Бириндетип жүрүп, бирин аткан экен.
Терисин сыйрып, эки өгүзгө арта салды,
Отуз сегиз өгүзгө этин артып, үйгө барды.

(«Балдар фольклору» китебинен)

9. Риторикалык бата

Максаты: Элдик баталар жөнүндө маалымат берүү, улуулардан бата тилөөгө, берген батага көңүл коюп угуп, кабыл алууга үйрөтүү.

Жүрүшү: Бул иш-аракет элдик баталар, бата берүүнүн шарты, себеби, максаты, кандай түрлөрү бар экени жөнүндө билимин тереңдетүү жана алардын мыкты үлгүлөрү менен тааныштыруу.

Мисалы:

1. Балага берилген бата:

Теңир жолу ыйык – деп,
Биз берели ак бата.
Жаш кошулуп жашыңа,
Баш кошулсун башыңа.

Ата жолун ардакта,
Энени мазарындай сана.
Атанын эмгегин,
Эненин мээнетин акта,
Оомийин!

2. Колго суу куйганда:

Жүзүң суудай тунук болсун,
Нээтиң суудай таза болсун.
Өмүрүң суудай узун болсун.
Улуунун жашын берсин,
Жакшынын башын берсин.
Манастай билектүү бол,
Каныйкейдей тилектүү бол.
Алманбеттей улуу бол,
Айчүрөктөй сулуу бол.
Шердей үндүү бол,
Оомийин!

Жолборстой сүрдүү бол.
Атандын ыйыктуусу бол,
Энендин сүйүктүүсү бол.
Калкыңа кадырың арткан,
Мартабасы бийик киши бол.
Оомийин.

3. Жолго чыкканда:

Жолуң шыдыр болсун,
Жолдошуң кыдыр болсун.
Эч нерсе жолуңду тоспосун.
Ийгилик дайым коштосун.
Аман-эсен кайтып кел,
Жакшылык ишти айтып кел.
Оомийин!

Мындай үлгүлөрдү окуп-тааныштыруу менен, муталим мектеп окуучуларынын да элдик түрдүү кандай баталарды билерин сурап-иликтейт, үйдөн ата-энелеринен сурамжылап чогултуу тапшырмасын берет, андан соң келерки сабакта ар бир окуучу, жок дегенде, бирден-экиден элдик баталардан көркөм жатка айтууга машыктырат.

10. Риторикалык таймаш

Максаты: Балдардын чечендик кепке машыгуусун текшерүү, түрдүү чөйрөдө, түрдүү кырдаалда жигердүү кеп ишкердүүлүгүнө ээ болууга машыктыруу.

Жүрүшү: Буга чейинки чечендик кепке үйрөтүүчү бир катар иш-аракеттерди камтыган бул таймашта түрдүү риторикалык көнүгүүлөр аткарылат. Таймашты бир класстын окуучуларын экиге бөлүп өткөрсө болот.

Тапшырмалардын түрлөрү:

- 1) чечендик табышмак айтышуу;
- 2) чечендик батайтмаларды айтышуу;
- 3) көрүнүшкө же адамга чечендик баа берүү;
- 4) көрүнүшкө же адамга чечендик сын берүү;
- 5) көрүнүшкө же окуяга карата чечендик ой толгоосун айтуу;
- 6) чечендик калп айтышуу;
- 7) чечендик бата айтуу, бата берүү үлгүсүн түзүү.

Мелдештин жыйынтыгында кимдин кеп ишкердүүлүгү күчтүү болсо, ошого «класстын чечени» деген наам ыйгарылат.

11. Риторикалык акыйнек

Максаты: иштин бул түрүндө да окуучулар өзүлөрүнүн чечендик машыгуу, көнүгүүлөрүнүн деңгээлин түрдүү тематикада сынашат, бири-биринин сөзүнө жараша чечендик кеп ишкердигине ылайык логикасынын күчүн далилдешет.

Жүрүшү: Төмөндө риторикалык акыйнек айтышуунун болжолдуу бир үлгүсү сунуш кылынат. Үлгүгө байкоо салган адам макал-лакап, учкул сөздөрдү айтышуу менен, бири-бирине чечендик сын жана баа берүүнүн үлгүсүн түзүшөт, логикалык ой жүгүртүүсүн, кыял чабыттарын, сабырдуулугун көрсөтүшөт.

Акыйнек айтышууга эки бала чыгат. Алар кээде тематикага жараша да айтышса болот.

Мисалы: бул ирет адеп, ыйман, ынтымак жөнүндөгү риторикалык акыйнектин үлгүсүн алалы:

1-бала: «Айып кылгандын айыбы жок» – дейт,

Мен сизди акыйнекке чакырайын.

2-бала: «Саламдашпай сөз баштаба» – деген накыл кеп бар,

Адегенде саламдашканды унутпасаң болмок.

1-бала: «Адашкандын айыбы жок,

Кайтып үйүрүн тапкан соң»,

«Алдыңа келсе, атаңдын кунун кеч» – дейт.

Айып этпе, кечирип кой.

2-бала: «Акылы жок жигит – жүгөнү жок атка окшош».

1-бала: «Адам катасыз болбос, көл бакасыз болбос».

2-бала: «Аттын баары тулпар болбойт,

Куштун баары шумкар болбойт»

Эмне кыйынсынасың?

1-бала: «Сынчынын сыңар өтүгү – майрык»

Өзүңдү карачы.

2-бала: «Киши жаманы кирип чыкканча билинет»,

Өз жаманы өлгөнчө билинбейт»

1-бала: «Жигит болсоң шок бол,

Шок болбосоң жок бол».

2-бала: «Сыйга – сый, сыр аякка – бал».

1-бала: «Эки шумкар талашса – бир кузгунга жем» – дейт, кой, куру бекер айтышпай, ынтымакка келели.

2-бала: Туура айтасың «Ырыс алды – ынтымак» дейт элибиз.

(Экөө кол алышып, ынтымакка келишет).

Мындай «риторикалык акыйнектин» үлгүсүн пайдаланып, мугалим тарабынан окуучуларга атайын темаларда өз алдыларынча акыйнек айтышуу тапшырмалары берилет. Ал үчүн мугалимде элдик макал-лакаптардын, учкул сөздөрдүн жыйнагы болсо максатка ылайык келет.

12. Риторикалык ыр-санактар

Максаты: Риторикалык тапшырмалардан айырмаланып, мында мелдешүү элементтик сактап, жеңүүчүнү аныктоого риторикалык оюндар аркылуу жетишүү. Ыр-сынак, чындыгында эле, уйкаштуу ыр түрүндө болушу шарт.

Оюнда окуучулар топ-топко бөлүнүүсү да, же жекече беттешүүлөрү да ыктымал. Бул учурда ким же кайсы топ мазмундуу, нукуралуу ыр-сынактарын түзсө, ошол топ, же бала утушка ээ болот.

Жүрүшү: Мугалим риторикалык оюнду уюштурууда жана жеңүүчүнү (топту) аныктоодо катышуучулардын чечендик кебине, тапкырлыгына, кебинин тазалыгына, үнүнүн кыраатына жана мазмунуна көңүл бурарын алдын ала окуучуларга түшүндүрөт.

Жашынмак оюну

Жашынмак оюну башталды дейли. Бирок, балдардын эч кимиси көзүн жумгусу келбейт. Бул учурда онго чейин санап (эсептеш) керектиги айтылат. Ким (же команда) тез ыр-санак түзүп, аны коюлган талапка ылайык шыр айта алса, жеңүүчү деп табылат. Мисалы:

1-бала (же топ):

Эрте жазда короого,

Атам экти помидор.

«Эр эмгегин жер жебейт»

Ишенбесең санап көр,
Аныгына көңүл бөл.
Бир, эки, үч,
Билектерде күч.
Төрт, беш, алты, жети,
Жашик толо түшүм кетти.
Сегиз, тогуз, он,
Болсун дайым жолуң оң,
Он бирден соң он эки –
Жалкоолугуң чоң чеки.

2-бала (же топ):

Бирим, эким,
Жер оодарып,
Эгин эктим.
Үчүм, төртүм,
Кампа толо түшүм төктүм.
Бешим, алтым,
Ак эмгектен
Бакыт таптым.
Санак жетти,
Мына – жети.
Иштеп көнгүн,
Өсүп-өнгүн.

Риторикалык оюндарды өткөрүүдө калыстар тобун шайлап алуу керек, же жеңишти аныктоо үчүн баалар жазылган карточкаларды, же түстүү кагаздан жасалган карточкаларды пайдаланса болот. Жеңүүчүнү кол чабуулар менен («Кимге эң көп кол чабабыз?») да аныктаса болот.

14. Риторикалык кече

Максаты: Кече окуучулардын чечендик кеп ишкердүүлүгүнүн деңгээлин мындан ары көтөрүү, кыргыздын жана дүйнөлүк башка элдеринин мыкты сөз чеберлери, алардын сөздөрү менен тааныштырып өркүндөтүү, чөйрөсүн, билимин кеңейтүү максатында өткөрүлөт.

Жүрүшү: Кечеге белгилүү сөз чеберлери, чечен айтышында жеңип жүргөндөр, акындар, артисттер, актерлор, жазуучулар чакырылат.

Кыргыздын белгилүү сөз чеберлеринин, чечендердин сөздөрү, алардын кыргыз турмушундагы орду, ролу, сөздөрүнүн тарбиялык мааниси туурасында сөз болот:

– «Манас» эпосуна, кенже эпостордон үзүндүлөрдү, Манас, Семетей, Бакай, Каныкей, Айчүрөк, Кошой, Курманбек ж.б. элдик баатырлардын портреттерин көркөм жатка айтышат;

– Элдик макал-лакаптардан, учкул сөздөрдөн, накыл кептерден, элдик баталардан, элдик термелерден, санаттардан, насыят сөздөрдөн ж.б.

чеберчилик менен айтып, талдашат, тарбиялык, дүйнө таанытуучулук маанисин чечмелешет;

– **Өмүрү уламышка айланган акындардын жана эл акындарынын, элдик чечендердин:** Асан Кайгы, Жээренче Чечен, Акыл Карачач, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы ж.б. чыгармаларынан көркөм жатка айтуу;

– **Кыргыз жана дүйнөлүк сөз чеберлеринин чыгармаларынан үзүндүлөрдү, монологдорду көркөм айтуу;**

– **Окуучулардын өзүлөрүнүн жеке чыгармаларын көркөм окуу;**

– **Ролдорду аткаруу...** ж.б.

Кеченин жыйынтыгы алып баруучу тарабынан чыгарылып, мыкты сөз чеберлери сыйланышат.

(Макалa п.и.к. Б.Абдухамидова менен биргеликте жазылган)

§ 4. ФОНЕТИКАЛЫК КӨНҮГҮҮЛӨР АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫН ТИЛИН ЖАТЫКТЫРУУСУН БААЛОО ЖАНА ТЕКШЕРҮҮ ЖОЛДОРУ

Тил жатыктыруу жумуштары – фонетикалык көнүгүүлөр деп аталуу менен, ал **төмөндөгүчө формаларда жүргүзүлөт:**

а) кыргыздын өзгөчө тыбыштары катышкан чакан ырларды жаттап, тил жатыктыруу;

б) кыргызча макал-лакап, накыл сөз, жаңылмачтарды жаттап айтуу;

в) табышмак айтуу;

г) грамматикалык формалар жалганган сөз айкаштарды айтып тил жатыктыруу менен, алардын милдеттерин түшүнүү;

д) сөздүк оюндарды жүргүзүү;

е) оюн-айтыш түрүндө тил жатыктыруу.

Деги эле, тил жатыктыруу иши методикада маанилүү орунду ээлейт. Себеби, тил үйрөнүү иши, адегенде туура уккан сөздү кайталап туура айтып машыгуудан башталат эмеспи. Ошондуктан 2-класстын окуучусу кыргызча сөздөрдү, сөз айкаштарды жана чакан ыр, табышмак, жаңылмач, макал-лакаптарды адегенде туура окуп, кайра туура айтып тил жатыктырышса, андан ары, жаттап, так, кырааты менен туура машыгуусу улантылат.

Мугалим тил жатыктыруу жумуштарын ар бир сабакта жүргүзүүсү зарыл. Бул балдардын жаш өзгөчөлүгүнө өтө туура келет. 1-класстан келип, 2-класста жаңы отурган окуучу кыргыз тилинде тил жатыктырууга өзгөчө муктаж. Окуу китепте жана Класстан тышкары окуу хрестоматиясында тил жатыктыруу ишине атайын көңүл бөлүп, көптөгөн материалдардын системи сунуш кылынган.

Окуу китепте ар бир темада сабактын башында тил жатыктырууга сунуш кылынган материалдарды мугалим унутта калтырбашы керек. Ал эми хрестоматияда болсо, окуп, жаттап, тил жатыктыргыла – деген атайын бөлүктөгү материалдарды мугалим ар бир сабакта мазмунуна жараша пайдалана алат.

Эмесе, жогоруда айтылган формадагы иш-аракеттердин ар бирине кыскача токтоло кетели.

А) Кыргыздын өзгөчө тыбыштары катышкан чакан ырларды жаттап, тил жатыктыруу (1-класста өтүлгөндөрдү эске тутуу максатында).

к, г, ү, ө тыбыштары: Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт,
Эне тилин сүйбөгөн,
Тилин сүйүп жарытпайт.

(Байдылда)

н, к тыбыштары: Энең берген эне тил,
Эне тилин жакшы бил,
Атаң айткан алтын тил,
Ата тилин жакшы бил.

(Байдылда)

уу, г, к тыбыштары: Орус тили – улуу тил,
Улуу тилди жакшы бил,
Садагасы кетейин,
Шатырата айтчы бир.

(Байдылда)

ү, ө, к, г, ж тыбыштары: Күндүн барбы түнөгү?
Курттун барбы жүрөгү?
Кубанганда бизчилеп,
Күчүктөр да күлөбү.

(Т. Кожомбердиев)

ң, үү, к, ө тыбыштары: Бөбөгүмдү ыйлатсам.
Апам мени «чоңсун» дейт,
Кичүүлөрүн ыйлаткан,
Кантип жакшы болсун дейт.

(Т. Кожомбердиев)

өө, үү, ө, к, г тыбыштары: Эки балбан тирешип,
Эми кирди күрөшүп,

Чиркей буттан чалганда,
Төө жыгылып калганда.
Эл кыйкырды: «Мыкты» – деп,
«Чиркей төөнү жыкты» – деп.

(Т. Кожомбердиев)

өө, үү, г, к тыбыштары: Май келет дайым гүл менен,
Магдыраткан түн менен,
Ойдон, тоодон, токойдон,
Ойноп кооз гүл терем.

(А. Токтомушев)

өө, аа, ң, к тыбыштары: Эй, боз козум, боз козум,
Энесине окшошум,
Көп маараба, чакырып,
Энең шашпай отгосун.

(Ж. Тынымсейштова)

үү, аа, ү, ө, к тыбыштары: Гүү–гүү учкан бал аары,
Учуп оюн сал, аары,
Гүлдөрдүн ичип ширесин,
Гүл ичинде кал, аары.

(Рамис)

б) Макал-лакап, учкул сөз, жаңылмач жаттап айтышуу.

Учкул сөз: – Акыл көркү – тил,

Тил көркү сөз.

– Биринчиси – жакшы мүнөз,

Экинчиси – жакшы сөз.

– Сүйдүргөн да – тил,

Күйдүргөн да – тил.

– Ата сөзү – булак,

Эне сөзү – чырак.

– Тил – акыл таразасы,

Тил – жүрөкгүн ачкычы.

Макал-лакап айтышуу:

– Тили таттуу – аш жейт,

Тили ачуу – муш жейт.

– Эр төрөгөн эне өлбөйт.

– Эр элдин уулу.

– Байлыкты сүйгөн – намысты билбейт.

– Билимсиз бирди көрөт,
Билимдүү минди көрөт.

– Акыл деңизден терең,
Билим тоодон бийик.

– Гүл жердин көркү,
Кыз үйдүн көркү.

– Жакшыга бир сөз,
Жаманга миң сөз.

– Сен деген сенек сөз,
Сиз деген сылык сөз.

Жаңылмач айтышуу:

1. Бек тоо,

Бекем тоо,

Бер жагы,

Бермет зоо,

Бермет зоо,

Берметиң

Берери,

Бекер го...

2. Көп-көк,

Көпөлөк,

Көп болуп,

Көкөлөп,

Көргүн деп,

Көксөтүп,

Көңүлдү көтөрөт.

(А. Осмонов)

3. Көзү бүтүк,

Үч күчүк үшүп,

Үч күнү үшүп,

Үнү бүтүп...

4. Томолок топ,

Топ – топ тоголонот,

Тоголонот топ – топ,

Тоголок топ ... ж.б.

(«Байчечекей»)

в) Табышмак айтышуу:

– Чапаны да, тону да,
Жайы-кышы жонунда,
Атам жүрөт кайтарып,
Таягы бар колунда.

(Кой)

– Кичинекей бою бар,
Кабат-кабат тону бар.

(Пииз).

– Колу жок, буту жок,
Терезеге сайма саят,

Чыйрыктырып этиңди,
Чымчып алат бетинди.

(Аяз).

– Кээде кызык, жарымы жок,
Кээде такыр дайыны жок,
Кээде кескен дарбыздай,
Кээде ороктой, сабы жок.

(Ай).

г) сөздүк оюндар:

Вода – суу,
мыгь – жуу,

Луна – ай,
масло – май,

Дорога – жол,
рука – кол.

Глаза – көз,
слово – сөз,

Флаг – туу,
яд – уу,

Медленно – жай,
жеребенок – тай,

Левый – сол,
обильный – мол,

Подарок – белек,
сито – элек,

тополь – терек,
нужен – керек,
сказка – жомок,
серп – орок,

старший – улуу,
красивый – сулуу,
теплый – жылуу,

игра – оюн,
шея – моюн, ж.б.

д) Грамматикалык формалар уланган сөздөрдү, сөз айкаштарын айтып, тил жатыктыруу.

Күч- күчтүү,

Эт-эттүү.

Бут-буттуу,

От-оттуу,

Жылдыз- жылдыздуу, ж.б.

е) Айтыш түрүндөгү тил жатыктыруу иштери.

Сөз айкаштарынын дагы бир түрү бар. Ал – айтыш формасындагы ыр-оюн болуп саналат. Мындай айтыш формасындагы ыр-оюн кыргыз балдар адабиятында кеңири учураган жанрдан. (А. Осмонов, «Балдар менен турналар», «Түлкү менен каздар», Э. Турсунов, «Ак терек, көк терек» ж.б. Алардын мааниси – балдардын речин жатыктырууда өтө чоң. Ошондуктан, мындай ыр-оюндарды орус классында да кеңири колдонсо болот.

Мисалы: **«Ак терек, көк терек» оюну.**

– Ак терек, көк терек,

Бизден сизге ким керек?

– Күжүрмөнү эмгектин,

Бизге керек Керимбек,

– Көңүлдү көп бургула,

Колуңарды сунгула,

Келе жатат Керимбек.

Темирдей бек тургула.

– Ак терек, көк терек.

Бизден сизге ким керек?

– Жакшы окуган баладан,

Бизге керек бир белек!
– Сен бар анда Өмүрбек,
Так ортосун бөлүп кет.
Жарымын бизге айдап кел,
Алардыкы бизден көп...

Бул сыяктуу фонетикалык оюндарды жеке эле сабакта эмес, сабактан тышкаркы убактарда да жүргүзсө болот. Ал убакыттардын, сабактарга караганда мүмкүнчүлүгү көп. Атап айтканда, тил боюнча кечелер, класстык сааттар, түрдүү темалардагы мелдеш-сынактар ж.б.

Мындай учурдагы балдардын атаандаштык маанайы сабактагы убактагыдан да күчтүү болгондуктан, тил жатыктыруу ишине өз алдынча аракетин ага дагы да мыкты жөлөк, шыкак болмокчу. Ошондуктан, тил жатыктыруу ишине мугалим сабакта да, сабактан тышкаркы убактагы мүмкүнчүлүктөрдү да туура, максаттуу пайдаланышы зарыл.

Шартка карай, ишти эки жагдайга бөлүп алалы:

Мугалим менен окуучу жана окуучу менен окуучу аткара турган оюндар.

МУГАЛИМ ЖАНА ОКУУЧУ АТКАРА ТУРГАН СӨЗДҮК ОЮНДАР:

Мугалим окуучуларга суроо менен кайрылып, жооп берүүнү талап кылат.

1. Кана, мени кайталап,
Бул сөздү ким айта алат?

Жаңы көйнөк, көк көпөлөк, таттуу коон, көңүлдүү эс алуу.

2. «У» тыбышы катышкан, үч сөздү таап, ким айтат?

3. Ойлонбостон азыр бат

«Н» тыбышы катышкан

Сөздөрдөн таап ким айтат?

4. Бул сөздөрдү орусча

Жаңылбастан ким айтат?

Кайсы окуучу туура айтат?

(Бул жерде мугалим жаңы тааныштырылган жигердүү сөздөрдү окуучулар кандай деңгээлде өздөштүргөнүн текшерет.)

5. Бул сөздөрдү кыргызча

Так которуп ким айтат?

(Жогорудагыдай тартипте ишти улантат.)

ОКУУЧУ МЕНЕН ОКУУЧУ АТКАРА ТУРГАН СӨЗДҮК ОЮНДАР

1-окуучу: Гүлнур,
Кана, мага көңүл бур,
Бул сөздөрдөн сүйлөм кур.

(Окуучу өзү каалагандай, бирок кыргыздын өзгөчө тыбыштары катышкан сөздөрдөн сүйлөм түзүү үчүн бир нече сөздөрдү айтат. 2-окуучу ал сөздөрдү тартиби менен жайгаштырып, сүйлөм түзөт.)

2-окуучу: -лар мүчөсүн улантып,
Бул сөздөрдү ким жазат?

(Бул учурда жалгыз эле «-лар» мүчөсүн эмес, таандык (-ым, -ың, -ы, -ыбыз, -ыңыз), жөндөмө мүчөлөрүн (-нын, -гы, -ны, -да, -дан) улантып жазууга да тапшырма берсе болот.)

3-окуучу: Созулма **аа** катышкан,
Сөздөрдү таап ким айтат.
Кайсы окуучу көп айтат?!

(Жалгыз эле **аа** созулма үндүү тыбышын катыштырып айтуу тапшырмасын бербестен, **өө, үү, ээ, оо, уу** тыбыштарын сөзгө улап жазуу талабын коюшат.)

4-окуучу: Бул сүрөттө кимдер бар?
Эмне кылып жатышат?
Тез ойлонуп ким айтат?

(Окуучу жөнөкөй сюжеттик же кырдаалдык сүрөттү көрсөтөт, андагы сюжет же кырдаал боюнча кыргызча айтып берет).

Мында да кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчө белгилерин чагылдырууга тийиш.

5-окуучу: Бул эмненин сүрөтү?

(Мында түрдүү айбанаттардын, буюмдардын сүрөтүн көрсөтөт, окуучулар алардын аттарын кыргызча так айтууга көнүгүшөт. Жаңы үйрөнүлгөн сөздөрдү бышыктап, өздөштүрүүгө машыгышат).

Фонетикалык оюндун дагы бир түрү – «**тартиптүү тамгалар**» деп аталат. Бул оюндун тартиби боюнча окуучулар тамгалардын ролун аткарышат. Ал тамгалардан сөз куралышы керек. Алар тартиби боюнча тизилип, ар кимиси өзү ролун аткарып жаткан тамганын атын так атап айтып, аягындагы бала ал тамгаларды чогултуп, бир бүтүн сөздү айтуу менен аяктайт. Үндүү, үнсүз, жоон үндүү, ичке үндүү, созулма үндүү жана кыска үндүүлөрдү да туура атоо, так айтуу талаптары коюлат. Оюнду окуучу менен мугалим же, окуучу менен окуучу аткарса да болот. Оюн сабакта жаңы үйрөтүлүп жаткан сөздөрдү бышыктоо үчүн ошол сөздөрдүн мисалында аткарылса эң эле натыйжалуу болот.

Оюндун үлгүсү.

Мугалим окуучуларга кайрылат

– О тамгасы ким болот?

1-окуучу: – **О** тамгасы мен болом.

Мугалим: – **К** тамгасы ким болот?

2-окуучу: – **К** тамгасы мен болом.

Мугалим: – Созулма **УУ** ким болот?

3-окуучу: – Созулма **УУ** мен болом.

Мугалим: – **Ч** тамгасы ким болот?

4-окуучу: – **Ч** тамгасы мен болом.

Мугалим: – **У** тамгасы ким болот?

5-окуучу: – **У** тамгасы мен болом?

Мугалим: – **-лар** мүчөсү ким болот?

6-окуучу: – **-лар** мүчөсү мен болом.

Мугалим: – Менин сөзүмдү уккула,

Тактага баарың чыккыла.

(Тактага баары келишет).

Катарга түз тургула.

(Алар катарга түз турушат).

Атыңарды айткыла.

(Балдар тамгалардын атын аташат.

«**Окуучулар**» деген сөз чыгат).

Үндүү тыбыш оң жакка,

Үнсүз тыбыш сол жакка.

Ичке үндүү аркага,

Жоон үндүү алдыга,

Созулма үндүү ордуна...

Атыңарды айткыла.

(Ар ким өз атын айтат.)

Ордуңарга кайткыла...

Ушул «**Тартиптүү тамгалар**» оюнунун жолу боюнча сөздөрдү тартиби менен жайгаштырып, сөздү туура кураштырып айтууга көнүктүрүү максатында грамматикалык оюндарды да жүргүзсө болот.

Мисалы: мугалим **китеп, мен, кызыктуу, окудум** деген сөздөрдү атайт. Окуучулар ал сөздөрдү тартиби менен «жайгаштырып», туура окушат. Мында бул айтылган ар бир сөздүн тыбыштык түзүлүшүнө гана эмес, анын лексикалык да маанисине көңүл бурулат. Котормолор ишке ашырылат. Негизги көңүл – тил жактырууга багытталат.

§5. 1-класста окуучуларды тыбыштарды бат жана таза айтууга үйрөтүү көнүгүүлөрү

Албетте, 1-класста программа боюнча жарым жыл бою окуучуларды кыргызча оозеки баарлашууга үйрөтүү, ал үчүн кыргыз

тилине мүнөздүү болгон тыбыштарды угуп, аларды кайра тура кайталап айтып тил жатыктыруу, сүрөттөр менен иштөө ж.б. көндүмдөргө жатыктыруу боюнча иш жүргүзүү пландаштырылган. Бул учурда сөзсүз түрдө окуучуларды тил жатыктыруучу мүнөздөгү бат айтуу көнүгүүлөрү иштетүү ылайык келет.

Анда эмесе, төмөндө мына ушул максатта жазылган ар бир тамга боюнча бат айтма көнүгүүлөрүн сунуш кылабыз.

Аа

Ана-ано, ананас,
Ананасты көргөндө
Жебей коюу жарабас.

Бб

Бү-би-буй-бий,
Биздин боз үй
Аппак кооз үй.

Вв

Вом- вум- вүм,
Вертолетко түштүм.
Вом, вум, вим,
Велосипед миндим.

Гг

Гу-гү-ге- гүлдесте,
Гүл ачылган күндү эсте,
Жыпар-жыттуу гүлдү эсте.

Дд

Ден-дон -дун -дан,
Апам жабат ак нан.

Ее

Ие – чие – тие,
Мен жедим печенье,
Ие-кие-чие,
Чайга салдым варенье.

Ёё

Оён- коён, чурка,
Мына кооз ёлка!

Жж

Орс- борс- торс,
Жоргутуп жүрөт жолборс,
Корс тиет жаман жолдош!

Зз

За-зе, зебра
Мунун аты-Кулан.
Аны билгин, Улан.

Ии

Ий-үй- ек-ик,
Илбирс, ийнелик.
Үшүп турсак да,
Ичик кийбедик.

Йй

Ий - уй,
 Ай - тай,
 Урт - бурт,
 Ичезбиз йогурт.

Кк

Кам-ком, компьютер,
 Ойнобой түк койбоймун,
 Ким-күм- кем- кум,
 Оюнуна тойбоймун.

Лл

Лам- лом- лим, лампочка,
 Жарык берет үйгө.
 Уктайт күндүз,
 Ойгонот түндө.

Мм

Ман- мон - мен,
 Эр Манас!
 Мекенди душмандан
 Коргогон шер Манас!

Нн

Носо-носо-носорог!
 Мүйүзү бар мурдунда.
 Каткырып күлдүм,
 Карап турдум да!

ң

Нак - так,
 Жаңгак чак,
 Сабак башталды,
 Коңгуроо как!

аа

Аары, Баалы,
 Араа таары,
 Чакты аары,
 Качты баары.

Оо

Оо-боо-зоо-коо,
 Бийик Ала-Тоо.
 Тоодо— ак муз,
 Ооздо ооз комуз!

Оо

Ою – оюу,
 Оюу – коюу
 От жагып отурдук,
 Жолдун бою.

Өө

Өс-өр, Өрнөк,
 Көлдө - өрдөк,
 А бул-өрмөк,
 Өрмөк-эмгек.

Пп

Паа-поо, пароход,
 Пароходдо күйөт от.

Рр

Ра-ре-ро, ракета.
 Ракетанын учканын,
 Радиодон укканмын.

Сс

Селк-силк-сүлк, селкинчек,
 Отургучун бекемдеп,
 Селкинчекти бекем теп.

Тт

Те-ти-ту-тү, телефон,
 Телефондун кулагын,
 Ары-бери бурадым:
 «Атың ким?»-деп сурадым.

Уу

О-уу, о-уу!
 Аянтта - уу-дуу,
 Желбиреди кызыл Туу!

Үү
Үү-күү-туу-түү,
Күчтүү, сүттүү,
Жүндүү, гүлдүү...!

Фф
Фа-фо- фото аппарат,
Тартып алат «чырт» этип.
Фонтанда суу шаркырайт,
Фонарик күйөт «жарк» этип.

Хх
Ха-хо, хоккей,
Мындай кызык,
Оюн жок, эй!

Цц
Це-ци-циркул,
Биз кызыккан
Цирк-бул.

Чч
Чаба-чебе-лекей,
Учуп-учуп келет.
Чарчап тапкан тамагын
Чүрпөсүнө берет.

Шш
Шах-шух, шахмат,
Чарчы чаар такта.
Шар-шур, шыр акма
Шаркыратма.

Щщ
Щи-щё, щётка,
Тазалык берет,
Тишке, бутка.
Тишинди жуу да,
Анан укта.

Ь
Аль-эль-бим-бом,
Альбом,
Ага түрдүү
Сүрөттөр толгон.

Ыы
Ыш -иш, ышкырык,
Мен ойноймун ышкырып,
Ышкындарды тоодо,
Ким өстүргөн жыш кылып?

Ъ
Разь-резь- разьезд,
Сак бол, Съезд,
Келе жатат поезд!

Ээ
Эле-иле- эк-бек,
Эне кийген элечек.
Эне айтат: «Силерге
жолун ачат келечек».

Уу
Уч-уч- куч-куч,
Учат учкуч.
Учпаса учкуч,
Уктайбы учкуч?

Үү
«Ү - ү -ү- ү,
Гү-гү-гү-гү».
Түн ичинде
Үн катат үкү.

ЭЭ
Ээк-тээк,
Эр-кээр,
Эсен чапкан ээр,
Эң мыкты дээр.

ӨӨ

Өө-бөө,
 Бул-төө.
 Коркуп кеттим,
 Келатып жөө.

Юю

Оюу-аюу,
 Оюн-куюн,
 Уюм-туюм,
 Куюн- буюм...

Яя

Уя-кыя,
 Аяк-кыяк,
 Кыл кыяк.
 Уят-гуят,
 Туяк-таяк.

§6. ОКУУЧУЛАРДЫ ШАР ЖАНА ТАЗА ОКУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНӨ МАШЫКТЫРУУЧУ МУУН-СӨЗ ТАБЛИЦАСЫ

Тил жатыктыруу иштеринин алгачкы мезгилинде муундук таблицалардын ролу чоң. Муундук таблицалар бул учурда тил жатыктыруу кызматын гана аткарбайт, т.а. ал сөздү тез окууга машыктырууга да өбөлгө түзөт. Мугалим бул муундук таблица менен иштөөдө бири-бирине үндөш бир- эки же үч-төрт ж.б. муундуу сөздөрдү бат-бат окууга машыктыруу менен, сөздүн ички мелодикасын да туйдурут жана балдарды кыргыз сөздөрүн тез окуп тил жатыктырууга багыт берет.

Төмөндөгү кыргыз тилинин муундук түзүлүшүн чагылдырган муундук таблицалар ушул максатта дидактикалык материал катары сунуш кылынат.

ат	от	ут	ит	эт
ак	ок	ук	ик	эк
аз	оз	уз	из	эз
ай	ой	уй	ий	эй
ал	ол	ул	ил	эл

ар ор ур үр эр

ас ос уз үз эс

а-га о-то а-ра о-ро

а-ба о-бо а-ла э-ле

а-кы о-ку э-ки и-ки

а-га о-го ы-гы у-гу

а-ры ө-рү ы-ры и-ри

а-ны э-ни и-ни ү-нү

бат бак бут бүт

кат кет кут күт

жаз жез без биз

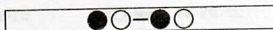
жар жер тер тир

мал мол кол кел

тай туй кой күй

төш теш тиш түш

шаш шиш чач чеч

ба-га бо-то тө-тө те-те

ка-ла ко-ло та-ла то-ло

жа-ла	жо-ло	же-ле	ке-ле
ка-на	ко-но	та-на	то-но
ба-ла	бө-лө	ко-лу	кө-лү
ча-на	че-не	ки-чи	кү-чү

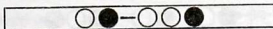
ка-нат	ка-бат	ка-лат
та-бат	та-нат	те-бет
ту-рат	Му-рат	ку-рат
би-лек	би-лет	ми-нет
кү-төт	тү-төт	бү-төт
ку-чак	бы-чак	шы-как
бу-лак	ку-лак	ту-рак
ка-йык	ки-йик	бу-юк
быш-так	кай-мак	куй-мак
бал-бан	жал-ган	жар-дам
Гүл-жан	Гүл-кан	бур-кан
чал-кан	кал-кан	тал-кан
чак-мак	чык-мак	шыр-дак
кыч-кач	куч-кач	буч-как
кал-пак	кыл-так	кыл-кан
жаз-дык	жан-дык	түн-дүк

ат-га	ат-па	ач-па	уч-па
аз-го	өз-гө	эс-ге	из-де
ор-до	өр-дө	аң-да	оң-до
ас-ты	үс-тү	аз-ды	үз-дү
ат-ты	ут-ту	ор-ду	үр-дү
уч-ту	үч-тү	өч-тү	ич-ти
ал-ка	ал-га	эр-ке	эл-ге
эл-чи	ил-чи	ыр-чы	ур-чу

кө-лө-кө	бе-ре-ке
жа-ла-ба	жо-ло-бо
ба-ла-га	бө-лө-гө
ку-лу-ну	ку-ла-ны
су-ра-ба	бу-ра-ба
те-бе-ле	че-бе-ле
жа-ка-сы	чү-кө-сү
бу-ра-ма	ку-ра-ма
ке-ре-ге	се-ки-че

ор – оор

эр – ээр

уз – ууз

эн - ээн

өн - өөн

ук - уук

уч - ууч

эк - ээк

ул - уул

бор - боор

бар - баар

тар - таар

нар - наар

кар - каар

мал - маал

жан - жаан

сан - саан

тан - таан

кер - кээр

зер - зээр

мер - мээр

кур - куур

тур - туур

сур - суур

жон - жоон

кон - коон

тон - тоон

шар - шаар

жар - жаар

зар - заар

сат - саат

кат - каат

жат - жаат

да-роо

та-роо

ка-роо

та-лаа

са-лаа

жа-лаа

су - роо

бу - роо

кы - лоо

да - роо

кы - роо

би - рөө

бү - лөө

ти - рүү

кү - лүү

ша - шуу

та - шуу

жа - зуу

су - луу

жы - луу

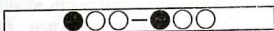
бу - руу

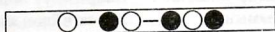
ба-ла-пан

ка-ра-сан

бу-ла-мык	кы-ла-мык
ба-ра-бар	жа-ра-дар
ка-ра-гай	Та-на-бай
ба-ла-лык	та-ба-лык
су-ра-ныч	ку-ба-ныч
ке-ки-лик	че-ки-лик
па-ра-сат	жа-ра-шат
ка-ра-гат	ка-на-гат
жа-за-быз	та-за-быз

суу-луу	күү-лүү
каа-лоо	баа-лоо
боо-луу	тоо-луу
мээ-лөө	бээ-лүү
жуу-луу	туу-луу
төө-лүү	жөө-лүү

а-ла-кан	о-ло-кон
э-ле-чек	а-ла-чык
а-ра-лык	ө-рө-лүк
э-се-лек	ө-сө-лек

у-ча-лык

и-че-лик

ө-сө-лүк

э-зе-лик

ы-за-лык

у-га-лык

э-жи-гей

А-жы-бай

а-ба-лак

ү-бө-лүк

§7. ОКУУЧУЛАРДЫН ТИЛ ЖАТЫКТЫРУУСУ ҮЧҮН ТАМГАЛАРГА ЖАРАША ЫРЛАР ТОПТОМУ

Мугалим окуучулар менен иштөөчү иштер абдан эле көп, т.а. сабакта тил жатыктыруу же, ага машыктыруу, же тил жатыктыруусунун деңгээлин текшерүү, же болбосо, бул багыттарда окуучулар менен мелдеш сабактарын өткөрүү ж.б. Мына ушул иштердин ичинде, кыргыз тилинин тыбыштарын үйрөнүп бүткүндө окуучулардын фонетикалык компетенттүүлүгүн, фонематикалык слухун текшерүү максатында жыйынтыктоочу текшерүүчү сабактары да өтүлсө болот.

Төмөндө мугалимдердин мына ушундай сабактары үчүн даярдалган тамга-ыр көнүгүү топтомуна да орун берилди.

А тамгасы:

Айткан күндө акылын,
Акыл сөздүн асылын.
Ата-энем, «Алиппем»
Ардактаарым, жакыным.

И тамгасы:

Ишенимден кетпейли,
Изги, таза наристе!
Илберинки кыймылдап,
Ийкемдүү бол ар ишке.

Б тамгасы:

Берет нандын жарымын,
Бербейт жандын жарымын.
Бербесең да төгүп тур,
Бешенеңдин жарыгын.

К тамгасы:

Кайрымдуу бол, калыс бол.
Карөзгөйдөн алыс бол.
Касташканды коелу,
Кан дос болсоң – келе кол.

Г тамгасы:

Гүл экенин көңүлдүн,
Гүл экенин өмүрдүн.
Гүлай эжем айтканда,
Гүлгө күндөй төгүлдүм.

Л тамгасы:

Лап этип осол сөз айтып,
Лапылдап уйча аш жебе.
Лепилдеп үйгө жардам бер,
Локуйүп алып: «бак» дебе.

Д тамгасы:

Дос таанышты сатпаса,
Дайыны жок какпаса.
Дени таза сак болор,
Дилин таза сактаса.

Ж тамгасы:

Жакшынын бир белгиси,
Жаман болбойт таптаса.
Жамандын бир белгиси,
Жакшы болбойт мактаса.
Жакшы менен жаманды,
Жаңылбастан бөлө бил.
Жаманды да тепсебей,
Жакшы жагын көрө бил.

З тамгасы:

Зээндүү болуп досторум,
Зыян кылба эч кимге.
Зарыктырбай жардам бер
Залкар ата-энеге.

П тамгасы:

Падыша бол, кедей бол,
Пейлибиз элге ак болсун.
Пайдабыз тийип эл-журтка,
Пешенеге бак консун.

С тамгасы:

Сакалдууга биринчи,
Салам айткын ийилип,
Саламатын тилегин,
Сыркоолосо күйүнүп.
Сабак берген эжей менен
Сыймыктанам сүйүнүп.

Т тамгасы:

Таалим алып мектептен,
Талпынамын, учамын.
Тарбиялуу боломун,
Таза жүрүп ар дайым.

М тамгасы:

Мээрман адам – мээнеткеч
Мүнөзүнөн билинет.
Мустарап кылбайт эч кимди
Маанайы ачык күлүндөп.

Н тамгасы:

Нааразы кылбай эч кимди,
Назик сүйлөп түз жүргүн.
Начар деген – жаман сөз,
Наалат уккан – уят иш.

О тамгасы:

Окуу болсо ой күлүк,
Оштонбойлук түз жүрүп.
Оорубайлы онтобой
Орунсуз кокус иш кылып.

Ө тамгасы:

Өзүм баарын билем деп,
Өзүм эле кыйын деп.
Өйдө-төмөн урунба,
Өзүң алгач тийишип,
Өч алам деп жулунба.
Өктөм ыксыз иш кылсаң,
Өкүнөсүң чынында!

У тамгасы:

Улуу-кичүү бирөөнүн
Уурдабайм буюмун.
Урушпаймын жөнү жок,
Уят – менин ыйыгым.
Убадага бек турам,
Убагында иш кылам.

Ү тамгасы:

Үйрөнөм да китептен,
Үйрөтөмүн бөбөккө.
Үлгү болом ар дайым
Үйдө-тышта бөлөккө.

Ч тамгасы:

Чындык сөздү ар качан
Чычалабай угуп тур.
Чабал болбой жашыңдан

Ш тамгасы:

Шылдың болбо ишенип,
Шыбыр-күбүр сөздөргө.
Шашма болбой, шум жүрбөй,
Шыктуу бол түрдүү өнөргө.

Ы тамгасы:

Ыза кылба кичүүнү,
Ыракмат айткын улууга.
Ыркырашпай үндөгүн
Ынтымактуу болууга.

Чымырканып эмгек кыл.
Чегирткени өлтүрбө,
Чымынды да аягын.
Чырпык талды сындырба,
Чиркейдин бил абалын.

Э тамгасы:

Эрктүү болуп билимге,
Эне-атаңды кубанткын.
Эбиң менен эркелеп,
Эстүү болуп эртелеп,
Эмгек жолун уланткын!

1-тиркеме:

Республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринде кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү өркүндөтүүнүн концепциясы

Окуу орус, өзбек, тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окуп-үйрөнүүнүн жалпы маселелери

Кыргыз Республикасы – көп улуттун өкүлдөрү жашаган эгемендүү мамлекет. Анда азыркы күндө кырктан ашуун улуттардын өкүлдөрү жашап, эмгектенип жана билим алып жатышат. Мына ушундай шартта түпкү улуттан башка ар бир улуттун өкүлдөрү Конституциялык укуктарына ылайык тил тандоо жана сүйлөө, эне тилин сактоо эркиндигине жана укуктарына ээ, ошону менен бирге, республиканын Мамлекеттик тили – кыргыз тилин окуп үйрөнүүгө да милдеттүү. Анткени КРнын Конституциясынын 5-статьясында да, КРнын Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамынын 1-статьясында да «кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналары» жана ал башталгыч, орто жана жогорку окуу жайларында окутуунун жана тарбиялоонун негизги тили экендиги, окутуу расмий же башка тилдерде жүргүзүлгөн билим берүүчү мекемелерде «Мамлекеттик тилди окутуу жана үйрөтүүнү камсыз кылуу» маселелери мыйзам түрүндө белгиленген.

Мына ушундай мыйзамдуу көрсөтмөлөргө ылайык республиканын орус, өзбек жана тажик тилдүү мектептеринде окуучуларга кыргыз тилин талаптын деңгээлинде окуп-үйрөнүү, турмуш-тиричиликтин жана коомдук турмуштун түрүү чөйрө-кырдаалдарында кыргызча сүйлөп пикир алышууга көнүктүрүү маселеси күн тартибине коюлган.

Белгилеп кетүүчү нерсе: кыргыз тили кыргыз тилдүү мектептерде эне тили катары окутулуу менен, республиканын орус, өзбек жана тажик тилдүү мектептеринде экинчи тил катары үйрөтүү жүргүзүлөт.

Азыркы учурда республикабыздагы 2200гө жакын мектептеринин ичинде 500дөн ашуун орус жана орус-кыргыз жарыш тилдүү мектептери, 120дай өзбек жана өзбек-кыргыз-орус тилдүү мектептер жана 20га жакын тажик тилинде окуган мектептер бар. Мындай учурда, кыргыз тилин үйрөтүү методикасынын маселеси, албетте, биринчиден, мектептердин окуу жүргүзүлгөн тилине, экинчиден, республиканын шаар жана айыл

аймактарындагы чөйрөлөргө жана да түрдүү тилдин өкүлдөрү басымдуу жашаган чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүнө, ошону менен бирге, балдардын тил билүү деңгээлдерине жараша чечилүүгө тийиш. Ошого жараша кыргыз тилин жаңыдан үйрөнүүчүлөр үчүн башталгыч этапта үйрөтүү ыкмалары киргизилет, ал эми кыргыз тилин байланыш-катыштын деңгээлинде билген окуучулар үчүн улантуучу топтордо иштөө жүзөгө ашырылмачы. Бир катар мектептерде балдардын тил билүү деңгээлдерине ылайык тайпаларга бөлүп окутуу да уюштурулушу мүмкүн. Бул шарттарды практикада туура эске алганда гана кыргыз тилин үйрөтүүнүн натыйжалуу болуусуна жетишмекчи.

Ошентсе да, орус, өзбек, тажик мектептеринде кайсы гана улуттун өкүлдөрү болбосун, кыргыз тили предметин окутуу процессинде алардын эне тилин окуп-үйрөнүүсүнө, улуттук өзгөчөлүктөрүнө, этностук өз алдынчалыгына, эне тилинде сүйлөө эркиндигине жана бул тараптагы конституциялык кол тийбестиктерине эч качан шек келтирилбейт жана улут аралык мамиле маданиятына жана ынтымактыкка карама-каршы ой-максат менен жүргүзүлбөйт. Ошону менен бирге, ал мектептерде кыргыз тилинин да өз алдынчалыгына, анын кол тийбестигине да шек келтирүүгө тийиш эмес. Бирок да, кыргыз тилине, республиканын мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамга ылайык айрым артыкчылыктар берилүүгө тийиш.

Орус, өзбек, тажик тилдүү мектептерде кыргыз тилин окутуунун максат-милдеттери, мазмуну жана анын компоненттери тууралуу

Окутуунун өзгөчөлүктөрү, негизги багыты, максаты жана милдеттери

Бардык эле окуу предметтери сыяктуу кыргыз тилин орус, өзбек жана тажик тилдүү мектептерде окуп-үйрөнүүдө да “эмне үчүн окуу керек?”, “эмнени окуп үйрөнүү керек?” анан да, “жантип окуп үйрөнүү керек?” – деген проблемалуу суроолорду алдыга коебуз. Мына ушул суроолорду туура чечкенде гана окутуунун мазмунун, максатын, окутуу каражаттарын туура аныктайбыз. Анткени, “окутуунун максаты – баарынын алгачкысы жана анын аныктагычы болуп саналат”. Анын алгачкы болгон себеби, ишмердүүлүк дайыма максатты жана “түпкү натыйжаны аныктоодон башталат”, б.а. “никир алышууга үйрөтүү” башкы максат болуу менен бирге, ал окутуунун мазмуну да, максаты да болуп калат.

Демек, кыргыз тилин окутуунун негизги максаты башка улуттун өкүлдөрүн жана аталган мектептерде окуп, кыргызча сабаттуу сүйлөн-

жаза албаган кыргыз балдарын да күндөлүк турмуш-тиричиликтин түрдүү чөйрөсүндө жана турмуштук түрдүү кырдаалдарда кыргыз тилинде эркин сүйлөшө билүү менен сабаттуу жазууга ээ кылуу.

Андай болсо, сабакта өздөштүргөн ар бир сөз, сүйлөм, текст, грамматикалык формалар, окуучунун өз алдынча ой-пикирин билдире алуусунун зарыл каражаттары болушу, а сабактын мазмунун болсо баланын көз карашына, ой жүгүртүүсүнө, жашоо жана окуу иш-аракеттерине байланышкан окуу материалдары түзүүсү керек. Мындай маалыматтар оозеки да, жазуу түрүндө да берилет, анткени окуучу бул багыттарда, эркин пикир алышуунун деңгээлинде, кептин 4 түрү (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) боюнча баарлаша билүүгө ээ кылууга багытталат.

Бул иш-аракеттер **окутууну коммуникативдик багытта уюштурууну** көздөйт. Сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу гана окуучуну турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууга, маектеше билүүгө, анын негизинде кыргызча сүйлөө маданиятына көнүктүрүүгө мүмкүн экендигин тил үйрөтүүнүн дүйнөлүк практикасында далилденген.

Коммуникативдүүлүк гана окутуунун практикалык максатын алдыга коёт. Ал, жогоруда айтылгандай, оозеки сүйлөшүүгө үйрөтүүдөн башталмакчы, т.а. бала мектепти аяктаганда кыргыз тилинде өз оюн ачык, так, сабаттуу жазып билдире алышы, башка бирөөнүн сөзүн түшүнүп, болуп өткөн же боло турган окуя туурасында монологдук баяндоо, сүрөттөө жана ой жүгүртүү түрүндө пикирин билдире алууга жетишүүсү – максаттуу иш. Текстти окуганда да окуучу аны туура, так, шар, көрктүү окуй алышы эле жетишсиз. Окуучу ал тексттин мазмунун түшүндүрүп айта билиши өзгөчө бааланат. Балдар эне тилинен кыргыз тилине же тескерисинче, кыргыз тилинен эне тилине сөздүктү пайдалануу менен которо алууга машыктыруу да сабактын практикалык баалуулугунун бир белгиси болору талашсыз. Мындай иш процесси андан ары улантылуу менен, которуу ишин сөздүксүз жүргүзүүгө машыктыруу иштери аткарылмакчы.

Эгер, «окутуу белгилүү бир көз караштарга, ишенимдерге, инсандык сапаттарга тарбиялай турган белгилүү бир максатка багытталган жана коомдук мааниси бар процесске алып келет» деген методикалык жобого таянсак, кыргыз тилин окутуунун **тарбия берүүчүлүк максаты** булар менен белгиленет.

—Кнча тил билсем мен ошончо кишимин”- деген накыл кептин маанисин түшүнүү кыйын деле эмес. Чындыгында, адам канча тил билсе, ошончо элдин өкүлдөрү менен баарлашып, рухий дүйөсү байып, көз карашы кеңейет, бири-биринин тилин сыйлайт, дилин түшүнөт, маданиятын урматтайт, сүйлөшүү жана жүрүм-турум маданияты калыптанат. Натыйжада балдар толеранттуулукка үйрөнөт. Булар аркылуу улуттар жакындашат, улут аралык ынтымак бекемделет. Анткени, улут

аралык баарлашуу маданияты – жалпы эле баарлашуу маданиятынын калыптанышынын өзгөчө бир формасы болуп саналат. Бөтөн тилдеги окуу техникасына, көрктүү окууга үйрөнүү дагы баланын окуу маданиятын жогорулатат. Ошону менен бирге, эки тилдеги тапшырмаларды аткаруу (окуу, жазуу, которуу ж.б.) да балдарды акыл эмгегинин маданиятына үндөсө, класста жупташып, топтошуп, же биргелешип тапшырмаларды аткаруу менен, балдарды бири-бири менен ынтымакташып, жамаатта иштөө маданиятына чакырат.

Кыргыз тили кабинетинин улуттук мазмунда жана эстетикалык жактан жарашыктуу жасалгаланышы да балдарды эмоционалдык жактан сезим-тумдарын активдештирет.

Жогоруда айтылгандар сыяктуу, **кыргыз тили сабагынын билим берүүчүлүк кызматы** да өзгөчө бааланат. Өз эне тилинен башка тил да сүйлөшүү каражаты катары өздөштүрөт, аны колдонуп, түрдүү көрүнүштөрдүн, заттардын, предметтерди атап үйрөнүшөт, тилдик фактыларды, ал тилдеги балдарга ылайык мыкты адабий үлгүлөрдү окуп үйрөнүшөт.

Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөнүүдө өзгөчө тыбыштардын (ө, ү, к, г, ж жана созулма үндүүлөрдүн) айтылышы, кыргызча сүйлөм курулушу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби менен таанышат. Сөз жасоонун түрдүү жолдорун өздөштүрүшөт, аларды талдап үйрөнүү менен, өз эне тилиндеги тилдик формалар менен салыштырат. Атап айтканда, буга: сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн улануусу менен кандай сөздөр жасаларын мисалга тартса болот. (мисалы: суу, суучул, суудай, сууну ж.б. Орус тилинен кирип, кыргыз, өзбек жана тажик тилинде активдүү лексикага айланган, бул тилдерде бирдей кызмат аткарган сөздөрдүн тобу менен кездешешет. Бул алардын билим деңгээлинин артышына жардам берет, улам кийинки таануу иш-аракеттерине пайдубал болот.

Кыргыз тилин **окуу-үйрөтүүнүн өстүрүүчүлүк максаты** да билим берүүчүлүк жана тарбия берүүчүлүк жагы менен тыгыз байланыштуу. Анда баланын тилди үйрөнүү процесси аркылуу акыл эс ишмердүүлүгү менен коомдук активдүүлүгүнүн деңгээлинин жогорулоосуна негиз болот.

Кыргыз тилин орус, өзбек, тажик тилдуу мектептерде үйрөтүүнүн мазмуну жана анын компоненттери кандай болууга тийиш?

Тил үйрөнүүнүн дүйнөлүк практикасын эске алсак, кыргыз тилин да башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүүдө окутуунун мазмуну катарында лингвистикалык (тилдик жана речтик), лексикалык, өлкө таанытуучулук жана тематикалык компоненттери менен минимумдарын системалуу түрдө эске алуубуз кажет.

Андай болсо, кыргыз тилин орус, өзбек жана тажик тилдүү мектептерде окутуунун мазмунунун негизги бөлүгүн анын лингвистикалык компоненти түзөрү анык. Себеби кайсы окуу материалын эмне үчүн, кандай максатта окуп үйрөнүү керек?— деген суроого мына ушул компоненти менен жооп берүүгө болот. Билим берүүнүн бул компоненти кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн, лексикалык каражаттарын, грамматикалык формаларын, акырында, кыргыз графикасын өзүнө камтыйт. Себеби кыргыз тилин окутууда фонетика эң башкы орунду ээлеп» турары жана ага өзгөчө көңүл бөлүү зарылдыгы айтпаса да түшүнүктүү.

Фонетикалык материалдар кыргыз тилиндеги өзгөчө тыбыштарды туура айтууга тил жатыктырып, сүйлөмдө кыргызча интонацияга көнүктүрүүгө кызмат кылса, лексикалык материалдар заттардын ж.б. кыргызча аттарын, кыймыл-аракетин жана алардын ар кандай абалын айтып үйрөнүүгө, кырдаалдык даяр фразаларды өздөштүрүп, аны таяныч кылып сүйлөп көндүрүүгө багытталат. Ал эми грамматикалык материалдар кыргыз тилинин грамматикалык формаларын, структурасын, типтүү фразаларын, сүйлөшүү үлгүлөрүн үйрөнүүгө кызмат кылат.

Мына ушул жерден мындай суроо туулат: биз тил үйрөтүүдөгү иш-аракеттерибизди эң алды менен эмнеден баштайбыз? Эң алды менен баланы эмнеге үйрөтөбүз? Тилгеби, кепкеби? Тактап айтканда, ишти лексиканы же тилдик системаны үйрөтүүдөнбү, же коммуникативдик максатта кыргыз тилинде түздөн-түз сүйлөшүүгө үйрөтүүдөн баштоо керекпи?

Албетте, аталган мектептерде кыргыз тилин окутуудагы негизги максат - сүйлөшүүгө үйрөтүү болгондуктан, ага тез жана оңой жетүүнүн ыңгайлуу жолу – үйрөнүп жаткан тилдик жана речтик материалдардын функционалдык кызматын түшүндүрүү, андан ары коммуникацияга өтүү болмокчу.

Мында **тилдик материалдардын минимуму**: фонетикалык, лексикалык, грамматикалык минимумдар так болушу, ошондой эле, зарыл **кырдаалдык-тематикалык минимумдар** да туура иштелип чыгышы зарыл. Демек, тилди үйрөнүүнүн **лексикалык-коммуникативдик компоненти** (сөз+колдонуу технологиясы) негизги ролду ойнойт.

Кыргыз тилин үйрөтүүдө лингво-өлкөтөануучулук компоненти унутта калбайт. Ал төмөндөгүлөр менен белгиленет: тилди үйрөнүү кыргыз улутунун салт-саанасы, тарыхы, географиясы, маданияты ж.б. улуттук белгилер менен тыгыз байланышта жүрөт. Мына ушундан улам экинчи тилди үйрөтүүнүн лингвоөлкөтөануучулук принциби иштелип чыгууга тийиш.

Ал аркылуу балдар кыргызча сүйлөшүүгө гана көнүкпөстөн, кыргыз элинин рухун, улуттук салт-санаасын, маданияты менен тарыхын,

географиясы менен жаныбарлар дүйнөсүн, белгилүү адамдарын жана алардын эмгеги менен өмүрүн үйрөтүшөт. Алар окутуунун мазмунун ар тарабынан тереңдетет жана байытат.

Кыргыз тили аркылуу орус, өзбек жана тажик балдары кыргыз элинин улуттук психологиясын, менталитетин, улуттук ыйык белгилерин, белгилүү тарыхый окуяларын, даталуу күндөрүн, жан дүйнөсүн үйрөнүшөт. Мындай зарыл маалыматтар, орус класстарында окуп жатышкан кыргыз улутунун балдары үчүн да өзгөчө зарыл экендиги айтпаса деле түшүнүктүү.

Окутуунун мазмунунун бай, ар тараптуу, өстүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүнүн кенен болушу үчүн - окуу материалдарынын тематикаларынын класстардын баскычтары менен балдардын курактык өзгөчөлүктөрүнө ылайык аныктылышы, т.а. түрдүү деңгээлдерге ылайыкталып берилиши, алардагы тематикалык-кырдаалдык минимумдардын так болушу, ал минимумдар баланын инсандык кызыкчылыктарына шайкеш келиши айрыкча көңүлгө алынат.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методологиялык негиздери

Тилдерге үйрөтүүнүн методикасын жаңылоо туурасындагы 1991-жылы Швейцария конвенциясында эл аралык атайын стандарт кабыл алынган. Ошол стандарттын талаптарына негизденген чет тилдерин үйрөтүүнүн методикасы бир катар өлкөлөрдө ийгиликтүү колдонулуп, жакшы натыйжага жетишип жаткандыгы бизди кызыктырбай койбойт. Анын үстүнө, учурдагы глобалдашыруу процессинде эгемендүү мамлекетибиздин улуттук тилин башка тилдердин терс таасирлеринен таза сактап калуу, аны окуп-үйрөнүү жана турмушта колдонулуу кулачын мындан ары кеңейтүү үчүн тилдерди үйрөтүүнүн эл аралык ыкмаларын натыйжалуу пайдалануу жолдорун издөөбүз парз.

Мына ошол эл аралык стандарттын талаптарына көз чаптырсак, кайсы гана тилди үйрөнүү болбосун, окуу предмети катары статусуна карата TOSL, TOEFL жана LWS деген аталыштар менен мамиле кылуу калыптанган. Алардын ар биринин мүнөзүнө жараша кызматы такталган, маани-маңызы бекемделген, ошого жараша практикада такай пайдаланылып, эл аралык деңгээлде таанылган.

Бул аталган багыттарды эске алып, Кыргызстанда да кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу практикабызды кайра карап чыгуунун, ал тургай, аны өркүндөтүүнүн зарылдыгын алдыга коёбуз. Ал милдет окуу стандарттарыбызды, концепциялар менен программабызды өркүндөтүү милдетин жаратат жана анын учурга жараша ыңгайлуу жолдорду табуу зарылдыгын белгилейт.

Бүгүнкү күндө тил үйрөнүү маселеси мектептеги педагогикалык-методикалык проблеманын чегинен чыгып, тил адамдын турмуштук карым-катышынын зарыл куралы деңгээлине, т.а. жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлүп чыгып отурат. Адам канча тил билсе, ошончо элдин өкүлү менен баарлашып, дүйнөнүн кайсы гана бурчунда болбосун. талаптагы жашоо кечирип кетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга өтүүдө.

Мунун өзү тил үйрөнүү-адамдын өнүгүүсүнүн негизги бир факторуна айлангандыгын да далилдейт, ага антропологиялык (гуманисттик) мамиле жасоону, тактап айтканда, кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү инсанга багыттап окутуу технологиясына таянып жүзөгө ашыруу сыяктуу концептуалдуу максаттуу багытты так аныктообузду талап кылып отурат.

Ушуга байланыштуу, тил үйрөнүү төмөндөгүдөй методологиялык багыттарда жүргүзүлөөрү максатка ылайык келет:

- тилди адамдардын өз ара карым-катышынын куралы катары үйрөтүү (коммуникациянын куралы катары);
- тилди улуттук маданиятты таануунун каражаты катары үйрөтүү; (таанытуучу лингвистика, т.а. лингвоөлкө таануу багыты);
- тилди инсанды өнүктүрүүнүн куралы катары үйрөтүү;
- тилди коомду ич ара байланыштырып бириктирүүнүн каражаты катары үйрөтүү;
- тилди билим алуунун каражаты катары үйрөтүү;
- тилди инсандын социалдык-турмуштук талабын канааттандыруу куралы катары үйрөтүү;
- тилди жашап жаткан чөйрө менен социалдашуунун каражаты катары үйрөтүү.

Тил үйрөнүү, жогорудай белгиленгендей, инсандын калыптанышына, анын коомдо эркин социалдашуусуна, ар улуттар менен этностор аралык маданий коммуникацияга тез аралашуусуна жол ачуу менен, сабакты дал ушундай максаттуу багытта үйрөтүү технологиясын, анын мазмунун иштеп чыгуу милдетин коёт. Ал бир катар жаңы жана өркүндөтүлгөн методологиялык багыттарга таянууну талап кылат.

Биринчиден, тилди окутууну жана үйрөтүүнү маданиятты түзүүчүлүк багытына таянуу менен жүргүзүү. Анткени бул багыт тилди грамматиканын туткунунда гана үйрөтүү ситемасын бузат, аны которуп, жаттап үйрөнүү методикасын четке кагат, чейректерде баа алуу үчүн гана окуу максатынан артка кайтарат. Ошентсе да, тилди ал тилдин ээси болгон элди-жерди таануу (лингвоөлкөтаануу) менен гана чектелбейт, ал инсандын тил аркылуу элдик маданиятты таануусун өнүктүрүүнү көздөйт. Демек кыргыз тилин үйрөтүүнүн лингво-этномаданияттаануу багыты окуу процессинин өзөгүн ээлеп турат.

Анткени сабакта тил аркылуу элди-жерди гана таанып тим болбостон, башка улуттун бадары кыргыз элинин материалдык-рухий

маданиятын, анын ичинде, сүйлөө маданиятын, мамиле маданиятын да кеңири үйрөнүү багытын көздөгөн мазмун жана жаңы технология менен толукталат.

Экинчиден, кыргыз тилине сабагына болгон мамиле өзгөрөт, анткени сабакта кыргыз тилинин грамматикасын гана окутууга эмес, кыргыз тилинде сүйлөөгө үйрөтүүгө басым коюлат. Албетте, мунун өзү программалык материалдарды аныктоодо жалаң гана грамматикага таянууга болбостугун, сабакта кыргызча кепке үйрөтүү багытын карманган технологиянын негизинде сабак жүрөрүн эске салат. Андай сабактарда кыргыз тилинин тилдик системасы, тактап айтканда теориялык прагматикалык билим эмес, кепке жатыгуу негизги өзөктү ээлейт. Грамматика менен лексика сүйлөшүүнүн курулуш материалы катары гана кызмат кылат, сабактын өзөгүн кепке үйрөтүү, сабакта үйрөнгөн окуу материалдарын белгиленген керектүү сүйлөшүү сферасында жана зарыл тематикаларда, белгиленген кырдаалдарда жана коюлган так максатта колдоно билүүгө машыктыруу технологиялары негизги орунду ээлейт. Грамматика формалдуу үйрөнүлүүдөн - практикалык грамматиканы үйрөнүүгө багытталат.

Үчүнчүдөн, тилди экинчи тил катары үйрөнүү инсандын тил аркылуу өнүгүүсүн шарттайт, тил инсандын өнүгүүсүнүн каражатына айланат, тил менен бирге элди, анын маданиятын үйрөнүү мүмкүнчүлүгү алдыга чыгат.

Кыргыз тилин үйрөтүүдөгү мындай жаңыча технологияны киргизүүдө анын мазмунун деңгээлдерде ишке ашыруу киргизилет. Ал деңгээлдер коммуникативдик чөйрөдө сүйлөшүү тематикалары менен типтүү кырдаалдар аркылуу аныкталат. Демек, кыргыз тилин окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүү маданиятты түзүүчүлүк багытта, системалык-деңгээлдик мамиленин негизинде, өзүнө ылайык принциптерге таянуу аркылуу жүзөгө ашат.

Ал принциптер төмөндөгүчө мүнөздөлөт.

1). Коммуникативдик-маданият аралык баарлашууга үйрөтүү принциби. Бул принцип, ири алдыда, кыргыз тили предметин окутуу максаты менен байланышып турганы менен маанилүү. Анткени кыргыз тили сабагы башка предметтерден айырмаланып, окуучуну улуттар аралык мамиле маданиятына үйрөтүүчү максатты көздөгөндүгү менен баалуу.

2) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы усулдук принциптердин катарында деңгээлдерде окутуу принцибинин ролуна, тактап айтканда, кыргыз тилин үйрөтүүнүн беш баскычтагы системалык-деңгээлдик принцибине айрыкча маани берилет. Бул принцип дидактиканын жеткиликтүүлүк же окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу принциби менен да дал келет. Баланын жаш өзгөчөлүктөрүнө, класстардын деңгээлине карап, окуу материалдарын тилдик көндүм-

дөрдүн түрлөрүнө бөлүп берүү ишке ашат. Ар бир курактын алдындагы тилдик жана коммуникативдик милдеттер такталат. Аларга ылайык кайсы баскычта ким кандай деңгээлде сүйлөй алары белгиленет, ал баскычтардын тилдик жана коммуникативдик талаптары, милдеттүү критерийлери аныкталат, сүйлөшүү сфералары, лексикалык, грамматикалык, кырдаалдык минимумдар иштелип чыгат.

Баскычтар дагы бирин-бири уланткан системалуу, бирдиктүү, А1, А2 жана В1 аттуу беш деңгээлге бөлүнөт да, өз-өзүнчө максаттуу дидактикалык мүнөздөмөлөргө ээ болот. Бул деңгээлдер кыргыз тилин үйрөтүүнүн мектептик программасынын мазмунун, мектептик стандартынын толук көлөмүн аныктайт. Ошону менен бирге, 11-класстын бүтүрүүчүсү кыргыз тилин үйрөнүүдө мектеп стандартынын көлөмүнө жана деңгээлине ээ болуу менен, кыргыз тилин ортодон жогорку деңгээлде өздөштүргөнү туурасындагы сертификатка ээ болот. (Эскертүү: аталган деңгээлдер, алардын мүнөздөмөлөрү жана талаптары тууралуу кийинчерээк кенен сөз болот).

Аталган сертификат орто жана жогорку окуу жайларда кыргыз тилин улантып окууда эске алынат. Мунун өзү мектепте кыргыз тилин он бир жыл бою окуп-үйрөнүп, бирок орто жана жогорку окуу жайларына барган башка улуттун балдарынын кайрадан баштооч топтон максатсыз окуп баштоосуна бөгөт болот. Анткени аталган окуу жайларда кыргыз тилин экинчи тил катары ар бир кесиптик багыттарга жараша үйрөнүүнүн В-2 жогорку жана С-1, С-2 академиялык жана жетик деңгээлдерин улантылууга тийиш.

Деңгээлдерди мындай бөлүп алуу менен, *окуу материалдарын жөнөкөйдөн – татаалга, жеңилден – оорго жана оордон- адымдоого, ошону менен бирге, белгилүүдөн – белгисизге, белгисизден-чыгармачылыкка карай жайгаштыруу ишке ашырылат. Мунун өзү усулдук ыкма гана эмес, бул окутуунун натыйжалуулугуна карай багытталган принциптүү мамиле болмокчу.*

3. Баарлашууга багыт берүүчүлүк принциби – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун башкы максаты болгон анын практикалык максатын ишке ашырууга багытталган жетектөөчү усулдук принцип болуп саналат. Ал кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөнүүдө кеңири орун алуу менен, окуу китептери, окуу- усулдук комплекстерин түзүүдө жетекчиликке алынат. Сабактар да ушул багытта уюштурулат. Бул принцип сабактан грамматикага үйрөнүү менен эмес, сүйлөшүп баарлашууга үйрөтүү багытын көздөйт жана окуу процессин ошол багытта уюштурууну максат кылат. «Коммуникативдүүлүксүз бүгүнкү усул жок» – деген багытты бекем карманат.

Бул принциптин дагы бир артыкчылыгы – кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун багытын гана эмес, анын бүткүл мазмунун да аныктагандыгында, оозеки, жазуу түрүндөгү кыргызча баарлашуу кан-

дайча жүргүзүлө тургандыгын, анын жолдорун ыкмаларын да көрсөтүп берет.

4) Окутуунун кырдаалдык-тематикалык принциби – бул, «сүйлөөгө үйрөнүүнүн бүткүл иш-аракети кырдаалдардын негизинде жана анын жардамы менен гана жүргүзүлөт» дегенди түшүндүрөт.

«Кырдаал»-деген сүйлөшүп пикир алышуучу адамдардын өз ара мамилелешүүсүнүн системасын, адамдардын сүйлөшүп ой жүгүртүү иш-аракеттерин практикага ашыруучу учурларды сүйлөшүүнүн жүрүшүн жүзөгө ашыруучу негизги ыкма да болуп саналат.

Эгер «мотив» - баланын жүрүм-турум аракеттерин, теориялык жана практикалык ишкердүүлүктөрүн аракетке келтире турган себептердин системасы болсо, «кырдаал» түшүнүгү алардын ички талаптарынын, көз карашынын, кызыкчылыктарынын, эмоцияларынын натыйжасында келип чыгуучу тил үйрөнүүгө болгон ички талабынын жаралышын шарттайт.

5) Окуучунун эне тилиндеги өзгөчөлүгүн эсепке алуу принциби да кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде өзгөчө ролду ойнойт. Анткени ал аркылуу окуу материалдарын тандоодо, атап айтканда, лексикалык, грамматикалык материалдарды тандоодо кыргыз эмес балдардын эне тилинде буюмдардын, көрүнүштөрдүн аталыштарын, аларды өздөштүрүү жана жазуу, оозеки жумуштарды аткара алуу деңгээлин ж.б. окуу процессинде туура, натыйжалуу пайдалануу баланын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө оң гана таасир берери шексиз. Ошондой эле, кыргыз тилинин грамматикалык-фонетикалык материалдарын да окуу программасында жана окуу китептеринде берүүдө аларды окуучулар эне тили сабагында дал ошол учурда өздөштүргөнү, же өздөштүрө электиги сөзсүз эске алынат. Ошону менен катар, бул принциптин дагы бир өзгөчөлүгү мында: өзбек тили – кыргыз тилине тектеш тил экендиги, тажик тили- араб-фырсы тилдеринин тобуна, ал эми орус тили болсо славян тилдеринин тобуна кирери, алардын да бир катар тилдик жалпылыктары менен бирге айырмачылыктары да бар экени көңүлдүн борборунда болот, алардын арасындагы интерференция, транспозиция жана транслитерация кубулуштарына да таянылат.

6) Инсандын жекече тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө жана кызыгуусуна таянуу принциби. Бул принцип да өтө маанилүү, анткени орус, өзбек жана тажик тилдүү мектептерде ар бир улуттун баласы кыргыз тили сабагында окуучу гана эмес, сүйлөшүүгө катышуучу жеке инсан (речевой портнёр) катары да көрүнөт. Албетте, алардын тил үйрөнүүдөгү жеке мүмкүнчүлүгү менен кызыгуусунун деңгээли ар түрдүү болору шексиз. Ошондуктан, бул факторлорду да эске алып иш жүргүзүү сөзсүз жакшы натыйжага алып бармакчы.

7) Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда жалаң эле тилдик фактылар менен чектелүүгө болбостугу жогоруда айтылды. Анткени тил

аркылуу элдин тарыхы, салт-санаасы, ошондой эле баланын жашаган орду, мекени (шаар, айыл-кыштак, табият) бирге үйрөнүлөт. Ошондуктан, лингводидактикадагы мындай таанып билүү процесси окутуунун өлкө таануучулугу деп айтылат. Демек, тил үйрөнүү менен мындай таанып билүү иш-аракетин бирдикте камтыган бул лингво-улуттук маданиятты таануучулук принцибинин ролу эч эле чоң.

Бул принцип да ырааттуу иш аракетсиз жүзөгө ашырылбайт. Окуу китептерде, усулдук бардык адабияттарда, сабактагы жандуу процесстеги жазуу жана оозеки иштелип жаткан иштердин баарында бала жашаган өлкө, анын рухий жана материалдык маданияты, сүйлөшүү жана мамиле маданияты, ж.б. жөнүндөгү түрдүү маалыматтардын болушу жетектөөчү мазмундук компонент болуусу көңүлдүн борборун ээлейт.

Тилдер элдерди жакындаштырат. Окуучу балдарда да ар биринин тилине, дилине жана салт-санаасына урмат-сый мамилеси калыптанбаса, ал балдарды да эч нерсе, эч качан жакындаштырбайт.

8) Кыргыз тили сабактарында окуу материалдарын кептеги таанытуу жана коммуникативдик кызматына жараша тандап алуу принциби окутуунун практикалык максатын көздөө менен, сабакта үйрөтүлүп жаткан ар бир сөз, грамматикалык формалардын сүйлөшүүдө эмне кызмат аткаарын түшүндүрүүнү көздөйт. Чындыгында, «ар бир сөз өзүнө тиешелүү синтаксистик кызматы менен мүнөздөлөт, ал кызматын белгилүү бир грамматикалык моделдерде жана кеп үлгүлөрүндө аткарат. Ар бир модель же кеп үлгүсү өзүнө тиешелүү лексика менен толукталып турат. Мына ошентип, кеп менен грамматиканын, анын ичинде, прикладдык грамматиканын жандуу биримдиги ишке ашат.

Бул иш-аракеттер берилген сөз же грамматикалык формаларды курулай жаттап үйрөнүүгө карама-каршы турат. Окуучуга үйрөнгөн сөзүн кандай учурда, кандай максатта, кантип колдонуунун жолун көрсөтөт. Атап айтканда, ал аркылуу заттын турган ордун билдирүү, кыймыл-аракеттин кайда багытталганын айтуу, же буюмдун кимдики экендигин мындайча айтат, же болбосо, мындайча учурашып, таанышууга болот? — деген сыяктуу мотивдерге ылайык сөз жана грамматикалык формаларды тандап алып, алардын минимумдарын түзүү, лексикалык каражаттарын топтоо жана грамматикалык материалдарды ошого ылайыктап сунуш кылуу ишке ашырылат.

Кыргыз тилин сүйлөшүү чөйрөсүнө, сүйлөшүү тематикасына жана андагы коммуникативдик милдеттерге ылайык үйрөтүүдөгү талаптар

Кыргыз тилин башка улуттун балдарына үйрөтүүнүн натыйжалуу болуусу—тилди үйрөтүү методикасы илиминин гана жетишкен ийгилиги катары бааланбайт. Ушундай шартта биз тилди адамдардын байланышкатышынын гана куралы эмес, улуттун рухун, мамлекеттин идеологиясын түзөр жана улуттун өзүн сактап калуунун да каражаты экендигин эсибизге салуубуз кажет. Андай болсо, ага илимий-методикалык гана талап коюу жетишсиз. Ага, ири алдыда, мамлекеттик камкордук гана эмес, мамлекеттик талап да, мамлекеттик көзөмөл да болуусу пайдалуу.

Чындыгында, кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө талаптагыдай үйрөтүү, баарыдан мурда, кыргыз мамлекетинин ийгилиги. Анткени, ал—анын мамлекеттик тилинин кулач жайышын, рухий беделинин көтөрүлүшүн камсыз кылат. Кыргыз тили республикада жашап жаткан түрдүү улуттардын өкүлдөрүнүн арасында рухий көпүрө болуп, аларды бириктирүүчү каражат деңгээлине жетишет, акырында, кыргыз элинин байыртадан берки рухий казынасынын, тарыхынын, дилинин өлбөстүгүн далилдейт.

Анын мындай деңгээлге жетиши бир канча орчундуу факторлорго көз каранды экендигин белгилөөгө тийишпиз. Алар кайсылар?

Биринчиден, **Кыргыз Республикасында кыргыз тилине болгон коомдук талантын, ал тилде сүйлөөгө болгон турмуштук зарылдыктын түзүлүшү.** Бул-албетте, сырткы талап. Коомдук мындай талап болбосо, анын зарылдыгын бүгүнкү мектеп окуучусу сезбесе, эч ким ал тилде сүйлөбөйт, коомдук чөйрөдө колдонулбайт.

Экинчиден, Кыргыз Республиканын ар бир жараны, асыресе, мектеп окуучусу **кыргыз тилин үйрөнүүгө жана сүйлөөгө болгон ички зарылдыктын, каалоо сезиминин, ички керектөөнүн (мотивация) болуусу.** Кыргызстанда кыргыз тилинде инсандык алакаларга, жазуу жана оозеки байланыштарга (коммуникация) карата ички даярдыгынын жаралышы (интенция).

Үчүнчүдөн, кыргыз тилин үйрөнүүгө киришкен башка улуттун баласы «Мен келечекте Кыргызстанда жашайм жана иштейм. Кыргыз тили менин жашоо куралым болот, андан ийгилик табам, кызматта иштейм, билим алам. Кыргызстанды тереңдеп үйрөнөм» - деген келечектүү кызыкчылыктын, оң мотивдин болуусу, т.а. кыргыз тилинин бала үчүн жашоо каражаты катары кызмат кылуусу;

Төртүнчүдөн, күндө кыргыз тилинде сүйлөөгө болгон турмуштук жандуу практиканын болушу, класстагы ар бир сабакта мугалим менен

окуучу кыргыз тилинде гана баарлашуусу, сабактын түздөн-түз кыргыз тилинде гана жүрүүсү.

Ушундай факторлор менен катар, кыргыз тилин натыйжалуу үйрөтүүдө чечилүүгө тийиш болгон бир катар илимий-педагогикалык зарыл шарттарды да эсепке алуу керек. Алар төмөндөгүлөр болмокчу:

1. Мектептеги кыргыз тил сабагын окутуунун максатынын так аныкталышы;
2. Сабактарда кыргыз тилин үйрөтүү методдорунун туура тандалышы;
3. Туура принциптердин жетекчиликке алынышы;
4. Кыргыз тили мугалимдеринин методикалык чеберчилигинин жогору болуусу;
5. Тил үйрөнүүнүн эл аралык үлгүлөрүн камтыган коммуникативдик жаңы технологияга таянуу;
6. Тил үйрөтүүгө ылайыкталган сапаттуу окуу китептеринин, усулдук жана дидактикалык адабияттарынын болуусу;
7. Окутуунун практикалык баалуулугунун жогору болуусу;
8. Кыргызстандын жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу боюнча адис мугалимдерди сапаттуу даярдоо;
9. Жогорку жана орто окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн деңгээлдерге негизденген концепциясы менен стандарттарынын түзүлүшү;
10. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн методикалык негиздеринин иштелип чыгышы.

Бул айтылгандарды талдап келсек, ойлордун чордонунда тилге үйрөнүүгө болгон **коомдук талап** жана үйрөтүүнүн **жаңы технологиясы** тургандыгы сезилип турат. Андагы биринчи талап-кыргыз тилин үйрөнүүгө киришкен окуучунун болгон ички талабы жана тышкы (коомдук, мамлекеттик) талаптарды туюнтса, экинчи талап-**жаңы технология** маселеси туура методдорду тандоо, туура принциптерге таянуу, керектүү каражаттарды иштеп чыгуу, мугалимдин методикалык чеберчилигин жанылоо маселелерин эске салат.

Эмесе, төмөндө кыргыз тилин (мектепте) экинчи тил катары үйрөтүүнүн жүрүшүндө окуучулардын кебин максаттуу өстүрүү үчүн кандай сүйлөшүү чөйрөлөрү эске алынары жана ал чөйрөлөргө жараша окуу материалдарынын тематикалары кандай болору тууралуу сөз кылалы.

1. Баланын өздүк чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын өзү, аты-жөнү, чоң ата, чоң-энеси, бир туугандары, жашаган үйү, бөлмөсү, өздүк буюмдары, үй дареги тууралуу материалдар.

2. Окуу-таануу чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын туулуп-өскөн мекени, Кыргыз Республикасы, кыргыздын улуттук баатырлары, Манас, кыргыз эли, кыргыз жери, кыргыздын

белгилүү адамдары, Кыргызстанда жашаган башка улут өкүлдөрү, баланын окуган мектеби, мектебинин дареге, классы, окуу куралдары, окуу эмгеги, окуткан мугалими, анын аты-жөнү, классташтары, мектептеги достору, окуу предметтери, кыргыз тили сабагы, мектептеги жүрүм-туруму, коомдук иштерге катышуу, мектеп короосу, андагы оюндар, мектеп бакчасы, окуу чейректери, каникулдар, ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул тематикалардагы сүйлөшүү.

3. Социалдык-маданий чөйрө. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* бала туулуп-өскөн, жашаган жана окуган айыл, шаар, көчө, айылдагы жана шаардагы социалдык шарттар, мекемелер (эс алуу жайлары, дүкөндөр, китепканалар, клуб, кино-театр, оорукана, спорт аянтчалар, музейлер, Ала-Тоо аянты, Өкмөт үйү, зоопарк, базар), кыргыздын ыйык жерлери, улуттук майрамдар ж.б. тууралуу окуу материалдары жана ушул багыттагы сүйлөшүүлөр.

4. Жүрүм-турум, этикет. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* ата-энени сүйүү жана сыйлоо, бир туугандарына урматтоо менен мамиле жасоо, улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо, кыргызча учурашуу, таанышуу, кечирим суроо, уруксат суроо, куттуктоо, жан-жаныбарларды багуу, аларга камкордук көрүү, тамактануу адеби, кийим кийүү адеби, коомдук жайларда жүрүү адеби, телефондо сүйлөшүү адеби, бирөөгө кыргызча кайрылуу жана көңүлүн өзүнө бура алуу, тааныш-бейтаанышка мамиле жасоо, туулган күн, салттуу майрамдар, улуттук салттар, улуттук майрамдар, улуттук кийимдер, улуттук буюмдар ж.б. тематикалардын чегиндеги окуу материалдары жана аларга жараша баарлашууга машыктыруу.

5. Күндөлүк турмуш-тиричилик. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* баланын күндөлүк эрежеси, үй турмушу, бир туугандарына камкордук көрүү, ата-энеге жардам берүү, үй буюмдары, кийим-кечектер, эмеректер, идиш-аяктар, тамактануу, үйдө аткаруучу күндөлүк иштер, сатып алуу, нерсенин санын, сапатын, эмненин кайда экенин, убакытты, мезгилди ж.б. сурап билүү, сурап алуу ж.б. тематикаларда сүйлөшүүгө машыктыруу.

6. Табият, экология чөйрөсү. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* Ала-Тоо жергеси, анын жаратылышы, жыл мезгилдери, тоолору, суулары, көлдөрү, жаныбарлары, канаттуулары, жалпы үй жана жапайы айбанаттар, өсүмдүктөр, дарактар, жер жемиштер, жашылчалар, аба ырайы, жаан-чачындар, табияттын кооздугу, ал жерлерде эс алуу, табиятты коргоо, камкордук көрүү, тазалыкты сактоо, экологиялык проблемалар ж.б.

7. Баланын каалоо-кызыкчылыктары. *Буга төмөндөгү тематикалар кирет:* бош убакыт, китеп музыка, бий, музыкалык аспаптар, ийримдер, мектептеги окуу предметтери, кино-фильм, театр, спорттун түрлөрү, балдар эмнени каалайт, эмнени жактырат, келечекте ким

болгусу келет, келечек максаттар, сүйгөн иши, кесиби, кандай тамакты жеп- ичкиси келери, кайда эс алгысы келери тууралуу окуу материалдары жана аларга байланыштуу баарлашууга машыктыруу.

Кыргыз тилин үйрөтүүнүн деңгээлдик системасы жана анын дидактикалык талаптары

Кыргыз тилин окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүү коммуникативдик багытта уюштурулары тууралуу жогоруда айтылды. Сабакты коммуникативдик ыкмада уюштуруу аркылуу гана окуучуну турмуштук түрдүү кырдаалдарда сүйлөшө алууга, оюн сабаттуу жаза билүүгө, анын негизинде кыргызча кеп маданиятына көнүктүрүүгө мүмкүн.

Албетте, бул айтылгандар - бир эле учурда, бирдей шарттарда аткарыла калбай турган татаал процесс. Ал - кандайдыр бир, башталышы, активдешүүсү, өнүгүүсү жана жыйынтыгы бар жандуу иш-аракеттерге ээ, максаттуу талаптары камтылган, тепкичтүү деңгээлдерде ишке ашар өзүнчө бир дидактикалык система. Ушул багытта түзүлгөн эл аралык тил үйрөтүү стандарты дүйнөдө ийгиликтүү колдонулуп келүүдө. Ал стандарт деңгээлдик система (эл аралык стандарт) деп аталат жана кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн инновациялык парадигмасы катары бааланат.

Ошондуктан, дүйнөлүк тил үйрөнүүнүн эл аралык бул системасына (Тил билүүнүн Европалык стандарты) таянуу менен, Кыргызстандын мектептери үчүн төмөндөгүдөй беш баскычтагы системалык-деңгээлдик принципте тил үйрөтүүнүн жаңы «модели» сунушталат.

A1. Карапайым деңгээл <i>(кыргыз тилин үйрөнүүгө багыттоочу мезгил)</i>	A1. Алгачкы көндүмдөр	1-класс
A1.1 Баштапкы деңгээл <i>(тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгили)</i>	A1.1 -Баштапкы жөнөкөй көндүмдөр A1.2 -Баштапкы орто көндүмдөр A1.3 -Баштапкы толук көндүм	2-класс 3-класс 4-класс
A2 Негизги деңгээл <i>(тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө,</i>	A2 -Кадыресе көндүмдөр A2.1 -Кадыресе	5-класс 6-класс

<p><i>сабаттуулукка калыптандыруу, активдештирүү мезгили)</i></p> <p>В1 Орто деңгээл <i>(Өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктөрдү өнүктүрүү мезгили)</i></p>	<p>калыптанган орто көндүмдөр В2.2-Илгерилей калыптанган көндүм</p> <p>В1-Калыптанган негизги көндүм В1.1-Калыптанган толук көндүм</p>	<p>7-класс</p> <p>8-класс</p> <p>9-класс</p>
<p>В1.1 Ортодон жогорку деңгээл (10-11-кл.) <i>(Жетишилген тилдик жана сүйлөшүү компетенцияларды жалпылоо жана жыйынтыктоо мезгили)</i></p>	<p>В1.1-Тереңдетиле калыптанган көндүм В1.2- Тереңдетиле калыптанган толук көндүм</p>	<p>10-класс</p> <p>11-класс</p>

Мында байкалып тургандай, **А1 Карапайым деңгээл (кыргыз тилин үйрөнүүгө багыттоочу мезгил) 1-классты** камтыйт да, башка тилдүү балдардын кыргыз тилин үйрөнүүгө киришүү мезгили болуу менен, анын эң жөнөкөй көндүмдөрүнө ээ кылат. Ал деңгээлге жогоруда белгилеген сфералардын ичинен баланын инсандыгына, анын жашоо жана окуу чөйрөсүнө жакыныраактарын камтыган тилдик жана сүйлөө көндүмдөрү тартылат. Негизинен, ал деңгээлде карапайым мамилелешүү кырдаалдары менен окуу иш-аракеттерине мүнөздүү тематикаларда сүйлөшүүгө багыттоочу жөнөкөй окуу материалдары, лексикалык чакан минимум, грамматикалык баштапкы формалар негизги орунду ээлейт.

2-3-4-класстарды камтыган **А1.1-Баштапкы деңгээли (тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө машыктыруу мезгили)** да балдарды турмуштук жөнөкөй сфераларында сүйлөшүп-пикирлешүүгө көнүктүрүүнү улантат, аны баштапкы киришүү деңгээлиндеги баарлашуу көндүмдөрү менен тилдик материалдар байытат.

Бирок мындагы кадыресе көндүмдөрдүн талаптарындагы башкы айырмачылык- анын түзүлүшү үч этаптан турат, т.а. кыргызча баар-

лашууга болгон **баштапкы жөнөкөй көндүмдөр** калыптанып, андан ары **баштапкы орто көндүмдөр** бекемделет. Ал **баштапкы толук көндүм** менен аякталат. Окуу материалдары да ушундай багытта, бирин-бири толуктап уланткан мүнөздө өнүгүп, жыйынтыкталат.

Бул деңгээлди басып өткөн окуучулар заттык, сындык, сандык жана кыймылды билдирген сөздөрдү, жана да жак, чак, жөндөмө мүчөлөрүн кебинде колдонуп, *кадыресе күндөлүк алыш-бериш, сурап алуу, сурап билүү кырдаалдарында сүйлөө аракеттерине жарап калышат.*

Ошондой эле, **A2 Негизги деңгээл** деп аталган-5-класстарды камтыган (*тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө, сабаттуулукка калыптандыруу, активдештирүү мезгили*) кадыресе деп аталган деңгээлде окуучулар кыргызча сүйлөөдө жана жазууда, негизинен, буга чейинки (башталгыч класстарда) ээ болгон баштапкы көндүмдөрдү бекемдеген, кадыресе тилдик жана сүйлөшүү көндүмдөрүнө ээ болгон, кыргызча сабаттуу жазууга машыга баштаган өткөөл мезгил катары бааланат.

Окуучулар бул мезгилде заттык, сандык, сындык жана да кыймыл маанисиндеги лексикалык каражаттарды толук өздөштүрүп, жак, чак, көптүк, сурама мүчөлөрүн, ж.б. грамматикалык негизги формаларды кебинде активдүү колдонуп, кыргызча сүлөшүү этикетинин негизги түрлөрүнө ээ болушат. Өзүлөрүнүн тил үйрөнүүдөгү оң мотивациясын өнүктүрүп калган мезгилге жетишет.

Негизги деңгээлдин тутумундагы A2.1 деңгээли 6-7-класстарды камтыйт. Бул мезгилге 6-класстагы калыптанган орто көндүмдөр жана аны андан ары уланткан 7-класстагы илгерилей калыптанган көндүмдөр туура келет. Окуучулардын тил билүү деңгээли жашаган, окуган чөйрөсүн кыргыз тилинде кенири таанып-билип калган мезгилге келгенин тастыктайт. Ал таанып-билүү андан ары активдүү улантылат, анткени бул класстардын окуу материалдары окуучулардын таанып-билүүсү менен катар, тил үйрөнүүдөгү ишмер аракеттерин чагылдырып, комплекстүү, системалуу түрдө уюштурулат.

Бул класстарга окуучулардын сабаттуу сүйлөшүү жана жазуу кебинин программалык негизин түзгөн лексикалык кор (лексика), сөз түркүмдөрүн (морфология) окуп-үйрөнүү кезеги келет. Мында лексикалык материалдар аркылуу кыргыздардын улуттук материалдык-рухий маданияттын, салттын, ж.б. таанып-билүү иш-аракеттери да активдешет жана буга чейинки бардык көндүмдөр мында ары татаалданат жана балдар андан ары чыгармачылык менен иштөө жолуна багыт алат.

B1-Орто деңгээлди камтыган **8-9-класстар (өз алдынча чыгармачыл ишмердүүлүктөрдү өнүктүрүү мезгили)** мурдагы класстардан бир кыйла активдешкен жана жоопкерчилиги жогорулаган мезгил катары бааланат. Ал, адегенде, 8-классты камтыган калыптанган негизги көндүмдөрдү жана аны уланткан 9-класстагы калыптанган толук

көндүмдөрдү өз ичине алат. Бул мезгилде окуучулар кыргыз тилин синтаксистик негизде, т.а. «сүйлөөгө сүйлөшүү аркылуу», «сүйлөшүүнүн жүрүшүндө үйрөнүү» принцибинде жана чыгармачыл ишмердик багыттарда, байланыштуу үлгү тексттер аркылуу тил үйрөнүүгө активдүү киришишет. Окуучулар сүйлөмдүн синтаксистик жана маанилик табияты тууралуу толук маалыматтарды алып, ал аркылуу оюн так, жеткиликтүү айтууга, байланыштуу текст аркылуу бүтүн пикирин билдирүүгө, орто татаалдыктагы кырдаалдарга ылайык сүйлөшүүгө жетишишет. Ошондуктан, окуу материалдарынын жана ага жараша түзүлгөн бул кездеги коммуникативдик минимумдардын мүнөзүнө карап, бул деңгээл ортодон жогорку деңгээл деп мүнөздөлөт.

В1-Ортодон жогорку деңгээлде окуучулар кыргызча баарлашууга үйрөнүүдөгү тереңдетиле калыптанган көндүмдөргө (10-класстар) жана андан ары тереңдетиле калыптанган толук көндүмдөргө (11-класстар) ээ болууга жетишишет. Бул мезгил жогоруда белгиленгендей, **10-11-класстарга** туура келет. Окуучулар мектеп стандартын жана орто мектептин программалык материалын толук өздөштүрүп, кыргызча сүйлөөгө кеңири жатыгып калышат жана **В1 деңгээлиндеги ортодон жогорку деңгээлдеги тил билүү сертификатына** ээ болуп, мектепти аякташат.

Бул мезгил өзүнө эки баскычтагы деңгээлге ээ болуу менен, тереңдетиле калыптанган көндүм жана тереңдетиле калыптанган жогорку көндүмдөр деп мүнөздөлөт. Окуучулар бул мезгилде кыргызча сүйлөшүп жатыгуунун грамматикалык каражаттары болгон бүткүл морфологиялык-синтаксистик материалдарды толук окуп-үйрөнүшөт. Кыргызча кеп этикетинин бардык түрлөрүнө машыгышат, бир катар иш кагаздарын туура түзүүгө жетишишет. Кыргызча жазуу, оозеки сабаттуулугу артат, өз алдынча баяндоо, сүрөттөө жана ой жүгүртүү тибиндеги тексттерди түзүп, чакан баяндама жана дилбаяндарды талаптагыдай жазып калышат.

Ошентсе да, эске алуу керек, бул деңгээлдердин ар бири өзүнө тиешелүү татаалдыктардагы грамматикалык-лексикалык, тематикалык жана коммуникативдик минимумдары менен коштолуп, бирин-экинчиси улантып, толуктап, байытып отуруп, системалуу түрдө мектеп деңгээлин толук камтыйт. Мындагы аталган компоненттер өз алдынча бүтүн системага ээ болуу менен, окуучунун кыргызча сүйлөө иш-аракеттеринин толук турүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) жүргүзүү механизмин элестетет.

Кыргыз тилин натыйжалуу окутуу үчүн кандай методдорду колдонуу керек?

Кыргыз тилин экинчи тил катары натыйжалуу үйрөтүү аркылуу турмушта кеңири колдонулушуна жол ачууда ыңгайлуу методдордун ролу чоң. Анткени учурдагы практикабызда кыргыз тилине үйрөтүүгө

эмес, баланын лингвистикалык компетенттүүлүктөрүн өстүрүүгө айрыкча көңүл бөлүнөт, аларды жаттап алууга, мугалим айтканды кайталап айтууга басым жасалат.

Мындагы проблеманы туура чечүү – кыргыз тилин үйрөтүүнү туура уюштурууга байланышкан бир катар илимий-методикалык маанилүү маселелерди чечүү менен бирге каралууга тийиш. Мисалга алсак, адегенде, сабакты пландаштыруу, анын максатын туура аныктоо, ага жетүү жолдорун издөө, окуучулардын коммуникативдик билгичтиктерин (компетенциясын) өркүндөтүү, сабакка бөлүнгөн убакытты туура пайдалануу, пикир алыша билүүгө үйрөтүү үчүн сабакта пикир алышуу маанайын түзүү, үйрөнгөн окуу материалын практикада колдонуп сүйлөөгө машыктыруу, окуучунун чыгармачыл, өз алдынчалуу ишин уюштуруу, ал үчүн окуу зарылдыгын пайда кылган кырдаалдарды уюштуруу жана ага багыт берген ачык суроо- тапшырмаларды камтыган көнүгүүлөр системасын түзүү, окуучулардын билимин максаттуу (объективдүү) баалоо сыяктуу методикалык иштердин системасы ырааттуу аткарылат.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу жалпы педагогиканын төмөндөгү: түшүндүрүү методу, аңгеме методу, проблемалык окутуу, изилден үйрөнүү методу, салыштырып окутуу методдоруна таянылат. Ошону менен бирге, төмөндөгү методикалык системаларды да пайдалануу максатка ылайык келет, атап айтканда, окутуунун коммуникативдүүлүгү (Е.Пассов), өнүгүүнүн активдүү зонасы (Л.С.Выготский), акыл ишмердүүлүгүн этап менен өнүктүрүү (П.Я.Гальперин), өнүктүрүп окутуу теориясы (Д.Б.Эльконин П.И.Давылов, В.И.Зинченко ж.б.), таанып-билүү ишмердүүлүгүн башкаруу теориясы (В.Н. Беспалько, Н.Т.Талызина), баланын инсандыгын эске алып окутуу (И.С.Якименская, И.Б.Бекбоев), кеп ишмердүүлүгү теориясы (А. Леонтьев), проблемалык окутуу (Махмудов, К.Иманалиев, Б.Өмүралиев), тилди түздөн-түз үйрөтүү, тездетип үйрөтүү методдору, ден соолукту сактап окутуу багыты ж.б.

Булар менен катар, соңку убактагы интерактивдүү методдор практикага жигердүү кирип жатат. Албетте, учурдагы тил үйрөтүү боюнча дүйнөлүк практикада сыналган бул ыкмаларды, анын стратегияларын колдонуу да кыргыз тилин үйрөтүүдө жакшы натыйжаларга жол ачары шексиз.

Окуучулардын кыргыз тилин өздөштүрүүсүнө туура стимул болууда алардын практикалык көндүмдөрүн акыйкат баалоо көңүлгө айрыкча алынууга тийиш. Бул багытта америкалык психолог, педагог Бенджамен Блумдун таксономиясы (таанып-билүүчүлүк системасы) жана Венндин диаграммасы да жакшы жардам бермекчи.

Тактап айтканда, Блумдун таксономиясындагы таанып-билүү деңгээлдери: билүү, түшүнүү, колдонуу аракеттери – төмөнкү деңгээлдеги

тилдик жана сүйлөө көндүмдөрүн камтыса, экинчи деңгээли – талдоо, синтездөө, баалоо иштери – жогорку деңгээлдеги тилдик жана сүйлөшүү билгичтиктеринен жана сабаттуулуктун деңгээлинен кабар берет. Б.Блумдун бул таксономиясы окуучулардын угуу, окуу, жазуу, сүйлөө процесси менен да түздөн-түз байланыштуу. Ошону менен бирге, окуучулардын окуу стандартына ылайык жана программалык материалдар боюнча билим, билгичтик жана көндүмдөрүн баалоодо жана мониторингин чыгарууда, сөзсүз түрдө, баалоонун формативдүү, суммативдүү жана диагноздоочу жолдорун ылайыктуу пайдалануу мезгил талабына шайкеш келет.

**Концепцияны иштеп чыккандар: С. Рысбаев, п.и.д. профессор,
(жумушчу топтун жетекчиси)
К. Добаев, п.и.д., профессор,
Б. Абдухамидова, п.и.к.**

2-тикеме:

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ ОРУС, ӨЗБЕК ЖАНА ТАЖИК ТИЛДЕРИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ ОКУТУУНУН МАМЛЕКЕТТИК СТАНДАРТЫ

1. КОЛДОНУЛУУ ЧӨЙРӨСҮ

Бул стандарт:

- Кыргыз Республикасынын бардык типтеги: мамлекеттик жана менчик мектептеринде, гимназияларда, лицейлерде, окуу орус, өзбек тилдеринде жүрүзүлгөн башталгыч, негизги жана орто мектептерде, орус жана өзбек тилдериндеги аралаш мектептерде милдеттүү түрдө колдонулууга жана сакталууга тийиш.

- кыргыз тилин мамлекеттик эмес тилдерде окуган мектептерде кыргыз тилинен билим берүүнүн бул стандарты Кыргыз Республикасынын мектептери үчүн окуу-нормативдик документтеринин ичинде окуу планы менен бирге комплекс катары эсептелингендиктен, мектептер үчүн кыргыз тили боюнча окуу программаларын, окуу китептерин, усулдук адабияттарды даярдоодо, мектепте окуу процессин уюштурууда, сабактан тышкары тарбия жумуштарын жүргүзүүдө жетекчиликке алынат.

2. СТАНДАРТТЫ ДАЯРДООДО ЖЕТЕКЧИЛИККЕ АЛЫНГАН НОРМАТИВДИК ДОКУМЕНТТЕР

Стандартты даярдоодо Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2004-жылдын 23-июлундагы Кыргыз Республикасынын мектептеринде билим берүүнүн Мамлекеттик стандартын бекитүү жөнүндөгү токтому, КРнын Мамлекеттик тил жөнүндөгү Мыйзамы жетекчиликке алынды.

3. СТАНДАРТТА КАМТЫЛГАН НЕГИЗГИ ИДЕЯЛАР

3.1. Кыргыз тилинен билим берүүнүн бул мамлекеттик стандарты аталган мектептерде кыргыз тилин үйрөнүүнүн негизги багыттарын аныктайт. Максаттарына жана милдеттерине дал келет.

3.2. Мына ушул багыттар, максаттар жана милдеттер кыргыз тилин орус, өзбек мектептеринде окуп-үйрөнүүнү, анын ырааттуулугун, концентрлерин, уланмалуулугун, предмет аралык байланышты, окууга-жазууга болгон талаптарды, нормаларды жана окуу материалдарынын негизги тематикаларын, тактап айтканда:

- кыргыз тилин окуп-үйрөнүүнүн билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк функцияларын;

- окууга, жазууга коюлуучу талаптарды, анын негизги нормаларын;
- окуучулар өздөштүрүүгө тийиш болгон негизги лексикалык минимумду;

- окуу тексттеринин тематикаларын, предмет аралык байланышты мисалы, тарых, география, биология);

-негизги тилдик материалдарды, алардын өзгөчөлүктөрүн, жалпылыктарын камтыйт.

3.3. Стандартта, негизинен, окуучулардын билимин, билгичтигин тилдик жана коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүнүн келечектүү багыттары:

- кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окуган Республиканын бардык мектептеринде үйрөнүү, мисалы: орус, өзбек тилдеринде окуган мектептеринде, немец, дунган, уйгур тилдеринде окуган класстарда талаптагыдай окуп-үйрөнүү жана ал тилде программанын деңгээлинде, стандартта белгиленген тематикаларда өз оюн сабаттуу жана эркин айтып билдире алуу, сүйлөшө билүү;

- кыргыз тилин окуп-үйрөнүүдө окуучулардын байланыштуу кебин, кеп маданиятын өстүрүү;

- жазуу сабаттуулугун өстүрүүдөн сырткары, баяндама, дилбаян жаздырууга машыктыруу;

- тил үйрөнүү менен этномаданият таануу маселесин бирдикте жүргүзүү;

- кыргыз тили боюнча класстан тышкары иштерди айта баруу, ийримдерди уюштуруу ж.б. чагылдырылган.

Жогоруда аталган бардык иш-аракеттер кыргыз тили предметинин милдетине кирет.

4. КЫРГЫЗ ТИЛИНЕН ОРУС ӨЗБЕК МЕКТЕПТЕРИНДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН БАЗАЛЫК МАЗМУНУ

4.1. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун билим берүүчүлүк кызматы.

Орус, өзбек мектебинде негизги сабактардын бири катары окутулуу менен, кыргыз тили билим берүүчү, тарбия берүүчү жана өстүрүүчү сыяктуу педагогикалык функцияларга ээ.

Мунун ичинен, билим берүүчүлүк функциясы негизги функция болуу менен, окуучунун коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу б.а. башка адамдын айтканын түшүнүп, өз оюн билдирүү аркылуу пикир алышууга түздөн-түз үйрөтүүнү аныктайт. Ошондой эле эне тили менен кыргыз тилин салыштырып үйрөтүүгө, өз эне тилинде гана эмес, кыргыз тилинде да сүйлөшө билүү жөндөмүнө ээ болууга багыт берет. Мындан сырткары, башка улуттун баласы өзү жашаган республиканын мамлекеттик тилин үйрөнүү менен, түшүнүк чөйрөсү кеңейет, бирге

жашаган элдин дилин билип, адабиятын, тарыхын, көз карашын, маданиятын ж.б. түрдүү салт-санааларын өздөштүрөт.

4.2. Ошону менен бирге, билим берүүчүлүк жагы түрдүү башка сабактар сыяктуу эле кыргыз тилинин да жекече өзгөчөлүктөрүн тааныштырууну (лексикалык, грамматикалык жана фонетикалык) көздөйт.

Тарбия берүүчүлүк жагы да окутуу процесси менен тыгыз байланышта болуп, башка улуттун өкүлдөрүнө, жалпы адамзаттык асыл нарктарга урматтоо менен мамиле кылууга багытталат. Тилди өз алдынча үйрөнүүгө, аны андан ары улантууга, окуучуну өз алдынча тырышпаактык менен иштөөгө, ошондой эле бир максатка умтула билүү көндүмүнө жатыктырат, өзүн-өзү тарбиялоого, өз эркин башкара билүү жөндөмүн калыптандырат.

4.3. Тилдин өстүрүүчүлүк функциясы болсо баланын өз ой-пикирин оозеки же жазуу түрүндө так, жеткиликтүү билдире алуу жөндөмүн өстүрүүгө багытталып, эки багытты камтыйт:

1) баланын тилдик каражаттарда орундуу пайдалануу аркылуу пикир алышуу маданиятын, жүрүм-турумун, мамиле кыла билүү деңгээлин билгизет;

2) экинчи тилди үйрөнүүгө машыгуу менен, өз эне тилин практикалык жактан дагы да терең үйрөнүүсүнө, өз оюн так бере билүүгө мындан ары машыгуусун улантат.

5. КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮН МАКСАТТАРЫ

Кыргыз тилин орус мектебинде окуп-үйрөнүүнүн максаты – сүйлөшүү каражаты катары ээ болуу менен, ал тилде баланын коммуникативдик жөндөмүн калыптандыруу болуп саналат. Бул – кыргыз тилин окуп-үйрөнүүдөгү негизги максат болуп эсептелинип, калган бардык милдеттер бүтүндөй ушул практикалык максатка баш ийдирилет.

Баланын коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу төмөндөгүлөр менен белгиленет:

- түрдүү мазмундагы жөнөкөй текстти окуй алуу жана аны түшүнө билүү;

- эң жөнөкөй турмуштук кырдаалдарда окуу, эмгек, турмуш-тиричилик жана маданий чөйрөлөрдө сүйлөшүп, пикир алыша алуу;

- турмуш-тиричиликке байланыштуу түрдүү кулактандыруу, көрнөктөрдү кыргыз тилинде окуп түшүнө билүү;

- өзү жөнүндө, аты-жөнү, үй-бүлөсү, жашаган же окуган жери жөнүндө айта алуу;

- эң жөнөкөй малыматтарды жазуу түрүндө билдире алуу, зарыл керектүү иш кагаздарды түзө билүү;

- сөздүктөр, сүйлөшмөлөр менен иштей билүү, аларды колдонуп тексттерди которууга көнүгүү;

- жашаган, окуган чөйрөсүндөгү түрдүү турмуштук көрүнүштөргө, жолдошторунун кайрылууларына ылайык өзүнүн оң жана терс мамилесин билдирүү;

- түрдүү турмуштук кырдаалдарда башка бирөөлөрдүн маектерин түшүнүү, ага кошулуу же уланта билүү.

Кыргыз тилин орус мектебинде окуп-үйрөнүүдө жогоруда айтылган негизги максаттан сырткары дагы эки максат белгиленет:

1) кыргыз тилинин лексикалык корун, тыбыштык системасын, грамматикалык негиздерин үйрөнүү. (Окуу жүктөмүнүн көлөмү тиешелүү окуу пландары менен аныкталат.)

2) тил үйрөтүү менен, бала жашаган жеринин салт-санаасын, тарыхын, жаратылышын ж.б. таанып билүү /лингвострановедение/.

Бул максаттар бири-бири менен ар дайым тыкыс байланышта болуусу зарыл. Тактап айтканда, коммуникативдик максат тилдик каражаттарды өздөштүрүүсүз ишке ашпайт, ал кептин «курулуш материалдары» болуп саналат. Тескерисинче, тилдик каражаттарды б.а. грамматикалык формаларды билүүсүз пикир алышып сүйлөшүүгө да мүмкүн эмес. Пикир алышуу мотиви болбосо, окуучу тарабынан өздөштүрүлгөн лексикалык каражаттар практикалык жактан колдонууга ээ боло албайт. Коммуникативдик жөндөмгө ээ болуу менен бирге, окуучулардын тилдик машыгуулары жана лексика, грамматика, фонетика боюнча да билими жетик болуусу зарыл.

6. ОКУУЧУЛАРДЫН КЕП ИШКЕРДҮҮЛҮГҮНӨ КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

Окуучулар мектепти аяктаганда кыргыз тилинде кеп ишкердүүлүгүнүн төмөндөгү талаптарына жараша иш жүргүзө алуулары тийиш:

- угуп түшүнүү (аудирование);
- сүйлөө (говoreние);
- окуу (чтение);
- жазуу (письмо);
- которуу (перевод).

Булардын ичинен:

- сүйлөө менен жазуу-продуктивдүү,
- окуу менен угуп түшүнүү-багыт берүүчү функциясын аткарат жана сабакта баары ырааттуу байланышта: т.а. угуп түшүнүү-сүйлөө, угуп түшүнүү-жазуу, окуу- сүйлөө, окуу-жазуу, сүйлөө- жазуу, окуу- которуу, сүйлөө - которуу багыттарында жүргүзүлөт жана аларга ээ боло алуулары керек.

6.1. Окууга коюлуучу талаптар:

А) Окууга үйрөнүүдө окуучулардын алдына төмөндөгүдөй талаптар коюлат:

- кыргызча окуу техникасын туура өздөштүрүү;
- кыргызча кеп кыраатына (интонацияга) машыгуу;
- окуганынын негизги мазмунун түшүнүү жана анын үстүнөн ой жүгүртө алуу.

Бул иш-аракеттер бардык учурда өзгөчө көңүл бурулуу менен жүргүзүлүүсү зарыл. Сунуш кылынуучу тексттердин тематикалары да окуучунун турмуш-тиричилигине жакын, ал жашаган өлкөнүн маданий-турмуштук ж.б. жагдайларын, тарыхын, географиялык камтууга тийиш.

Тексттик тиби да алгач учурда окуучунун речине жакын, түшүнүүгө жеңил болуп, диалектилик, кесиптик жана архаизм сөздөрү болбоосу зарыл, тактап айтканда, окуучулар үчүн түзүлгөн лексикалык минимумдун чегинен ашпашы керек.

Тексттин тиби - татаал эмес, көркөм, публицистикалык (газеттик, журналдык) чакан информациялар болуусу талапка ылайык.

б/ Окууга үйрөнүүдө окуучунун алдына коюлуучу милдеттер:

- тексттин темасын аныктай алуу, негизги оюн, темасын, андагы негизги фактыларды айта алуу, тексттеги ойду толук түшүнүү менен окуу; ага карата суроо коюп, өзү кайра жооп таба билүү.

Тексттин жанрлары төмөндөгүдөй болуусу мүмкүн: жомок, ыр, аңгеме, жаңылмач, табышмак.

Иш кагаздарынын түрлөрү: кулактандыруу, маалымдама, түшүнүк кат, токтом, мүнөздөмө, ж.б.

6.2. Сүйлөөгө коюлуучу негизги талаптар а) сүйлөшүү чөйрөсү жана тематикалары:

Окуучулар мугалим жана өзү теңдүү башка улуттун балдары менен окуу, эмгек, социалдык-турмуш-тиричилик жана социалдык-маданий чөйрөлөрдө эң жөнөкөй турмуштук кырдаалдарда сүйлөшүп, пикир алышууга жатыгуулары зарыл. Сүйлөшүү, болжол менен, төмөндөгүдөй тематикаларда ишке ашуусу мүмкүн:

1) Социалдык-турмуш-тиричиликтин чөйрөсүндө: үй, үй-бүлө, үй жумуштары; балдардын үй-оокаттарына жардам берүүсү; үй-бүлөдөгү туугандык байланыштар; үй айбандары, сатып алуу, тамактануу, үй режими, баланын достору, алар менен мамилелери.

2. Окуу – эмгек чөйрөсү боюнча:

- мектеп, окуу куралдары, окуу сабактары;
- бош убакытты өткөрүү;
- класста дежурдук кылуу;
- класстагы окуу, эмгек жумуштары, андагы өз ара байланыштар, мамилелер;
- мугалим менен мамилелешүү ж.б.

3. Пикир алышуунун социалдык-маданий чөйрөсү боюнча: бала жашаган шаар, кыштак, ал жердеги социалдык-маданий чөйрөлөр /кинотеатр, дүкөн, стадион ж.б. / транспорт, саякаттар, майрамдар, жара-тылыш, айлана-чөйрө;

Мунун ичинен, окуучулар маек кебинин төмөндөгү типтерине ээ болуулары керек:

1. Жүрүм-турум каадаларын туюнткан мамилелешүүнүн маегине;
2. Буюмду сурап алуу, сурап билүү маегине;
3. Бирөөнүн көңүлүн бир нерсеге буруу, бирөөнү кандайдыр бир кыймыл-аракетке тартуу үчүн маектешүүгө;
4. Ой бөлүшүү, пикир алышуу мүнөзүндөгү маекке;
5. Эмоционалдык мамилелерин билдирүү маегине.

Бул түрдөгү маектерге машыгуу, жатыгуу үчүн окуучулар төмөндөгүдөй коммуникативдик милдеттерди чечүүлөрү керек, мисалы:

- саламдашуу, учурашуу, өзүн тааныштыруу, бирөө менен тааныштыруу, коштошуу, куттуктоо, каалоосун айтуу, бирөөнүн каалоосуна жараша мамилесин билдирүү, жардамы, жакшы ою үчүн алкышын билдирүү, кечирим суроо, маекти баштоо, аны улантып жыйынтыктай билүү, бирөөнүн оюна макул же каршы экендигин сылык билдирүү.

Монологдук кеп (речь)

Окуучулар кептин бул түрү боюнча төмөндөгү көндүмдөргө ээ болууга тийиш:

- өзү, үй-бүлөсү, ата-энеси, алардын иши, туугандары, достору, классташтары, жашаган, окуган жери, жашап жаткан республикасы жөнүндө баяндап, мүнөздөп, сүрөттөп айтып берүүгө;

-сөздүк же башка таяныч материалдарды пайдалануу менен, окуган чакан тексттин мазмунун кыскача кайра баяндап берүүгө;

-мугалимдин айткан аңгемесинин мазмунун кыскача кайра баяндап берүүгө;

-болуп өткөн окуя же боло турган кыймыл-аракет жөнүндө чакан билдирүү жасоого;

-окуганы же укканы туурасында таяныч материалдарын пайдалануу менен, ага өзүнүн мамилесин, жекече оюн билдирүүгө;

-берилген тема боюнча текст түзүү же сүйлөп берүүгө.

6.3. Угуп түшүнүүгө (аудирование) коюлуучу талаптар:

-угуп түшүнүү - турмуштук түрдүү реалдуу кырдаалда сүйлөшүп, пикир алышуунун бир компоненти болуп саналат. Себеби угуп түшүнүүсүз маектешүү мүмкүн эместиги түшүнүктүү. Маектешүү эки тарап, б.а. сүйлөөчү жана угуучу аркылуу ишке ашырылат.

Андыктан сүйлөөчүнүн сөзүн угуп, толук түшүнүсү зарыл. Сүйлөөчүнүн сөзү менен угуучунун түшүнүүсү адекваттуу болушу шарт. Ошондуктан, кыргызча айтылган сөздү түшүнүү, а эгер түшүнбөй калса, суроо, тактап билүү, кайталап сурап алуу, түшүндүрүп берүүсүн өтүнүү,

укканына жараша оюн билдирүү сыяктуу иш-аракеттер аткарылууга тийиш.

Окуучулар мугалимдин айткан бардык сөзүн: сабакты уюштуруу, окуу ишине байланыштуу түрдүү иш-аракетке чакыруу, мындан сырткары, класстан кыргыз балдарынын сүйлөгөн сөздөрүнүн, алардын көркөм окуган тексттеринин мазмунун биргелешип түшүнүүсү зарыл. Мында да окуучуларга белгилүү жана белгисиз сөздөрдүн так эсеби (минимуму) керек.

6. 4. Жазууга коюлуучу талаптар:

Окуучулар кыргыз тили сабагында төмөндөгүлөргө машыгышат:

- кыргыз тилине мүнөздүү тамгаларды элементтери менен туура жазууга;

- айтып берген сүйлөмдөрдү, текстти угуп жаза билүүгө;

- берилген текстти, сүйлөмдү туура көчүрүп жазууга;

- окуган текстти же уккан аңгемеси боюнча кыскача план түзө алууга;

- жолдошторун, туугандарын же мугалимин майрамы, туулган күнү ж.б. менен куттуктап, каалоосун жаза билүү;

- өз аты, атасынын аты, жашаган, окуган жери ж.б. жөнүндө жазып бере алуу;

- бирөөгө үйрөнүп жаткан тилинде кат жазып, анын ал-акыбалы, иштери, туугандары тууралуу кабар алып, жаңылыктарды сурап, өзүнүн ал-абалы, иштери жаңылыктары, тууралуу билдире алууга;

- кыргыз тилинде иш кагаздарын: өмүр баян, түшүнүк кат, арыз ж.б. жаза билүүгө машыгуулары жана жатыгуулары тийиш.

7. ЛЕКСИКАЛЫК МИНИМУМДУ ТҮЗҮҮ ЖАНА ОКУУГА СУНУШ КЫЛУУ ҮЧҮН ТЕКСТТЕРДИН ТЕМАТИКАЛАРЫ

Лексикалык минимумду түзүү жана сабакта сунуш кылынуучу тексттердин тематикалары төмөндөгүдөй болуусу жана булардын ар бири мыйзамченемдүү лексикалык минимумдун негизинде түзүлүүсү тийиш:

1. өзү жөнүндө: аты-жөнү, жашаган жери, туулган күнү, айы, жылы, жашы, туулуп өскөн мекени, окуган жери, достору, туугандары, ден-соолугу, кийген кийими;

2. үй-бүлөсү, үйү, үй эмеректери, жашоо-шарты, үй-жаныбарлары, майрамдар, туулган күнү, күндөлүк режим, үй иштери, дилбаян, үй иштерине жардам берүү;

3. дүкөн, сатып алуу: кийим-кечелер, идиш-аяктар, белек-бечкектер, тамак-аштар, чарба буюмдары, алардын түрлөрү, аталыштары;

4. шаар, айыл-кыштак, борбор, маданий борборлор, транспорт, көчө, парк, театр, аларга баруу, эс алуу, көңүл ачуу, улуттук майрамдар;

5. мектеп: окуу куралдары, сабактар, мектеп турмушу, дежур болуу, сабактан сырткары иштер;

6. бош убакыт: оюн, каникулдар, лагерь, саякат, көңүл ачуу, спорт, балдарды кызыктырган башка түрдүү нерселер;

7. жаратылыш: жыл мезгилдери, түрдүү эмгектер, аба ырайы, жаныбарлар, өсүмдүктөр, экология ж.б.;

8. кыргыз элинин көрүнүктүү адамдары: Ч.Айтматов, Т.Сатылганов, А.Малдыбаев, С.Чокморов ж.б. жөнүндө;

9. Кыргызстандын тарыхый жерлери;

10. кыргыз жеринде жашаган жан-жаныбарлар;

11. кыргыз элинин баатырлары, тарыхый инсандары;

12. элдин салт-санаасын, чагылдырган тексттери.

8. ТИЛДИК МАТЕРИАЛДАР

Орус класстарында окуучулар кыргыз тили боюнча илимий негиздерден да түшүнүк алып, аларды колдоно билүүлөрү тийиш.

8.1. Тил жатыктыруу жана туура жазуу (практикалык көндүмдөр):

- кыргыз тилине мүнөздүү тыбыштарын, алар катышкан сөздөрдү жана жалпы эле, кыргызча сөздөрдү туура, так айта, жаза алуу;

- кыргызча сөздөрдөгү кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн айырмасын билүү;

- кыргыз тилинде басымдын анча ролу жок экендигин, анын сөз маанисин ажырата албай турганын, басым сөздүн акыркы муунуна коюла турганын билүү;

- кыргыз тилинде к, г, ж, тыбыштарынан кийин кең Ы тыбышынын активдүү айтыла турганын, орус тилинде мындай көрүнүштүн жоктугунан маалыматтуу болуу жана тил жатыктыруу, андай сөздөрдү туура айтуу;

- кыргызча жана өзбекче сөздөрдүн андагы үндүүлөрдүн санына жараша муундарга бөлүнүшүн жана ошого ылайык ташымалданышын билүү;

- кыргыз орфографиясынын жана орфоэпиясынын негизги эрежелерин үйрөнүү;

- кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон сингармонизм (үндөшүү) закону тууралуу маалымат алуу жана аны сүйлөө речинде так сактоо.

8.2. Лексикалык жактан:

- 1-4- класстарда 2500-2800 сөздү, анын ичинен 2000 сөздү активдүү сөз катарында;

- 5-8 класстарда 3000 сөздү, анын ичинен 2500 сөздү активдүү сөз катарында;

- IX-XI класстарда 2500 сөздү активдүү сөз катарында, жалпы I-XI класстарда 8000ге жакын сөздү өздөштүрүү;

- үйрөнгөн сөздөрүн турмуштук түрдүү кырдаалдарда өз орду менен колдоно билүү;

- кыргыз жана өзбек тилдеринде род: категориясынын жоктугун, ал өзүнчө лексикалык каражаттар менен белгиленерин, эч качан сөз мүчөлөрү аркылуу белгиленбестигин өздөштүрүү;

- сөз мыйзам ченемдүүлүктөрү кыргыз-өзбек тилдеринде окшош болсо да, жак, көптүк категорияларынын жасалышындагы айырмачылыктарды билүү, аларды кепте колдоно алуу.

8.3. Морфологиялык жактан:

- кыргыз, өзбек жана орус тилдериндеги сөз түркүмдөрү дээрлик бири-бирине окшош экендигин билүү;

- кыргыз, өзбек тилинде орус тилиндегидей этиштин белгисиз формасынын (неопределенная форма) жоктугун, анын ордуна этиш сөздөрдүн буйрук формасы түпкү, баштапкы формасы кабыл алынарын түшүнү М: работать-иште.

- тактоочтун салыштырма даражасы - *ыраак* (жакшыраак), ал эми күчөтмө даражасы көпчүлүк учурда *абдан*, *эң* деген күчөтмө бөлүкчөлөрдүн жардамы менен түзүлөрүн өздөштүрүү;

- кыргыз, өзбек тилдеринен орус тилиндеги жөндөмөлөрдүн айырмасын, тактап айтканда, кыргыз тилиндеги жатыш жөндөмөсү заттын турган ордун билдирсе, (М: мектепте, үйдө, столдо) орус тилиндеги творительный падеж, кыймыл-аракетти кимдир-бирөө, же бир нерсени жардамы менен аткарыларын билдирерин (М: Нанды бычак менен кести. Асан менен Виктор биринчи класста окуйт/ жана да чыгыш жөндөмөсү кыргыз, өзбек тилдеринде кыймыл-аракеттин кайдан чыкканын же буюмдун кимден алынганын туюнтса (М: Автобус Алма-Атадан келди же Мен китепти Виктордон алдым), орус тилинде предложный падеж ким же эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгын, болорун же болуп өткөнүн билдирерин (Мага сен жөнүндө Асан айтты) өздөштүрүү;

- сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр өзүнөн мурда келген үндүүлөргө жараша түрдүү варианттарда өзгөрүп айтыларын, алардын кыргыз-өзбек жана орус тилдериндеги айырмачылыктарды үйрөнүү;

- кыргыз, өзбек тилинде предлогдордун жана частицалардын (Мисалы: не, в,на) өз алдынча колдонулбастыгын, алардын ордуна сөз өзгөртүүчү мүчөлөр гана уланып айтыла турганын билүү; (М: в школу-мектепке, на столе- столдун үстүндө, не ходи- барба ж.б.)

8.4. Синтаксистик жактан:

- эки сөздөн турган эң жөнөкөй сүйлөмдөрдү түзө билүүдөн тартып, татаал сүйлөмдөрдүн орун тартиби өздөштүрүү, сүйлөөдө кыргыз жана өзбек тилдеринде сүйлөмдүк башына эч качан баяндооч сөзү келбей турганын билүү жана аны күндөлүк речинде сактай алуу;

- речтик түрдүү этикеттерге (т.а., туура жана адсптүү саламдашуу, таанышуу, сылык кайрылуу, кечирим суроо, бир нерсени сурап алуу, сурап маалымат алуу, адептүү каршы болуу, маектешүү маданиятына

машыгуу, ж.б.) ылайык өз оюн так, сылык айтып билдирүүдө сүйлөмдөрдү аларга ылайык түзө алуу;

- сүйлөөдө кыргызча кеп кыраатын (интонация) өздөштүрүү;

- ким? деген суроо орус тилинен айырмаланып, адамга гана берилерин жана эмне? деген суроо бардык айбанаттарга жана жансыз заттарга берилерин билүү (м: –Бул ким? – Бул – бала. –Бул эмне? Бул – улак);

- кыргыз тилинде ээ менен баяндооч сөздөрүнүн сан, жак түр боюнча ар дайыма эле ээрчише бербестигин (м: Балдар келишти. Балдар келди.) билүү;

- этиштин учур чагын билдирүүдө негизги этишке жатат деген жардамчы этиш улануусу менен, татаал баяндооч түзөрүн өздөштүрүү (М: читает - окуп жатат!) ж.б.

8.5. Окутуунун мекентаанытуучулук мүнөзү:

-окуу тексттеринде тилин үйрөнүп жаткан калктын маданияты, тарыхы, географиясы, элдик салттары, майрамдары, жаратылышы, анын байлыктары жөнүндө маалымат берүү;

- ал тилдеги кеп каадасын өздөштүрүү, аны сүйлөө речинде туура колдоно билүү;

-ал элдин белгилүү адамдары тууралуу билүү, өмүр жолун окуп үйрөнүү ж.б.

9. КЫРГЫЗ ТИЛИ БОЮНЧА ОКУУЧУНУН БИЛИМ ДЕНГЭЭЛИНЕ БАА БЕРҮҮ БАГЫТТАРЫ

Мамлекеттик стандарт - бул, мектепти бүтүрүп жаткан ар бир окуучу сөзсүз ээ болууга жана жетүүгө тийиш болгон анын даярдыгынын эң төмөнкү деңгээли болуп саналат. Андыктан, орус, өзбек мектебинде кыргыз тилин окуп үйрөнүүнүн сапаты ушул стандарттын өлчөмүнө жараша текшерилүүгө жана бааланууга тийиш. Ошону менен бирге, мектепти бүтүрүп жатканда билими боюнча алган документте кыргыз тилин окуп үйрөнгөндүгү жөнүндө да маалымат берилет жана өздөштүрүү деңгээлине ылайык билим ала албаса, бул предмет боюнча баа коюлбай кыргыз тилин окуп үйрөнүлдү деп эсептелбеши керек.

Мамлекеттик стандарттын талаптарына ылайык кыргыз тилин үйрөнүү ал тилдин грамматикасын үйрөнүү деп гана түшүнүлбөйт. Кыргызча түшүнүп, сүйлөшүп, пикир алышууга машыктырбай, сабакты ач качан максатына жетти деп эсептөөгө болбойт. Грамматикалык материалдарды окуп-үйрөнүү окутуунун коммуникативдүүлүгү менен тыгыз байланышта жүргүзүлөт. Ал тургай, окутуунун лингвоөлкөтаанытуучулук мүнөзү анын коммуникативдүүлүгүнүн негизи болууга тийиш.

Демек, окуучунун билимин текшерүү үч багытта: окуучунун коммуникативдик машыгуусуна, грамматикалык-фонетикалык материалдарды өздөштүрүүсүнө жана өлкө таанытуучулук материалдарды окуп-үйрөнүү денгээлине көңүл бөлүнөт.

Ошондой эле кыргыз тили боюнча окуучунун билимин мамлекеттик стандарттын денгээлине жараша текшерүүдө кеп ишкердүүлүгүнүн окуу, сүйлөө, угуу жана жазуу сыяктуу төрт түрүн эске алабыз.

Окуучунун окуу ишкердүүлүгү боюнча машыгуусун текшерүүдө буларды көңүлгө алуу зарыл.

- тексттин негизги мазмунун түшүнүү менен окуу;
- тексттин толук мазмунун түшүнө алуу;
- тексттин айрым жерлерин (керектүү жерин же кызыктуу жерин) түшүнүү менен окуу;

Окуучунун жазуу жана сүйлөө ишкердүүлүгүн текшерүүдө:

- берилген суроого оозеки жана жазуу түрүндө берген туура жоопторуна;
- текстти көчүрүп жазуу жана укканын туура жаза билүүсүнө жараша баа берилет.

Окуучунун билиминин денгээлин мамлекеттик стандарттын талаптарына ылайык келер-келбестигин атайын түзгөн тексттердин жардамы менен аныктаса болот. Бул текшерүүнүн жүрүшүндө окуучу тексттин суроолорунун 75 % ына туура жооп бергенде гана анын билими жана машыгуулары мамлекеттик стандарттын талабына толук ылайык келет деп эсептелинет.

10. КЫРГЫЗ ТИЛИ БОЮНЧА СТАНДАРТТЫН ТАЛАПТАРЫН ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУГА КОЮЛУУЧУ ШАРТТАР:

- кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө экинчи тил катары адистигине ылайык мугалим адистерди жетишерлик даярдоо;
- мектеп мугалимдеринин билимин адистиги боюнча мезгил-мезгили менен жогорулатып туруу;
- август кеңешмелерине карата жана методикалык декадаларда мектеп мугалимдерине методикалык каттарды жеткирип туруу, басма сөз беттерине жарыялоо;
- окуу китептерди, дидактикалык-методикалык адабияттарды жетишерлик санда чыгаруу, окуу процессин сапаттуу окуу каражаттары (диктанттар, изложениялар, дилбаяндар жыйнагы, таблица-альбомдор, диафильмдер, тексттер жыйнагы, сөздүктөр, сүйлөшмөлөр, аудио-видео жазуулар ж.б) менен камсыз кылуу;
- кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикалык проблемалары боюнча усулдук адабияттарды, мугалимдердин алдыңкы тажрыйбаларын китеп кылып чыгаруу;

- класстан тышкары тарбиялык сааттарды, кыргыз тили боюнча ийримдерди өткөрүү боюнча усулдук адабияттарды даярдоо.

Стандартты иштеп чыккандар:

1. Рысбаев С, К., п.и.д, профессор, КББАнын Мамлекеттик тил жана лингводидактика лабораториясынын башчысы. (жумушчу тобунун жетекчиси)

2. Акматова А.А., п.и.к., Ош Мамлекеттик университетинин ага окутуучусу.

3. Калманова Э.К., КУУнун окутуучусу.

4. Абдухамидова Б.А., п.и.к., КББАнын кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын башчысы.

5. Эсеналиева Кенже, п.и.к.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Ахматов Т., С.Өмүралиева, «Кыргыз тили», ЖОЖдор үчүн, Ф.1987.
2. Э.Абдраева, С.Алаева, С.Рысбаев, «Кыргыз тили», орус мектептеринин 2-кл. үчүн окуу китеби, Б.2010.
3. Э.Абдраева, С.Алаева, С.Рысбаев, «Кыргыз тили», орус мектептеринин 3-кл. үчүн окуу китеби, Б.2010.
4. Н.Абылаева, С.Рысбаев, «Кыргыз тили», орус мектептеринин 4-кл. үчүн окуу китеби, Б.2010
5. Ш.Адиев, С.Рысбаев, «1-4-класстардын окуу китептерине методикалык көрсөтмөлөр», Б, «Мектеп», 1993.
6. И.Бекбоев, «Ориентация на личность», Б.2005,
7. Бекбоев И.Б., «Инсанга багыттап окутуунун теориялык жана практикалык негиздери», Б.2005.
8. Биялиев К.А., «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун коммуникативдик негиздери», доктордук диссертация, Б.2011.
9. Бим А., «Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе», Проблемы и перспективы,». М.,1082.
10. И.П.Валькова, К.В. Титов, «Общереспубликанское тестирование в 2004 г. Б.2004
11. И.П.Валькова, «Таксомания Блума и некоторые проблемы критического мышления», журнал: «Мектеп-школа», 2000
12. Дридзе, Т.М. Язык и соц. психология (Т.М. Дридзе. – М. Высш. школа, 1980
13. «Глобальное образование методическое пособия для учителей, Б. 2004
14. Зимняя И.А., «Психологические основы обучения иностранным языкам», М.1993.
15. «Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарты, Б.2006.
16. «Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун программасы», Б.2010.
- 17.«Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарты», Б.2004
- 18.Т.Маразыков, «Экстрилингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы», «Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар», 1-китеп, «Бийиктик», Бишкек 2005
19. Т.Маразыков, «Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар», 2-китеп, «Бийиктик», Бишкек 2005
20. «Учитель» журналы, №6, 2008.
- 21.«Учитель» журналы, №3, М. 2007.

22. «Учитель» журналы, №1, М. 2007
23. С.Рысбаев, «Маалыматтык окутуудан- функционалдуу окутууга», «Мектеп-школа» журналы, Б.1999, №3.
24. С.Рысбаев, «Окуучунун билимин максаттуу баалоо технологиялары», «КББАнын кабарлар», Б. 2010, №4.
25. С.Рысбаев, «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери», Б., 2011.
26. С.Рысбаев, «Башталгыч класстарда кыргыз тилинен жат жазуу жүргүзүү технологияларын өркүндөтүү», Б., 2010
27. С.Рысбаев, К.Добаев, Б.Абдухамидова, «Кыргыз тили экинчи тил катары үйрөтүүнүн концепциясы», Б., «Кутбилим», 2010.
28. Л.Леонтьев, «Что значить знать язык и владеть им» М.»Просвещение», 1993
29. А.Н. Орлов. «Общеобразовательная культура», М.1986
30. В.А.Сухомлинский, «Мугалимге жүз насаат», Фрунзе, 1973,
31. К.Токтоналиев, «КББАнын кабарлары», №1, №9,
32. А.Касымов, «КББАнын кабарлары», №1, 2009
33. С.Рысбаев, «Кыргыз тилинде сүйлөйбүз», орус мектептеринин 1-кл. үчүн окуу китеби, Б.2010.
34. Казарцева О.М «Культура общения: теория и практика, учебное пособие. М. 1998
- 35.. С.Рысбаев, Ч.Исакова, Кыргыз тили, 3-кл. үчүн окуу китеби, Б.2005
36. Ж.Бөкөшев «Сын жана чын», «Замандаш» журналы, №4
37. «Учитель» журналы, №6, 2008.
38. Э.Холла менен Д.Тратер, «Культура как коммуникация» М.1954
39. «Кут билим», 25-январь, 2008-ж.
40. «Учитель» журналы, №3, М. 2007.
41. А.Пассов, «Коммуникативный метод обучения», М.1993
42. «В.Коротов, «Общие вопросы педагогики», М.1980
43. С.Рысбаев, «Кыргыз тили», 2-класс, Б.2008.
44. К.Д.Ушинский, Чыгармаларынын 7 томдук жыйнагы, 5,6-том. М.1987.
45. М.С. Фролова, Материалы международной конференции: Центральная Азия: Основные направления и перспективы развития в условиях глобализации», Б. 2008
46. Чыманов Ж.А., «Кыргыз тили окутуунун теориялык жана практикалык негиздери», доктордук диссертация, Б.2011
47. Оразбаева Ф.О., «Тил адеми», Алматы, 2011.
48. «Казакстан Республикасында чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүү» концепциясы, Алматы, 2010.
49. Шарнас В.И, «Об основном методе обучения», М., журналда: «Русский язык в национальной школе», №3, 1981.

50. Салистра И.Д., «Очерки методов обучения иностранного языка», М., «Высшая школа», 1966, 252-б.

51. Мединский Е.Н., «О принципах советской дидактики», журналда: «Советская педагогика», 1977, №5, 6-б.

52. Рапопорт И.А., Сельг Р., Соттер И. Тесты в обучении иностранным языкам: итоги двадцатилетнего эксперимента // Иностранные языки в школе. – 1989. - №6. – с.19-24.

53. Касымова К «Денгээлдик тесттер», Алматы, 2010

МАЗМУНУ

АЛГЫ СӨЗ.....	3
Асыл Мугалим, кулагыңызга күмүш сыр!	3

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

§ 1. Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун илимий негиздери.....	5
§ 2. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун уюштуруу-педагогикалык проблемалары.....	14
§ 3. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методологиялык негиздерин жаңылоо туурасында.....	22
§ 4. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методдору жана методикалык ыкмалары.....	29
§ 5. Кыргыз тилин сүйлөшүү чөйрөсүнө, сүйлөшүү тематикасына жана андагы коммуникативдик милдеттерге ылайык үйрөтүүдөгү дидактикалык талаптар.....	36
§ 6. Кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнү деңгээлдеп окутуу системасы аркылуу инновациялоо.....	42
§ 7. Кыргыз тилинен окуучулардып жатыгууларын деңгээлдик тесттер менен текшерүү жана баалоо технологиялары.....	50
§ 8. Кыргыз тилин үйрөтүүдө окуучулар ээ болуучу лексикалык, грамматикалык, тематикалык жана кырдаалдык минимумдар.....	63
§ 9. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун деңгээлдерине жараша кеп ишмердигинин негизги талаптары жана анын мазмуну...	68
§ 10. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуудагы кырдаалдарга жараша кеп ишмердүүлүгүн жана маек кебин уюштуруу.....	78
§ 11. Сүйлөшүүгө үйрөтүү учурунда кеп кырдаалын кантип түзүүгө болот?.....	82
§ 12. Орус класстарында окуучулар кыргыз тилинен ээ болуучу жазуу компетенциясы жана ага коюлуучу илимий-методикалык талаптар, алардын мүнөздөмөсү.....	84
§ 13. Деңгээлдерге жараша жүргүзүлүүчү жазуу иштери жана аларга коюлуучу дидактикалык талаптар.....	85
§ 14. Окуучунун жат жазуусун баалоо жана анын чен-өлчөмдөрү.....	88
§ 15. Эркин, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген каталардын типтери, түрлөрү жана алардын мониторингин жүргүзүү жолдору...	90

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

§ 1 Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окуучулардын тилдик-коммуникативдик жана рухий-маданий компетенттүүлүгүнө коюлуучу жалпы дидактикалык талаптар.....	93
§ 2 Кыргыз тили мугалими сабакка максаттуу даярданууда эмнелерди эске алууга тийиш?.....	99
§ 3. Коммуникативдик жана маданий-рухий компетенттүүлүктүн карым-катыш маселелери.....	103
§ 4. Кыргыз тили сабактарында окуучунун көп маданияттуулук компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери.....	109

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

§ 1. Окутуунун коммуникативдүүлүгү – кыргызча оозеки кепке үйрөтүүдөгү компетенттүүлүктү түзүүнүн негизги өбөлгөсү катарында.....	112
§ 2. Маек кебинин типтери, түрлөрү жана кыргыз тили сабактарын практикалык багытта уюштуруунун методдору.....	122
§3. Кырдаалдык маектерди уюштуруу ыкмалары жана окуучулардын окуу-таануу ишмердүүлүгүнүн баскычтары.....	135
§4. Окуучулардын окуу-таануу иш-аракеттеринин алгоритмдик таанып-билүү баскычы.....	137
§5. Окуучулардын окуу-таануу иш-аракеттерин уюштуруунун жарым эвристикалык таанып-билүү баскычы.....	140
§6. Окуучунун окуу-таануу иш-аракетин уюштуруунун эвристикалык таанып-билүү баскычы.....	149

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

§ 1. Кыргыз тилинин сабактагы үч «кызматы» жана бул учурда окуучунунун тилдик-коммуникативдик компетенцияларын өнүктүрүү багыттары.....	157
§ 2. Кыргыз тили сабагында окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өстүрүүнү уюштуруу жана аны жүзөгө ашыруу ыкмалары.....	165
§3. Кыргыз тили сабагында окуучуларды маданияттуу сүйлөшүү компетенциясына үйрөтүүнүн он шарты жана алардын дидактикалык белгилери.....	169
§ 4. Окуучулардын лингвоэтномаданий, этнографиялык жана моралдык-этикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандыруудагы лексика-грамматикалык материалдардын ролу жана маани-маңызы тууралуу	174

§5. Сабакта кыргыз тилинин граматикалык-лексикалык темаларын окутууда нравалык-этикалык жагдайларды эске алуу жана ага үйрөтүү проблемалары.....	178
--	-----

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

§ 1. Лексикалык-грамматикалык материалдарды кеп үлгүлөрү менен бирдикте окутуу аркылуу окуучулардын теориялык-практикалык жатыгууларын өстүрүү.....	181
§ 2. Текст менен иштөө, тексттердин тематикалары жана текст аркылуу жүргүзүлүүчү кеп өстүрүү жумуштары.....	185
§ 3. Сүрөт менен иштөө аркылуу кыргызча кеп өстүрүү жумуштарын жүргүзүү жолдору.....	192
§ 4. Дидактикалык оюндарды сабакта колдонуу менен, балдардын кыргызча кебин өстүрүү жолдору.....	196
§5. Дидактикалык оюндардын айрым түрлөрү жана аны сабакта максаттуу колдонуу боюнча усулдук сунуштар.....	199
§6. Кыргыз тилин сынчыл ойлом аркылуу окутууда теориялык-практикалык компетентүүлүккө үйрөтүү маселеси.....	202

АЛТЫНЧИ БӨЛҮМ

§ 1. Окуучулар менен этномаданий багытта аңгемелешүүлөрдү жүргүзүлүүчү иштер.....	207
§2.Кыргыз тилинен окуучулардын тилдик-коммуникативдик жана маданий компетентүүлүктөрүн өнүктүрүү, баалоо принциптери, методдору, методикалык шарттары жана каражаттары жөнүндө.....	210
§3.Кыргыз тилинен окуучулардын теориялык –практикалык компетентүүлүктөрүн баалоо жана текшерүүнү жүзөгө ашыруу технологиялары.....	216

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

§ 1. Кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөтүүдө окуучулар ээ болуучу теориялык жана практикалык компетенциялар.....	226
§ 2. Окуучулардын сүйлөө-окуу-жазуу ишмердиги боюнча компетенцияларын калыптандыруунун жана баалоонун ыргактык ыкмалары	233
§ 3. Окуучуларды шар окууга жана тез сүйлөөгө үйрөтөр риторикалык көнүгүүлөр жана алар менен иштөө ыкмалары.....	238
§ 4. Фонетикалык көнүгүүлөр аркылуу окуучулардын тилин жатыктыруусун баалоо жана текшерүү жолдору.....	250

§5. 1-класста окуучуларды тыбыштарды бат жана таза айтууга үйрөтүү көнүгүүлөрү.....	259
§6. Окуучулары шар жана таза окуу ишмердуулугунө машыктыруучу муун-сөз таблицасы.....	262
§7. Окуучулардын тил жатыктыруусу үчүн тамгаларга жараша ырлар топтому.....	268

ТИРКЕМЕЛЕР

1-тиркеме: Окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун концепциясы.....	272
2-тиркеме: Кыргыз тилин окутуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде окутуунун мамлекеттик стандарты..	291
Пайдаланылган адабияттар.....	303

995885